Dr. Andrija Živković

Begić, Martina s. Ana

Doctoral thesis / Disertacija

2014

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Catholic Faculty of Theology / Sveučilište u Zagrebu, Katolički bogoslovni fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:222:501357

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-03-29**

Repository / Repozitorij:

Repository of the Catholic Faculty of Theology
University of Zagreb

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

University of Zagreb

CATHOLIC FACULTY OF THEOLOGY

Martina Sr. Ana Begić

DR. ANDRIJA ŽIVKOVIĆ: A MORAL THEOLOGIAN IN THE CONTEXT OF HIS TIME

DOCTORAL THESIS

Zagreb, 2014

Sveučilište u Zagrebu

KATOLIČKI BOGOSLOVNI FAKULTET

Martina s. Ana Begić

DR. ANDRIJA ŽIVKOVIĆ: MORALNI TEOLOG U KONTEKSTU SVOGA VREMENA

DOKTORSKI RAD

Mentor:
izv. prof. dr. sc. Vladimir Dugalić

Zagreb, 2014.

University of Zagreb

CATHOLIC FACULTY OF THEOLOGY

Martina Sr. Ana Begić

DR. ANDRIJA ŽIVKOVIĆ: A MORAL THEOLOGIAN IN THE CONTEXT OF HIS TIME

DOCTORAL THESIS

Supervisor:

Associate prof. dr. sc. Vladimir Dugalić

Zagreb, 2014

Podatci o mentoru

Izv. prof. dr. sc. Vladimir DUGALIĆ rođen je u Osijeku 1965. godine. Od 1983. godine studira filozofsko-teološki studij na Visokoj bogoslovnoj školi u Đakovu te je nakon položenoga propisanog programa studija diplomirao 1989. godine. Iste godine zaređen je za svećenika te, nakon jedne godine pastoralnog rada u Župi sv. Mihaela arkanđela u Donjem Miholjcu i u Župi preslavnog imena Marijina u Osijeku III, odlazi u Hrvatski papinski zavod sv. Jeronima u Rimu na poslijediplomski studij iz moralne teologije.

Specijalizaciju iz moralne teologije pohađao je na Papinskome lateranskom sveučilištu, Akademiji Alfonzijani, gdje je 1993. godine magistrirao, a 2001. godine i doktorirao obranivši disertaciju pod naslovom *La religiosità popolare e la formazione della coscienza. L'analisi dei libri di preghiere in lingua croata nella Slavonia (Croazia) dal 1850 fino al 1918.* (*Pučka religioznost i formacija savjesti. Analiza molitvenika na hrvatskom jeziku objavljenih u Slavoniji /Hrvatska/ od 1850. do 1918. godine*). Od jeseni 1995. započeo je predavati kolegije iz moralne teologije i socijalnog nauka Crkve za potrebe Teologije u Đakovu. Tijekom ovih godina predavao je gotovo sve kolegije iz moralne teologije, a posljednjih nekoliko godina uglavnom sljedeće: Osnovna moralna teologija I. i II., Teološka socijalna etika, traktat *De poenitentia*, izborni kolegij Svetost života i odgovorno roditeljstvo, a povremeno i Socijalni nauk Crkve.

Od uspostave Fakulteta 2005. godine obnaša službu prodekana (od 2005. do 2010. za nastavu, a od 2010. za znanost) te predsjednika Katedre moralne teologije. U rujnu 2010. godine izabran je u znanstveno-nastavno zvanje izvanrednog profesora. Osim u Đakovu, predaje i na poslijediplomskom studiju moralne teologije na Katoličkome bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, potom na Medicinskom fakultetu Sveučilišta u Osijeku te na Veleučilištu u Vukovaru. Sudjelovao je u dva znanstvenoistraživačka projekta Katoličkoga bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu: *Teološko fundiranje solidarnosti u hrvatskom društvu* (voditelj projekta prof. dr. sc. Stjepan Baloban) i *Supsidijarnost u hrvatskom društvu* (voditelj projekta prof. dr. sc. Stjepan Baloban) te u znanstvenoistraživačkom projektu Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Đakovu *Kršćanski identitet i kvaliteta bračnog i obiteljskog života* (voditelj projekta prof. dr. sc. Pero Aračić).

Sudjeluje u radu brojnih vijeća i etičkih povjerenstava, među kojima je vrijedno istaknuti članstvo u Upravnom odboru Centra za promicanje socijalnog nauka Crkve HBK, potom u Vijeću za katehizaciju i Komisiji „Iustitia et pax" Hrvatske biskupske konferencije kao i članstvo u Društvu socijalnih etičara Srednje Europe sa sjedištem u Beču. U Đakovačko-osječkoj nadbiskupiji voditelj je Ureda za promicanje socijalnog nauka Crkve i društvena pitanja. Od 2000. do 2008. godine bio je glavni urednik znanstvenog časopisa *Diacovensia* KBF-a u Đakovu, a od 2002. do danas obnaša službu glavnog urednika stručnoga pastoralnog mjesečnika *Vjesnik Đakovačko-osječke nadbiskupije i Srijemske biskupije*. Dosad je objavio dvije knjige te više od trideset znanstvenih članaka. Urednik je dvaju zbornika i monografija.

Sažetak

Dr. Andrija Živković, svestrani intelektualac svoga vremena koji se hrabro suočavao s različitim teološkim pitanjima i problemima, vrstan teolog, znanstvenik koji se nije povodio za trenutnim uspjesima, obilježio je svojim interdisciplinarnim načinom promišljanja teološko-crkveni i društveni život u Hrvatskoj u razdoblju od druge polovine 19. do prve polovine 20. stoljeća. Autorica ovim radom želi predstaviti zaokruženu preglednu studiju o Andriji Živkoviću na temelju bogate arhivske građe i koristeći se elementima istraživačke, interpretacijske, sintetičko-kritičke i narativne metode te donosi nove spoznaje o njegovu životu i znanstvenom radu.

Znanstveni opus kao i bogati biografski podatci o tom velikanu povijesti moralno-teološke misli u Hrvata ne zaslužuju da ostanu zatvoreni u prostorijama arhivâ, već autorica želi da iziđu na svjetlo dana kako bi obogatili znanstvenu teološku misao. Andrija Živković bio je ne samo izniman znanstvenik svoga vremena nego je djelovao i kao svećenik, promicatelj vjerskog ujedinjenja i kršćanske kulture. Njegovo je djelovanje ostavilo duboke tragove ne samo na Katoličkome bogoslovnom fakultetu u Zagrebu, na kojem je i sam radio kao dugogodišnji profesor i pročelnik Katedre moralne teologije, nego i kod katoličke inteligencije i svećenstva.

Da bi sadržaj rada bio što sustavniji, rad je podijeljen na tri poglavlja. U prvom poglavlju prikazuje se život i rad Andrije Živkovića. U drugom poglavlju autorica izborom tema iz fundamentalnog morala prikazuje teološku misao Andrije Živkovića, naglašavajući pritom rukopis *Osnovnoga moralnog bogoslovlja* iz 1948. godine. U trećem poglavlju autorica s upitnim prizvukom progovara o Andriji Živkoviću kao kritičaru društva ili socijalnom etičaru.

KLJUČNE RIJEČI: *Andrija Živković*, *teologija*, *kršćanska kultura*, *vjersko ujedinjenje*, *Katolički bogoslovni fakultet*, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *fundamentalni moral*, *kritičar društva*, *socijalni etičar*.

Summary

Dr. Andrija Živković, a versatile intellectual of his time, who bravely confronted various theological issues and problems; an accomplished theologian, a scientist who did not pursue instant acclaim, who contributed to the interdisciplinary school of thought in theological-ecclesial and social life in Croatia in the period from the second half of the nineteenth century to first half of the twentieth century. The author, through this work, has sought to present a broad synoptic study of Andrija Živković. Thus, on the basis of rich archival material, among which were found several hitherto unknown manuscripts (*Osnovno moralno bogoslovlje[Basic moral theology]*, *Kršćanske kreposti uopće*, *a bogoslovske i stožerne napose [Christian virtues in general*, *and theological and cardinal in particular]*, *Friedrich Nietzsche kao protivnik kršćanskog morala [Friedrich Nietzsche as an opponent of Cristian morality]*, *Razgovori o vjeri i nevjeri [A conversation on faith and disbelief]*, *Razmatranja o etici i moralu [Considerations of ethics and morality]*. *Komunistički »moral" pred sudom filozofije i znanosti [The communist »moral" before the court of philosophy and science]*, and *Katolička društvena nauka [Catholic social doctrine]*), and research methods, interpretative, synthetic-critical and narrative methods, fresh insights were gained into his life and scientific work.

To make the content of this contributed presentation more systematic, this doctoral thesis is divided into three chapters. The first chapter explores the life and work of Dr. Andrija Živković, regarding which based on hitherto unexplored archived materials we have arrived at new and important information on the life of this Catholic theologian. In this chapter of work the author reveals the personality of Andrija Živković, thereby positioning him in the context of his contemporary time period. Thanks to information that has remained recorded in the *Personal diary* of Professor Živković, we have glimpsed at the society in which he moved as well as the persons he encountered, and we have come to better understand his character traits. *Homilije* [Homilies] of Dr. Živković, which also remained among the heritage of archival material, represents a chronicle of a certain period while at the same time revealing his personality and thoughts. It speaks to us on the importance of personal faith in the life of the individual, of maintaining one's relationship with God, and teaches us what kind of Christian to be in our world. Andrija Živković emphasized the value of church documents and encyclicals to make them more interesting during study, especially when considering one's fellow priests in caring for their education. His ponderings on Christian culture have Christ as their basis, just as the foundation of European culture should also be. His special contribution to the society of his time is augmented by a rebuttal of the doctrine of ethical culture, which emphasizes man and his mind and construction of morality without God. Through his activities, Živković has spanned a longer time period than the magazine *Bogoslovska smotra* [Theological Review] with its multitude of presentations, reviews, sketches and scientific articles.

The second chapter of this doctoral thesis examines the theological thinking of Dr. Andrija Živković, regarding which the author states that, despite the immense effort invested by him in theology, he remained „trapped" in the framework of traditional theological thinking of the time in which he lived and was active. In his theological thinking Živković was a faithful follower of the Thomistic tradition, while also leaning on the original thinking of other church fathers and moral theologians who were of particular relevance in the time he lived and was active. Since his time was characterized by talk of morals without God, thoughts of the Christian giants (Augustine, Albert the Great, St. Thomas Aquinas, etc.) were entirely side-lined, and the press of the time killed the shame in man, infatuating him with false pride, all of which motivated him to reach for the thinking of great minds from the church tradition. Although he never digressed in his theological thinking from the scholastic tradition, Živković's quality was in that he was very specific regarding moral issues, and sometimes very harsh in his judgements. He was never static in opinions, but developed his approach, which is also obvious from the fact that he never ran out of examples of man's life, which he often entered as notes in the very body of his works, which also clearly emphasized his pastoral dimension. Živković's special excellence lay in his close following of the events of his time not only regarding ideological currents among his contemporaries in society in general, but especially the theological currents within the Church. He expanded his thinking, not only referring to authors of his contemporary world's area of discourse, but several.

The main framework of this chapter of the thesis is based on the manuscript of *Osnovno moralno bogoslovlje* [Basic moral theology] of 1948, as compared with the printed edition from 1938, and (for the purpose of gaining the most objective insight into Živković's theological thinking) in some places the author refers to the work *Kristov zakon sv*. I [Christ's Holy Law I], by Bernhard Häring. The author deals with selected topics surrounding fundamental morality, attempting to demonstrate Živoković's theological thinking as well as changes that he made to the aforementioned manuscript.

When compiling the manuscript of *Osnovno moralno bogoslovlje* [Basic moral theology] Živković endeavoured to accept all criticisms offered by relevant theologians of his time on the published printed edition of 1938. It is for this reason that his manuscript gives great attention to the development of Croatian terminology. The novelty of that manuscript lies in the fact that the author introduced changes to the content and order of specific topics. So in the manuscript, unlike in the book, he positions his presentation on conscience ahead of his presentation about laws, and offers as his reason the fact that conscience is an inner or closer rule of action, and for that reason he firstly discusses conscience, and only then delves into laws that are an external or further rule. It is clear that Živković regards conscience as an inner rule of action, so he speaks about it as being God's messenger in every man, but such an observation of conscience is due to the psychological perspective, which is especially outlined in the 1948 manuscript. Perhaps this

kind of insight into conscience could entice us to conclude for a moment that Živković, in a certain sense, anticipated the doctrine of conscience of the Second Vatican Council. But this would be impossible, since the Council convened after Živković's death. Rather, this is a case of a shift from a casuistic way of „theologising" through „general terms" and a movement toward „observation of man and his existence."

Conscience as an internal messenger is that which testifies to every man about his actions, both external and especially those inside, it prompts one if an action is performed, but also if it is missed. This is conscience in psychological terms. As judgement, evaluation or knowledge on the moral virtue of each one's intended or performed act, conscience dictates whether any action is good or not. This is conscience from a moral perspective, and it is the topic of moral theology, as Živković pointed out in his manuscript. Živković probes deeper in the manuscript into the human person, thereby shifting slightly from a purely objective observation and pursuing a more personal observation of what transpires within a man. From such a form of observation of the human person we arrive at the area of virtue, because a virtuous man can correctly judge on certain things in life. In the latter claim is also the most important emphasis in relation to Živković's progress in the manuscript regarding the book *Osnovno moralno bogoslovlje* [Basic moral theology], the author points out. Thus from the area of the morality of duties there arises the morality of virtue.

Prof. Živković approaches the question of belief and unbelief, which was as relevant in the past as it is today, in his manuscript entitled *Razgovori o vjeri i nevjeri* [Conversations on belief and unbelief]. *Suvremena razmatranja* [Modern considerations], in which he places emphasis on an observation of the ideology of communism regarding the question of faith. Despite the fact that Andrija Živković in his theological thinking adhered to the line of Thomism, and was unable to emancipate himself from the „entrapment" of his time, he was relentless in developing his character, his research, and his thinking, and as a consequence he exposed himself to innovation. His openness toward the new is especially manifested to us in the third chapter of the doctoral thesis, in which the author discusses Andrija Živković as a critic of society or social ethicist.

Considering the period in which Živković was active, the author presents the relationship between church and state under the guise of political questions. Then, in the ensuing sub-chapters, ideologies that prevailed in society are discussed, namely capitalism, communism, socialism of that time, with each presented as they pertain to economic development. As to political issues, and views on the state of society at that time, Andrija Živković has left these for us in his manuscript *Naši putevi* [Our paths], regarding which it is stated that he wrote the same as a „supporter of the Catholic movement as it ruled at the time." Živković wrote a great deal on social subjects of his time, and the society in which he lived. The most credible evidence of this is the manuscript *Katolička društvena nauka* [Catholic social doctrine], which remained part of his legacy and which is also the most relevant indicator of discourse on the development of social thought. In the works

of Dr. Živković the impact on official church documents is clearly visible, especially the encyclicals *Rerum novarum* of Pope Leo XIII, and *Quadragesimo anno* of Pope Pius XI, which informed the development of his Catholic social thinking, as clearly shown by the author. By studying the social teachings of the Church, Christians gradually arrive at their beliefs, thus granting them the capability in specific cases to make a stand toward the judgement of their conscience.

The vision of society given to us by Prof. Živković endeavours to strengthen people's faith in Christ. Thus the Christian, as presented in his works, would be a fighter for faith and a man always having the objective of truth as his priority, despite all ideological trends in which he finds himself. The priority for Andrija Živković was the promotion of general good both in life and in work. When discussing social subjects we draw special attention to Živković's discussion on social virtues, regarding which we emphasize his onus on the personalistic dimension, because all social virtues are a reflection of our actions in accordance with the will of God.

Ultimately the author suggests that the social issue is not, for Dr. Živković, an economic one, and how it cannot be limited to outward ownership, because this inevitably raises the question of the spiritual or the question of faith with all the difficulties of conducting one's moral life both within and outside the social community. Christians must develop the social dimension in their lives, as Živković emphasized, so that love of neighbour can be as fruitful as possible. Christ the Lord above all loved mankind, and in doing so left an example to follow. Therefore, we will certainly do no wrong if we repeat Živković's words, that we cannot be passive Christians or „so-called Christians." Considering the rich scientific work that Andrija Živković failed to disclose during his life, we can say that this man, a Croatian priest and theologian, ploughed a deep furrow rooted on the Christian faith in the history of moral theology.

KEY WORDS: *Andrija Živković*, *theology*, *ethical culture*, *Theological review*, *Basic moral theology*, *fundamental moral*, *Catholic social doctrine*, *critic of society*, *social ethicist*.

Popis kratica

AKBF – Arhiv Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Zagrebu
ARSZ – Arhiv Rektorata Sveučilišta u Zagrebu
BS – *Bogoslovska smotra*
CCP – *Croatica christiana periodica*
CGU – Archivo storico del Collegio Germanico-Ungarico
DAŽ – Dosje Andrije Živkovića (AKBF)
HBL – *Hrvatski biografski leksikon*
HDA – Hrvatski državni arhiv
NAZ – Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu
OŽ – *Obnovljeni život*

Sadržaj

Podatci o mentoru IV
Sažetak V
Summary VI
Popis kratica X
Sadržaj XI

UVOD 1

Prvo poglavlje
ŽIVOT I RAD DR. ANDRIJE ŽIVKOVIĆA

Uvod 4
1. DJELOVANJE I ŽIVOTNI PUT DR. ANDRIJE ŽIVKOVIĆA 4
1.1. Djetinjstvo i vrijeme školovanja 4
1.2. Studij u Rimu (1906.–1913.) 5
1.3. Povratak u domovinu: Đakovo 1913.–1925. 5
1.4. Zagrebačko razdoblje: 1925.–1957. 7
1.4.1. Profesorska služba 7
1.4.2. Skrb za Katedru moralne teologije 12
1.4.3. Vrijeme rektorata 14
1.5. Posljednje godine života dr. Andrije Živkovića i njegovi osvrti na ljude i događaje 17

2. PODRUČJA ZANIMANJA I TEOLOŠKI RADOVI 22
2.1. Raznorodnost zanimanja – bogata Živkovićeva ostavština 26
2.1.1. Neobjavljeni radovi – arhivska građa 27
2.1.2. Objavljeni radovi dr. Andrije Živkovića 28
2.2. Kritički osvrti Andrije Živkovića 30
2.2.1. Andrija Živković, promicatelj kršćanske kulture – Nema morala bez Krista 31
2.2.2. Problem etičke kulture i pokret Miljenka Vidovića – Krist nadilazi humanizam 33
2.3. Govor o vjerskom ujedinjenju 36

3. IZABRANE ŽIVKOVIĆEVE HOMILIJE 38
3.1. Homilije od 1914. do 1919. 39
3.2. Homilije tridesetih godina 44
3.3. Zaključni osvrt na homilije dr. Andrije Živkovića 45

4. POSEBNA PODRUČJA DJELOVANJA DR. ANDRIJE ŽIVKOVIĆA 46
4.1. Hrvatska bogoslovna akademija 46
4.2. Aktivni suradnik znanstvenog časopisa *Bogoslovska smotra* 49

5. ZAKLJUČNI OSVRT 52

Drugo poglavlje

DR. ANDRIJA ŽIVKOVIĆ KAO TEOLOG

Uvod 54
1. IZMEĐU STAROGA I NOVOGA 58
1.1. Metodologija i struktura *Katoličkoga moralnog bogoslovlja* 59
1.2. Komentari na *Katoličko moralno bogoslovlje* 67
1.2.1. Osvrti dr. Kolareka, prof. Zimmermanna i p. Bocka 68
1.2.2. Osvrti u đakovačkom *Glasniku* 73
1.2.3. Živkovićev osvrt na izrečene recenzije 77

2. RAZVOJ TEOLOŠKE MISLI U POIMANJU KRŠĆANSKOG MORALA I MORALNOG BOGOSLOVLJA U DJELIMA ANDRIJE ŽIVKOVIĆA 79
2.1. Izvorišta i zadaće moralnog bogoslovlja 79
2.1.1. Živkovićevi teološki uzori i polazišta 80
2.1.2. Definicija i osnovni pojmovi moralnog bogoslovlja 84
2.1.3. Praktična usmjerenja i metode moralnog bogoslovlja 87
2.2. Kršćanski moral 91
2.2.1. Što je konačna svrha i u čemu je životna sreća? 93
2.2.2. Formalni značaj blaženstva 97
2.2.3. Odnos vjere i morala 102
2.2.3.1. Vjera i znanje 104
2.2.3.2. Vjera i nevjera 106
2.3. Moralno djelovanje slobodno i voljno 108
2.3.1. Kako nastaje ljudski čin? 109
2.3.2. Slobodno i voljno djelovanje 110
2.3.3. Moralni čin i odgovornost 114

2.3.3.1. Razlog razlikovanja dobrih i zlih čina 116
2.3.3.2. Moralno djelovanje i ubrajanje 119
2.4. Savjest 120
2.4.1. Pojmovno određenje savjesti 120
2.4.2. Savjest kao krepost razboritosti (psihološki vid savjest) 123
2.4.3. Razlozi iz kojih proizlazi obvezatna snaga savjesti kao glasa Božjeg . . 127
2.4.4. Vrste savjesti 131
2.4.5. Odgoj savjesti 136
2.4.6. Odnos savjesti (slobode) i zakona: moralni sustavi 137
2.5. Zakon i norma 143
2.5.1. Zakon – razumna odredba 145
2.5.2. Svojstva zakona 146
2.5.3. Razdioba zakona 149
2.5.3.1. Vječni Božji zakon 149
2.5.3.2. Naravni zakon 150
2.5.3.3. Pozitivni Božji zakon 153
2.5.3.4. Ljudski zakon 155
2.6. Grijeh 160
2.6.1. Pojam grijeha i definicija 160
2.6.2. Sastavna počela i uvjeti grijeha 162
2.6.3. Razdioba grijeha 164
2.6.3.1. Teški grijeh 165
2.6.3.2. Laki grijeh 165
2.6.4. Vrsna razlika grijeha 166
2.6.4.1. Razlikovanje grijeha po broju 167
2.6.5. Izvori i uzroci grijeha 170
2.6.5.1. Napast na grijeh i grešna prigoda 170
2.6.5.2. Ljudske moći kao nosioci grijeha 171
2.6.6. Sedam glavnih grijeha 175
2.6.7. U nebo vapijući grijesi 177
2.6.8. Grijesi protiv Duha Svetoga 178

3. ŽIVKOVIĆEVO POIMANJE KRŠĆANSKIH KREPOSTI 178
3.1. Pojam i definicija kreposti 181
3.1.1. Razvojni put pojma „krepost” tijekom povijesti 181
3.1.2. Trpne (pasivne) kreposti 184
3.2. Jedinstvenost i mnogostrukost kreposti 185
3.2.1. Krepost kao stečena vještina 186
3.3. Stožerne kreposti 188

3.4. „Nove” kreposti 189
3.5. Darovane (ulivene) kreposti 190
3.5.1. Krepost vjere 191
3.5.2. Krepost nade 193
3.5.2.1.Kako i kada je potrebna nada 194
3.5.3. Krepost ljubavi 195
3.5.3.1. Ljubav prema Bogu 195
3.5.3.2. Ljubav prema samome sebi 196
3.5.3.3. Ljubav prema bližnjemu 197

4. ŽIVKOVIĆEVA KRITIKA ETIČKOGA RELATIVIZMA (Friedrich Nietzsche) 198
4.1. Friedrich Nietzsche kao protivnik kršćanskog morala 199
4.2. Na krivoj strani 201
4.3. Nietzscheov relativizam i subjektivizam 202
4.3.1. Kritika Nietzscheova „nadčovjeka” 203
4.3.2. „Tako je govorio Zaratustra” i „Volja za moć” 203
4.4. Pojam „krepost” 204
4.5. Nietzscheov skepticizam 205
4.6. Poimanje religije 205
4.7. „Volja za moć” 206

5. ZAKLJUČNI OSVRT 209

Treće poglavlje

ANDRIJA ŽIVKOVIĆ KAO KRITIČAR DRUŠTVA ILI SOCIJALNI ETIČAR

Uvod 212
1. ANDRIJA ŽIVKOVIĆ I „SOCIJALNO PITANJE” 213
1.1. Katolička društvena nauka 215
1.2. Što je socijalni nauk Crkve za Živkovića 218
1.3. Društvene znanosti – sociologija 221
1.4. Važnost socijalnog nauka Crkve za svećenike 222

2. POLITIČKA PITANJA: O ODNOSU CRKVE I DRŽAVE 223
2.1. Narod i država 224
2.2. Narodno i vjersko pitanje 227

2.3. Vjera i javni život 228
2.4. Crkva i država 230
2.4.1. Katolicizam u Jugoslaviji 231
2.4.2. Država kumir 233

3. IDEOLOGIJE S OBZIROM NA GOSPODARSKI SUSTAV 235
3.1. Pojam ideologije i društvenoga zla 236
3.2. Na pogrešnim putovima 238
3.3. Individualističko-liberalni gospodarski sustav – „kapitalizam” 238
3.4. Sustav zajednice dobara – „komunizam” 242
3.4.1. Nastajanje komunizma 243
3.4.2. Komunizam u Jugoslaviji 244
3.5. Društveni moral i društveni nagon 245
3.5.1. Društvenoj obnovi mora prethoditi ćudoredna obnova 247
3.6. Pogled u budućnost komunizma 249

4. ŽIVKOVIĆEVA VIZIJA KATOLIKA U DRUŠTVU 249
4.1. Kultura i politika 250
4.2. Hrvatski katolički pokret 252
4.2.1. Prvi hrvatski katolički sastanak (1900.) 254
4.2.2. Razvoj Hrvatskoga katoličkog pokreta 254
4.3. Katolička akcija 256

5. SOCIJALNE KREPOSTI 259
5.1. Pravednost 261
5.2. Pravičnost 263
5.3. Zahvalnost 263
5.4. Milosrdnost 264
5.5. Bogoštovlje 265
5.6. Ljubav prema rodu i domu 266
5.7. Istinoljubivost 267

6. ZAKLJUČNI OSVRT 268

ZAKLJUČAK 271

BIBLIOGRAFIJA 278

Životopis autorice 324

UVOD

Današnjoj kulturnoj i znanstvenoj javnosti gotovo nepoznat, svećenik i sveučilišni profesor Andrija Živković obilježio je razdoblje hrvatske teološke povijesti od druge polovine 19. do prve polovine 20. stoljeća. Kao dugogodišnji profesor i pročelnik Katedre moralne teologije na tadašnjem Rimokatoličkome bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, dr. Živković je interdisciplinarnim načinom promišljanja obilježio teološko-crkveni društveni život u Hrvatskoj, u vrijeme kada se uz sve prividne povlastice Katoličku Crkvu sputavalo u njezinu djelovanju.

Tema doktorskog rada *Dr. Andrija Živković: moralni teolog u kontekstu svoga vremena* na prvi dojam ostavlja prizvuk nečega prošlog i zaboravljenog, međutim ona je svojevrstan nastavak licencijatskog rada *Andrija Živković i kršćanske kreposti*. Sve navedene tvrdnje potaknule su nas na temeljitije istraživanje tog velikana Katoličkoga bogoslovnog fakulteta i moralne teologije uopće, što i jest prvotni cilj našega istraživačkog rada. Život Andrije Živkovića do danas je nedovoljno istražen. Pojedini su istraživači obrađivali samo dijelove, bilo da je riječ o njegovoj osobnosti ili o njegovu opusu znanstvenih radova koje nam je ostavio nakon smrti.

U doktorskom radu želimo ponajprije donijeti nove spoznaje o životu i radu Andrije Živkovića te kritički i znanstveno, na temelju analize, ukazati na značenje njegovih djela iz fundamentalnog morala i socijalnog nauka Crkve, koji su i danas u pojedinim temama primjenjivi na području teologije. Polazimo od pretpostavke da ćemo na temelju postojeće bibliografije i neobjavljene arhivske građe doći do novih spoznaja koje će omogućiti stvaranje cjelovitog uvida u stvaralaštvo uglednoga katoličkog teologa, njegovo značenje u vremenu kad su djela pisana, kao i za naše vrijeme. Iako vrijeme teološkog djelovanja Andrije Živkovića seže u doba prije Drugoga vatikanskog koncila, njegova djela sačuvana u bogatoj arhivskoj građi nisu prolaznog značenja. Hrvatskoj moralnoj teologiji i znanstvenoj javnosti svoga vremena Živković je pružio vrlo uspio priručnik etičko-moralne misli. No to ne znači da je njegovo znanstveno zanimanje bilo izričito vezano uz područje moralne teologije. On je duboko zadirao i istraživao i unutar drugih znanstvenih disciplina, počevši od filozofije, sociologije, dogmatske teologije preko prava i književnosti, nastojeći uvijek ta raznorodna područja povezati s pojedinom temom.

Doktorski rad želi predstaviti zaokruženu preglednu studiju o dr. Andriji Živkoviću, što je ujedno i njegova središnja nakana. Kompozicijski je rad podijeljen na tri poglavlja. Prvo poglavlje, pod naslovom *Život i rad dr. Andrije Živkovića*, obrađuje životni put Andrije Živkovića i područja njegova teološkog zanimanja. Koristeći se obiljem arhivske građe i dokumentacije o Živkovićevu životu i djelovanju, dobit ćemo uvid u svestranost

tog intelektualca. Njegovu osobnost posebno ćemo prikazati analizom njegova *Osobnog dnevnika* te ćemo tako bolje upoznati društvo u kojem se kretao i konkretne osobe s kojima se družio. U svojoj pisanoj riječi veliku je pozornost posvećivao svećenicima, pri čemu je često isticao vrijednost crkvenih dokumenata i pobudnica, kako bi im ih učinio što zanimljivijima za studij.

U drugom poglavlju rada želimo ukazati na dr. Andriju Živkovića kao teologa. Uz nekoliko objavljenih knjiga, tijekom istraživanja u Živkovićevoj ostavštini pronašli smo i šest neobjavljenih radova sačuvanih u rukopisu. Stoga u ovoj cjelini želimo vidjeti gdje je prof. Andrija Živković bio ispred svoga vremena, a gdje je ostao „zarobljen" u svome vremenu. Da bismo što vjerodostojnije i kvalitetnije prikazali Živkovićev teološki rad, opredijelit ćemo se za nekoliko izabranih tema te ćemo za svaku pojedinu tematsku jedinicu nastojati prikazati na koji način Živković pristupa odabranoj temi te kako je prenosi čitatelju. Riječ je o temama iz fundamentalnog morala koje prodiru u život svakoga pojedinca.

Povezujući teološke radove, pri čemu posebno naglašavamo rukopise iz fundamentalnog morala, i svrstavajući ih unutar područja zanimanja, možemo dobiti cjelovit uvid u teološku misao Andrije Živkovića. Pisanje znanstvenih radova započeo je još u studentskim danima, kada su neka od njih i tiskana u nekim novinama i znanstvenim časopisima, dok su druga ostala sačuvana u rukopisima. Poseban doprinos dao je hrvatskoj moralnoj teologiji svoga vremena te hrvatskoj znanstvenoj javnosti pruža vrlo uspio priručnik etičko-moralne misli. Glavni naglasak stavljamo na Živkovićevu moralnu trilogiju *Katoličkoga moralnog bogoslovlja*, gdje ćemo se posvetiti analizi I. sveska naslovljenog *Osnovno moralno bogoslovlje*, uz još dva postojeća sveska: II. svezak *Kršćanske kreposti* i III. svezak *Božje i crkvene zapovijedi*.

Koristeći se elementima interpretacijske, sintetičko-kritičke i narativne metode, analizirat ćemo pojedine teme iz fundamentalnog morala paralelno, rukopisno izdanje *Osnovnoga moralnog bogoslovlja* iz 1948. s tiskanim izdanjem iz 1938. Kako bismo što objektivnije pristupili Živkovićevoj teološkoj misli pri analizi *Osnovnoga moralnog* bogoslovlja knjiga-rukopis, na pojedinim mjestima ćemo se osvrnuti i na djelo Bernharada Häringa *Kristov zakon*. *Opća kršćanska moralna teologija*, I. svezak. S obzirom na uvažavanje kritika upućenih Živkoviću na korištenje jezičnih formulacija, prikazat ćemo i doprinos dr. Andrije Živkovića razvoju hrvatske terminologije, opisnom bilješkom, temeljeći naše izvode na netom spomenutom rukopisu.

U trećem poglavlju istražuje se tema *Andrija Živković kao kritičar društva ili socijalni etičar*. Iako taj naslov ima upitan prizvuk, na temelju bogatoga rukopisnog opusa dobit ćemo odgovor na postavljeni upit: *kritičar društva ili socijalni etičar*. Andrija Živković puno je pisao o socijalnim temama. Tako je iza sebe ostavio vrijedan rukopis *Katolička društvena nauka*, koji je ujedno i najrelevantniji pokazatelj njegove socijalne misli. Ovaj dio obrađuje ponajprije društvo i politička pitanja njegova vremena, a prikazat ćemo i odnos Crkve i države te prisutnost vjere i njezin utjecaj na javni život ljudi. Što se tiče socijalnog pitanja,

prikazat ćemo kako je Živković u tom kontekstu iznosio svoja znanstvena mišljenja o gorućemu socijalnom pitanju i položaju radnika u društvu temeljeći ih na socijalnim enciklikama *Rerum novarum* i *Quadragesimo anno* i držeći se crkvenog učiteljstva te je tako poučavao narod. Moralnost čovjekova djelovanja proizlazi iz dostojanstva čovjeka kao osobe, i što god on radio, pozitivno ili negativno, radi kao čovjek i svemu daje svoj osobni pečat.

Bibliografija obuhvaća cjelovit popis radova dr. Andrije Živkovića, koji smo korigirali i dotjerali, a koji je do danas bio objavljivan samo djelomično. Tako po prvi put na jednome mjestu možemo pronaći sve znanstvene jedinice koje je dr. Živković za života napisao i ona djela koja su ostala u rukopisnoj građi. U bibliografskom prikazu na prvome mjestu navest ćemo samostalna neobjavljena djela prof. Živkovića, koja se nalaze u Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu, Arhivu Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Zagrebu i u Arhivu Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Đakovu.

Potom ćemo navesti samostalna objavljena djela, a treći dio obuhvatit će sve one radove koji su objavljivani u periodičkim publikacijama, i to prema nazivu pojedinih publikacija i prema kronološkom redoslijedu. Popis ostale literature kojom smo se koristili u izradi doktorskog rada podijeljen je na literaturu o dr. Andriji Živkoviću, gdje najprije navodimo neobjavljene izvore iz bogate dokumentacije dr. Živkovića, koji se nalazi u nekoliko arhiva (Arhiv Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Zagrebu, Arhiv Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Đakovu, Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu, Arhiv Rektorata Sveučilišta u Zagrebu, Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu), potom donosimo objavljenu literaturu o dr. Andriji Živkoviću i na koncu ostalu literaturu korištenu u doktorskom radu, koju dijelimo na crkvene dokumente poredane kronološkim redoslijedom, potom knjige i članke prema abecednom redu i na koncu internetske izvore.

Prof. Andrija Živković bio je aktivan na područjima teologije, filozofije, književnosti te vrstan recenzent domaće i strane literature, čime je uvelike pridonosio intelektualnom razvoju hrvatskoga društva. U doktorskom radu koristit ćemo se temeljnim metodološkim postupcima: istraživačkom metodom (bogata arhivska građa) te elementima interpretacijske, sintetičko-kritičke i narativne metode, koje smo i prethodno navodili kad smo govorili o *Osnovnome moralnom bogoslovlju*, te kontekstualne metode, koja podrazumijeva izvore na kojima je dr. Andrija Živković gradio svoju teološko-znanstvenu misao. Tema rada znanstveno je relevantna i zanimljiva, dosad neistražena na ovaj način, te korisna za buduće znanstvenike raznih profila.

Ujedno koristimo priliku zahvaliti svima koji su nam pomogli u ostvarenju ovoga djela, a osobito arhivarima Arhiva Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Zagrebu, Arhiva Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Đakovu, Nadbiskupijskog arhiva u Zagrebu, Arhiva Rektorata Sveučilišta u Zagrebu, jer smo zahvaljujući njima uspjeli napraviti cjelovit uvid u Živkovićevu bibliografiju. Zahvalni smo i ocu nadbiskupu dr. sc. Marinu Srakiću, koji nam je prvi omogućio uvid u rukopise *Osnovnoga moralnog bogoslovlja* i *Kršćanskih kreposti* dr. Andrije Živkovića, što nam je i pridonijelo detaljnijoj analizi Živkovićeve teološke misli.

Prvo poglavlje

ŽIVOT I RAD DR. ANDRIJE ŽIVKOVIĆA

UVOD

U ovom poglavlju želimo prikazati život i rad Andrije Živkovića i osobito njegov bogat opus kao profesora i teologa. Istražili smo različite arhive: Arhiv Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Zagrebu (AKBF), Arhiv Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Đakovu, Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu (NAZ), Arhiv Collegium Germanicum Ungaricum (CGU), Arhiv Rektorata Sveučilišta u Zagrebu (ARSZ), Hrvatski državni arhiv (HDA) te smo na naše veliko iznenađenje pronašli nekoliko Živkovićevih neobjavljenih dijela, kao i prva dva sveska *Katoličkoga moralnog bogoslovlja*, uz mnogo drugih zanimljivosti iz njegova života. U svjetlu svega navedenoga želimo osvijetliti njegov životni put te prikazati njegov rad i osobnost.

1. DJELOVANJE I ŽIVOTNI PUT DR. ANDRIJE ŽIVKOVIĆA

1.1. Djetinjstvo i vrijeme školovanja

Andrija Živković rođen je 23. studenoga 1886. u slavonskome mjestu Sikirevci, nedaleko od Đakova i Županje.[1] Osnovnu školu pohađao je i završio u rodnome mjestu, a gimnaziju je započeo u Vinkovcima, gdje je završio prvi razred (1898./1899.) te nastavio u Osijeku (1899.–1906.) kao pitomac Biskupskoga dječačkog sjemeništa, u kojem je 1906. s izvrsnim uspjehom položio ispit zrelosti.[2] Mladi Živković izabire za svoje životno opredjeljenje služenje Bogu i narodu kao svećenik Kristov te je na prijedlog tadašnjega kapitularnog vikara dr. Anđelka Voršaka poslan u Rim na studij filozofije i teologije.[3]

---

[1] Usp. Arhiv Katoličkoga bogoslovnog fakulteta (dalje: AKBF), Dosje Andrije Živkovića (dalje: DAŽ), Službenički list, Zagreb, 2. rujna 1938.; Arhiv Rektorata Sveučilišta u Zagrebu (dalje: ARSZ), Curiculum vitae, Đakovo, 1. ožujka 1924., koji se nalazi u osobniku prof. dr. Andrije Živkovića; Mladen M. PISEK, *Andrija Živković. Život i djelo* (magistarski rad), Zagreb, 1996., 19.

[2] Usp. ARSZ, Curiculum vitae, Đakovo, 1. ožujka 1924.; Marijan BIŠKUP, „Msgr. dr. Andrija Živković", *Bogoslovska smotra* (dalje: *BS*), 45 (1975.) 1, 57–67.

[3] Usp. Mladen M. PISEK, *isto*, 20.

1.2. Studij u Rimu (1906.–1913.)

Andrija Živković bio je pitomac Papinskog zavoda Germanicuma. Na Papinskom sveučilištu Gregoriani filozofiju je doktorirao 12. srpnja 1909. s ocjenom „ad lauream aegre probatus", a četiri godine poslije, 25. lipnja 1913., doktorirao je teologiju s ocjenom „dr. theol. bene probatus".[4] U životopisu navodi da mu je taj doktorat „nostrificiran prema ispravi izdanoj po rektoru Kraljevskog sveučilišta u Zagrebu godine 1914.".[5] Usporedno sa studijem teologije slušao je i predavanja na Biblijskom institutu u Rimu. Živković se u svome životu nije posvetio samo znanstvenom i intelektualnom radu, već je istodobno napredovao i u svećeničkoj službi, a prvi je korak bilo njegovo ređenje 28. listopada 1912. u rimskoj crkvi sv. Ivana Berhmansa. U navedenoj je crkvi obnašao svećeničko-katehetsku službu kao i u hrvatskoj crkvi sv. Jeronima od 28. listopada 1912. do 1. rujna 1913. godine.[6]

1.3. Povratak u domovinu: Đakovo 1913.–1925.

Nakon sedmogodišnjeg boravka u Rimu, po završetku studija Živković se vraća u domovinu i u Đakovačkoj i Srijemskoj biskupiji, kojoj je i pripadao, obavlja razne službe, stavljajući se pritom na raspolaganje svome mjesnom biskupu i Crkvi. Sam piše u životopisu kako je „nakon povratka iz Rima bio kratko vrijeme u duhovnoj pastvi kao kapelan u Nuštru".[7] Prva je iskustva u nastavnoj djelatnosti Živković stekao u rodnoj Đakovačkoj i Srijemskoj biskupiji kada je 1913. počeo radeći kao vjeroučitelj u osnovnim školama u Nuštru, Ceriću i Marincima, potom nastavlja kao profesor filozofije, opće svjetovne povijesti i zemljopisa na Biskupskom liceju u Đakovu,[8] a predavao je i logiku i psihologiju u sedmom i osmom razredu gimnazije.[9]

---

[4] Naslove doktorskih teza nismo, nažalost, pronašli jer je do 1933. student doktorirao završnim komisijskim ispitom. Usp. Archivo storico del Collegio Germanico-Ungarico (CGU), fond 10, dio A 4, str. 15. U fondu 1 nalaze se akti rektora kolegija, u fondu 10 registri (popisi), u dijelu A popisi. A 4 znači da je knjiga postavljena u ovom dijelu. Taj podatak uspjeli smo dobiti u travnju 2013. zahvaljujući s. Lidiji Turić, doktorandici crkvene povijesti na Pontificum Collegium Germanicum et Hungaricum u Rimu.

[5] ARSZ, Curiculum vitae, Đakovo, 1. ožujka 1924.

[6] Usp. Službenički list, Zagreb, 2. rujna 1938. Isti podatak nalazi se u uvjerenju Biskupskog ordinarijata iz Đakova iz 1927., u DAŽ-u, u uredovnoj potvrdi od 2. rujna 1938., i u ARSZ-u, također u uredovnoj potvrdi od 12. svibnja 1937., koja se nalazi pod brojem 905/937.

[7] ARSZ, Curiculum vitae, Đakovo, 1. ožujka 1924.

[8] Usp. DAŽ, Ivan Krapac Andriji Živkoviću, Đakovo, 14. listopada 1913.; DAŽ, Ivan Krapac Andriji Živkoviću, Đakovo, 14. listopada 1914.; DAŽ, Uredovna potvrda, Zagreb, 2. rujna 1938.; ARSZ, Uredovna potvrda, Đakovo, 12. svibnja 1937.

[9] Usp. ARSZ, Curiculum vitae, Đakovo, 1. ožujka 1924.

Prof. Andrija Živković bio je i stalni član ispitnog povjerenstva za osposobljavanje vjeroučitelja srednjih i pučkih škola.[10] U kolovozu 1914. imenovan je tajnikom biskupa Ivana Krapca i izvanrednim profesorom filozofije i sociologije, što je potrajalo do 1925. godine.[11] Iste godine do 1. travnja 1915. služi u Austro-ugarskoj vojsci kao vojni dušobrižnik.[12] Tijekom 1914.–1915. bio je i prvi prefekt u Sjemeništu, potom od 1917. do 1918. prebendar.[13] Godine 1920. Živkovića je biskup Antun Akšamović[14] imenovao tajnikom te kancelarom biskupije i upraviteljem biskupske kancelarije. Također spomenute godine imenovan je i aktivnim članom biskupske konzistorije.[15] Uza sve službe koje je izvršavao unutar mjesne biskupije, predavao je u prvom semestru godine 1922./23. moralno bogoslovlje u Biskupskom sjemeništu u Đakovu, a u prvom semestru godine

---

[10] Ovaj se podatak nalazi u DAŽ-u, u nedatiranom i nepotpisanom obrazloženju priziva prof. Živkovića, kojim moli da mu se priznaju godine provedene u samoupravnoj nastavničkoj službi u kojoj je proveo 11 godina, 4 mjeseca i 20 dana prije stupanja na položaj redovnog profesora Bogoslovnog fakulteta. U ARSZ-u nalazi se nekoliko dopisa koje je prof. Živković uputio Rektoratu Sveučilišta sa zamolbama da mu se priznaju godine svećeničko-katehetske službe u Rimu, potom godine službe provedene na Višemu bogoslovskom učilištu u Đakovu te u osnovnim školama u Nuštru i Marincima, na što mu je odgovoreno pozitivno od strane Rektorata Sveučilišta i Ministarstva nastave u Zagrebu. Vidjeti dokument pod br. 525 / 12. lipnja 1938.; dokument pod br. 8069 / 21. srpnja 1938.; dokument pod br. 2461 / 13. veljače 1942.; dokument pod br. 27377 / 21. travnja 1942.

[11] Usp. ARSZ, Curiculum vitae, Đakovo, 1. ožujka 1924.; DAŽ, Prijepis o imenovanju profesorom filozofije i sociologije od 14. listopada 1914.

[12] Usp. DAŽ, Uvjerenje, Zagreb, 13. lipnja 1927.

[13] Usp. Marin SRAKIĆ, „Odgojitelji u Bogoslovnom sjemeništu i profesori na teologiji u Đakovu 1806.–1996.", *Diacovensia*, 4 (1996.) 1, 236.

[14] Dr. Antun Akšamović, biskup, rođen 1875. u Garčinu, gdje je i pohađao osnovnu školu, a srednju je školu završio u Vinkovcima. Teološko obrazovanje završio je u Đakovu, gdje je i zaređen za svećenika 1899. Predavao je moralku, pastoral i katehetiku (1902.–1906.). Godine 1926. imenovan je doktorom teologije na Katoličkome bogoslovnom fakultetu u Zagrebu. Za biskupa đakovačkog i srijemskog zaređen je 29. lipnja 1920. Umro je u Đakovu 1959. u 84. godini života i 60. godini misništva. Usp. Marin SRAKIĆ, *isto*, *Diacovensia*, 4 (1996.) 1, 202.

[15] Podatke o imenovanju Andrije Živkovića biskupskim tajnikom nalazimo u njegovu Curiculumu vitae, koji je on osobno napisao i koji se nalazi u ARSZ-u. U DAŽ-u u AKBF-u Zagrebu nalazimo dopis koji je Ivan Krapac uputio Andriji Živkoviću, datiran 21. rujna 1914., Đakovo, kao i dopis dr. Anđelka Voršaka, koji je datiran 25. rujna 1920., Đakovo, koji nam govore da je 1914. Živković obnašao službu tajnika biskupa Ivana Krapca, a 1920. postaje tajnik Voršaka. Time dolazimo da pomalo zbunjujuće situacije, ako usporedimo Živkovićev Curiculum vitae, u kojem on navodi da je 1920. imenovan tajnikom biskupa Antuna Akšamovića, no budući da je Akšamović ređen za biskupa po rukama nadbiskupa Antuna Bauera i dr. Anđelka Voršaka, postoji mogućnost da je u dopisima došlo do krivog navoda. Usp. AKBF, DAŽ; ARSZ, Curiculum vitae; Marin SRAKIĆ, *isto*, *Diacovensia*, 4 (1996.) 1, 202.

1923./1924. predavanja iz pastoralnog bogoslovlja.[16] Od 1918. do 1922. Andrija Živković bio je urednik *Glasnika*. Na prijedlog poglavara 1916. odlikovan je naslovom začasnog, a 1923. tajnog komornika Njegove Svetosti.[17] Premda bismo mogli reći kako je aktivno djelovanje prof. Živkovića s godinom 1925. prestalo u njegovoj rodnoj Đakovačkoj i Srijemskoj biskupiji, unatoč tome što je nastavio svoj znanstveni rad u Zagrebu, nikada nije zaboravljao pisati priloge, recenzije, kritike, osvrte i znanstvene radove u *Glasniku Biskupija bosanske i srijemske*.

1.4. Zagrebačko razdoblje: 1925.–1957.

Najveći dio svog života dr. Andrija Živković proveo je u Zagrebu. Svojom svestranošću zadirao je u različita znanstvena područja pomno prateći strujanja i pojave vremena u kojem je živio. Pritom je čitateljima pisane riječi i onima koji su ga imali prilike slušati želio pridonijeti boljem i jasnijem razumijevanju društva.

1.4.1. Profesorska služba

Godine 1923. Rimokatolički bogoslovni fakultet u Zagrebu raspisuje natječaj za profesora moralnog bogoslovlja te dolazi do promjena u životu i radu Andrije Živkovića. U svojoj preporuci biskup Antun Akšamović o Živkoviću je napisao kako se ustrajnim radom i sposobnostima svestrano i znanstveno bavio teološkim radom pišući u raznim časopisima članke filozofskog, etičkog i sociološkog sadržaja.[18] Na osmoj sjednici profesorskog zbora spomenutog fakulteta 6. ožujka 1924. u prijepodnevnim satima održan je kolokvij dr. Andrije Živkovića u svrhu habilitacije za docenturu iz moralnog bogoslovlja. Habilitacijski rad imao je naslov „Sakramentalno djelovanje milosti u Presvetoj Euharistiji, s naročitim obzirom na psihološko-pedagoško područje". Kolokviju su prisustvovali: dr. I. A. Ruspini, tadašnji dekan Fakulteta; dr. F. Barac, dr. F. Zagoda, dr. J. Jelenić, dr. A. Sović te docent dr. S. Bakšić. Na temelju pitanja koja su kandidatu postavljena, profesorski zbor jednoglasno se izrazio da je zadovoljan odgovorima te se kandidata oslobađa od pokusnog predavanja i zaključuju da ga se predloži pokrajinskom namjesniku za podjeljenje *veniae docendi* iz moralnog bogoslovlja.[19] Iste godine 2. travnja pokrajinski namjesnik za Hrvatsku i Slavoniju je na prijedlog profesorskog zbora Rimokatoličkoga bogoslovnog fakulteta te Sveučilišta Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS) u Za-

---

[16] Usp. ARSZ, Curiculum vitae, Đakovo, 1. ožujka 1924.

[17] Usp. *isto*.

[18] Usp. ARSZ, Pokrajinska uprava za Hrvatsku i Slavoniju, Odjeljenje za prosvjetu i vjere, Đakovo, 23. veljače 1924., br. 252.

[19] Usp. ARSZ, Zapisnik sa sjednice, Zagreb, 6. ožujka 1924., br. 48./1924.

grebu dr. Andriji Živkoviću dodijelio dozvolu predavanja (*veniam docendi*) iz moralnog bogoslovlja.[20] Na desetoj sjednici Rimokatoličkoga bogoslovnog fakulteta, održanoj 28. travnja 1924., zaključeno je s osam glasova za i jednim protiv da se privatni docent dr. Andrija Živković predlaže za izvanrednog profesora moralnog bogoslovlja.[21]

Postupak imenovanja dr. Andrije Živkovića profesorom nije išao jednostavno. Cijela istina o spomenutome jednom protivnom glasu na sjednici zabilježena nam je u *Osobnome dnevniku*[22] dr. Živkovića. Bilješka je datirana 10. siječnja 1956. U njoj se Živković

---

[20] Usp. ARSZ, Dr. Andriji Živkoviću, veniam docendi iz moralnog bogoslovlja, Zagreb, 2. travnja 1924., br. 12609./1924.

[21] Nakon prijedloga imenovanja izvanrednim profesorom dr. Živkovića, upućena su dva dopisa na temelju imenovanja. Jedan je upućen Ministarstvu prosvjete, Odjeljenju za visoku nastavu u Beograd, a drugi dopis upućen je Nadbiskupskomu duhovnom stolu u Zagrebu u kojem se traži odobrenje i za dr. Aleksandra Gasha za imenovanje izvanrednim profesorom. No istraživanjem u Arhivu Rektorata Sveučilišta u Zagrebu otkrili smo postojanje dvaju dopisa u rukopisnom izdanju, od kojih je jedan upućen *Akademičkom Senatu u Zagrebu*, a drugi *Rektoratu Sveučilišta SHS* s potpisom dr. Franje Zagode. Prvi dopis datiran je 29. siječnja 1925. U njemu se moli Senat da potvrdi prijedlog profesorskog zbora za imenovanje dr. Andrije Živkovića profesorom moralnog bogoslovlja na Bogoslovnom fakultetu u Zagrebu, a drugi dopis, koji je datiran 23. veljače 1925., upućen je *Rektoratu Sveučilišta SHS* i govori o podnošenju žalbe na Državni savjet zbog imenovanja dr. Andrije Živkovića za profesora iz osnovnog bogoslovlja. Pritom dr. Franjo Zagoda navodi dva razloga profesorskog zbora: 1. da je imenovanjem dr. Andrije Živkovića očito povrijeđena sveučilišna autonomija jer se prema sveučilišnim zakonima traži kod svakog imenovanja prijedlog profesorskog zbora. Istina je, navodi Zagoda, da je dr. Andrija Živković predložen za profesora, ali ne iz osnovnog bogoslovlja, nego iz moralnog bogoslovlja. 2. Profesorski zbor drži da Katedra iz osnovnog bogoslovlja još nije definitivno riješena, jer je protiv umirovljenja prof. Franje Barca, koje je uslijedilo bez znanja profesorskog zbora. Oba navedena razloga iz dopisa primljena su na znanje na sjednicama Akademskog senata, ali usprkos tome što je žalba upućena, to nije omelo imenovanje dr. Živkovića profesorom moralnog bogoslovlja. Usp. ARSZ, Odjeljenju za prosvjetu i vjere, dopis br. 93./1924., Zagreb, 28. travnja 1924.; Dr. Živković Andrija, imenovanje izvanrednim profesorom na Bogoslovnom fakultetu. Ministarstvu prosvjete, Odjeljenje za visoku nastavu u Beogradu, dopis br. 16874./1924., Zagreb, 1. svibnja 1924.; Dr. Živković Andrija i dr. Gahs Aleksandar, prijedlog za imenovanje izvanrednim sveučilišnim profesorima. Prečasnom nadbiskupskom duhovnom stolu u Zagrebu, dopis br. 23004./1924., Zagreb 14. lipnja 1924.; Dopis Akademičkom Senatu u Zagrebu, br. 41./25., Zagreb, 29. siječnja 1925.; Dopis Rektoratu Sveučilišta SHS u Zagrebu, br. 88./25., Zagreb, 23. veljače 1925.

[22] *Osobni dnevnik* dr. Andrije Živkovića nalazi se u Arhivu Katoličkoga bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Dnevnik je sačuvan u rukopisu, a nalazi se u drvenom sanduku u nesređenoj materiji o dr. Živkoviću pod rednim brojem 11 i 24. Bilješke u dnevniku dr. Živković nije bilježio dugi niz godina. Tako je bilježio svoja zapažanja i ono što je držao vrijednim za godinu 1931. i 1932., a potom sve do 1953. ne bilježi ništa. *Dnevnik* je dr. Živković vodio cjelovito za 1953. i ponovno za 1956., kada navodi da bilježi samo ono što mu se čini vrijedno pozornosti, kako za javnost općenito tako i za njega osobno. *Dnevnik* nam omogućuje potreban uvid u ono što obično nazivamo „stanje duha", iz kojeg možemo tražiti odgovore na pitanja: Zbog čega je čovjek u svojem životu donio ovu ili onu odluku ili se

prisjeća svoga bivšeg kolege na Fakultetu dr. Franje Zagode, koji je prethodnog dana preminuo u 85. godini života, te navodi kako je prilikom njegova biranja profesorom Zagodin glas bio jedini protiv njega, jer je njegov protukandidat bio prof. dr. Šimecki, koji je Zagodin rođak i čiji je jedan glas i dobio, ali i ukaz na temelju takvog izbora 1923. godine. No nadbiskup Bauer, unatoč tome ukazu, zabranio mu je imati predavanja. Taj ukaz je, piše Živković, Šimecki držao čitavu godinu dana, no kada je vidio da nikako ne uspijeva ući u profesorski zbor, konačno ga je i vratio. Budući da prof. Živković navodi u *Dnevniku* kako je u to vrijeme ministar prosvjete bio Svetozar Pribičević, za čijeg su se ministrovanja događale mnoge nepravde, a posebno povrede sveučilišne autonomije, te stavlja u zagrade kako je to bio i slučaj kod njegova imenovanja profesorom, za pretpostaviti je da je riječ bila o ukazu ministra Pribičevića kod prof. Šimeckog. Tek po povratku prethodno spomenutog ukaza prof. Andrija Živković mogao je nastaviti daljnju borbu za potvrdom svoga izbora. Odreknućem prof. Šimeckoga stvar je išla puno lakše, ali tada su se umiješali domaći intriganti i borba za pravednost trajala je još godinu dana.[23]

Daljnji tijek procesa imenovanja dr. Živkovića profesorom odvijao se na sljedeći način. S ukazom u džepu za redovnog profesora apologetike[24] Živković nije htio preda-

---

odlučio za ovaj ili onaj smjer na životnom putu? Upoznaje nas s onim što nije rečeno uvijek javno i što je osoba pohranjivala u svojoj nutrini.

[23] Na temelju navedenoga iz bilješki *Dnevnika* dr. Živkovića jasno je da je kandidat s jednim glasom mogao dobiti ukaz, a onaj sa sedam ili osam glasova biti odbijen! Mnogim profesorima Zagrebačkog sveučilišta tako se dogodilo da su zbog protivljenja politici Svetozara Pribičevića jednostavno bili umirovljeni. Usp. AKBF, *Osobni dnevnik* dr. Andrije Živkovića, br. 11, transkripcija rukopisa, str. 16.

[24] Prof. dr. Barcu zbog protivljnja Pribičevićevoj politici dogodilo se umirovljenje na Bogoslovskom fakultetu. No, navodi Živković dalje u opisu tih događaja, kako su sada osobno protivnici prof. Barca došli na misao da bi mu se povratak na Katedru apologetike zauvijek spriječio, treba tu katedru zaposjesti! I dolaze na sljedeću ideju: budući da u Beogradu leži i čeka konačno rješenje imenovanja dr. Živkovića profesorom, ne bi li bio sjajan potez da on bude postavljen na katedru? Smišljeno je i učinjeno, piše Živković. U to vrijeme bilo je poznato da je u Beogradu prof. dr. Viktor Novak (za povijest), stručnjak Pribičevićev za hrvatske stvari što se tiče imenovanja na hrvatskom Sveučilištu u Zagrebu. A s druge pak strane taj isti Viktor Novak svojedobno je bio zagrebački bogoslov, dobar prijatelj, ako ne i kolega, nastavlja Živković, prof. dr. Josipa Marića, koji je nedavno bio imenovan za izvanrednog profesora za dogmatiku u Zagrebu. I tu se zapravo cijela stvar raspliće jer logično je bilo da je dr. Marić lako nagovorio dr. Novaka da Živković bude imenovan na Barćevu stolicu. Tako je i bilo. Dr. Živković je dobio ukaz 1924. godine za redovnog profesora, ali ne moralnog bogoslovlja (za što je bio izabran i predložen), nego za redovnog profesora apologetike. Kako bi se uopće mogla razumjeti cijela ta zakulisna igra, prof. Živković u bilješci razjašnjava zašto je dr. Marić bio neprijateljski raspoložen prema članovima profesorskog zbora Rimokatoličkoga bogoslovskog fakulteta u Zagrebu. Dr. Marić imao je težak spor na Fakultetu s dr. Zimmermannom. Tužio je Senatu dr. Zimmermanna kako je sebi kroz mjesec prisvajao mjesečni doprinos jednog podvornika, a to je dr. Marić učinio preko pokojnog dr. Sovića, za kojega Živković navodi kako ga nije bilo teško u njegovoj lakovjernosti uvjeriti o tom namjeravanom i podlom „djelu" dr. Zimmermanna. Na stranu obrane časti kako

vati na toj katedri u Zagrebu. Bilo bi i odviše jasno kako bi takav postupak bio nečastan, a posebno krajnja bezobzirnost prema dr. Barcu. Stoga Živković izabire ispravan put te odlazi u Beograd uvjeriti Ministarstvo prosvjete da je potrebno poći ispravnim putem te imenovati njega na ono mjesto za koje ga je Fakultet i predložio. Time će biti očuvana autonomija Sveučilišta, s jedne strane, a, s druge strane, bit će ostavljeno Fakultetu njegovo pravo da popuni Katedru apologetike kako Fakultet odluči. Živković je zatražio osobnu audijenciju kod ministra Pribičevića te kad mu je stvar izložio, piše kako mu je ministar rekao: „Pa zar je uopće to moguće?" No Živković, prebirući po svojim mislima, konstatira na Pribičevićevo spomenuto pitanje: „Ili doista nije znao ili se činio da ne zna!" Uputio ga je da cijelu situaciju izloži njegovu pomoćniku dr. Radivojeviću i time je audijencija bila završena, ali nije bila završena stvar. Tako Živković nakon dosta vremena odlazi „maheru" kako ga naziva, dr. Viktoru Novaku, koji ga je odbio u telefonskom razgovoru, ali kad je rekao da je spreman čekati u Beogradu i nekoliko dana, ipak ga je primio. Obrana dr. Živkovića i traženje prava u ovom postupku nije bila želja za karijerom, nego volja za znanstvenim radom na području bogoslovlja. Sam je rekao kako mu apologetika ne leži i da ga puno više privlači moralno bogoslovlje te kako on tu struku mora zauzeti propisnim putem i po izboru na Fakultetu. Nakon tog razgovora Novak je rekao Živkoviću da dođe sljedećeg dana u 16 sati u zgradu Ministarstva prosvjete, a da će on prethodno porazgovarati s gospodinom ministrom Svetozarom Pribičevićem. Kad je došao, primio ga je uz riječi: „Čestitam – Vi ste profesor!" Potom Živković zapisuje kako je zahvalio te brzo otišao iz te zgrade gdje su se događale „nepodopštine i nedostojni postupak s ljudima", kao što je dokaz bio i ovaj njegov slučaj.[25]

Godine 1925., odlukom Ministarstva prosvjete Kraljevine SHS, Živković je imenovan profesorom moralnog bogoslovlja, a 16. siječnja iste godine kraljevskim je ukazom imenovan i redovitim profesorom moralnog bogoslovlja.[26] Navedenu funkciju obnašao je punih 26 godina, 1 mjesec i 13 dana.[27] Budući da se dr. Živković iskazao kao profesor na Rimokatoličkome bogoslovnom fakultetu, nekoliko puta vršio je službe dekana i prodekana: 1926./27. bio je dekan, 1927./28. prodekan, 1928.–1930. dekan, 1930./31. prodekan, 1934./35. dekan, 1935./36. prodekan.[28] Kao predavač radio je na Pučkom sveučilištu

---

Fakulteta tako i dr. Zimmermanna ustali su odlučno prof. dr. Barac i dr. Ruspini. Jednog svog neprijatelja mislio je Marić tim potezom zauvijek onemogućiti na Fakultetu. Usp. AKBF, *Osobni dnevnik* dr. Andrije Živkovića, br. 11, transkripcija rukopisa, str. 16–17.

[25] Usp. AKBF, *Osobni dnevnik* dr. Andrije Živkovića, br. 11, transkripcija rukopisa, str. 16–17.

[26] Usp. ARSZ, Ministarstvo prosvjete Kraljevine SHS u Beogradu Rektoratu Sveučilišta SHS u Zagrebu, Zagreb, 1925., br. 278./1925.

[27] Usp. DAŽ, Uredovna potvrda, Zagreb, 27. prosinca 1941.; AKBF, DAŽ, Izjava od 29. veljače 1952.

[28] Usp. DAŽ, Službenički list, Zagreb, 2. rujna 1938.; ARSZ, Rektoratu Sveučilišta SHS, Zagreb 21. lipnja 1929., br. 227./1929.

a bio je član Udruženja sveučilišnih nastavnika kao i član Sveučilišnog senata deset semestara.[29] Ono što je posebno obilježilo Živkovićevu službu dekana jest to da je on pridonio rješavanju problematike tzv. novog sustava znanstvenog rada na Bogoslovnom fakultetu u Zagrebu. Na Realnoj gimnaziji uvidio je nedostatak poznavanja latinskog jezika, a logike i psihologije u sedmom i osmom razredu uopće nije bilo. Stoga je želio u sjemeništa uvesti pripravni tečaj sa svrhom pripreme srednjoškolaca za bogoslovni akademski studij. Njegovu ideju prepoznao je nadbiskup Bauer te je godine 1935. prihvatio jednogodišnji pripravni tečaj, koji je zajedno s jednom godinom filozofije na Bogoslovnom fakultetu činio dvogodišnji filozofski studij. Zbog nemogućnosti kvalitetnog svladavanja nastavne materije u tako kratkom razdoblju, dr. Živković je držao potrebnim produljiti vrijeme trajanja studija s četiri na šest godina. Njegov je koncept usmjeren prema što boljem podučavanju budućih svećenika u znanstvenom i pastoralnom pogledu.[30]

Dugogodišnja profesorska služba dr. Andrije Živkovića određeno je vrijeme bila prekinuta. Razlog prekida službe odluka je Vlade NRH 29. siječnja 1952., kojom je doneseno rješenje za ukidanje Rimokatoličkoga bogoslovnog fakulteta, a istodobno i ovjerenje prijepisa odluke Odbora za visoke škole i naučne ustanove, kojim se otkazuje služba svim dotadašnjim profesorima i nastavnicima od 1. veljače 1952. Unatoč svim pregovorima s tadašnjim ministarstvom, Rimokatolički bogoslovni fakultet, zajedno s Fakultetom u Ljubljani, ipak je ostao na životu kao crkvena ustanova te je 1. listopada iste akademske godine nastavio neometano svoju djelatnost kao i do tada.[31]

Godine 1953. u *Osobnom dnevniku* Živković je 23. lipnja zabilježio kako navedene godine prestaje njegov aktivni profesorski život. No 29. lipnja iste godine održavao

---

[29] Usp. DAŽ, Stručni karton, Zagreb, 11. ožujka 1950.

[30] I prije dekanata dr. Živkovića radilo se u tom smjeru pa je 1922. profesorski zbor Bogoslovnog fakulteta donio odluku o produženju studija s četiri na pet godina, a sporazumom nadbiskupa Bauera i ljubljanskog biskupa donesena je odluka o trajanju studija čak šest godina. Prof. I. Ruspini 1932. godine nosio je u Beograd predložak novog sustava znanstvenog rada koji je bio koncipiran u šest studijskih godina. Prijepis je dostavljen i Bogoslovnom fakultetu u Ljubljani. Zbog nedostatka interesa Ministarstva prosvjete u Beogradu, ovaj se predmet odgađa. Ministar Šumenković 1934. godine ponovno pokreće pitanje uređenja znanstvenog rada. Godinu poslije postignut je sporazum i nastavni je plan konačno službeno proširen na šest godina. Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, „Novi sistem naučnog rada na Bogoslovskom fakultetu u Zagrebu", *BS*, 24 (1936.) 2, 113–125.

[31] Godine 1990. Znanstveno-nastavno vijeće Sveučilišta u Zagrebu donijelo je zaključak da je odluka Vlade NRH iz 1952. o ukidanju Bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu nepravedna i podržalo je inicijativu da se Fakultet vrati u sveučilišnu zajednicu. Tako je konačno donesena odluka na sjednici Sveučilišnog zbora 26. veljače 1991. da je Katolički bogoslovni fakultet u Zagrebu član Sveučilišta, i to u neprekinutom trajanju od osnutka Sveučilišta do danas. Više o povijesnom pregledu Katoličkoga bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu možemo čitati u: Tomislav J. ŠAGI-BUNIĆ, „Katolički bogoslovni fakultet. Povijesni pregled", *Croatica christiana periodica* (dalje: *CCP*), 17 (1993.) 32, 73–164.

se ručak u povodu ređenja bogoslova, na kojem ga je biskup Salis oprezno ispitivao o zdravstvenom stanju jer, kako piše Živković, očito je bio obaviješten o njegovoj namjeravanoj ostavci, koju je potaknula i molba dekana Vilima Keilbacha da radi „fizionomije" Fakulteta ostane u sustavu, pa makar predavao samo dva sata tjedno ili boravio na dužem dopustu. U skladu s tim razgovorom, 24. srpnja 1953. Živković prihvaća dva sata uz naslov redovnog profesora na Katedri moralne teologije, ali uz uvjete da ta dva sata ne budu sustavno izlaganje predmeta, nego slobodni kolegij kao jedan sat a drugi sat da bude seminar.[32]

1.4.2. Skrb za Katedru moralne teologije

Dr. Andrija Živković brinuo se za Katedru moralne teologije od prvog dana svoga aktivnoga profesorskog života. Uvijek mu je bilo važno da pravda bude izvršena na pošten način te da i on sam bude na mjestu za koje ga je profesorski zbor predložio i izabrao (1924.), da bude na Katedri moralne teologije. U jednom nacrtu fakultetske uredbe o katedrama, gdje je pod brojem 10 navedeno moralno bogoslovlje, koje je tada obuhvaćalo tri cjeline: 1. Osnovno moralno bogoslovlje, 2. Posebno moralno bogoslovlje i 3. Sociologija, Živković je rukopisom nadopisao pod 4. Asketika i mistika.[33] Kao pročelnik Katedre moralnog bogoslovlja na Rimokatoličkome bogoslovnom fakultetu u Zagrebu, prof. Živković je 2. listopada 1942. tražio od Vijeća Fakulteta da mu se odobri još jedan nastavnik na Katedri moralnog bogoslovlja. U dopisu to pojašnjava činjenicom kako jedan profesor ne može predavati dosadašnje gradivo te kako ne može odgovoriti potrebama koje se javljaju u posebnome moralnom bogoslovlju, stavljajući pritom naglasak na socijalni vid morala te navodi kako je potrebno zaposliti još jednu osobu, koja će to područje obrađivati svestrano i suvremeno. Tvrdi kako je na Katedri moralnog bogoslovlja predmet kršćanska sociologija kao srodan predmet, pa bi zadaća drugog profesora bila povezati socijalni moral i sociologiju.

Kao svoga nasljednika Andrija Živković Vijeću Fakulteta predlaže dr. Josipa Salača, za kojeg navodi kako je stekao uvjerenje da baš on posjeduje intelektualne i moralne kvalitete potrebne za Katedru moralnog bogoslovlja. Tako je godine 1943. dr. Josip Salač imenovan asistentom na Katedri moralnog bogoslovlja, a i zamjenjivao je prof. Živkovića za vrijeme bolesti na predavanjima te je akademske godine 1945./1946. predavao dva sata moralno bogoslovlje u ljetnom semestru i asistirao na seminaru dva sata. Unatoč silnoj volji dr. Živkovića, koji je s velikim žarom i trudom poticao napredovanje dr. Salača, njegova želja da ga naslijedi na katedri ipak se nije ostvarila. Dr. Josip Salač, kao duhovnik

---

[32] Usp. AKBF, *Osobni dnevnik* dr. Andrije Živkovića, br. 24., u transkripciji rukopisa *Osobnog dnevnika* str. 13–14.

[33] Usp. AKBF, Nacrt fakultetske uredbe o katedrama, fascikl br. 41, nalazi se u drvenom sanduku.

Nadbiskupskoga bogoslovnog sjemeništa, pritvoren je u Zagrebu 1950., a time prestaje i njegova predavačka djelatnost na Fakultetu.[34] Iako bi bilo za očekivati da dr. Živković u svome dnevniku ima više zabilješki o dr. Salaču, za kojeg se toliko zalagao, nažalost zabilježio je samo jednu datiranu 7. siječnja 1956. godine.[35] S obzirom na pogoršanje zdravstvenoga stanja, Živković traži od Fakulteta da pronađe zamjenu za kolegije koje je prije predavao dr. Josip Salač.[36] Tom zamolbom ujedno i prestaje aktivna profesorska djelatnost dr. Živkovića na Katedri moralnog bogoslovlja.

Nije naodmet spomenuti da se u vrijeme Živkovićeve profesorske službe na Rimokatoličkome bogoslovnom fakultetu odvijala redukcija predmeta, kojom se nastojalo izraditi nacrt kojim bi se naglasili obvezatni predmeti za slušače prvih dviju godina studijskog smjera filozofije, jer je došlo do toga da su se neobvezatni predmeti razvili u vrlo zahtjevne za studente te su tako bili u zaostatku s ispitima iz glavnih predmeta. Slušači su bili preopterećeni i njihovo znanje odveć rascjepkano i na područja koja nisu toliko važna.[37] Živković je stoga za dvogodišnji studij filozofije predlagao podjelu sporednih predmeta u tri skupine, i to: oni predmeti kod kojih je obvezatan dolazak na predavanja i polaganje kolokvija (katehetika, asketika i mistika, židovski jezik, starozavjetna arheologija, grčki biblijski jezik, latinski i grčki jezik /samo za svršene realce/ i staroslavenski jezik /samo za pripadnike biskupija u kojima je glagoljica u upotrebi/), zatim predmeti s obvezatnim dolaskom na predavanja a neobvezatanim kolokvijem (povijest filozofije, retorika i homiletika, pedagogika, crkvena glazba, pastoralna medicina, župna administracija /naputak za sastavljanje službenih spisa/), a u trećoj skupini bili su predmeti s neobvezatnim dolaskom na predavanja (uvod u bogoslovlje, uvod u filozofiju, pomoćna historijska nauka, kršćanska sociologija, crkvena umjetnost, kršćanska arheologija, kronologija NZ /ako je to uopće predmet/). Takav prijedlog, uz vrlo male promjene, podudara se s prijedlogom koji je prof. Živković primio od slušača Bogoslovnog fakulteta. On drži da je na njihovo mišljenje svakako potrebno skrenuti pozornost, iako ono neće i ne mora biti mjerodavno

---

[34] Detalje o želji dr. Andrije Živkovića vezano uz dr. Josipa Salača kao njegova nasljednika na Katedri moralnog bogoslovlja na Rimokatoličkome bogoslovnom fakultetu možemo čitati u: Stjepan BALOBAN, „Josip Salač – nastavnik na Rimokatoličkome bogoslovnom fakultetu u Zagrebu", *Zbornik radova sa znanstvenog skupa o 100. obljetnici*, Ivica ŽULJEVIĆ (ur.), Biskupski ordinarijat, Požega, 2010., 138–158.

[35] U bilješci Živković spominje Salača u svojstvu duhovnika od kojeg je čuo samo nekoliko riječi o posjetu jednog člana Ministarstva prosvjete kod dekana Pavića, ne bilježeći pritom nikakve detalje. Usp. AKBF, *Osobni dnevnik* dr. Andrije Živkovića, br. 11., u transkripciji rukopisa *Osobnog dnevnika* str. 15.

[36] Usp. Stjepan BALOBAN, „Josip Salač – nastavnik na Rimokatoličkome bogoslovnom fakultetu u Zagrebu", *isto*, 153.

[37] Usp. AKBF, Andrija ŽIVKOVIĆ, Vijeću Rimokatoličkog bogoslovnog fakulteta, Zagreb, 8. svibnja 1947., fascikl br. 41 (sanduk).

za konačni zaključak Fakultetskog vijeća.[38] U rukopisnom izvješću sa sjednice od 31. srpnja 1947. dr. Andrija Živković je zapisao kako je sporazum postignut u vezi s redukcijom predmeta, i to posrednim prijedlogom dr. Kniewalda i dr. Obreškog: za starozavjetnu arheologiju sa strane je nadopisano pomoćni predmet s obvezatnim ispitom i isto tako je navedeno za grčki biblijski jezik, za kronologiju NZ navedeno je sa strane da je to kolegij, za sociologiju je nadopisano kako ide među neobvezatne predmete, iako je bila svrstana u skupinu predmeta s obvezatnim pohađanjem predavanja a neobvezatnim ispitom.[39] U navedenom nacrtu jednostavno se pojasnilo da su neki predmeti doista bili nepotrebni jer se ta ista materija tijekom vremena razrađivala u ostalim obvezatnim kolegijima, za koje se također naglasilo kako se iz godine u godinu materija proširuje, ali da je obveza profesora stoga studentima prirediti skripte.[40]

Dr. Franjo Šeper, u svome dopisu koji je uputio dr. Živkoviću, pohvaljuje prijedlog vezan uz reorganizaciju predmeta, ali on misli kako bi možda, s obzirom na vrijeme i prilike u kojima su živjeli i nalazili se, sociologija ipak trebala biti obvezatna, barem za dolazak na predavanja. Što se tiče grčkoga biblijskog jezika, dr. Šeper je mislio da ga svakako treba zadržati kao obvezatan, samo bi se moglo pojednostavniti ispit studentima. Tako bi ispit mogao biti pismeni te se polagati na način da se studentima zada neki tekst za prijevod, gramatičku analizu i upozori ih se na razlike. Na kraju dopisa dr. Šeper naglašava kako je važno da se stvar ne samo pokrene, jer je to već bilo nekoliko puta, nego da se zbilja konačno nešto i napravi.[41] Jasno nam je iz spomenutoga kako je dr. Živkoviću bilo stalo ne samo do Katedre moralnog bogoslovlja nego je u istom omjeru vodio brigu i o cjelokupnome znanstvenom sustavu tadašnjega Rimokatoličkoga bogoslovnog fakulteta, nastojeći redovito pronaći rješenje za što bolje svladavanje ponuđenoga znanstvenoga gradiva.

1.4.3. Vrijeme rektorata[42]

Od 1938. do 1940. dr. Andrija Živković bio je rektor Sveučilišta. Uz ostala polja rada trebalo je dakle preuzeti i još jedno te biti mudar i razborit u teškim vremenima. Poslije

---

[38] Usp. *isto*.

[39] Usp. AKBF, Redukcija predmeta i koncentracija na Fakultetu 1947., Zagreb, 31. srpnja 1947., fascikl br. 41 (sanduk).

[40] Usp. *isto*.

[41] Usp. AKBF, Nadbiskupsko bogoslovno sjemenište, Zagreb, 22. svibnja 1947., dopis pod br. 114., fascikl br. 41 (sanduk).

[42] Želeći što sustavnije istražiti vrijeme rektorata dr. Živkovića, naišli smo na poražavajuće rezultate. U pretraživanju Hrvatskoga državnog arhiva vezano za ovu temu, za pretraživanje ponuđeno je da pregledam *Sumarni inventar* /HR – HDA – 159/ 1. 159/ – iz vremena Banovine Hrvatske vezano uz područje Odjela za prosvjetu u razdoblju od 1939. do 1941. godine. Istražujući ponuđeni materijal naišla sam samo na

umirovljenja njegova prethodnika dr. Lovrića, izabran je na dužnost rektora i posljednji je rektor biran u skladu s jugoslavenskim zakonom iz 1931. godine.[43] Prema novom zakonu Banovine Hrvatske iz 1940., za izbor rektora vraća se jednogodišnji mandat. Dr. Andrija Živković bio je rektor u dvije države, a kao prorektor nastavio je u trećoj. Spominje se kako je u vrijeme rektorstva dr. Živkovića policija ušla na Sveučilište i time prekršila njegovu tradicionalnu autonomiju, a rektor pritom ostaje nemoćan.[44] Od akademske godine

---

statističke podatke fakulteta i visokih škola u Đakovu, Mostaru i Sveučilišta u Zagrebu. Ti podatci uglavnom obuhvaćaju broj djelatnika i imena odsjeka, no o pitanju rektorata i prorektorata dr. Andrije Živkovića nema ni spomena. Takvih statistika u razdoblju za godinu 1939./1940. pod signaturom 1.2 i 2. ima 5 kutija. Također ništa bolja situacija nije bila ni kod pretraživanja Arhiva Rektorata Sveučilišta u Zagrebu. Materijali povezani uz rektorat dr. Živkovića, koji su bili pohranjeni u mapama u Arhivu Rektorata, izvučeni su i nisu vraćeni. Pod tim materijalima misli se na govore rektora i slično. U mapama u Arhivu o dr. Živkoviću urudžbirani su samo financijski izvještaji za vrijeme njegova rektorata i prorektorata.

[43] Početci moderne sveučilišne tradicije u Hrvatskoj postavljeni su zakonskim člankom od 5. siječnja 1874. o ustrojstvu Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu. Taj zakon određuje da se Sveučilište sastoji od fakulteta koji imaju svoje osoblje (nastavnike) i studente. Organ upravljanja bio je profesorski zbor, koji je birao dekana na jednogodišnji mandat, a Sveučilišnu upravu činili su Senat (rektori, prorektori, dekani i prodekani) te rektor i prorektori s jednogodišnjim mandatom. Profesorski zbor bio je nadležan za uža „akademska" pitanja, uključujući biranje nastavnika, koje je na položaj postavljao kralj. Senat je pak imao opću upravnu, znanstvenu i stegovnu ovlast. Svi navedeni propisi ostali su na snazi i u Kraljevini SHS, ali je zbog upletanja novih vlasti u imenovanje nastavnika Stjepana Radića ministrom prosvjete, 1926. protegnut na Sveučilište u Zagrebu liberalniji srbijanski Zakon o univerzitetu iz 1905., po kojem takva mogućnost nije postojala. Sličan je model preuzet u Zakon o univerzitetu godine 1930./1931. u vrijeme diktature kralja Aleksandra. U tom je razdoblju upravnu strukturu Sveučilišta činilo uz rektora Sveučilišno vijeće, koje je sastavljeno od rektora i svih redovitih profesora, koje je biralo rektora i potvrđivalo izbor svih nastavnika, Sveučilišni senat (rektor, prorektor, dekani i prodekani) i Sveučilišna uprava (rektor i dekani). O izboru rektora i dekana obavještavao bi se ministar, dok je izbor profesora potvrđivao ministar, a na trajni i nepromjenjivi položaj imenovao je kralj. Obje uredbe, i iz 1926. i iz 1930., izričito su utvrdile da fakulteti nemaju pravnu osobnost. Izmjena te strukture uslijedila je 1940. godine u novoosnovanoj Banovini Hrvatskoj, koja je vratila na snagu model iz 1874. godine te izričito utvrdila da fakulteti imaju pravnu osobnost. Usp. http://sr.scribd.com/doc/47920422/SMJERNICE-OCITOVANJE-ab-110131

[44] Navedeni podatak o ulasku policije na Sveučilište nije dovoljno provjerljiv. U gornjem tekstu poziva se na riječi Ivana Markovića koje on navodi u svome diplomskom radu pisanom 1996. godine u Đakovu. Bilješku na koju se poziva gospodin Marković vezano za govor o ulasku policije na Sveučilište tijekom istraživanja nismo pronašli. On navodi kako se taj podatak nalazi u *Županjskom zborniku* 4 (1974.), koji uopće ne postoji jer je taj zbornik izlazio svake dvije godine počevši od 1967. do 1981. (br. 1–7). Godine 1977., 1982.–1983., 1986.–1991. i 1993.–2002., *Županjski zbornik* nije izlazio. Detaljno smo istražili *Županjski zbornik* 3 (1971.), 4 (1973.) i 5 (1975.), i ni u jednom od navedenih brojeva nismo pronašli članak naslovljen „Msgr. Dr. Andrija Živković", na kojeg se poziva diplomant Ivan Marković u svome radu. Unatoč želji za pronalaskom relevantnog podataka o ulasku policije na Sveučilište za vrijeme rektora dr. Andrije Živkovića, nažalost nismo uspjeli ništa pronaći. Stoga i ovaj podatak ostaje i nadalje nedorečen

1940./1941. do 1942./1943. prorektor je za vrijeme mandata rektora Ivšića.[45] U dopisu koji dr. Živković upućuje rektoru Ivšiću navodi kako je njegovim izborom za rektora postalo aktualnim pitanje i izbora prorektora te kako je njegova dužnost prorektora prestala.

---

i nije jasno je li doista dr. Živković doveo policiju na Sveučilište ili su oni svojevoljno ušli. Usp. Ivan MARKOVIĆ, *Život i djelo Andrije Živkovića* (diplomski rad), Đakovo, 1996., 15–16.

[45] U arhivskoj zbirci rukopisa u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu pohranjena su pisma dr. Andrije Živkovića rektoru Stjepanu Ivšiću. Korespondencija se sastoji od šest pisama, od kojih su dva pisana rukom a ostala strojopisom. U prvom pismu iz 1941. godine prof. Živković piše rektoru Ivšiću kako je on na posljednjoj sjednici Senata izrazio nezadovoljstvo zbog postupaka, svoje vrste predbacivanja i traženja „delikata", što se neprestano vuku na sjednicama, sad protiv tajnika, sad protiv bivših rektora i članova Senata. Rekao je da je na taj način Senat ponižen na razinu društva gdje se ne postupa akademski. Stoga se njemu ne da u takvom tijelu sudjelovati. Navodi u pismu slučaj s Veterinarskog fakulteta, koji je Ivšić pročitao, a po njegovu mišljenju nije trebao, jer se Živkovića sumnjiči kao da je on osumnjičio zbog nekorektnog poslovanja nekog njihova člana i namjerno nanio uvredu. Ljudi koji svakim svojim potezom sumnjiče druge, i to javno iznose, ne mogu shvatiti da bi netko mogao raditi nešto *optima fidei*, kaže Živković u pismu, bez najmanje maliciozne primjese, i da bi drugome mogao izići u susret samo iz želje za skladnim životom jednoga tijela kao što je Sveučilište. Iz godine 1945. sačuvana su tri pisma upućena rektoru Ivšiću. Sva pisma su privatna korespondencija dvaju prijatelja i nekadašnjih suradnika koji se dobro međusobno poznaju i poštuju. U drugom pismu iz 1945. godine, točnije onom s nadnevkom 23. rujna, Živković pita prijatelja Ivšića radi li štogod perom. Na postavljen upit daje mu odmah i odgovor: Bit će malo teško jer nema pri ruci potrebnih pomagala te bi mogao tek neke memoare slati ili pisati pisma. I na koncu piše mu jedan pomalo šaljiv osvrt te navodi: „Ovid je u Pontu mogao pjesme pjevati, jer je muza bila s njim, a ta ne treba posebnih pomagala kao Tvoja. Uostalom kažu naši: Bože zdravlja!" Treće pismo iz godine 1945. govori nam o Ivšićevu zatočeništvu u Brodskom Stupniku zbog navodne suradnje s ustaškim vlastima. Govori mu kako je pozvan na izbornu sjednicu za rektora Sveučilišta, te kako su osim članova Senata prisutna i po još dva izbornika sa svakog fakulteta. Također mu u tom pismu navodi i prijateljske riječi utjehe i postavlja si pitanje čime da ga tješi i kaže da su riječi samo prazna jeka u toj izolaciji. „Ući u sebe", kaže prof. Živković prijatelju, „te pod vidom Providnosti promatrati naš životni puteljak jedina je mudrost i utjeha misaonom čovjeku." Između posljednjih Živkovićevih pisma nalazi se ono iz 1946. u kojem piše o svome Bogoslovnom fakultetu i o sebi osobno, gdje navodi kako je on kao tadašnji prodekan postao samo jedna etiketa u Senatu, čime je rektor nezadovoljan i želio mu je povratiti stari ugled. U pismu iz 1954. Živković izražava radost zbog članka koji je izišao u *Vjesniku* prigodom sedamdesete obljetnice dr. Stjepana Ivšića, na čemu mu i čestita. No drži kako nije dovoljno iznijeti njegov znanstveni rad u članku, iako je spomenuto ono najglavnije, ali ima još toga, nije to čitav Stjepan Ivšić! Dugogodišnji član i vrijedni suradnik u Jugoslavenskoj akademiji. Živkovićeve želje izrečene su riječima: „Molim Boga da te još niz godina uzdrži u dobrom zdravlju na radost tvoje obitelji, na korist znanosti, a na diku hrvatskoga našeg roda i plemena!" Možemo zaključno primijetiti kako pisma iz nekoliko potonjih izvadaka nisu opsežna te da je u njima ponajviše riječi o prilikama na Zagrebačkom sveučilištu i na Bogoslovnom fakultetu te o općem stanju u društvu i sudbinama zajedničkih prijatelja nakon 1945. Usp. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Andrija Živković, pisma Stjepanu Ivšiću, Zbirka rukopisa, R 4836b; Ivica ZVONAR, „Prilog za bibliografiju mons. dr. Andrije Živkovića", *Pilar*, 5 (2010.) 10(2), 71–87; http://www.unizg.hr/rektori/azivkovic.htm

No budući da se rektor Ivšić izjasnio drukčije negoli što je mislio dr. Živković, on ga moli da na prvoj sjednici Senata raspravi to pitanje s gospodom članovima Senata, te da ga dobrohotno izvijesti o rezultatu obnašanja službe prorektora. Dr. Živković piše kako nikako ne bi želio, ako bi on imao još godinu dana obnašati tu službu, da postoji ikakva opravdana ili neopravdana sumnja, ili pravna netočnost s obzirom na to.[46] Iz nekoliko sačuvanih dopisa koji se nalaze u Arhivu Rektorata možemo spomenuti kako je Živković, dok je bio rektor, vodio brigu o Zagrebačkom sveučilištu te je za njega tražio i daljnju izgradnju novih zgrada kako bi omogućio otvaranje novih radnih mjesta za profesore, asistente kao i za novo tehničko osoblje.[47]

1.5. Posljednje godine života dr. Andrije Živkovića i njegovi osvrti na ljude i događaje

Na temelju zabilješki iz *Osobnog dnevnika* dr. Živkovića želimo progovoriti o društvu i o osobama s kojima se za života susretao kao i s pojedincima koje bismo mogli nazvati njegovim prijateljima. Uglavnom su to bile osobe koje su pripadale visokoobrazovanom krugu ljudi ondašnjeg vremena. Premda Živković navodi mnogo imena, spomenut ćemo samo neka od njih, a posebno ćemo se osvrnuti na njegovo druženje s dr. Svetozarom Ritigom (Rittigom). Kako dr. Andrija Živković nije bilješke u dnevniku bilježio kontinuiranim slijedom, neke je podatke teško povezati, a i sam navodi „da će bilježiti samo ono što drži vrijednim kako za javnost općenito tako i za njega osobno, prisjećajući se tako nekih događaja iz prošlosti kao i onih iz svakodnevice u kojoj je živio".[48] Često spominje imena profesora s kojima je raspravljao i surađivao u svom radu. Govori tako o dr. Gahsu, dr. Barcu, dr. Ruspiniju, dr. Kniewaldu, dr. Bakšiću, dr. Šimraku.[49] Zanimljiva

---

[46] Usp. ARSZ, Dopis dr. Andrije Živkovića rektoru Sveučilišta dr. Stjepanu Ivšiću, Zagreb, 24 . studenoga 1941., br. 8920./1941.

[47] Usp. ARSZ, Dopisi dr. Andrije Živkovića, rektora Univerziteta u Zagrebu, Zagreb, 4. svibnja 1939.; dr. Živkoviću Andriji izaslanje u Beograd, Zagreb, 14. veljače 1939., br 4990./1939.; br 1534./1939.

[48] AKBF, *Osobni dnevnik* dr. Andrije Živkovića, br. 11., u transkripciji rukopisa *Osobnog dnevnika* str. 15.

[49] **Dr. Aleksandar Gash** rodio se 1891. u Požegi, umro 1962. u Zagrebu. Svećenik, etnolog, teolog, čovjek vjere i duboke pobožnosti, nakon završenoga osnovnog i srednjoškolskog obrazovanja u rodnoj Požegi odlazi na studij medicine u Beč 1910. Nije poznato koji su razlozi u životu prof. Gasha bili da ostavlja studij medicine i upisuje Teološki fakultet u Zagrebu 1911.–1915. U Lyonu je 1921. postigao doktorat iz teologije, potom odlazi u Beč i kroz tri semestra specijalizira se u studiju etnologije i prapovijesti etnologa Wilhelma Scmidta. Po povratku u Zagreb, nakon habilitacije na Bogoslovnom fakultetu, predaje povijest religija, te je godine 1926. promaknut u redovitoga sveučilišnog profesora. **Dr. Fran Barac**, teolog i političar. Rođen je u Šemovcu pokraj Virja 1872., a umro je u Zagrebu 1940. Za svećenika je zaređen u Zagrebu 1895., a od 1900. do 1904. slušao je bogosloviju i teologiju na sveučilištima u Fribourgu i Leuveneu te je 1902. bio promoviran za doktora znanosti. U Zagrebu na Bogoslovnom fakultetu habilitirao je 1907., a 1913. postaje

je bilješka datirana 10. veljače 1932. u kojoj Živković, osim osvrta na govor o ukidanju Ljubljanskoga teološkog fakulteta te o tome kako bi naši profesori koji nemaju godine službe na Fakultetu u Zagrebu bili umirovljeni, što se ticalo baš njega i dr. Gasha, a na njihovo mjesto došli Ljubljančani, također piše i o znanstvenom napredovanju profesora, navodeći pritom kako su „pojedini profesori objavljivali svoje radove u *Katoličkom listu* i *Bogoslovskoj smotri* zato jer se sveučilišnim profesorima prigovaralo kako njihov stručni rad nije dovoljan za narod".[50]

Veći dio bilježaka iz dnevnika dr. Živkovića vezan je uz ime dr. Svetozara Ritiga.[51] Prvi put ime dr. Svetozara Ritiga dr. Živković spominje u bilješci od 6. lipnja 1931. pišući

---

redovitim profesorom apologetike i opće dogmatike. Dvaput je bio dekan Fakulteta, a rektor Zagrebačkog sveučilišta 1915./1916. **Dr. Ivan Angelo Ruspini**, svećenik, imenovan je profesorom filozofije (1897.–1899.) te crkvenog prava i povijesti (1899.–1910.). Na Katoličkome bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu od 1910. do 1934. predavao je crkveno pravo. Rodio se u Osijeku 1872., a umro naglo na izletu u Brežicama 2. 1. 1934. u 63. godini života i 39. svećeništva. Sahranjen je u Zagrebu. Isticao se svojom vrsnošću u pravničkim poslovima. Iako strogog lica, taj je čovjek bio uvijek mekoga srca, posebno prema svojim kolegama. Napisao je mnoštvo recenzetskih prikaza, a objavljivao ih je najvećim dijelom u časopisu *Bogoslovska smotra*, čiji je suradnik bio od prvih dana svoga dolaska na Katolički bogoslovni fakultet. **Dr. Dragutin Kniewald** (rođen 1889., umro 1979. u Zagrebu), povjesničar umjetnosti, crkveni povjesničar i liturgičar. Klasičnu gimnaziju završio je u Zagrebu 1908., doktorirao filozofiju 1911. i teologiju 1915., na Papinskom sveučilištu Gregoriani u Rimu. Godine 1920. habilitirao je na Bogoslovnom fakultetu u Zagrebu, na kojem je 1921. privatni docent, potom 1922. izvanredni profesor a 1925. redoviti profesor. **Dr. Stjepan Bakšić** (rođen 1889. u Cvetkovićima kod Jastrebarskog, umro u Budrovcu kod Đurđevca 1963.), teološki pisac i vjerski publicist. Osnovnu je školu pohađao u Jastrebarskom, a gimnaziju započeo na Sušaku a završio u Zagrebu 1909. Od 1909. do 1913. u Zagrebu je studirao teologiju na Bogoslovnom fakultetu, a potom do 1915. u Rimu i završio u Innsbrucku doktoratom iz filozofije 1915. i teologije 1918. Na Bogoslovnom fakultetu predavao je osnovno bogoslovlje od 1919. do 1924., kada je preuzeo Katedru dogmatskog bogoslovlja. Bio je i dekan Fakulteta kao i član Hrvatske bogoslovne akademije. **Dr. Janko Šimrak** rodio se 1883. u mjestu Šimraki u Žumberku, a umro 1946. u Križevcima. Filozofsko-teološki studij pohađao je u Zagrebu i Innsbrucku, gdje je i doktorirao (1910.). Od 1925. redoviti je profesor istočnog bogoslovlja na Bogoslovnome fakultetu u Zagrebu, od 1942. biskup Križevačke eparhije. Bio je aktivan u znanstvenom medijskom, političkom i crkvenom životu. Usp. Ivan ŠKREBLIN, „In memoriam A. Gahsu", *BS*, 33 (1963.) 1, 124–127; *Hrvatski biografski leksikon* (dalje: *HBL*), svezak 4. (dalje: sv.), Leksikografski zavod „Miroslav Krleža", Zagreb, 1998., 528–529; *HBL*, sv. 1., Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1983., 434–435; Andrija ŽIVKOVIĆ, „Prof. dr. Ivan Angelo Ruspini", *BS*, 22 (1934.) 4, 373–377; *HBL*, sv. 7., Leksikografski zavod „Miroslav Krleža", Trpimir Macan (gl. ur.), Zagreb, 2009., 442–444; *HBL*, sv. 1, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1983., 377–378; *Hrvatska opća enciklopedija*, sv. 10., Leksikografski zavod „Miroslav Krleža", Čakovec, 2008., 469.

[50] AKBF, *Osobni dnevnik* dr. Andrije Živkovića, br. 24., u transkripciji rukopisa *Osobnog dnevnika* str. 5–6.

[51] **Dr. Svetozar Ritig (Rittig)** rođen je u Brodu na Savi 1873. Škole je polazio u Travničkom sjemeništu (do jeseni 1894.), u domaćem sjemeništu do konca školske godine 1895. Za svećenika je zaređen 1895. Kapelan u Andrijevcima i Semeljcima, kateheta u Osijeku (Gornji grad), prebendar stolne crkve. Teološke škole završio u Augustineumu u Beču (1898.–1902.). Postigao doktorat iz teologije. U Đakovu je bio

kako je prigodom proslave Majke Božje od Kamenitih vrata *Jutarnji list* donio da je župnik dr. Ritig u svom govoru dokazivao „božanstvo" Majke Božje, stavljajući još i zabilješku u zagradama kako je propovijed održana na otvorenom u prisutnosti kralja Aleksandra i kraljice Marije.[52] Godine 1932. u prvoj zabilješci Živković navodi kako je kod svoga susjeda dr. Ritiga dočekao Novo ljeto te kako je taj dan kod njega i ručao, i nakon te zabilješke sve do 29. veljače spomenute godine nema nikakvih važnijih zabilješki o dr. Ritigu, međutim, tog datuma piše Živković svoj zanimljiv osvrt u kojem kaže sljedeće: „U nedjelju (28. 02) nisam bio kod Ritiga ni na ručku ni na večeri. Pred tim sam bio jednu večer pozvan kad je bilo elitno društvo (Brlićka, Ćurčin, Meštrović, Kljaković, Kršinić, Ruspini).[53] Izgovarao

---

profesor apologetike i crkvene povijesti (1902. –1911.). Poslije je na temelju natječaja prešao u Zagrebačku nadbiskupiju (1911.), gdje je obnašao službu nadbiskupskog tajnika i urednika *Katoličkog lista*. Umro je u Zagrebu 1961. u 88. godini života i 66. svećeništva. Ritig je bio hrvatski svećenik, crkveni povjesničar i političar. Za vrijeme rata bio je aktivni član Narodnog vijeća u Zagrebu (1918.) i Privremenoga narodnog predstavništva u Beogradu (1919.–1920.) te zastupnik Ustavotvorne i Savezne narodne skupštine. Nakon rata izabran je za ministra u Vladi NR Hrvatske i predsjednika Vjerske komisije NRH. Ritig je bio župnik Župe sv. Blaža i sv. Marka, gdje se istaknuo zaslugama za Crkvu i u znak priznanja imenovan je papinskim tajnim komornikom. Umirovljen je 1954., no to nije zaustavilo njegov znanstveni rad u kojem je ostao aktivan i dalje. Bio je vrlo učen i kulturan, mnogo je pisao i imao je važnu ulogu u političkom životu. Usp. Marin SRAKIĆ, „Odgojitelji u Bogoslovnom sjemeništu i profesori na teologiji u Đakovu 1806.–1996.", *Diacovensia*, 4 (1996.) 1, 226. *Leksikon Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, Zagreb, 1974., str. 838.

[52] Usp. AKBF, *Osobni dnevnik* dr. Andrije Živkovića, br. 24., u transkripciji rukopisa *Osobnog dnevnika* str. 1.

[53] **Ivana Brlić Mažuranić** rođena je 1874. u Ogulinu. Hrvatska je književnica, priznata u Hrvatskoj i svijetu kao jedna od najvažnijih spisateljica za djecu. U formiranju njezine osobnosti veliku je ulogu odigrao njezin djed Ivan Mažuranić. Ivana je 1937. postala dopisnim članom Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, a time ujedno i prva žena članica Akademije. Samo godinu dana poslije Akademija je predlaže za Nobelovu nagradu. Te iste godine, točnije 1938., umire u Zagrebu. **Milan Ćurčin** književni je kritičar, pjesnik i publicist. Rođen je u Pančevu 1880., a umro je u Zagrebu 1960. Tijekom 1930-ih godina sve više napušta centralističko-unitarističke koncepcije te zajedno sa skupinom hrvatskih intelektualaca (A. Bazala, M. Dežman, I. Meštrović i dr.) predlaže nacrt ustava *Nova Europa*, kojim bi Jugoslaviju trebalo organizirati kao složenu državnu zajednicu. **Ivan Meštrović** rođen je u Vrpolju u Slavoniji 1883., ali je svoje djetinjstvo proveo u selu Otavice u Dalmaciji. Rođen je u seoskoj katoličkoj obitelji, a njegova religioznost oblikovala se pod utjecajem pučke religioznosti, Biblije i kasnog Tolstoja. Njegov umjetnički talent razvio se promatranjem građevina grada Splita. Svoju prvu izložbu održao je 1905. u Beču, a 1911. u Rimu na svjetskoj izložbi umjetnosti pobijedio je i dobio je prvu nagradu za kiparstvo. Postaje popularan i stječe naklonost talijanske i strane kritike. Umro je 1962. u South Bendu, Indiana, SAD. **Joza (Josip, Jozo) Kljaković**, slikar i karikaturist, rođen je u Solinu 1889., a umro u Zagrebu 1969. Bio je u svome umjetničkom radu blizak Ivanu Meštroviću. Budući da se u razdoblju od 1920. do 1940. posvetio dekorativnome zidnom slikarstvu, po narudžbi Svetozara Ritiga oslikao je zagrebačku crkvu sv. Marka velikim fresko-kompozicijama, uglavnom biblijske tematike, meštrovićevskih i michelangelovskih oblika, razvijajući monumentalni izraz i smisao za kompoziciju. Nakon atentata na kralja Aleksandra, potpisao

sam se, ali sam ipak došao."[54] Jasno nam je iz te Živkovićeve tvrdnje kako mu nije bilo baš po volji društvo u koje je bio pozvan te i zapisuje kako nije prave zabave bilo, a nije se mogla ni razviti, ali kaže isto tako ni žučljivih razgovora, jer ljudi se u pogledima na probleme političko-ekonomske nikako ne slažu. Zanimljiva je njegova opaska kad kaže: „Učinilo mi se da se domaćin držao hladno prema meni što sam se jedva odazvao njegovom pozivu. I ovaj sam mu put rekao da mi se ovakvi domjenci i sastanci ne mile, što ga je začudilo!"[55] Držao je kako on od poznanstava kakva mu je nudio Ritig osobno nema ništa i često mu je sve to skupa bilo odbojno, jer su mu ljudi s kojima se morao družiti bili daleko „i po srcu i po intelektu". Živković je bio uvjeren kako će mu njegov susjed dr. Ritig zamjeriti taj njegov pomalo odbojan stav, međutim prevario se jer ga je samo nakon mjesec dana, točnije 28. ožujka, susjed ponovno pozvao k sebi. Kad je zamijetio onaj njegov malo nezgodan i odbojan stav, nije mu uzeo za zlo.

U drugom dijelu dnevnika Živković bilježi zapažanja za godinu 1953. i 1956. i uglavnom se doticao pitanja odnosa Crkve i države[56] te je u tom kontekstu nastavio pisati i o

---

je 1934. tzv. Zagrebački memorandum skupine intelektualaca o prilikama u državi i prvim koracima da se oni srede te 1937. kao prijedlog za raspravu ustavni nacrt o preuređenju države u federativnom smislu radi rješavanja hrvatskoga pitanja. U vrijeme NDH bio je zatvoren godinu dana kao politički sumnjiv, nakon čega je otputovao u Rim pa Buenos Aires i potom se godine 1968. gotovo slijep vratio u Zagreb. **Ivan Angelo Ruspini**, svećenik, imenovan je profesorom filozofije (1897.–1899.) te crkvenog prava i povijesti (1899.–1910.). Na Katoličkome bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu od 1910. do 1934. predavao je crkveno pravo. Rodio se u Osijeku 1872. godine, a umro naglo na izletu u Brežicama 2. 1. 1934. u 63. godini života i 39. svećeništva. Sahranjen je u Zagrebu. Isticao se svojom vrsnošću u pravničkim poslovima. Iako strogog lica, bio je uvijek mekoga srca posebno prema svojim kolegama. Napisao je mnoštvo recenzetskih prikaza, a objavljivao ih je najvećim dijelom u časopisu *Bogoslovska smotra*, čiji je suradnik bio od prvih dana svoga dolaska na Katolički bogoslovni fakultet. Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, „Prof. dr. Ivan Angelo Ruspini", *BS*, 22 (1934.) 4, 373–377; Marin SRAKIĆ, *isto*, *Diacovensia*, 4 (1996.) 1, 227. *HBL*, sv. 3., Hrvatski leksikografski zavod „Miroslav Krleža", Trpimir Macan (gl. ur.), Zagreb, 1993., str. 172; sv. 7., Zagreb, 2009., str. 408–411; http://www.ivana-brlic-mazuranic.com.

[54] AKBF, *Osobni dnevnik* dr. Andrije Živkovića, br. 24., u transkripciji rukopisa *Osobnog dnevnika* str. 8–9.

[55] *Isto*.

[56] Za odnos Crkve i države u razdoblju od 1953. do 1960., a u što spada i vrijeme navedeno u dnevniku dr. Živkovića, možemo na temelju povijesnih zapisa ustvrditi da dolazi do promjene taktike komunističkog režima prema Katoličkoj Crkvi. Poznato je kako je najveći dio hrvatskoga katoličkoga naroda, jer su katolici činili većinu, umjesto da osjeti blagodat slobode, osjetio na svojim leđima brutalne postupke komunističkih vlasti u vremenu od 1945. do 1952. U tom komunističkom režimu nasilno se od strane vlasti oduzimao pravedno stečeni imetak, ponajprije Crkvi, biskupijama i samostanima, a onda i građanima. No kako su se odnosi između Katoličke Crkve i nove vlasti na čelu s Titom pogoršavali, narod je davao sve veću potporu Katoličkoj Crkvi, a posebno nadbiskupu Stepincu. No da sada ne duljimo s povijesnim činjenicama tog prethodnog razdoblja, vraćamo se na vrijeme od 1953. do 1960., jer nas to i zanima na temelju Živkovićevih zabilješki u dnevniku. U tom vremenu dolazi do smanjenja

dr. Ritigu. Zanimljivo je da je Ritig dolazio redovito u posjet Živkoviću kako bi s njim podijelio događaje iz svoga života, te mu je, među ostalim, pričao i o posjetu kod maršala Tita. Razgovarao je s njim o uspostavi diplomatskih odnosa sa Svetom Stolicom i predlagao da Sveta Stolica imenuje nekog domaćeg prelata kao „apostolskog delegata" za Jugoslaviju. To bi trebala biti veza između Jugoslavije i Vatikana, no Živković je iz razgovora zaključio kako je Tito bio nesklon tome. Stoga je naveo u bilješci svoju osobnu primjedbu „kako Svetozar još uvijek ne vidi da je tadašnja vlast trebala pokornog slugu koji će Vatikan izvješćivati onako kako vlast želi i hoće, a ne onako kakvi su doista stvarni odnosi između Crkve i komunističke vlade. I umrijeti će, a da istine komunističkog sustava neće posve upoznati. Dobronamjernost je uistinu lijepa krepost kod čovjeka političara, ali od nje do naivčine političara samo je jedan kratak korak."[57] Odnos dr. Živkovića i dr. Ritiga mogli bismo slobodno nazvati prijateljstvom. Prije svega obojica su potjecali iz istoga kraja, iz Slavonije, i kao svećenici pripadali su istoj Đakovačkoj i Srijemskoj biskupiji, međutim život je odredio svakome njegov životni put.

Možemo zaključiti, na temelju zabilješki iz *Dnevnika*, kako je Ritig dolazio Živkoviću u situacijama kad je trebalo nešto odlučiti, u situacijama u kojima je imao potrebu s njim porazgovarati o problematici koja mu se činila katkada teško rješivom. Živković nije bio oduševljen Ritigovom suradnjom s maršalom Titom i njegovom vlašću, ali ga nije zbog toga odbacivao kao čovjeka, već se trudio pokazati mu kako neće ništa postići tom suradnjom. Iako je Ritig od njega sigurno očekivao savjet, ne možemo znati je li ga kad i dobio, jer nam to nije zabilježeno, ali pretpostavljamo da ga Živković nije nikada odbio saslušati. Često su navraćali jedan kod drugoga te su osim žučljivih razgovora imali i lijepih zajedničkih trenutaka u životu. Ne želeći ulaziti u detalje o pojedincima, nastojali smo okvirno prikazati društvo u kojem se Živković kretao i živio. Vidjeli smo da se, osim

---

otvorenih sukobljavanja, a prve naznake za sređivanje odnosa pojavljuju se 1960. godine. Sukobi tada više nisu bili javno isticani i uglavnom su se vodili oko vjeronauka, svećeničkih udruženja, vjerskih škola i sustavnoga ideološkog obračuna vlasti s religijom. Komunistički je režim sve više uviđao da represivnom politikom prema Katoličkoj Crkvi ne jača ugled režima, a nasuprot tome jača ugled Crkve u narodu. Kako bi zaustavio suprotni učinak represivnog odnosa prema Katoličkoj Crkvi, Josip Broz je na svečanosti u Rumi 2. rujna 1953. upozorio na sve češće fizičke obračune sa svećenicima, tražeći da se prekine s takvim postupcima, ističući kako se protiv okorjele neprijateljske politike Katoličke Crkve treba boriti političkim sredstvima i ignoriranjem. No da ne bismo otišli previše u širinu, vraćamo se na ono što je zabilježeno u dnevniku dr. Živkovića i što je temeljno u našem promatranju, a to je činjenica da Živković piše kako je Radičević pobijao Ritigovo mišljenje da je sazrelo vrijeme za neki sporazum između Crkve i države. Pretpostavljamo da je i dr. Živković mislio kao i Radičević te da se stoga i nije odazvao pozivu dr. Ritiga na ručak. Usp. Miroslav AKMADŽA, *Crkva i država*. *Svezak I*, *1945.–1952*., Zagreb, 2008.; ISTI, *Crkva i država*. *Svezak II*, *1953.–1960*., Zagreb, 2010.; AKBF, *Osobni dnevnik* dr. Andrije Živkovića, br. 11., u transkripciji rukopisa *Osobnog dnevnika* str. 15.

[57] AKBF, *Osobni dnevnik* dr. Andrije Živkovića, br. 11, u transkripciji rukopisa *Osobnog dnevnika* str. 21.

susreta sa svojim kolegama profesorima, znao naći i u takozvanom „elitnom društvu" ondašnjeg vremena, koje mu se i nije odviše mililo, što možemo zaključiti prema onom što je zabilježio.

Time se ocrtava osobnost Andrije Živkovića te možemo ustvrditi kako je bio čovjek koji je više znao slušati negoli raspravljati, budući da je on od samog početka govorio kako nema sreće u pregovorima s ondašnjom vlašću. Andrija Živković nije bio isključiv i radikalan, već je najčešće pristupao pomirljivo i s dobrotom. Premda je bio čovjek principa i od njih je teško odustajao, uvijek mu je kao teologu na prvome mjestu bila osoba. Osobnost prof. Živkovića najbolje je ocrtao dr. Juraj Pavić, koji je održao oproštajni nadgrobni govor u ime Bogoslovnog fakulteta. Ljubav prema Bogu, Crkvi i narodu oduševljavala ga je i raspaljivala njegovu ljubav prema knjizi, tako da je često duboko u noć i rano ujutro posezao za perom, koje je odložio tek onda kad mu je ruka klonula. Dr. Živković bio je duboki mislilac koji se nije povodio za trenutnim uspjesima. Stoga bismo sadržaj njegova životnog djelovanja mogli izraziti riječima: *Defensor fidei*, *literarum decus*, *Ecclesiae solamen* (Branitelj vjere, dika učenosti, utjeha Crkve).[58] Godine 1956. piše oporuku[59] u kojoj navodi da svoju znanstvenu građu ostavlja Katoličkomu bogoslovnom fakultetu u Zagrebu i Đakovačkoj biskupiji. Posljednje riječi oporuke Andrije Živkovića izraz su zahvale Gospodinu Bogu na obilnim i velikim darovima i dobročinstvima što ih je primao u životu, kao i molba Svevišnjemu za oproštenje grijeha i uvreda koje je učinio ljudima. Umro je u Zagrebu 10. siječnja 1957. godine.[60]

2. PODRUČJA ZANIMANJA I TEOLOŠKI RADOVI

Dr. Andrija Živković započeo je pisanje manjih znanstvenih djela i rasprava još za vrijeme studentskih dana, kada su neka od njih tiskana u nizu novina i stručnih časopisa, dok su druga ostala sačuvana u rukopisima. Tijekom literarnog i znanstvenog rada Živković uviđa koliku vrijednost ima katolički tisak za neprosvijećeni puk. Posebnu pozornost posvećuje svojoj subraći svećenicima uviđajući kako zbog dušobrižničkog rada nemaju previše slobodnog vremena te im nerijetko nedostaje potrebno obrazovanje i pristup suvremenoj teološkoj literaturi. Daje okvir u koji bi se mogle svrstati aktualne teme katoličkog tiska: život u Kristu tumačiti ne samo puku na selu nego i inteligenciji u gradu, što znači život u milosti, zatim svijet za Krista, gdje on svrstava sav rad u svim smjerovima svih slojeva i svih naroda za pobjedu Kristova kraljevstva na zemlji, i konačno stalna for-

---

[58] Usp. Juraj PAVIĆ, „Msgr. Andrija Živković", *Vjesnik Đakovačke biskupije*, 10 (1957.) 2, 24–26.

[59] Usp. DAŽ, *Oporuka*, Zagreb, 20. rujna 1956.

[60] Usp. Marijan BIŠKUP, „Msgr. dr. Andrija Živković", 57; Martina Ana BEGIĆ, „Prisutnost i rad dr. Andrije Živkovića na četvrtom Velehradskom kongresu", *Riječki teološki časopis*, 18 (2010.) 1, 251–266; Ivan MARKOVIĆ, *Život i djelo Andrije Živkovića* (diplomski rad), Đakovo, 1996., 5.

macija svećenika od oltara do groba.[61] Pozorno je pratio strujanja i pojave svoga vremena želeći čitateljima pisane riječi pomoći da što bolje i jasnije razumiju društvo.

Isticao se kao oštar kritičar[62], iznoseći pritom jasne tvrdnje i stavove o pojedinim autorima i njihovim djelima. Bio je čovjek pisane riječi. Među hrvatskim teolozima malo je onih koji se mogu pohvaliti brojnim i svestranim literarnim opusom kakav nalazimo kod njega.[63] Pisao je djela trajne vrijednosti koja su odisala svježinom i znanstvenom metodom, čemu zasigurno pridonosi činjenica je bio izvrstan sistematičar. Etičko-moralna problematika bila je težište njegova rada i zanimanja, što je na poseban način i prikazao u svojoj teološkoj trilogiji *Katoličko moralno bogoslovlje*. Osim što se odlikovao kao izniman znanstvenik svoga doba, djelovao je kao svećenik te promicatelj kršćanske kulture. Neumorno je pisao, prevodio, izdavao te se kritički osvrtao na različite znanstvene članke. Posljednjih godina svojega života posvećuje se uglavnom pisanju i revidiranju prvog sveska trilogije *Katoličko moralno bogoslovlje* naslovljenog *Osnovno moralno bogoslovlje* iz 1938. i drugog sveska naslovljenog *Kršćanske kreposti*, za koji navodi da će, ako ga uspije dovršiti za života, jedan prijepis dostaviti Biskupskom ordinarijatu u Đakovu. Za treći svezak *Božje i crkvene zapovijedi*, koji je izdao 1945., Živković piše da je posve rasprodan te da drži kako neće trebati ispravaka. U slučaju tiska, mogao bi se pretipkati kao drugo izdanje, onako kako je već izišao u prvom izdanju. [64] Samo deset godina poslije tiskanog izdanja, priređuje Živković svoje prepravljeno izdanje *Osnovnoga moralnog bo-*

---

[61] Usp. Mladen M. PISEK, *Andrija Živković. Život i djelo*, 39.

[62] Živkovićeva kritičnost zamjećuje se posebno pri recenzijama različitih djela. Tako konstatira kako pojedina djela, iako uspješna, trebaju biti proširena i na sela, „gdje se pod vidom prosvjete i etičke revnosti unose krivi nazori, s namjerom da se pobija kršćanstvo", te postavlja pitanje: „Za koga je pisana ova knjižica? Očito tek za pisca samoga. On je po svom uvjerenju na jedan čisto prirodno-znanstveni način, dao izražaja svojoj misli." Andrija ŽIVKOVIĆ, „O.D. Chwolson: Das Problem Wissenschaft und Religion", *Bogoslovska Smotra*, (dalje *BS*) 15 (1927.) 1, 112–113. Recenzirajući knjigu 1000 odabranih aforizama *Misli i pravila za život* autora M. Vidovića, Živković piše: „Ovo je knjiga M. Vidovića i njegovih suradnika. Preko 60 aforizama je od samog Vidovića, a iz Evanđelja i poslanica apostolskih ukupno 4! Nikoga dakle neće uznijeti niti oplemeniti, tko teži za pravim istinskim shvaćanjem života!" Andrija ŽIVKOVIĆ, „Miljenko Vidović: Misli i pravila za život", *BS*, 15 (1927.) 2, 250.

[63] U doktorskom radu donijet ćemo cjelovit popis bibliografije dr. Andrije Živkovića složen kronološkim redoslijedom i prema publikacijama u kojima je objavljivao.

[64] Rukopis koji je Andrija Živković sam napisao poslao je u Đakovo 8. studenoga 1951. Zapremljen je 17. studenoga 1951. i urudžbiran pod brojem 2073/1951. No, nažalost, i spis i sam rukopis odmah su izdvojeni, kako navodi biskup Bäuerlein: „Pismo dr. Andrije Živkovića 8. 11. 1951. godine spremljeno je zajedno s rukopisom u ormar za spise u kancelariji Biskupskog ordinarijata u Đakovu." Podatke koje ovdje iznosim dobila sam od arhivara Arhiva Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Đakovu Vlatka Dolančića u veljači 2010. Rukopis sam dobila na uvid od đakovačkog nadbiskupa mons. Marina Srakića u ožujku 2012. i o njemu će biti više riječi u drugom dijelu doktorskog rada.

goslovlja, navodeći kako je pritom popravio jezičnu stranu i tuđice zamijenio hrvatskim izrazima, pojednostavnio i dotjerao stil, izmijenio slijed knjiga i paragrafa prema logičkom redu i stvarnoj povezanosti. Trudio se uzeti u obzir i sve kritičke primjedbe upućene prvom izdanju njegova djela, a isto tako i želje koje su mu iznijeli pojedinci.[65]

Profesor Andrija Živković uputio je pismo „prečasnom Biskupskom ordinarijatu u Đakovu" 8. studenoga 1951., u kojem navodi kako primjerak drugog izdanja *Katoličkoga moralnog bogoslovlja* dostavlja Biskupskom ordinarijatu u Đakovu na čuvanje. Spomenuti je rukopis autor dao pretipkati u tri primjerka zato da se sačuva barem jedan, ako bi preostala dva propala, te istim pismom ostavlja autorsko pravo spomenutom ordinarijatu na sva tri primjerka svoga djela i navodi da nakon njegove smrti ordinarijat s njime raspolaže po svome nahođenju. Nadalje piše kako je to, po njegovu mišljenju, dovoljan razlog da se „pregledni primjerak djela" čuva u Biskupskome ordinarijatu u Đakovu. Drugi primjerak bit će kod njega, a treći kod njegovih ukućana, a oni znaju komu ga trebaju predati nakon njegove smrti.[66]

Razlog zašto Živković piše svoju trilogiju te se posvećuje revidiranju prvog sveska *Osnovno moralno bogoslovlje* možemo iščitati već u predgovoru tiskanog izdanja iz 1938. i iz rukopisa iz 1948., koji nam ostavlja u svojoj bogatoj literarnoj baštini. U predgovoru prvome tiskanom izdanju piše kako se u ono vrijeme moralno bogoslovlje predavalo na latinskome jeziku te da su se slušačima, uz predavanja, u ruke davale knjige istaknutih autora s područja morala, kakvih nikada nije uzmanjkalo. Živković misli da zbog toga te teološke discipline nisu obrađene na hrvatskome narodnom jeziku. Taj nedostatak želio je nadomjestiti svojim znanstvenim djelom *Osnovno moralno bogoslovlje*. Na području moralne teologije u Živkovićevo je vrijeme, osim pojedinačnih monografija, postojalo samo nekoliko udžbenika za srednje škole i jedna pučka moral-

---

[65] Jedna od kritičkih primjedaba koju je profesor Živković doista s velikim marom prihvatio jest ona profesora Stjepana Zimmermanna kako mu je na više mjesta zatajio estetski osjećaj za jezik. U prilog tom Živkovićevu trudu u daljnjem slijedu rada donijet ćemo i pokušaj njegova doprinosa hrvatskoj terminologiji. Također je vrijedno spomenuti kako je Zimmermann napomenuo da su neki sa svojim prikazom *Osnovnoga moralnog bogoslovlja* „prebrzali, ne sačekavši da valjano primijete što za popravak knjige treba istaći", a što je Živkoviću moglo koristiti jer je u to vrijeme kada je Zimmermann napisao recenziju spremao drugi svezak „ove vrijedne knjige", kako piše Zimmermann. Neki od osvrta na Živkovićevo *Osnovno moralno bogoslovlje* uistinu nisu iznijeli nijednu kritičku primjedbu, već su samo bili pisani kao kratak prikaz spomenutog djela. Usp. Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu (dalje: NAZ), Ostavština Andrije Živkovića, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Predgovor k drugom izdanju Osnovnog moralnog bogoslovlja sačuvanom u rukopisu*, Zagreb, 1948.; Stjepan ZIMMERMANN, „Živković A., Osnovno moralno bogoslovlje, recenzija", *BS*, 29 (1941.) 2, 195–198; Ivan Petar BOCK, „Osnovno moralno bogoslovlje prof. Dra A. Živkovića", *BS*, 26 (1938.) 4, 415–425.

[66] Arhiv Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Đakovu, Pismo Andrije Živkovića upućeno Biskupskom ordinarijatu u Đakovu, Zagreb, 1951.

ka. Stoga profesor napominje da nam, iako smo malen narod, valja izgrađivati vlastitu kulturu i znanstvenu fizionomiju. Njegova je želja bila da tim djelom u prvome redu pomogne studentima bogoslovije, jer će svakomu od njih olakšati studij knjiga pisana na materinskom jeziku. U drugome redu želio je hrvatskom svećenstvu pružiti priručnik u kojem će naći sve što „zasijeca" u struku katoličkoga morala.[67] Tim njegovim kapitalnim djelom nije iscrpljen njegov teološko-literarni rad. U posljednjim godinama života, shrvan bolešću, nije mogao nastaviti daljnji znanstveni rad, ali je uspio djelomično urediti svoju bogatu bibliografsku građu.[68] Ovdje donosimo popis jednog dijela Živkovićevih rukopisa s odgovarajućim bibliografskim napomenama, radi ilustracije njegova teološkog rada, jer riječ je o knjigama koje su ostale sačuvane u bogatoj rukopisnoj ostavštini dr. Živkovića.

– AKBF u Đakovu, *Katoličko moralno bogoslovlje*.[69]

Prvi svezak: *Osnovno moralno bogoslovlje*.[70]

---

[67] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Predgovor Osnovnog moralnog bogoslovlja*, Zagreb, 1938.

[68] Popis znanstvenih radova dr. Živković je popisao osobno strojopisom i naslovio „Moj literarni rad". Vidjeti u AKBF, DAŽ.

[69] U predgovoru rukopisa I. sveska *Katoličkoga moralnog bogoslovlja*, naslovljenog *Osnovno moralno bogoslovlje*, dr. Živković piše kako bi se moglo reći da je to djelo nova knjiga. Kaže da nema rečenice koju nije dotaknuo, ispravio i dotjerao. Najprije je zamijenio tuđice hrvatskim izrazima a potom dotjerao i pojednostavnio stil. Prema potrebi je izmijenio slijed knjiga i paragrafa prema logičkom slijedu te je prihvatio sve kritike i primjedbe koje su mu bile upućene za I. izdanje tiskano 1938. godine. Na koncu autor zahvaljuje svima koji su mu pomogli oko II. izdanja: prof. dr. Zvonimiru Markoviću, kanoniku u Đakovu, oko dotjerivanja teksta; prof. Stanku Petrovu pri izradbi povijesti hrvatske moralne književnosti kao i njegovu pomoćniku u predavanjima na Fakultetu dr. Josipu Salaču. U Zagrebu 4. lipnja 1948., prof. A. Živković. Autori članka o Živkovićevoj rukopisnoj ostavštini u Arhivu Nadbiskupije zagrebačke Ivanka Magić i dr. Ivica Zvonar o tom rukopisu navode kako je Živković zapisao napomenu uz ovo djelo koja glasi: *Ovo je prvi autentični primjerak koji je dotjeran za tisak. Postoje još dva primjerka strojem napisana i po meni ispravljena*: *jedan kod Biskupskog ordinarijata u Đakovu*, *a drugi kod gg. Čanjevac*, *Zagreb*, *Medvešćak 12*. No isto tako treba spomenuti da je Živković također uputio pismo naslovljeno na prečasni Biskupski ordinarijat u Đakovu, u kojem navodi kako ovaj primjerak drugoga izdanja ovoga sveska daje na čuvanje Ordinarijatu te kako ga je dao prepisati u tri primjerka zato da se sačuva jedan ako bi po nesreći propala dva. Također Ordinarijatu tim pismom ostavlja i autorsko pravo na sva tri sveska ovog djela, s tim da nakon njegove smrti mogu s rukopisom raspolagati po vlastitom nahođenju. Jedina je razlika što u tom pismu Živković navodi kako je jedan primjerak rukopisa kod njegovih ukućana, koji znaju kome će ga nakon njegove smrti dati, a u napomeni koja se nalazi u Arhivu Nadbiskupije zagrebačke spominje gg. Čanjevac. Usp. *Pismo dr. Andrije Živkovića Nadbiskupskom ordinarijatu u Đakovu*, Zagreb, 8. studenoga 1951. godine; Ivanka MAGIĆ – dr. sc. Ivica ZVONAR, *isto*, 543–568.

[70] Rukopis napisan strojopisom koji je bio priređen za tisak godine 1948.

Drugi svezak: *Kršćanske kreposti uopće, a bogoslovske i stožerne napose*.[71]

– NAZ, *Razmatranja o etici i moralu. Komunistički „moral" pred sudom filozofije i znanosti*.[72]
– NAZ, *Razgovori o vjeri i nevjeri. (Suvremena razmatranja)*, vlastita naklada, Zagreb, 1948.
– NAZ, *Katolička društvena nauka*, poglavlje I–VI, str. 1–293.
– NAZ, *Friedrich Nietzsche kao protivnik kršćanskoga morala*, poglavlje I–VI, str. 1–295, Zagreb, 1950.

2.1. Raznorodnost zanimanja – bogata Živkovićeva ostavština

Andrija Živković zauzeto je djelovao u svome vremenu na raznim područjima crkvenog, znanstvenog, kulturnog i političkog života hrvatskog naroda, pa je tako i u svojim djelima stručno i znanstveno obradio niz tema koje su zanimale čovjeka i društvo.[73] Pišući svoja djela, prikaze, kritike, recenzije, pokazao je izvanredan stil, unatoč tome što su pojedini autori u svojim osvrtima navodili kako bi bilo bolje da je dugačke rečenice pokatkad preradio u kraće i jasnije, jer bi time olakšao čitanje knjige.[74] Veliku brigu Živković je posvetio jeziku na kojem je pisao svoje znanstvene radove. Iako se trudio oko hrvatskog jezika i upotrebljavao lijep jezik onog vremena, nerijetko je to bilo s primjesom srpskog izričaja.[75] U ovom dijelu rada ne kanimo analizirati teološka djela dr. Živkovića,

---

[71] Za ovaj rukopis Živković u već spomenutom pismu Nadbiskupskom ordinarijatu u Đakovu navodi kako mu je želja još prije smrti dovršiti drugo izdanje II. sveska o *kršćanskim krepostima*. U predgovoru tom drugom izdanju autor je naveo kako ono nije povećano, već je, štoviše, na pojedinim mjestima i skraćeno, ali su provedeni potrebni ispravci, napose u raspravi o kreposti pravednosti. Inače tekst rukopisa pisan je strojopisom i priređen je za tisak 1942. Usp. *Predgovor k drugom izdanju rukopisa Kršćanske kreposti*, Zagreb, 10. ožujka 1954.; Ivanka MAGIĆ – dr. sc. Ivica ZVONAR, *isto*, 543–568.

[72] U predgovoru Živković navodi kako su u ovoj knjizi skupljena razmatranja napisana 1937., no kako je rad na njima prekinut, dotjerana su 1955. Usp. Ivanka MAGIĆ – dr. sc. Ivica ZVONAR, *isto*, 543–568.

[73] Usp. Ivanka MAGIĆ – dr. sc. Ivica ZVONAR, „Rukopisna ostavština mons. dr. Andrije Živkovića u Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu", *Tkalčić. Godišnjak društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije*, svezak (dalje: sv.) 16 (2012.), Zagreb, 543–568.

[74] Usp. Nikola KOLAREK, „Andrija Živković, Kršćanske kreposti uopće, a bogoslovske i stožerne napose, Zagreb 1942.", *BS*, 31 (1943.) 1, 90–94; Josip SALAČ, „Andrija Živković, Oče naš. Razmatranja o molitvi Gospodnjoj, Zagreb 1943.", *BS*, 31 (1943.) 2, 178–179.

[75] Profesor Stjepan Zimmermann u svojoj recenziji Živkovićeva djela *Osnovno moralno bogoslovlje* navodi sljedeću kritiku: „Na više je mjesta zatajio nacionalni estetski osjećaj za jezik, na primjer osim 'recitovanja' i 'uplivisanja', autoru je nauka 'definovana', a savjest mu 'reaguje'. Sa nebrojenim 'jedan' biva jezik nakazan", u: Stjepan ZIMMERMANN, „Andrija Živković, Osnovno moralno bogoslovlje, sv. I., Zagreb, 1938.", *BS*, 29 (1941.) 2, 195–198.

već ćemo pokušati barem djelomično[76] nabrojati još neka od njegovih stručnih objavljenih i neobjavljenih djela.

2.1.1. Neobjavljeni radovi – arhivska građa

Govoriti o neobjavljenim radovima dr. Živkovića nije lako, iako je poznata činjenica kako je svu svoju znanstvenu građu ostavio Arhivu Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Zagrebu i u Đakovu, kao i Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu.[77] Uglavnom je riječ o nesređenoj materiji, s posebnim naglaskom na AKBF, te je bilo nužno sve pregledati kako bismo neke od rukopisa izdvojili kao veća ili manja djela. Unutar materije AKBF-a nalazi se dosta znanstvenih članaka kojima Živković nije autor, već koje je prikupljao iz različitih novina, uglavnom *Hrvatske straže* (1931.–1934.), i pokušavao je napraviti neku koncepciju slažući ih u dvolisnicu naslovljenu *Socijalno pitanje*, gdje zapisuje sljedeće naslove: eugenika, samoubojstvo, pobačaj, bogomoljci, spolne bolesti, društvo suvremeno i kruženje bezbožaca. Svi članci, osim prethodno navedenih, nalaze se u nesređenoj građi i razvrstani su u pet fascikla i numerirani su pod brojem četiri. Što se tiče Živkovićeve ostavštine u NAZ-u, većina je rukopisa pisana strojopisom a tek mali dio rukom. Uglavnom je to gradivo koje obuhvaća znanstvene tekstove, članke, rasprave, osvrte i knjige što ih je samostalno objavio ili pripremao za tisak.

Posebnost koju zamjećujemo prilikom istraživanja arhivske građe u svim dosad spomenutim arhivima jest da je Živković radi štednje ili pak nestašice papira svoje radove pisao na već korištenim listovima papira (npr. raznim obrascima, listovima *Bogoslovske smotre* i *Hrvatske enciklopedije*). Iako smo prethodno navodili neka neobjavljena djela dr. Živkovića u nastavku donosimo daljnji popis rukopisa s odgovarajućim bibliografskim napomenama.

– AKBF u Zagrebu, *O životu i radu Petra Preradovića* – rukopis koji je čitan na Preradovićevoj proslavi u Đakovu 19. ožujka 1918. godine (nesređena građa).[78]

---

[76] Govorimo o djelomičnom nabrajanju Živkovićevih djela jer ćemo, kako smo već i u prethodnim bilješkama spominjali, poslije donijeti kronološkim redoslijedom posložen popis cjelovite bibliografije.

[77] Posljednjih godina svojega života, shrvan bolešću, Andrija Živković nije mogao nastaviti svoj daljnji znanstveni rad, ali je uspio srediti svoju bibliografsku građu te u oporuci koju piše 1956. godine ostavlja svoju znanstvenu građu Katoličkomu bogoslovnom fakultetu u Zagrebu i Đakovu. No sva znanstvena materija dr. Živkovića nije pohranjena samo u Arhivu KBF-a, već se znatan dio nalazi i u Arhivu Zagrebačke nadbiskupije, u: AKBF, DAŽ, *Oporuka*, Zagreb, 20. rujna 1956.; Ivanka MAGIĆ – dr. sc. Ivica ZVONAR, „Rukopisna ostavština mons. dr. Andrije Živkovića u Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu", *isto*, 543–568.

[78] Tekst je pisan rukom i sadrži 31 stranicu, s tim da je Živković neke stranice, kao primjer stranicu broj 16, navodio pod slovom a) i b). U transkripciji rukopisa izišlo je 16 stranica kompjutorski pisanog teksta. Izvorni se rukopis nalazi u fasciklu numeriranom pod brojem 4 u AKBF-u u Zagrebu.

– AKBF u Zagrebu, *Problem nataliteta* – rukopis, 99 stranica, fascikl numeriran brojem sedam.[79]
– AKBF u Zagrebu, *Osobni dnevnik* dr. Andrije Živkovića, rukopis, nesređena građa, fascikli numerirani brojevima jedanaest i dvadeset četiri.[80]
– AKBF u Zagrebu, *Naši putevi* – rukopis od 195 stranica koji je dr. Živković napisao u godini 1922./1923. kao izljev mišljenja pristaše katoličkoga pokreta kakav je u ono vrijeme vladao.[81]
– AKBF u Zagrebu, *Crkva i križari* – rukopis od 48 stranica, fascikl numeriran pod brojem 36.[82]

2.1.2. Objavljeni radovi dr. Andrije Živkovića[83]

– *Sakramentalno djelovanje milosti u Presvetoj Euharistiji*. S naročitim obzirom na psihološko-pedagoško područje (habilitaciona radnja). Tisak Biskupijske tiskare, Đakovo, 1924., 180 str.

---

[79] Živković je zapisao za ovaj rad sljedeće; „Ovdje je sakupljen materijal ali stvar nije izrađena. Ne nadam se, da ću je još za života izraditi, jer bi na mene stavilo napor za koji se ne osjećam sposoban. Nađe li se tko drugi da o stvari bude htio pisati, neka mu ovaj sakupljeni materijal korisno posluži. Zagreb, 7. kolovoza 1956. godine. Prof. A. Živković." Tijekom vremena autor je izradio i koncept ovog djela: I. Natalitet u svijetu (razni članci koje je profesor prikupljao za izradu ovog pitanja); II. a) Problem nataliteta u Hrvatskoj (nacrt predavanja), / b) Opadanje pučanstva u hrvatskim krajevima (zapisano u rukopisu); III. Pometnuće (pobačaj) – razni članci o osudama pojedinih liječnika u društvu zbog pobačaja; IV. Bijela kuga – općenito / razgovori sa seljacima / bjesovi – prijedlozi; V. Raspravljanje o Slavoniji (slavonskoj Posavini – članci); VI. Kršćanska obitelj / očuvanje i napredak po nauku Katoličke Crkve/; VII. Dodatak: periodičko uzdržavanje u braku.

[80] U transkripciji izvornika *Osobnog dnevnika* dr. Andrije Živkovića, koji je podijeljen u dva dijela i numeriran pod dva broja, izišlo je 33 stranice kompjutorski pisanog teksta.

[81] Živković piše kako je mnoga misao koja se u tim izvodima nalazi zastarjela te kako danas mnogu ne bi ni zastupao jer se puno toga izmijenilo. Taj je rukopis bio poslao u Zagreb po g. Antonu Matasoviću da ga gospoda idejni sumišljenici pročitaju – i na neki način daju odobrenje za tisak. No to nije dočekao. Poslije godinu dana, kad mu nitko nije javio ni riječi o rukopisu, dr. Živković ga je tražio natrag. I nakon dugog čekanja ga je i dobio, ali bez ikakve izjave. Kaže kako je rukopis s vremenom postao neaktualan te da je pojedine dijelove tiskao, ali vrlo malo. U Zagrebu 26. svibnja 1945. godine, dr. Andrija Živković.

[82] Rukopis je prof. Živković bio pripremio za tisak, ali navodi kako do toga nije došlo a da ne zna zbog čega. Također piše kako treba ispraviti pravopis jer je u onom vremenu bio na snazi tzv. „korienski pravopis". Sadržaj rukopisa autor je razradio na sljedeći način: Uvod; I. Crkveni duh križarske organizacije; II. Sud crkvenih poglavara o križarima; III. Osvrt i zaključak. Rukopis se sastoji od 48 stranica pisanih strojopisom i nekolika izrezanih članaka. Mjesto i godina pisanja nisu navedeni.

[83] Usp. Marijan BIŠKUP, *isto*, 59; Ivan MARKOVIĆ, *Život i djelo Andrije Živkovića* (diplomski rad), Đakovo, 1996., 29–30.

– *Katolička prosvjeta*. *Naša suvremena dužnost*, Osijek, 1924., 90 str.
– *Katolička Crkva i duh evropske kulture*. Osvrt na izvode M. Vidovića u časopisu „Uzgajatelj" br. 1 (1926.), Zagreb, 1926., 32 str.
– *Problem etičke kulture*. Savremena pitanja, svezak 26. Hrvatska tiskara F. P., Mostar, 1927., 83 str.
– *Naša Crkva i naša inteligencija*. Savremena pitanja, svezak 30–31. Hrvatska tiskara F. P., Mostar, 1929., 126 str.
– *Jedinstvo kršćanske kulture*, Naučno-popularna knjižnica Hrvatske bogoslovske akademije, svezak 2., Zagreb, 1930., 18 str.
– *Ispovijesti Sv. Augustina*, knjiga 1–10. Preveo i uvod napisao A. Živković. Izdanje knjiga katoličkoga života, svezak 24., Zagreb, 1930., 300 str.
– *Enciklike pape Pija XI. za moralno-socijalni preporod društva*, Hrvatska bogoslovska akademija. Naučna izdanja, svezak 17., Zagreb, 1931., 123 str.
– *Eugenika i moral*. Hrvatska bogoslovska akademija. Naučna izdanja, svezak 18., Zagreb, 1933., 80 str.
– *Kulturni boljševizam*. Naučno-popularna knjižnica Hrvatske bogoslovske akademije, svezak 4., Zagreb, 1933., 16 str.
– *Osnovne ideje njemačkog pozitivnog kršćanstva* (A. Rosenberg, „Der Mythus des XV. Jahrhunderts"), Zagreb, 1935., 22 str.
– *Obitelj u svjetlu kršćanstva*, Zagreb, 1938., 12 str.
– *Katoličko moralno bogoslovlje*, I. svezak: *Osnovno moralno bogoslovlje*, Zagreb, 1938., 408 str.
– *Katoličko moralno bogoslovlje*, II. svezak: *Kršćanske kreposti uopće*, *a bogoslovske i stožerne napose*, Zagreb, 1942., 420 str.
– *Oče naš*. Razmatranja o molitvi Gospodnjoj, Jeronimska knjižnica, Zagreb, 1943., 95 str.
– *Katoličko moralno bogoslovlje*, III. svezak: *Božje i crkvene zapovijedi*, Zagreb, 1946., 618 str.

Osim spomenutih objavljenih samostalnih knjiga, važno je istaknuti kako je Andrija Živković godinama surađivao u mnogim časopisima:[84] *Bogoslovska smotra*, *Vjesnik župe sv. Marka*, *Glasnik Biskupija bosansko-đakovačke i srijemske*, *Luč*, *Hrvatska straža*, *Vrhbosna*, *Hrvatska prosvjeta*, *Katolički list*, *Hrvatska smotra*, *Nedjelja*, *Za vjeru i dom*, *Acta Academiae Velehradae* i dr.[85] Samo u znanstvenom časopisu *Bogoslovska smotra*

---

[84] Ovdje navodimo jedan dio časopisa u kojima je prof. Živković bio aktivan svojom pisanom riječju, a naslove znanstvenih jedinica, podrazumijevajući pod tim recenzije, nekrologe, crtice, prikaze i osvrte, koje je objavljivao u periodici, donijet ćemo u cijelosti u popisu njegove bibliografije.

[85] Usp. Marin SRAKIĆ, „Odgojitelji u Bogoslovnom sjemeništu i profesori na teologiji u Đakovu 1806. – 1996.", u: *isto*, 236; Ivanka MAGIĆ – dr. sc. Ivica ZVONAR, „Rukopisna ostavština mons. dr. Andrije Živkovića u Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu", *isto*, 551.

objavio je više od dvjesto četrdeset naslovnih jedinica, crtica, prikaza, recenzija, kritika i rasprava.[86] Ono što treba naglasiti jest da je Živković u svojim tekstovima zauzeto branio kršćanski pogled na život i svijet propitujući odnos čovjeka prema vjeri i Bogu te modernoj znanosti i religiji.

Težište rada i djelovanja prof. Živkovića bilo je područje moralne teologije. Vjera je život i djelovanje mora slijediti vjerovanje. Prije svega *fides*, onda *ethos*, a objašnjenje tog *ethosa* bila je zadaća u životu prof. Živkovića. Naime, kriza vremena u kojem je živio nije intelektualna, nego moralna. To i takvo vrijeme odredilo je i Živkovićevo područje zanimanja. Tako se istaknuo kao čovjek koji je trajno promicao kršćansku kulturu i govor o vjerskom ujedinjenju. Na Kristu kao središtu temeljio je svoja promišljanja o kršćanskoj kulturi, koja ujedno mora biti i u temeljima europske kulture. Dr. Andrija Živković kao izuzetno vješt kritičar nikada se nije ustručavao izraziti mišljenje o pojedinom djelu, pa i onda kada je neke knjige držao bezvrijednima, nije uljepšavao svoje stajalište. Njegov poseban doprinos za tadašnje hrvatsko društvo argumentirano je pobijanje nauka o etičkoj kulturi, o čemu će biti više riječi u daljnjem nastavku rada, a koja ističe čovjeka i njegov um te izgradnju morala bez Boga. Široj javnosti razotkriva kako pokret Miljenka Vidovića nije ništa novo, nego kopija već postojećih svjetskih pokreta za etičku kulturu koji su u svojoj biti imali filozofsku osnovicu etičkog idealizma. Također se zanimao i za danas aktualnu tematiku ekumenizma te je bio aktivni sudionik Velehradskih kongresa na kojima se raspravljalo o toj problematici. Hrvatskom čitateljstvu nastojao je pružiti uvid u tu problematiku prikazima pojedinih konferencija i pretkonferencija koje su se održavale u svijetu vezane uz to pitanje. Problem vjerskog ujedinjenja ostao je prisutan i do našeg vremena te je, kako i sam Živković navodi, možda katkada potrebno neke probleme prepustiti vjeri u milost Božju.

2.2. Kritički osvrti Andrije Živkovića

Andrija Živković u svojim djelima raspravlja kako kršćanski moral nadilazi ili ne nadilazi humanizam, ali nema morala bez Krista. Osoba Isusa Krista nešto je uzvišenije od jednostavnog čovjeka, nešto osobito autoritativno, što prelazi pogled običnog smrtnika. „U svojoj konkretnosti i jedinstvenosti Krist je središte tijeka povijesti u njezinu iščekivanju spasenja.”[87]

---

[86] Usp. Marijan BIŠKUP, *isto*, 58; Mladen M. PISEK, *isto*, 40; Ivica ZVONAR, „Prilog za bibliografiju mons. dr. Andrije Živkovića”, *Pilar*, 5 (2010.) 10, 71–87.

[87] Pojam „Kristocentrizam”, u: *Enciklopedijski teološki rječnik*, Zagreb, 2009., 544.

2.2.1. Andrija Živković, promicatelj kršćanske kulture – Nema morala bez Krista

Odlikujući se neumornošću u promicanju kršćanske kulture, 1925. godine Živković donosi vrlo zanimljiv prikaz pod naslovom „Psihološki problem Krista"[88] u povodu izlaska knjige dr. Vladimira Dvornikovića *Hrist*, *Budha*, *Schopenhauer*. Izvor kršćanske kulture, kaže Živković, jest osoba Isusa Krista, koji je središnja značajka za preporod i razvoj čitavoga ljudskog roda.[89] Živković drži da je o Kristu toliko toga rečeno i smišljeno da je slika živoga Krista postajala sve bljeđa što se čovječanstvo brže i dalje razvijalo, samo je Crkva sačuvala iskonsku sliku njegova nauka. Tijekom stoljetnog razvoja ljudske misli bilo je mnogo velikih, izvanrednih duhova, koji su snagom svoga uma zadivili ne samo svoje suvremenike nego i generacije novih naraštaja, ali onaj utjecaj što ga je Krist imao na sav ljudski rod, nijedan velikan nikada nije doživio.[90]

Dr. Živković, izazvan Dvornikovićevom knjigom koja uz bok Budhi i Schopenhaueru stavlja Isusa Krista, napisao je svoj osvrt i prikaz. U to vrijeme među katoličkim kršćanskim pukom još se nitko nije našao „tko bi svome narodu uzvišenu osobu Isusa Krista predstavio kao običnog čovjeka, s konturama genijalnog mislioca".[91] Živković misli kako je Dvornikovića na takav stav naveo više položaj nego pravi znanstveni poziv. Promatrajući Isusa kao osobu koja dolazi iz Nazareta, Dvorniković ne polazi od toga da osvijetli Kristov psihološki problem na način na koji se pojavljuje u povijesti čovječanstva, već traži pojedinosti prema nekome smišljenom planu te izabire prikladne događaje i govore Isusove, pravi skokove i prijelaze i na tom putu želi riješiti psihološki problem Isusa Krista. Zaključna je misao Andrije Živkovića da Dvorniković ne postavlja ispravno problem Isusa Krista i stoga ne pristupa znanstveno njegovu rješenju, jer je znanstvenom istraživanju jedini cilj objektivna istina. Kada bi se Dvorniković posvetio studiju kršćanstva, prvo s povijesnog, a onda s dogmatskog i etičkog stajališta, ali bez osobnih pretenzija, tada bi morao shvatiti da je osoba Isusa Krista nešto uzvišenije od jednostavnog čovjeka, što prelazi pogled običnog smrtnika.

Kršćanstvo je u povijesti čovječanstva pojava koja je sa sobom donijela neslućene rezultate, naglašava Živković, a to su temelji europske kulture.[92] Ne zamjećujemo li paralelu Živkovićeve misli o tim temeljima europske kulture s vremenom u kojem i mi danas živimo kao 28. članica Europske unije, čiji Ustav nema ni spomena kršćanstva?[93] U

---

[88] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, „Psihološki problem Krista", *BS*, 13 (1925.) 4, 481–488.

[89] Usp. Mladen M. PISEK, „Andrija Živković", 36.

[90] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, „Psihološki problem Krista", 481–482.

[91] *Isto*, 483.

[92] Usp. *isto*, 484–488.

[93] Odbacivanje kršćanskih korijena posebno je došlo do izražaja prilikom sastavljanja europskog ustava u kojem se Boga i kršćanstvo uopće nije željelo spomenuti. Umjesto na zajedničkoj kršćanskoj

konačnici Živković iznosi svoju kritiku na Dvornikovićevu knjigu tvrdeći kako hrvatska knjiga tim djelom nije ništa dobila i stoga se ono zbog nepoznavanja predmeta kojim se bavi sa znanstvenoga gledišta može potpuno zabaciti. Osim spomenutog prikaza u kojem dolazi do izražaja Živkovićeva želja za promicanjem kršćanske kulture, treba spomenuti i njegova nastojanja oko problema etičke kulture Miljenka Vidovića, koji je naglašavao etiku bez religije, odnosno ideju neovisnoga morala, kako je to Živković nazvao.

„Čovjeka oplemeniti, podići i ćudoredno usavršiti; vezati ljude međusobno u ljubavi i izmjeničnoj pomoći; ostvariti u njihovim dušama kraljevstvo nebesko, i načiniti ljude savršenima 'kao što je savršen otac nebeski' – to je veli, M. V., po Kristovoj nauci glavna zadaća vjere."[94] Živković na to kaže kako nema sumnje da je i to zadaća vjere, ali nije točno da je to njezina glavna zadaća, jer je bitna zadaća vjere odnos čovjeka prema Bogu, a ne samo čovjeka prema čovjeku. Isto tako treba reći i to da je odnos čovjeka prema čovjeku pokazatelj po kojem se može donekle ispravno kvalificirati čovjekov odnos prema Bogu. No pritom je krivo uprijeti pogled samo na čovjeka, a smetnuti s uma vrhovni princip.

2.2.2. Problem etičke kulture i pokret Miljenka Vidovića – Krist nadilazi humanizam

U vremenu, kada je živio i djelovao Andrija Živković, kultura razuma koja je bila aktualna, uopće nije vodila brigu o metafizičkom pitanju. Osjećaj za ljubav, požrtvovnost i opće zajedničko dobro potpuno je izblijedio. Čovjeku se govorilo da je nadčovjek i da

---

baštini, dublji temelj europskom zajedništvu pokušao se pronaći u univerzalnim vrijednostima ljudskog dostojanstva, slobode, jednakosti, solidarnosti, demokracije, pravne države, kako bi se na tome izgradilo „Europu kao utvrdu prava i pravednosti". No kako poštivanje prava i pravednosti utemeljiti na apstraktnu razumu koji ne želi ništa znati o Bogu? I kako izbjeći da se s odbacivanjem transcendentne dimenzije čovjeka ne odbaci bezuvjetnost ljudskih prava koja ih štiti od ljudske samovolje? Papa Ivan Pavao II. tvrdio je kako je put Europske unije onaj koji je zacrtalo kršćanstvo. Europski je identitet neshvatljiv bez kršćanstva, i upravo se u njemu nalaze oni zajednički korijeni kojima je dozrijevao unutrašnji sadržaj kontinenta, njegova sposobnost konstruktivne ekspanzije na druge kontinente, jednom riječju sve ono što čini slavu Europe. Povijest Europe jedna je velika rijeka u koju utječu mnogi rukavci, no različitost tradicija i kultura čini njezino bogatstvo. Europska je kultura izrasla iz mnogih korijena, ali je kršćanska vjera dala oblik Europi utisnuvši u njezinu svijest neke temeljne vrijednosti za čovječanstvo. U tome smislu govorimo o kršćanskim korijenima Europe, a ne u smislu slučajna susreta između Europe i kršćanstva. Stoga nitko ne može zanijekati da kršćanska vjera pripada na odlučujući način trajnom i korjenitom temelju Europe. Usp. *Pismo hrvatskih biskupa povodom pristupnih pregovora za ulazak Republike Hrvatske u Europsku uniju*, 2010; Rudolf BRAJČIĆ, „Ustav Europske unije bez Boga?", *Obnovljeni život*, 58 (2003.) 3, 399–402.

[94] Ovaj citat Miljenka Vidovića Živković u svojoj knjizi *Problem etičke kulture* preuzima iz predavanja „Društvena dekadenca", koje je Miljenko Vidović održao na kongresu za promicanje etičke kulture u Sarajevu 1925. godine te iste godine tiskao to predavanje kao knjižicu. Živković je objavio i prikaz toga predavanja, u: Andrija ŽIVKOVIĆ, *Problem etičke kulture*, Mostar, 1927., 52; Andrija ŽIVKOVIĆ, „Miljenko Vidović, Društvena dekadenca, Obod, Sarajevo, 1925.", *BS*, 13 (1925.) 3, 510–511.

nema drugih bogova iznad njega. I sve bi bilo dobro da čovjek nije počeo vjerovati u takvu zabludu. Unatoč tome što joj se otimao, u tome nije potpuno uspio. Moderna bezbožna znanost, kaže Živković, „zabacivala je misli klasičnih velikana duhom"[95] (Augustina, Alberta Velikoga, sv. Tome Akvinskoga…), kao i suvremeni tisak, koji je „polako ubijao sram u čovjeku te ga zanosio na lažni ponos". Sve je upućivalo na govor o moralu bez Boga. Hvalio se čovjek i njegov um, ali ne kao Božje stvorenje, nego kao apsolutno slobodno biće. Svećenik u hrvatskom narodu kao takav postaje upitan, a tamo gdje su poljuljani religiozni temelji, nema mjesta za govor o etičkim vrednotama.[96] Gledajući takvu sliku društva, Živković tvrdi da čovječanstvo teži za mirom duše, koji jedino dolazi od Krista. Ono što je utješno u takvoj situaciji jest da vapaji za oslobođenjem dolaze iz krugova inteligencije, koji su imali priliku u potpunosti upoznati svu vrijednost, tzv. moderne znanosti, umjetnosti i kulture uopće. No iako vide trenutačno stanje, ipak nemaju snage prihvatiti svjetlo što ga nosi kršćanstvo sa svojom pojavom Krista. Baš naprotiv! Oni koji potiču suvremeni život govore kako ga žele bez kršćanstva, posebno katoličkoga, bez religije uopće. Njihova je inicijativa preporoditi čovjeka etički, ali bez kršćanskog morala. Glavna im je misao: „Budi čovjek! To je suština svih vjera, simbol svih filozofija, najviša težnja svih duhova…"[97]

Živković tvrdi da je etika bez religije čista čovječanska etika te da bez morala nema opstanka društva. Oni koji su se odmaknuli od Boga traže kako spasiti moral bez njega i njegovih obveza. Zanose se etičkom kulturom izdižući samo čovjeka, ali ipak u tome osjećaju neku slabost svojih pustih fraza i riječi. Kada tražimo preporod modernog društva na temeljima kršćanstva, tražimo da se vjeri u društvenom životu dade onaj položaj kakav ona zavrjeđuje i upravo se na tim postavkama sukobljujemo s duhom moderne kulture.[98] Nastojanje da se izgradi etika bez religije razvilo se u sustav tzv. etičke kulture. No prije nego krenemo na razlaganje etičkog pokreta koji je u našim krajevima propagirao i poticao Miljenko Vidović u Sarajevu, osvrnut ćemo se u kratkim crtama na povijest nastanka društava za etičku kulturu u svijetu.

Felix Adler 1876. godine u Americi osniva prvo društvo za etičku kulturu. Slična društva potom nastaju u Philadelphiji, Chicagu pa se 1887. ujedinjuju u Savez za etičku kulturu. U razdoblju od 1882. započinju provođenja praktičnoga laičkog moraliziranja posebno u Francuskoj, kada je tamo i vjeronauk izbačen iz škola, a od 1886. godine smiju ga podučavati samo učitelji laici. U Njemačkoj iste godine G.v. Gizickij dobiva nagradu

---

[95] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Problem etičke kulture*, Mostar, 1927., 17.

[96] Opširnije o pokretu etičke kulture možemo čitati u: Andrija ŽIVKOVIĆ, *Problem etičke kulture*, Mostar, 1927.

[97] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Problem etičke kulture*, 31; Andrija ŽIVKOVIĆ, „Salih Ljubinčić: Vidovićeva škola kao kulturno-etički i socijalno-pedagoški pokret", *BS*, 13 (1925.) 4, 504–508.

[98] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Problem etičke kulture*, 37–39.

za popularno-znanstvenu knjigu u kojoj je trebao biti izložen ćudoredni zakon isključivo na nedvojbenim činjenicama naravne spoznaje. Misli koje su vodile Gizickija donosimo ovdje u cijelosti: „U vrijeme, kada religijsko vjerovanje gubi svoj upliv u širokim krugovima, praktična je potreba za jednom naukom o ćudoređu, koja će stajati na vlastitim nogama… i koja će biti ne teološka i autoritativna, nego svjetska i znanstvena, tj. osnovana samo na umu i iskustvu. Država treba da nadomjesti u javnim školama nauk vjere naukom o moralu neovisnom od svakih transcendentnih pretpostavki, a religijska kultura neka bude prepuštena čisto privatnoj familijarnoj inicijativi."[99]

Osvrtom na Gizickijeve misli prof. Živković konstatira da s pouzdanjem možemo vidjeti gdje je korijen naših liberalnih krugova i njihova težnja za izbacivanjem vjeronauka iz škola. Osnovne crte sustava etičkih društava on prikazuje pozivajući se na misli njegovih glavnih ideologa. Izdvajamo samo neka imena. Adler o etičkom pokretu kaže: Nevažno je ima li netko vjeru ili ne s obzirom na pravedno djelovanje. Etičko gibanje jednostavno govori: čini pravo zbog razloga koji držiš pravim ili ispravnim. Taj program ima samo jednu točku: praktično dobro djelovanje, koje je osnovano na pravednosti, gdje će svi moći voditi potpuni ljudski život. Živković na to kaže kako društva za etičku kulturu drže neprijateljem onog koji ćudorednu čestitost i socijalnu vrijednost ljudi mjeri po svojim vjerskim predodžbama. Njihovo je mišljenje da je svakom čovjeku bitan ne njegov odnos prema Bogu, nego prema čovječanstvu. Spomenuti Adler isto je tako u jednome svom govoru u Berlinu izjavio kako članovi tog pokreta nisu po svaku cijenu antireligiozni, nego da gaje uvjerenje kako se na putu etičke kulture može doći do novog nazora o svijetu. Protivno tom mišljenju, Živković donosi primjer prof. dr. Maassa, koji u svome predavanju o odnosu etike prema religiji, održanom u Eisenachu, snažno naglašava potrebu božanskoga ideala kao zadnjeg cilja, izvora i uzroka svega života i našega djelovanja. No taj se tvrdnji energično usprotivio prof. Jodl, član etičkoga pokreta, koji kao proturječnost Maassovim tvrdnjama navodi konstataciju kako je etiku dosad vodila dogmatika, a kako oni sve žele postaviti na neovisne temelje te tako ljude učiniti boljima i društvo ćudoredno preobraziti, a s takvim se radom, po njegovu mišljenju, ne može čekati dok se riješe neka metafizička pitanja kao ono potječe li duh od materije ili obrnuto. Po mišljenju Andrije Živkovića to bi u biti značilo da se ne brinemo ništa za možebitni prekogrobni život, već živimo za ovaj, a razlog je u tome što je tako dobro i lijepo i ništa više.[100]

Pokret koji se pojavljuje u našim krajevima, točnije u Sarajevu 1925., vezan je uz ime Miljenka Vidovića. U svojoj biti on pokazuje nasljedovanje stranih pokreta o kojima smo prije govorili. Kao i svi spomenuti, tako i Vidovićev pokret naglašava etiku bez religije, odnosno ideju neovisnoga morala, kako kaže Živković. „Čovjeka oplemeniti, podići i ćudoredno usavršiti; vezati ljude međusobno u ljubavi i izmjeničnoj pomoći; ostvariti

---

[99] *Isto*, 45.

[100] Usp. *isto*, 47–51.

u njihovim dušama kraljevstvo nebesko, i načiniti ljude savršenima 'kao što je savršen otac nebeski' – to je veli, M. V., po Kristovoj nauci glavna zadaća vjere."[101] Živković na to kaže kako nema sumnje da je i to zadaća vjere, ali nije točno da je to njezina glavna zadaća. Bitna je zadaća vjere odnos čovjeka prema Bogu, a ne samo čovjeka prema čovjeku, ali isto tako treba reći i to da je odnos čovjeka prema čovjeku pokazatelj po kojem se može donekle ispravno kvalificirati čovjekov odnos prema Bogu. No pritom je krivo uprijeti pogled samo na čovjeka, a smetnuti s uma vrhovni princip.

Živković tvrdi kako Miljenko Vidović dovodi do zabune zbog svoga shvaćanja morala. Vidović rad u čovjekovu životu kvalificira kao glavni čimbenik, i to ne samo za prosvjetni nego i za etički napredak. Zato Živković napominje kako on u biti princip rada poistovjećuje s principom morala. Kako bi potkrijepio svoje mišljenje, on se osvrće na Vidovićevu misao koja je, po Živkovićevu mišljenju, očit primjer propovijedanja neovisnoga morala, a glasi: „Sve se u religiji s vremenom prometnulo samo u formalizam, puke obrede, sve je samo slovo, a ne duh, svaka je religija izvorno jedna pedagoška ustanova, njoj je svrha načiniti od čovjeka – zvijeri, čovjeka – boga. Što se međutim na tome radi? Što se ikada radilo?"[102] Nadalje Živković tvrdi kako je očito da Vidović bez religije, pogotovo bez Crkve, želi sijati etički preporod. Njegova etika s religijskim pojmom nema nikakve veze. Ona se ograničava samo na odnos čovjeka prema čovjeku, kao neka socijalna etika. No problem je u ovome: „Ako je mi odvojimo od Boga i religije, onda socijalna etika ostaje kao odsječena grana, kao biljka kojoj ne dotječe hrana u dostatnoj mjeri."[103]

Živković se u razmatranju cjelokupne misli pita: „Što je međutim etika u naučavanju Miljenka Vidovića? Što je toliko naglašavana kulturna nauka kao temeljna disciplina ove škole? Na to on odgovara kako je čisti humanitet, fraza o 'oslobođenju energija', o 'pečatu jake volje', o 'putovima obnove', jedno novo izlaganje starih ideja o idealu 'čovjeka' i njegovih odlika pod oznakom čovječnosti."[104] Očito je da Vidović nema potrebnoga povijesnog i pozitivnog znanja o religiji. Potreba za etičkom nastavom, koju on stalno naglašava, ima panteističko gledište, koje ne osjeća potrebu za naglašavanjem religije. Kamen temeljac Vidovićeva pokreta, prema mišljenju Andrije Živkovića, ne stoji čvrsto. Riječ je, naime, o sasvim običnom kopiranju filozofskog nazora, a nipošto o „hramu koji

---

[101] Ovaj citat Miljenka Vidovića prof. Živković u svojoj knjizi *Problem etičke kulture* preuzima iz predavanja „Društvena dekadenca", koje je M. Vidović održao na kongresu za promicanje etičke kulture u Sarajevu 1925. godine te iste godine tiskao to predavanje kao knjižicu. Živković je objavio i prikaz toga predavanja: Andrija ŽIVKOVIĆ, *Problem etičke kulture*, 52; Andrija ŽIVKOVIĆ, „Miljenko Vidović, Društvena dekadenca, Obod, Sarajevo, 1925.", *BS*, 13 (1925.) 3, 510–511.

[102] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Problem etičke kulture*, 53.

[103] *Isto*, 55.

[104] Andrija ŽIVKOVIĆ, „Salih Ljubinčić: Vidovićeva škola kao kulturno-etički i socijalno-pedagoški pokret, Uzgajatelj, Sarajevo, 1925.", *BS*, 13 (1925.) 4, 504–508.

je narod sebi stvorio i komu je dao sadržaj i formu".[105] Filozofska osnovica propagatora tog pokreta jest etički idealizam, dostojanstvo ljudske naravi, njezina karakteristika i ponos – um. Ipak, čovjek je Božje stvorenje i njemu je podložan. Zato nemaju pravo oni koji isključivo naglašavaju čovjeka, puštajući iz vida Boga i njegove zakone. U životu nema etike bez religije i onaj tko želi preporod čovječanstva, mora poći ovim putem, jer će u suprotnome preporoditi samo pokojeg umnog čovjeka, ali ne i čovječanstvo.[106]

Sarajevski se etički pokret udaljava od religije i gazi putove čovječnosti, zaboravlja čovjekova Stvoritelja, koji mu je ulio dušu i dao slobodnu volju kako bi mogao razlikovati dobro od zla. Tek kad čovjek to spozna, razumjet će da je nedvojbeno sigurno kako je etika svakoga, pa i hrvatskoga naroda, zacrtana u temeljnim pogledima njegove religije.[107] Zaključujemo mislima Andrije Živkovića: „Ljudski je život mnogostruk; niti su u njemu isprepletene … Duša je naša podvrgnuta silnim potresima, i snažnim talasima … uzburkano more našega života treba snažno i neslomivo sidro … To je samo On, Stvoritelj naravi … i odnos prama Njemu t. j. religija naša."[108]

2.3. Govor o vjerskom ujedinjenju

Izvorni znanstveni članak „Problem vjerskog ujedinjenja" Andrije Živkovića objavljen je 1928. godine.[109] Autor govori o problemu vjerskog ujedinjenja, kojemu pristupa s različitih stajališta. Ponajprije progovara o socijalnom jedinstvu Crkve. Crkva kao socijalno društveno tijelo jedna je i jedinstvena. Samo tamo gdje je jedna glava, koja vodi i zapovijeda, moguće je jedinstvo. No u odijeljenim i međusobno neovisnim, dakle zasebnim, crkvenim tijelima nije moguć zajednički nastup. Među njima nema jedinstvene veze suosjećanja niti međusobnoga socijalnog upotpunjavanja. Svaka zajednica živi svojim životom, izgrađuje ga prema partikularnim vidicima, potrebama i mogućnostima.[110] Neprihvatljiva je misao onih koji kažu da Kristova velika želja izražena u svećeničkoj molitvi „da svi budu jedno" (Iv 17, 21)[111] u vjeri ne traži sa svom formalnom strogošću i jedinstvo u Crkvi. Onaj tko bi odvajanjem pojmova vjera i Crkva htio povući i njihovu

---

[105] *Isto*, 508.

[106] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, „Filozofija kulturno-etičkog pokreta", *BS*, 14 (1926.) 2, 197–199.

[107] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Problem etičke kulture*, 76.

[108] Navedeni citat kao i detalje o pokretu Miljenka Vidovića možemo pronaći u već navođenom djelu: Andrija ŽIVKOVIĆ, *Problem etičke kulture*, 74.

[109] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, „Problem vjerskog ujedinjenja", *BS*, 16 (1928.) 2, 153–160; 16 (1928.) 3, 305–312; 16 (1928.) 4, 440–455.

[110] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, „Problem vjerskog ujedinjenja", *BS*, 16 (1928.) 2, 153–154.

[111] Usp. Adalbert REBIĆ – Jerko FUĆAK – Bonaventura DUDA (ur.), *Jeruzalemska Biblija*, Zagreb, 1996.

diferencijaciju u realnom životu Crkve, ne bi se održao na ispravnom putu. Živković tvrdi da kršćanske vjerske zajednice koje su se tijekom stoljeća odvojile od matice Crkve ne uspijevaju svojim utjecajem i razvojem utjecati na čovječanstvo, posebice na unutarnju izgradnju duševnog života vjernika, niti uspijevaju dokazati opravdanost odcjepljenja.[112] Njihova su se nastojanja najvećim dijelom iscrpila u borbi za održanjem, a utjecaji na opći napredak, kulturu i socijalni razvoj u društvu u većem stupnju uopće se nisu ostvarili. Stoga nam je razumljiva Kristova težnja i traženje jedinstva u nastojanju kršćanskih crkava kao odraz disharmonije između evanđelja i stvarnog stanja.[113]

Nastojanje oko crkvenog jedinstva, prema Živkoviću, hvale je vrijedno djelo, i to ne samo zato što je ono težnja za ispunjenjem Kristove oporučne riječi nego i zato što će na taj način morati biti osvijetljeni i motivi vlastitog opstanka. Ta težnja za jedinstvom nameće nam sama po sebi i logičku posljedicu, a to je da nema jedne i jedinstvene vjerske zajednice tamo gdje nije jedna glava. Kada Živković govori o protestantizmu i pravoslavlju, naglašava kako oni mogu surađivati s drugim crkvama jedino na socijalnom i moralnom području na temelju kršćanske ljubavi. No to i nije neki postulat Crkve kao takve.[114] Svaka će kršćanska zajednica bez oklijevanja pružiti ruku suradnje u pitanju i podizanju etičkog stanja društvenih slojeva i njihova unapređenijega socijalnog odnosa. No on navodi pitanje subjektivizma kao problem unutar ekumenizma, jer gdje god da je prisutan, ne djeluje stvaralački niti sjedinjuje. On razdvaja, cijepa i uništava. Ako bi se išlo takvim putem, nikad se neće doći do „ekumenskog mentaliteta" „koji bi bio nekom novom objavom, zapravo jednim preporodom duha".[115] Tvrdi kako subjektivisti ne mogu ostati na ispravnoj liniji, već se stalno vrte u istome krugu, koji zapravo uvijek vodi samo do polazne točke i nikamo dalje.

Problem koji je i sam Živković uvidio sudjelujući na Velehradskim[116] sastancima jest da golem broj sudionika, njih oko 400, nikako ne može biti sposoban za iscrpan i detaljan

---

[112] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, „Problem vjerskog ujedinjenja", 156.

[113] Živković to razumijevanje obrazlaže riječima: „Razdijeljeni u nauci i u disciplini, raskomadani u sekte, često s neznatnim i nebitnim diferencijalnim oznakama, uviđaju predstavnici pojedinih crkvi, da na tom putu neće ispuniti zadaće, o kojoj je Krist s tolikom ljubavi govorio uoči svoje muke i smrti. No, do intelektualnog svladavanja svih onih spona, koje su na putu jednoj objektivnoj evidenciji stare prvotne Istine u smislu evanđelja, nije lak put." Andrija ŽIVKOVIĆ, „Problem vjerskog ujedinjenja", 156.

[114] Prema Živkovićevu mišljenju to je više posljedica koja sama od sebe proizlazi iz temeljne note kršćanstva te od koje kršćani gdje god bili nisu odustajali. Jer ljudska narav, prosvijećena i oplemenjena, već traži da se sporazumijevaju ljudi među sobom, pa makar i ne bili kršćani. Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, „Problem vjerskog ujedinjenja", *BS*, 16 (1928.) 2, 156–158.

[115] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, „Problem vjerskog ujedinjenja", *BS*, 16 (1928.) 3, 308–310.

[116] Više o sudjelovanju prof. Živkovića na Velehradskom kongresu možemo naći u: Martina Ana BEGIĆ, „Prisutnost i rad dr. Andrije Živkovića", 251–266.

posao, već je samo podoban za manifestaciju. Stoga, manje radne zajednice i konferencije u jednom užem krugu mogu pridonijeti većem napretku. Neki će uspješniji put utirati uz molitvu i međusobno upoznavanje, koje treba biti bez parada i nervoze pa makar se i ne vodilo pod zvučnim naslovom ekumenskog pokreta.[117] Zanimljivo je i to kako Živković piše o takozvanom „evangeličkom katolicitetu" i pokazuje svoje izričito neslaganje s mišljenjem nadbiskupa Nathana Söderbloma, koji pod pojmom „evangeličkog katoliciteta" kaže: „Crkva je jedna, opća, katolička. Ali kako je Božanstvo jedno u Trojstvu, tako su u toj Kristovoj Crkvi tri grane, koje sve tri zajedno čine tek crkvu u pravom i potpunom smislu. Te grane jesu: ortodoksna, rimska i evangelička. Njihova unutarnja veza stoji u tom da priznaju Krista."[118] Iz potonjeg možemo napomenuti kako Söderblomu nije bitno ni pitanje božanstva Kristova, ni pitanje sakramenata, ni papinstva, ni Biblije, već mu je bitno samo priznanje Isusa Krista. Očito je da se takav pojam Crkve ne pokriva onim koji je općenito usvojen, a još više onim što ga je Krist razvio osnutkom svoje Crkve. To je samo jedna od varijanti što ih je protestantski racionalizam i modernizam iznio, tvrdi Živković, a kad se jednom shvaćanje udalji od pravog puta, onda je subjektivizam u punoj snazi na djelu.

Naše svjetlo treba svijetliti svima, a posebno onima koji danas nakon stoljeća ne snose nikakvu krivnju što je njihov pogled više zasjenjen i zastrt određenim predrasudama, a svjetlo katoličkoga sjaja neće ništa izgubiti svoje topline ako se jače okrene onima koji ga možda i više trebaju. Samo kad budemo u potpunosti razumjeli da danas čovjeku trebamo prići kao čovjeku te da mu i nadnaravnu katoličku religijsku istinu treba približiti na shvatljiv način njegovoj duši, samo tada će naš rad teći tako da će milost Božja potaknuti našu volju na pristanak. Živković nas upozorava na intelektualni sud, koji nas priprema na čin vjere, a nužan je element u procesu jedinstva. Tvrdi kako pritom nije dovoljno samo studirati izvore naše Crkve, njezinu povijest i konstitucije, jer živa je riječ mnogo uvjerljivija, a snaga obrazloženog argumenta neposredno jača i djelotvornija, što nam je pokazao i sam Krist Gospodin svojim primjerom, a pokazuje nam i život svakodnevno. U pitanjima oko jedinstva potrebna je doza ozbiljnosti i spreme kod onih koji tumače i iznose stajalište Crkve.[119]

3. IZABRANE ŽIVKOVIĆEVE HOMILIJE

Pretražujući znanstvenu građu koju je Živković oporučno ostavio Arhivu Katoličkoga bogoslovnog fakulteta, među ostalim naišli smo i na njegove rukom pisane homilije.[120] Budući da ne želimo ulaziti u detaljniju tekstualnu analizu homilija, ograničit ćemo se na

---

[117] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, „Problem vjerskog ujedinjenja", 312.

[118] Andrija ŽIVKOVIĆ, „Problem vjerskog ujedinjenja", *BS*, 16 (1928.) 4, 440–455.

[119] Usp. *isto*, 440–447.

[120] Za temeljitiju analizu Živkovićevih propovijedi napominjem da ih se može pronaći u rukopisnom sadržaju u AKBF-u u Zagrebu u nesređenoj građi, koja se nalazi u drvenom sanduku, u fasciklu br. 40.

one koje nose Živkovićev potpis i koje potječu iz početaka njegova aktivnoga svećeničkog djelovanju po povratku iz Rima u Đakovo. Nastojat ćemo prikazati shematski okvir Živkovićeva stila propovijedanja u vremenu kada je djelovao, ističući pritom važnije naglaske i misli koje proizlaze iz homilija. Početnu fazu propovijedanja Andrije Živkovića obilježava to da su sve homilije koje su pisane od 1914. do 1919. pisane u cijelosti, drugim riječima, nisu samo natuknice ili crtice kao podsjetnik na ono što je želio izraziti u pojedinoj propovijedi. No njegove homilije iz 1933., 1934., 1935. pa do 1938. i 1943. godine sadržajno prikazuju natuknice na temelju kojih je Živković propovijedao narodu, čime se ne umanjuje njihova vrijednost jer su itekako odraz propovjednikove pobožnosti i teološke učenosti.

Želimo reći kako su homilije Andrije Živkovića kronika jednog vremena, a istodobno njihovim prikazom proničemo u njegovu osobnost i misao. Govore nam o važnosti osobne vjere u životu pojedinca, potom o njegovu odnosu prema Bogu te nas poučavaju kakav kršćanin treba biti u svijetu.

3.1. Homilije od 1914. do 1919.[121]

U razdoblju od 1914. do 1919. u cijelosti je sačuvano sedam homilija dr. Andrije Živkovića, koje zauzimaju 65 rukom pisanih stranica. Na većini homilija autor je potpisan u svojstvu biskupskog tajnika a propovijedao je u stolnoj crkvi u Đakovu. Pet od sedam homilija održano je na Staru godinu, a od ostale dvije jedna na Duhove a druga na prvi dan Uskrsa. Homilije održane na Staru godinu sadržajem se vežu uz vrijeme Prvoga svjetskoga rata, koji je tada harao svijetom. Unatoč teškoj situaciji i strahotama rata, Živković hrabri narod svojim propovijedanjem prizivajući im u pamet kako je „misao na budućnost ono što ih drži u svečanom raspoloženju te naglašava da ona upravlja misli na Boga i vječnost jer najgorči otrov ljudskoga života jest nemir zbog budućnosti".[122] Osvrćući se na proteklu godinu, priziva kršćane na ispit savjesti stavljajući im pred oči realnost života te im govori: „Budućnost koja nas čeka nakon ovog kratkog zemaljskog života svraća nam pogled k tajanstvenim onim visinama dlana Božjega, kao da hoće da sazna da li će jednom i moja duša dostojna biti da kao dijete Božje i baštinik Kraljevstva njegova bude zaslužila čuti one riječi 'uđi slugo dobri i vjerni u radost Gospodara svoga…'",[123] jer protekla godina prestaje biti vrijeme i postaje dio vječnosti. Postavlja si pitanja na temelju protekle godine: Kako smo radili proteklu godinu da bismo se obogatili za nebo? Jesmo

---

[121] Sve homilije od 1914. do 1919. nalaze su u AKBF-u, fascikl br. 40.

[122] AKBF, Propovijed dr. Andrije Živkovića održana na Staru godinu 1914. u stolnoj crkvi u Đakovu, fascikl br. 40, 1.

[123] *Isto*, 1–2.

li upotrijebili one talente koje nam je Bog darovao? Jesmo li nove zadobili?[124] Zaključuje kako u životu sve ovisi o tome kako smo vrijeme upotrijebili, jer čitavo jedno razdoblje od djetinjstva našega pa do sadašnjeg trenutka nije ništa drugo nego jedan prolaz.

Vrijeme koje nam je Bog povjerio kad nas je stvorio kao najdragocjeniji zalog, mnogima postaje teretom koji umara i ometa nam životni put k pravom cilju. Stoga ne možemo s vremenom koje nam je Bog podario postupati kao s nečim čega imamo napretek, već ga trebamo upotrijebiti tako da bismo na koncu svake godine mogli baciti pogled pa da nam se duša ima gdje zaustaviti, ima nad čim veseliti, znajući da je tijekom godine stjecala blaga što ga moljac ne izjeda niti hrđa nagriza.[125] Promatrajući strahote rata, postavlja pitanje i sebi i vjernicima: Zar nećemo doći do uvjerenja da je naš život kratak i nestalan te da je sudbina naroda i država velikih i jakih u rukama Božjim? Ako čovjek teži samo za zemaljskim, osjetit će kako se svaki trenutak vara, jer dok misli da je našao mir i spokoj u stvorenju, već ga struja sobom nosi da ponovno započne tražeći mjesto mira.

Pjesničkim izričajima, kojima se Živković nerijetko koristio u homilijama, propovijeda o prošlosti koju je ostavio rat za sobom: „more boli, more suza… Što to znači biti bez kuće i kućišta, lišen svega i ostavljen tuđoj milosti da ne umreš od gladi?"[126] Hrabreći vjernike govori im o vjeri u drugi život, o vjeri onkraj groba. Jer ako nema vjere u vječnost, u drugi život, tko je kadar naplatiti potoke krvi, tko osušiti rijeke suza, tko izliječiti prepaćene boli i olakšati život onima koji ostadoše? Zar država, zar novac, zar ljudi, zar svijest o dužnosti? Ne, dragi moji, nastavlja Živković. Samo Bog, dobri i pravedni Bog, milosrdniji od najmilosrdnijeg, pravedniji od najpravednijih, on je jedini spas i utjeha i onima što ginu i onima što ostaju.[127] Činjenica je da u besmrtnost duše vjeruju svi narodi, ma kako različito bilo njihovo shvaćanje načina života poslije smrti. Ma kako si fantazija to bujno iskoristila, svi se slažu da postoji život nakon smrti. Pitamo se: Otkuda da se svi ljudi, iako međusobno različiti, slažu da postoji besmrtnost i da svi hoće i žele biti besmrtni? Ali ako nema budućeg života, nastavlja Živković, kakvoga smisla ima da se uopće brinemo za svoje ime i za svoje potomke? Kakav bi to Bog bio, kakvo čudo od božanstva, kad bi sve završavalo s ovim životom, kad se ne bismo mogli nadati drugom dobru osim onoga što ga imamo u životu? Kada drugoga života ne bi bilo, kakav bi cilj sebe dostojan imao Bog stvarajući ljude? Čovjek, jedino biće među svim stvorenjima sposobno za neko više određenje, da spoznaje, da uzljubi svoga Stvoritelja, taj čovjek, da nije stvoren ni za što drugo nego za ovu zemlju, bez ikakva plemenitog cilja, onako sav u sjetilnim i materijalnim brigama, po nestanku svega toga nije ništa. Kad bi tako bilo,

---

[124] Usp. *isto*, 4.

[125] Usp. *isto*, 7.

[126] AKBF, Propovijed dr. Andrije Živkovića, biskupskog tajnika, održana na Staru godinu 1915. u stolnoj crkvi đakovačkoj, 31. XII. 1915., fascikl br. 40, 2.

[127] Usp. *isto*, 4–5.

naš Bog ne bi bio milosrdan. Bio bi bog bezbožnika, onih koji čovjeka spuštaju na razinu životinje, prezirući u njemu ono najplemenitije, a to je duša. Ali naš je Bog dobar i milosrdan Stvoritelj.[128] Ako nema Boga i nade u ikakav drugi život, u bolji svijet, onda jači s pravom ubija slabijega, onda je dopušten svaki zločin, svaki način da čovjek postigne svoju svrhu. Sve je slobodno kad nema zakona da ga se ljudski vrši i nema srca da ga se živi, kaže Živković.

U životu se potrebno osvrnuti na dvije stvari: na to kakav je Bog bio prema nama te kakvi smo mi bili prema njemu. Ta zar nas nije, unatoč teškim vremenima, obasipao milošću svojom i dobrotom, da nam srce mora gotovo strepiti kako ćemo mu to vratiti? – naglašava Živković. Pobožnima je davao utjehu, mlake nije – kako veli sv. Pavao – iz usta svojih izbacio, grješne nije kaznom smrti udario, nego ih je trpio i na obraćenje zvao. Mnoge je s puta grijeha i slabosti k sebi privukao i snagu ulijevao u njihovu dušu. Mnoge djevojke od raskalašenosti života čistima sačuvao, mnoge nevjerne Tome vjernima učinio, mnoge grješne Magdalene na put poštenja izveo, mnoge tvrdokorne Davide u ispovjedaonici priveo k priznanju zločina.[129]

Na temelju prethodno spomenutih primjera propovjednik vjernike poziva na ispit savjesti u odnosu na beskrajno Božje milosrđe. Navodi da ne budu nedostojni u svetim Božjim očima te da ne odbacuju njegovu milost od sebe, a za sebe kaže kako nije prorok pa da bi mogao reći koji će se prvi među prisutnima preseliti u vječnost. To je znano samo Sveznajućem, koji ima ključeve smrti, kako piše sveti Ivan. Jedini je On gospodar života i smrti![130] Naš je život u Božjoj ruci u teškim vremenima, jer nas vremenito zlo češće snalazi i ne znamo kada ćemo biti pripravni položiti račun o svome djelovanju ovdje na zemlji. Što je dosad u životu bilo, prošlo je i više se nikada neće vratiti, ali jedno uvijek ostaje: dobro ili zlo što smo ga učinili. Bog je vječan i sveznajući i pred njegovo nam je lice doći i odgovarati za svaki čin, svaku riječ, svaku misao. Andrija Živković govori kako bi bila preuzetnost da sada idemo istraživati Božje odluke i putove. Nas uvijek valja voditi ona riječ sv. Pavla apostola: „Nedokučivi su sudovi Gospodnji i neistraživi njegovi putovi. Tko je upoznao misao spasenja i tko je bio njegovim savjetnikom?" U Božjoj je ruci sve, a mi možemo samo nagađati ovo ili ono. Stoga prepustimo se njemu i njegovoj se jakoj ruci povjerimo, jer Bog svojih ne napušta.[131]

Homilija iz 1918. godine izraz je zahvalnosti providnosti Božjoj, kojoj se svidjelo učiniti kraj ljudskom jadikovanju, razumijevajući pod tim završetak strašnoga rata.

---

[128] Usp. *isto*, 5–11.

[129] AKBF, Propovijed dr. Andrije Živkovića, biskupskog tajnika, održana na Staru godinu 1916. u stolnoj crkvi đakovačkoj, 31. XII., fascikl br. 40, 1–3.

[130] Usp. *isto*, 4–7.

[131] Usp. AKBF, Propovijed dr. Andrije Živkovića održana na Staru godinu 1917. u stolnoj crkvi đakovačkoj, fascikl br. 40, 3–4.

„Prošli su dani krvavog rumenila, dani sila i ubijanja. Utihnule su suze, ponovili se slatki zagrljaji. Anđeo mira proletio je svijetom i sve se duše napuniše dobrohotnošću prema onom što je bilo."[132] Zora mira ukazala je svoje lice i mi je s ushitom pozdravismo. Čežnja cijeloga svijeta bila je samo mir. Svjesni smo da je Božjim prepuštanjem rat nastao, ali isto tako kad se njemu svidjelo i prestao je. On ga je dozvolio, ali i ljudi su ga htjeli. Ljudi su ga skrivili, ljudi su ga trpjeli! I danas se pitamo što će sutra biti, planiramo unaprijed tjedne, mjesece, jer misao o budućnosti vječno nas zaokuplja tijekom cijeloga života. No ne zaboravimo, naglašava Živković, da je sve to prolazno i da ima jedna budućnost bez kraja, budućnost našega prekogrobnog života.[133] Poziva vjernike da „osvježe svoju vjeru u neumrlost duše, u nadu našu i očekivanje za vječnim životom. Obnovimo svoju vjeru u vječni život, u život gdje se ne osjeća ni suza, ni bol, ni tuga, ni jauk. Ali sjetimo se još nečega. Zapitajmo se: Pred nama je budućnost, istina, ali kakva? Gdje će biti moje mjesto u toj budućnosti? Ne zavaravajmo se, dragi vjernici, jer naš dobri Otac nebeski ne bi bio Bog pravedni i Bog veliki kad bi i dobrima i zlima jednakom mjerom mjerio."[134]

U svibnju 1915. dr. Andrija Živković održao je zanimljivu homiliju na blagdan Duhova. Osvrtom na svetopisamski citat: „I napuniše se svi Duhom Svetim i počeše govoriti različitim jezicima, onako kako im je Duh Sveti dao da govore" (Dj, 2, 4) naglašava vjernicima kako im se tijekom crkvene godine jedva da i pročitaju ljepše riječi. One nam govore kako je Bog čovječanstvu iskazao izvanrednu milost poslavši nam Duha Svetoga, koji treba ostati s nama sve do konca svijeta. Nisu li apostoli prije dolaska Duha Svetoga bili častohlepni? Nisu li se prepirali tko će od njih biti veći u kraljevstvu nebeskom? Nije li jedan htio sjediti Isusu s desne a drugi s lijeve strane? A nisu li svi do jednoga pobjegli u onom trenutku kad je Isus uhvaćen, a Petar ga se odrekao i zatajio ga. I gle kako se sve to promijenilo, kaže Živković, i kakvi su ljudi postali nakon dolaska Duha Svetoga: divovi u kreposti a anđeli u tijelu![135] Apostoli su, nakon što su primili Duha Svetoga, činili čudesa u narodu. U ime Isusa Krista istjerivali su zloduhe iz ljudi i ozdravljali bolesne. Zanimljiva je Živkovićeva homilija kojom on pojašnjava vjernicima činjenicu zašto je Spasitelj poslao Duha Svetoga nakon pedeset dana od njegova uzašašća, a ne odmah. „Apostoli, dok su boravili uz Krista, uživali su i ugodno su provodili svoje vrijeme. Bili su glasoviti ljudi, a Bog je dopustio da neko vrijeme ostanu bez te moći i da tako dođu do jačeg spoznanja. I Duh Sveti tješio ih je i utješio jer su bili tužni i žalosni nakon uzašašća Isusova. On je razagnao tamu i tugu njihovih duša i pokazao im put da ispune one

---

[132] AKBF, Propovijed dr. Andrije Živkovića održana 31. XII. 1918. godine u stolnoj crkvi đakovačkoj, fascikl br. 40, 1.

[133] Usp. *isto*, 1–2.

[134] *Isto*, 3–4.

[135] Usp. AKBF, Propovijed dr. Andrije Živkovića za dan Duhova 23. V. 1915. godine, fascikl br. 40, 1–3.

riječi Spasiteljeve: 'Idite i naučavajte sve narode!'"[136] „Svetkovanje svetkovina nije ništa drugo nego duhovno veselje koje na određeni dan osjećamo, a duhovno veselje u duši proizvodi čistu savjest i svijest o učinjenim dobrim djelima i ispunjenoj dužnosti."[137] Svojim tjelesnim očima ne možemo vidjeti kako nam se grijesi uzimaju, jer nam se duša čisti i oslobađa grijeha, a dušu tjelesnim okom ne vidimo. Oproštenje grijeha duhovni je dar. No za razliku od oproštenja grijeha, tuđim jezicima govoriti dar je koji osjetilima zamjećujemo. Nevidljivo djelovanje Duha Svetoga u duši biva izvanjskim znakom, ovdje na zemlji govorom vidljivim. Bog je to učinio zato da i nevjernima to upadne u oči, naglašava Živković, a mi takovog čuda ne trebamo jer smo naučili vjerovati i bez čudesa. Nevjernik treba nekakvo poprište i znamenje koje će ga privući k vjeri i Bogu. Duboko u duši uvjereni smo u djelovanje Duha Svetoga jer imamo velik dar, dar vjere. Vjerom smo oslobođeni od veriga grijeha, u sakramentu krštenja postajemo djeca Božja, sasvim novi ljudi. Kad ne bi bilo Duha Svetoga u Crkvi, ne bi bilo mudrosti ni spoznanja, jer jedino je po Duhu jednomu podijeljena riječ mudrosti, drugomu riječ znanja u istom Duhu. Mi kršćani bit ćemo zahvalni Duhu Svetome, zaključuje Živković, jer kad je dragi Bog odlučio da hram svoje Crkve sagradi od živog kamenja, morao se pobrinuti i za radnike za to djelo. Bit ćemo zahvalni ne samo zato što je Duh Sveti dan apostolima nego i zato što je i nama taj isti Duh Sveti u naša srca sišao. Ojačani tim Duhom, ne smijemo biti besposleni i nemarni, nego vrijedni u svom radu oko spasenja.[138]

Posljednja homilija u nizu ostalih govori o Uskrsu, najvećoj kršćanskoj svetkovini. Zbog naših grijeha Krist je uzeo odgovornost i radi našeg opravdanja uskrsnuo od mrtvih. Ako smo čvrsto uvjereni da je Bog preko Isusa Krista naše spasenje proizveo, isto tako možemo biti sigurni da smo i svojih grijeha oslobođeni. Uskrsnuće je zaglavni kamen u čitavom djelu otkupljenja. Ono je najjasniji dokaz da Spasitelj ima moć nad Sotonom, ocem grijeha, i da ga je Bog kao pomiritelja, kao glavu onih koje je otkupio takvim potvrdio. Isus Krist je umro, on je uskrsnuo, sjedi zdesna Boga Oca i za nas govori! Krist je umro da umjesto nas zadovoljštinu pruži, uskrsnuo je da imamo sigurno jamstvo našega spasa i sjedi zdesna Boga Oca kao sudionik božanskog veličanstva i neprestano za nas zagovara. Radeći paralelu između kamena koji je stajao na ulazu u Kristov grob, kada su se žene među sobom pitale tko će im odvaliti taj kamen, Živković propovijeda kako su naši grijesi ti koji nas rastavljaju od Boga poput kamena, stijene koja nas dijeli od Isusa. Ali upravo kao što pobožne žene vidješe da se pomoću uskrsnuloga Jaganjaca dogodilo ono za što znadoše da nemaju snage, tako se događa i grješnicima koji su pripravni na pokoru. Čim s pouzdanjem pozovu Boga u pomoć, biva učinjeno bez ikakvoga truda ono što su mislili da je nemoguće. Bog oproštenjem obnavlja u nama ono što je najteže, dakako uz

---

[136] *Isto*, 4.

[137] *Isto*, 6.

[138] Usp. *isto*, 7–13.

naše sudjelovanje.[139] Živković je naglašavao uskrsnu pričest i kaže: „Kada bismo samo osjetili da je uskrsli Spasitelj bolesnima liječnik, slabima jakost, gladnima okrepa, a svim grješnicima zalog spasa, onda si ne bismo trebali čestitati Uskrs, jer posjedujemo ono što si međusobno želimo, bogatiji smo nego da posjedujemo sve blago ovoga svijeta."[140]

Uskrsnuće Spasiteljevo neka bude i Uskrs svih grješnika! On je uskrsnuo da svijetu pomirenje s Ocem osigura, uskrsnuo je da vjerujemo u pobjedu kreposti nad opačinom. I mi pobijedismo grijeh te se oslobođeni približavamo Gospodu, a i on će se nama približiti te neće gledati veličinu naših opačina! Kad na oltaru svakodnevno čujemo riječi: „Evo Jaganjca Božjega koji otkupi grijehe svijeta!", možemo slobodno uzviknuti: Naš žrtvovani Jaganjac nije samo žrtvovan, nego se još neprestano za nas žrtvuje. Kad blagujemo s njegova stola, živo osjećamo da je žrtvovan za nas. Imamo udjela u toj krvi što nebo i zemlju čisti i spaja.[141] Osjećamo se ojačani uskrsnom pričesti pa možemo reći; „Moja snaga i moja slava jest Gospodin jer on mi je spas, on je moj Bog, njega hoću da hvalim! Slavimo Uskrs da njegovo presveto tijelo za naš jezik i naše usne bude žeravica koja će nas očistiti od svake grješne riječi, da u našim srcima nestane takovog zla i lukavstva, a ono presveto tijelo bude u nama kruna čistoće i istine."[142]

3.2. Homilije tridesetih godina[143]

Što se tiče već spomenutih homilija iz tridesetih godina, izdvojit ću samo onu koju je Živković održao na blagdan svete Katarine Aleksandrijske radi ilustracije, kako bi čitatelju bilo jasnije značenje natuknica u homiliji. Homilija je održana 25. studenoga 1934.

---

[139] Usp. AKBF, Propovijed održana na prvi dan Uskrsa, 20. IV. 1919. godine, u stolnoj crkvi, fascikl br. 40, 1–3.

[140] *Isto*, 4.

[141] Usp. *isto*, 5–6.

[142] *Isto*, 7–8.

[143] Homilije iz ovoga propovjedničkog razdoblja prof. Živkovića sadržajno nisu opširne kao one koje je pisao na početcima svoga znanstvenog rada. Tako je iz 1933. sačuvana njegova homilija u kojoj govori o *Kristu kao proroku i učitelju*. Iz godine 1934. sačuvano je trinaest homilija, koje se nastavljaju do broja trideset i šest i u godini 1935. Četrnaest homilija datirano je 1936., s tim da se neki brojevi poput broja dva, potom pet do osam i deset do jedanaest nalaze arhivirane pod drugim brojem od netom spomenutih četrnaest u nizu. Te zasebne homilije iz godine 1936. nadovezuju se od broja dvanaest do broja dvadeset pet na godinu 1937. Na koncu 1938. sadrži homiliju numeriranu pod brojem dvadeset dva, no navedene su tu i homilije pod brojem jedan do tri kao i broj pet, ali one djelomično pripadaju i u godinu 1937./1938. Iz 1943. sačuvana je homilija koja govori o *vjeri i praznovjerju*. Sve homilije pisane su rukom, tako da je na pojedinim mjestima rukopis teže čitak i ne baš jasno prepoznatljiv. Homilije iz 1933., 1934., 1935., 1936. godine nalaze se u: AKBF, fascikl br. 40; homilije iz 1936./1937., 1938., 1943. godine nalaze se u: AKBF, drvena kutija br. 18.

Shematski se sastoji od kratkog uvoda i podijeljena je u dva dijela, gdje prepoznajemo već uvriježeni Živkovićev stil u homilijama. U uvodu piše kako su sveci za nas primjer te da imaju individualne oznake. Katarina je djevica i mučenica, ali ona ima i druge dvije oznake, koje Živković ističe i time ujedno dijeli homiliju na dvije cjeline. Prvi dio naslovljava: Odlučnost i neustrašivost u ispovijedanju vjere, gdje navodi kako je Katarina vidjela okrutnost prema kršćanima svoga vremena, ali ujedno i razlozima opravdava vjeru u Krista. Trebamo i danas u vjeri neustrašivih i odlučnih žena, kaže Živković, te pojašnjava i na što pod tim misli. Prije svega takve žene su potrebne s jedne strane u obitelji radi svoga muža i djece, kako bi ih svojim primjerom i snagom svoje vjere držale i vodile pobožnosti i prakticiranju kršćanske vjere. Takva vjera, pojašnjava dalje, tjera u Crkvu i na ispovijed. Ona ne dopušta da se psuje, a s druge strane takve žene trebamo u društvu radi obrane vjere i Crkve i radi prakticiranja kršćanskog milosrđa. Kršćanska žena brani Crkvu, navodi Živković, svojim praktičnim pobožnim životom te je naziva karitativnim apostolom.[144]

Drugi dio homilije ima podnaslov: Trebamo i učenih i obrazovanih žena. Zanimljiv je Živkovićev način na koji u svome vremenu progovara o ženi, uzimajući kao primjer svetu Katarinu. Navodi tako kako je sveta Katarina postala zaštitnicom filozofâ i škola pa i „našeg Sveučilišta koje je osnovao katolički biskup Strossmayer"[145]te poziva da u tom pogledu žene slijede njezin primjer. Kaže kako nije istina da je za ženu samo kuhača i pegla. Za nju je i knjiga i novina.[146] Nastavlja dalje da je „žena konzervativna, gdje podrazumijeva da je više duševna nego muškarac; potom da ulazi u sebe i drži kuću, stvara, podržava, uči, liječi, i to u svojoj kući muža i djecu, a vani u javnim crkvenim manifestacijama, predavanjima, milosrđu i skrbi za siročad".[147]

3.3. Zaključni osvrt na homilije dr. Andrije Živkovića

Budući da smo se u prikazu homilija dr. Andrije Živkovića opredijeli za one koje imaju njegov potpis, riječ je o homilijama pisanima u vrijeme Prvoga svjetskoga rata.

---

[144] Usp. AKBF, Homilija prof. Andrije Živkovića održana na Svetu Katarinu 25. studenoga 1934. numerirana je pod br. VII, fascikl br. 40, 1–2.

[145] *Isto*, 2.

[146] U zagradama pored spomenutog pojma „novina" prof. Živković je zapisao: katolička akcija. Svjesni smo da je to naveo jer je time želio naglasiti da djelovanje vjernika laika treba ići u takvom smjeru da se u sva područja ljudskoga života unesu kršćanske vrednote. Područja djelovanja bila su raznolika i obuhvaćala su socijalna pitanja, udruživanje u zadruge, katolički tisak, odgoj i obrazovanje, odnos Crkve i države, karitativno djelovanje. Katolička akcija upravo je tome smjerala i okupljala je od đaka do studenata, preko intelektualaca i proširila se među seljačkom i radničkom mladeži.

[147] AKBF, Homilija prof. Andrije Živkovića održana na Svetu Katarinu 25. studenoga 1934. numerirana je pod br. VII, fascikl br. 40, 2.

Zbog toga one u sebi sadržavaju prizvuk propovjednika koji svoje vjernike hrabri i potiče na vjeru u neizmjerno Božje milosrđe. Iako na početku čitanja čitatelj može pomisliti da je Živković strog propovjednik, jer mu je redovito svaka propovijed započinjala prizivom na ispit savjesti, i čini se kao da u pojedinim trenutcima osuđuje vjernike zbog njihovih prijestupa, no na koncu se ta tvrdnja ipak opovrgava time što on pri kraju svake homilije ublažava taj svoj tvrdi govor naglašavajući ljubav Boga Stvoritelja za svakog čovjeka.

U većini slučajeva svoje je homilije dijelio na dva djela, i to je također jedan od razloga zašto najprije ispit savjesti, a potom govor o Božjem milosrđu, ljubavi i vječnom životu. Naglašavao je posebno vjeru u život nakon smrti, navodeći pritom činjenicu kako svi narodi vjeruju u besmrtnost, ma koliko se razlikovalo njihovo razumijevanje načina života poslije smrti. Pitao se: Kakav bi to Bog bio kad bi sve završavalo ovim životom i kad se ne bismo mogli nadati drugom dobru osim onomu što ga imamo u ovozemaljskom življenju?

Tijekom čitanja homilija posebnu pozornost nam privlači ona koju je Živković održao 1915. u svibnju na blagdan Duhova. Osvrćući se na svetopisamski tekst iz Dj 2, 4, posvješćuje vjernicima kako im se tijekom crkvene godine rijetko pročitaju tako bremenite riječi, koje nam pokazuju kako je Bog čovječanstvu iskazao izvanrednu milost poslavši nam Duha Svetoga.

Svaka Živkovićeva homilija sadržavala je uvodno promišljanje, ovisno o temi o kojoj bi propovijedao, zato što bi tim mislima uputio slušatelja na ono o čemu će biti riječi u daljnjem govoru i time je ujedno i pobuđivao ljudsku znatiželju. Na temelju nekoliko izabranih homilija Andrije Živkovića, prikazali smo stil njegova propovijedanja i glavne naglaske koji proizlaze iz pojedine homilije. Ono što možemo posebno izdvojiti jest da je u homilijama nerijetko koristio pjesnički stil, te je tako, ponavljajući pokatkad iste fraze, pojedine dijelove homilije posebno istaknuo. U konačnici bio je propovjednik koji je imao osjećaja za čovjeka i uvijek se trudio približiti mu Boga i vjeru u njegovo kraljevstvo, koje je vječno i neprolazno. Njegove su homilije i današnjem čovjeku prihvatljive za uho i dušu, jer ne odstupaju od temeljnih vjerskih i moralnih načela. Bog treba u životu svakog kršćanina biti uvijek početak i završetak svekolikoga njegova življenja.

4. POSEBNA PODRUČJA DJELOVANJA DR. ANDRIJE ŽIVKOVIĆA

4.1. Hrvatska bogoslovna akademija

Nakon završetka Prvoga svjetskog rata 1918. dolazi do raspada Austro-Ugarske Monarhije. U toj državi Katoličku se Crkvu, uz sve prividne povlastice, sputavalo u njezinu djelovanju, i to bez zaštite od napada protuvjerskog tiska. Nakon raspada Monarhije dolazi do ujedinjenja Hrvata, Slovenaca i Srba iz austro-ugarskih zemalja sa Srbijom i Crnom Gorom u jednu zajedničku državu – Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. Ni u toj državi

nije bilo prave vjerske slobode i ravnopravnosti. Javno se putem tiska napadao katolički vjerski nauk i crkvena hijerarhija. Zbog toga je bilo potrebno što bolje razviti katolički tisak, a u prvom redu bogoslovno-znanstvenu tematiku, to više što je 1919. prestao izlaziti jedni časopis te vrste – *Bogoslovska smotra*.[148]

Na inicijativu dr. Svetozara Ritiga, 19. studenoga 1922. u dekanatskim prostorijama Bogoslovnog fakulteta okupili su se, na poziv privremenoga Pripravnog odbora na čelu s dr. Franom Bulićem, relevantni teolozi onog doba i izradili nacrt pravila Hrvatske bogoslovne akademije, koji je podnesen Vladi na odobrenje. Osim toga, raspravljalo se o ponovnom izdavanju *Bogoslovske smotre* i na temelju povijesnog prikaza dr. Jelinića o tom časopisu zaključeno je da se od 1923. taj časopis ponovno izdaje. Osnutak Hrvatske bogoslovne akademije popratio je *Katolički list* 26. listopada 1922. sljedećim riječima: „'Bogoslovska akademija', 'Bogoslovska smotra' plod su zrelog razmišljanja. Mi imademo jakih bogoslovskih sila kojih imena i rad uvažava i strani bogoslovski svijet. Te sile treba sada okupiti da rascjepkane ne ostanu nezamijećene, da organizirane dadu snažniji dokaz kako je hrvatski kler ne samo u prošlosti nego i u sadašnjosti jaki pregalac u izgradnji kulture uopće, a napose u podizanju i unapređivanju visoke bogoslovske znanosti. Prvi odraz bit će evo već 1. siječnja 'Bogoslovska smotra'."[149] Svrha navedene institucije bila je gajiti bogoslovnu znanost i sve pomoćne struke izdavanjem znanstvenih časopisa, knjiga, organiziranjem znanstvenih radova, podupiranjem znanstvenika i njihova odgoja, održavanjem javnih bogoslovnih predavanja i tečajeva te osnivanjem knjižnica sa stručnom literaturom.[150] Dr. Frane Bulić istaknuo je kako zadaća Hrvatske bogoslovne akademije nije samo provođenje strogo znanstvenih istraživanja već i populariziranje rezultata u širokim narodnim slojevima. Zato je potrebno da Akademija ne izdaje samo svoju znanstvenu reviju, nego da održava i pučka predavanja te pomaže i osposobljava buduće znanstvene radnike na stranim sveučilištima. Nakon dugih dogovora i priprava na glavnoj sjednici Hrvatske bogoslovne akademije došlo je 1928. godine do njezine reorganizacije tako da se *Staroslavenska akademija u Krku*, kojoj je svrha bila njegovanje staroslavenskoga liturgijskog jezika, i *Leonovo društvo u Senju*, čija je zadaća bila unaprjeđenje kršćanske filozofije, ujedinjuju s Hrvatskom bogoslovnom akademijom u jedno društvo. Glavna svrha ujedinjenja bila je razvoj bogoslovnih znanosti i svih pomoćnih struka. Oba ta društva postaju posebni odsjeci Hrvatske bogoslovne akademije, no nisu uspjeli opstati samostalno što zbog nedostatka novca što zbog narušenog zdravlja i prezaposlenosti pojedinih profesora. Reorganizacija Hrvatske bogoslovne akademije bila je mudro zamišljena i da je uspjela, donijela bi sigurne koristi. Njezin je neuspjeh posljedica

---

[148] Usp. Josip BUTURAC, „Iz povijesti Hrvatske bogoslovske akademije 1922–1945.", *CCP*, 1 (1977.) 1, 3–23.

[149] *Isto*, 4.

[150] Usp. Frane BULIĆ, „Hrvatska bogoslovna akademija", *BS*, 11 (1923.) 1, 122–125.

nestašice mladih svećenika, i to onih koji bi se mogli i htjeli posvetiti znanstvenom radu i istraživanju.[151]

Dr. Andrija Živković je iz Đakova pismeno podržao osnutak Hrvatske bogoslovne akademije, a njezinim aktivnim članom postaje 1923. godine. Na mjestu predsjednika bio je od 1941. do 1944., a osim toga obavljao je i službu blagajnika. Na Glavnoj skupštini Hrvatske bogoslovne akademije 1942. Živković, njezin tada aktualni predsjednik, izrekao je važne riječi: „Mi ne možemo a da ne zauzmemo stav prema tome što se na obzoru pomalja… Mi smo, kao društvo koje okuplja zastupnike bogoslovskih znanosti, i po dužnosti pozvani, da drugima posvijetlimo u tmini, da razriješimo zapletene čvorove, da pokažemo što je u oprečnim mišljenjima istina, a što se izdaje za istinu, navlači njezino ruho, a u stvari nije istina nego opsjena. Ne činimo mi to iz neke umišljene superiornosti nad drugima, nego nam ta dužnost slijedi iz našega svećeničkog i učiteljskog poziva. Mi imamo biti pod vodstvom Crkve glasnici njezina programatskog stava, tumači njezina prosuđivanja svega što se među ljudima zbiva… Mi smo zvani da formiramo savjesti, a savjest je najodsudniji čimbenik u životu pojedinaca…”[152] Kao član Hrvatske bogoslovne akademije sudjelovao je na raznim predavanjima sa svojim izlaganjima. Teme su bile različite: *Zakonska sterilizacija u Njemačkoj*, *Pokret za „pozitivnim kršćanstvom” u Njemačkoj*, *Kulturni boljševizam*, *Današnja idejna borba između dva svijeta*, *Državna i društvena zaštita obitelji*.[153] Posebno ističe potrebu svećeničke izobrazbe tijekom bogoslovnog studija, osobito u dogmatskoj i moralnoj teologiji. Mnogostrukost problema i raznolikost teškoća koje se pojavljuju u životu ne daju pojedincima da ih sređeno, smireno, sustavno i sveobuhvatno uoče, prouče i ocijene. Upravo otud površnost, nesposobnost, pogreške i zablude, tvrdi Živković. Svećenik neznalica koji ima samo površno znanje želi sve znati i o svemu suditi, a nije sposoban. Zato solidna izobrazba uma i duboka plemenitost srca, skladna osobnost i prema vlastitim sposobnostima zaokružena umna i duhovna izgradnja, trebaju biti cilj mladoga svećenika.[154]

Osvrćući se na rad Hrvatske bogoslovne akademije, Živković tvrdi da „predavanja intelektualnog centra, kao što je Hrvatska bogoslovska akademija, nema sumnje, očitom

---

[151] Usp. Josip BUTURAC, „Iz povijesti”, 7–8.

[152] *Isto*, 12.

[153] Originali popisa tema predavanja koje je održao prof. dr. Andrija Živković nalaze se u spisima iz godine 1937. u *Arhivu Katoličkoga bogoslovnog fakulteta*. Dr. Živković je zapisao i u *Osobnom dnevniku* da je 26. siječnja 1932. na Pučkom sveučilištu održao predavanje „Državna i društvena zaštita obitelji”. Posjetitelja je bilo oko 90, prikaz predavanja izišao je dva dana nakon održavanja, a potom je i objavljen u *Vjesniku župe sv. Marka*, 2 (1932.) 4, 26–27. U isječku iz *Jutarnjega lista*, koji je autor zalijepio u dnevniku, piše kako državna zaštita u okviru zakona mora zahvatiti ne samo negativno, da sprječava i brani, nego i pozitivno, da gradi i podiže. Usp. AKBF, *Osobni dnevnik* dr. Andrije Živkovića, br. 24, u transkripciji rukopisa *Osobnog dnevnika* str. 3.

[154] Usp. Josip BUTURAC, „Iz povijesti”, 13.

su potrebom u Zagrebu, kako za katolike dobre volje, tako pogotovo za one, kod kojih se dobra volja baš jako ne pokazuje. Ima u Zagrebu dosta katoličkoga vjerskog osjećaja. Nema dosta katoličke prosvjete. Ima srca, nema intelekta. Hrvatska bogoslovska akademija će nastojati, da ovoj potrebi doskoči uz pomoć Božju i dobrih ljudi."[155] Hrvatska bogoslovna akademija već je pri samom osnutku bila svjesna činjenice da se bez osiguranih dobrovoljnih novčanih sredstava ne mogu izdavati stručni časopisi i tiskati znanstvene knjige. Stoga su osnivači Akademije zamolili hrvatski katolički episkopat i svećenstvo da svojim prilozima pomognu ostvarivanje nakana Akademije.

Najveći dobročinitelji bili su zagrebački nadbiskup dr. Antun Bauer, đakovački biskup dr. Antun Akšamović i sam potpredsjednik dr. Fran Barac. Iako je Hrvatska bogoslovna akademija bila namijenjena svim svećenicima kako bi se u nju učlanili kao članovi podupiratelji, čitali sva njezina izdanja, u prvome redu časopise, samo se mali broj odazvao, a većina ih je ostala ravnodušna. Sve vrijeme svoga postojanja Akademija se mučila s financijskim teškoćama upravo zbog navedene ravnodušnosti i slaba odaziva klera. Živković je istaknuo u jednom svom prikazu, gdje govori o povijesti filozofije i teologije, kako bi neosporno velika zasluga Hrvatske bogoslovne akademije bila da na stranim jezicima (njemačkom i francuskom) izda povijesni prikaz znanstvenog rada na ta dva spomenuta područja. Na taj bi se način, po Živkovićevu mišljenju, ostalomu znanstvenom svijetu pružila mogućnost da se upozna s vrijednostima znanstvenog i kulturnog rada Hrvata na području općeg prosvjetnog napretka. Tako bismo izbjegli da nas kao znanstvene radnike hrvatskoga roda i plemena svrstavaju pod tuđi krov, to jest pribrajaju k Austrijancima ili Mađarima.[156] Glavna sjednica Hrvatske bogoslovne akademije održana je 3. svibnja 1944., a 1945. godine zagrebački ordinarijat raspustio je Hrvatsku bogoslovnu akademiju i preuzeo svu njezinu imovinu.[157]

4.2. Aktivni suradnik znanstvenog časopisa Bogoslovska smotra

Pisanom se riječju Živković neumorno zalagao aktivnim objavljivanjem radova u znanstvenom časopisu *Bogoslovska smotra*.[158] Napisao je niz prikaza, rasprava, članaka i recenzija tijekom dugoga vremenskog razdoblja od 1912. do 1944. godine. Kao

---

[155] Niz predavanja s popisom autora i temama možemo opširnije vidjeti u: Andrija ŽIVKOVIĆ, „Hrvatska bogoslovska akademija", *BS*, 14 (1926.) 2, 233–234.

[156] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, „Povijest filozofije i teologije kod Hrvata", *BS*, 31 (1943.) 2, 150–151.

[157] Opširnije podatke o Hrvatskoj bogoslovnoj akademiji koje nismo spomenuli, kao govor o osnutku knjižnice, o vezama Hrvatske bogoslovne akademije s društvima i ustanovama, o nakladničkoj djelatnosti, možemo pronaći u već navođenoj literaturi. Usp. Josip BUTURAC, „Iz povijesti", 3–23.

[158] Cjelovit popis radova dr. Andrije Živkovića objavljenih u *Bogoslovskoj smotri* donijet ćemo u kronološkom popisu njegove bibliografije.

urednik istoimenog časopisa unio je mnoge promjene s obzirom na izlaženje i tiskanje te ga time unaprijedio, a tu je dužnost obnašao do 1938., kada je na vlastiti zahtjev razriješen. Članovi Hrvatske bogoslovne akademije sa zadovoljstvom su profesoru Živkoviću odali priznanje da je *Bogoslovska smotra* dok je on bio urednik bila u vrsnim rukama.[159]

Ime dr. Andrije Živkovića po prvi put se pojavljuje u *Bogoslovskoj smotri* 1912. Početna faza pisanja temelji se na recenzijama, prikazima i izvještajima, to se razdoblje proteže se do 1928., kada se pojavljuje njegov izvorni znanstveni članak. Živković se u recenziranju mnogobrojnih domaćih i inozemnih znanstvenih djela odlikuje iznimnom kritičnošću, realnošću i znanstvenošću. Njegove su kritike otvorenog karaktera, pa tako za jedno djelo kaže kako nema sumnje da nije pisano za širu publiku, već za zainteresirane krugove, dakle bogoslove, stručnjake.[160] Zastupao je mišljenje kako se „može puno toga reći i na malo stranica".[161] Čemu pisati o nečemu što je već kod starijih autora s mnoštvom citata opširno izloženo? Kada piše recenzije, sažeto iznosi ono bitno u pojedinim poglavljima zadanog djela te pri kraju komentira uspjeh ovako: „Knjiga jest dakle jedno uspjelo i lijepo napisano djelo"[162] ili pak kaže kako se spomenuta brošura ne ističe ni pruženim materijalom niti metodom. „Ja ne znam ni kome bih je preporučio niti u koju svrhu."[163] Zanimljiv je prikaz u kojem progovara o časopisima svoga vremena, iznoseći pritom svoja promišljanja.[164] Budući da je bio izvrstan poznavatelj nekoliko svjetskih jezika,[165] Živković piše recenzije o mnogim stranim autorima i njihovim djelima s njemačkoga,

---

[159] Usp. AKBF, DAŽ, Hrvatska bogoslovska akademija dr. Andriji Živkoviću, Zagreb, 21. listopada 1938.

[160] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, „Utrum S. Thomas Aquinas sit Thomista. Disquisitio brevis ab Augustino Kraus, Theologiae et Philosophiae doctore instituta. Graecii et Viennae MCMXV. Sumptus Fecit 'Syria', editrix S. Sedis Apostolicae", *BS*, 6 (1915.) 4, 401–402.

[161] *Isto*, 402.

[162] Andrija ŽIVKOVIĆ, „Rademacher dr. Arnold, Der Entwicklungsgedanke in Religion und Dogma, Köln, 1914.", *BS*, 7 (1916.) 1, 86–88.

[163] Andrija ŽIVKOVIĆ, „Utrum S. Thomas Aquinas sit Thomista", 401–402.

[164] Za časopis *Život* Živković piše: „Ukoliko pak ima ovaj časopis namjeru da bude jedan pouzdani vodič za hrvatske katolike u našem kulturnom životu, s te mu strane valja priznati, da ovu vodeću ulogu potpuno zaslužuje i da je izvršuje na opće zadovoljstvo. Ono što 'Život' pruža hrvatskim katolicima, to je s katoličkog stanovišta najpouzdanije i najsolidnije. 'Život' ide sigurnim, davno utrtim stazama. Ovu svoju zadaću nastoji da ispuni, dajući pregled o katoličkom životu i radu ostalih naroda…" Časopis *Revija* je kulturan, svestran i suvremen vodič. Živković nabraja i druge časopise: *Vrhbosna*, *Kršćanska škola*, *Za vjeru i dom*, ali isto tako i *Scholastik*, *Zeitschrift für Aszese und Mystik*, *Bogoslovlje*. Andrija ŽIVKOVIĆ, „Naši časopisi", *BS*, 14 (1926.) 2, 224–228.

[165] Živković je govorio njemački, talijanski i francuski jezik, a čitao je bugarski, češki i ruski. Usp. AKBF, DAŽ, Stručni karton.

francuskoga i talijanskoga govornog područja.[166] Hrvatskoj je znanosti time dao velik doprinos jer je prosvjetni puk upoznao s raznovrsnim disciplinama. Recenzirajući djela uvijek je promišljao koliko će se čitatelja i kako moći okoristiti pojedinim djelom, misleći pritom posebno na svećenstvo.[167] Recenzijski prikazi bili su mu dobra osnovica za nadogradnju i proširenje filozofsko-teološke misli. Pišući svoj prikaz o *Bogoslovskoj smotri* kroz trideset godina, navodi kako se „bavio mišlju da za ovaj broj 'Bogoslovske smotre' donesem kritički prikaz i sistematski pregled svih radova objelodanjenih u 'Bogoslovskoj smotri' kroz ovih 30 godina. U tu sam svrhu prikupio sve potrebne bilješke iz sviju trideset godišta. No pred izradbom namjeravanog posla spriječila me nenadna nemogućnost da se bavim čitanjem. I tako će za ovaj put izostati kritički prikaz vrijednosti 'Bogoslovske smotre' za prvih njezinih trideset godina života."[168] Živković ističe činjenicu da Hrvatska bogoslovna akademija tijekom dvadeset godina postojanja nije uspjela provesti koncentraciju svih znanstvenih bogoslovnih sila oko *Bogoslovske smotre*. Razlog je u tome što stručni suradnici iz franjevačkog, dominikanskog i isusovačkog reda nisu, doduše, uskratili svoju suradnju u *Bogoslovskoj smotri*, ali su, što je i razumljivo, ipak u prvom redu ulagali svoje sile u napredak svojih redovničkih časopisa (*Nova revija*, *Život*, *Duhovni život*). Stoga su stručne sile na bogoslovnom polju ostale podijeljene, a znanstveni rad u *Bogoslovskoj smotri* sveden je uglavnom na profesorski zbor i svjetovno svećenstvo.[169]

Budući da je Živković bio svestran čovjek, nije se zadržavao samo na jednome znanstvenom području, već je nastojao obuhvatiti širinu znanstvene djelatnosti. Tako je u *Bogoslovskoj smotri*, osim s područja moralne teologije, donosio prikaze i s područja dogmatike, sociologije, filozofije, umjetnosti, književnosti, kršćanske arheologije, crkvene povijesti, ekumenizma. Svakako moramo spomenuti prikaz enciklika pape Pija XI. za moralno-socijalni preporod društva, koje je Živković, kako i sam navodi, dao tiskati u pojedinim brojevima *Bogoslovske smotre*[170] da pokaže korisnim i učini simpatičnim studij papinskih enciklika. Živković ne donosi ovdje prijevode enciklika pape Pija XI.,

---

[166] Ovdje navodimo samo neka djela stranih govornih područja kojima je recenzent bio dr. Živković: „Th. Mainage: Immortalité", *BS*, 14 (1926.) 3, 373–374; „O. D. Chwolson: das Problem Wissenschaft und Religion", *BS*, 15 (1927.) 1, 112–113; „L. Garriguet: Les deux grandes dévotions de l'heure présente", *BS*, 15 (1927.) 2, 243–244; „Jahrbuch der angewandten Naturwissenschaften", *BS*, 15 (1927.) 3, 410.

[167] Živković tako piše: „Knjiga može biti od koristi samo u rukama profesora, ali će u pastvi svećeniku slabo koristiti. On se njom neće moći poslužiti onako, kako to raznolikost događaja iz života traži." Andrija ŽIVKOVIĆ, „Josephus Ubach S. I.: *Compendium theologiae moralis*. *Volumen I*., Herder, Freiburg, 1926.", *BS*, 15 (1927.) 4, 505–506.

[168] Andrija ŽIVKOVIĆ, „'Bogoslovska smotra' kroz trideset godina", *BS*, 31 (1943.) 2, 144.

[169] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, „'Bogoslovska smotra' kroz trideset godina", *BS*, 31 (1943.) 2, 144–145.

[170] Andrija ŽIVKOVIĆ, „Enciklike pape Pija XI., za moralno-socijalni preporod društva", *BS*, 17 (1929.) 3, 231–251; 17 (1929.) 4, 419–439; 18 (1930.) 1, 74–92; 18 (1930.) 2, 175–192; 19 (1931.) 2, 113–146.

već, kako i sam navodi, riječ je o „njihovoj sadržajnoj i načelnoj važnosti za moralno-socijalni preporod društva".[171] Niz enciklika pape Pija XI. Živković završava enciklikom o sv. Augustinu, koja je napisana prigodom spomena na 1500. godišnjicu Augustinove smrti. Kaže kako nema sumnje da je osoba sv. Augustina, po svom značenju i svojemu blagotvornom utjecaju, takva i tolika da joj nema premca u povijesti Crkve.[172] Uvjeren je da je poznavanje enciklika potrebno u prvom redu svećeniku, a u drugom redu svakomu katoličkom laiku, posebice onima koji žele biti aktivni sudionici u apostolatu Katoličke akcije. Njihova je dužnost upoznavanje sa smjernicama vrhovnoga crkvenog učiteljstva za javni život, jer se u njima odražava mišljenje i sud poglavara Katoličke Crkve o suvremenim prilikama, zabludama i duhovnim potrebama.[173] Živković kaže: „Gdje se osjeti i primijeti opadanje ljubavi za Crkvu i njezine propise, koga uzbuni zlo, što se toliko osililo u naše dane, neka se marljivo zadube u studij enciklika Pija XI. Ojačat će njegova vjera, procvjetat se nanovo njegova ljubav i ustaliti se njegov zanos za katoličkim nazorom na svijet i život."[174]

5. ZAKLJUČNI OSVRT

Analizirajući život i rad dr. Andrije Živkovića i koristeći se pritom obiljem arhivske građe, možemo zaključiti da je riječ o čovjeku koji se isticao svestranošću svoga djelovanja bilo da je riječ o pisanim tekstovima ili javnom djelovanju. Njegov opseg zanimanja obuhvaćao je široka područja: od moralne teologije, filozofije, književnosti, preko dogmatske teologije, psihologije i srodnih znanosti. Vrijeme u kojem je živio i djelovao prof. Živković bilo je posebno teško za Crkvu i za sav kršćanski puk. Stoga se on u svome životu nije posvetio samo znanstvenom i intelektualnom radu, već je istodobno napredovao i u svećeničkoj službi. Nije bilo uvijek lako otvoreno iznijeti svoje stavove, mišljenja i kritike kad je sve bilo upereno protiv Crkve, službenice Božje.

Živkovićevu osobnost posebno smo upoznali analizirajući njegov *Osobni dnevnik*, u kojem se posebno ocrtava društvo u kojem se kretao te osobe s kojima se družio. Premda bi mu se danas moglo prigovarati zbog njegova odnos sa Svetozarom Ritigom, kojeg na više mjesta i spominje u *Osobnom dnevniku*, baš tu nam je jasno vidljivo kakav je čovjek

---

[171] Andrija ŽIVKOVIĆ, „Enciklike pape Pija XI., za moralno-socijalni preporod društva", *BS*, 17 (1929.) 3, 233.

[172] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, „Enciklika Pija XI. o sv. Augustinu", *BS*, 18 (1930.) 4, 430–440.

[173] Profesor Živković želio je istaknuti vrijednost papinskih enciklika u svome vremenu, pa je njihove prikaze, osim u *Bogoslovskoj smotri*, objedinio i u posebnoj knjizi: Andrija ŽIVKOVIĆ, *Enciklike pape Pija XI., za moralno-socijalni preporod društva*, Zagreb, 1931.

[174] Andrija ŽIVKOVIĆ, „Enciklike pape Pija XI. za moralno-socijalni preporod društva", *BS*, 19 (1931.) 2, 146.

Živković bio. Sigurno je i Svetozar Ritig, kao crkveni čovjek koji je izrazito bio aktivan u politici svog vremena, imao potrebu s nekim podijeliti svoje tjeskobe i probleme, a isto tako i radosti koje su ispunjavale njegov život. Oslonac je pronašao u osobi dr. Andrije Živkovića. Iako Živković nikada nije bio oduševljen Ritigovom politikom, što mu je jasno i zamjerao, nije ga zbog toga odbacivao kao čovjeka, već se trudio osvijestiti mu kako takvim svojim stavovima ništa neće postići, a što je jasno i iz njegovih zabilješki iz *Dnevnika*. Svoju brigu i skrb za mlade svećenike Živković nije zataškavao, stoga se trudio kako doprijeti do njih što više pisanom riječju te ih poticati na znanstveni rad. Često je isticao vrijednost crkvenih dokumenata i enciklika kako bi ih učinio što zanimljivijima za studij. Svoja promišljanjima o kršćanskoj kulturi temelji na Kristu kao njezinu središtu, koji ujedno mora biti i u temeljima europske kulture. Poseban Živkovićev doprinos tadašnjemu hrvatskom društvu jest argumentirano pobijanje nauka o etičkoj kulturi, koja naglašava čovjeka i njegov um te izgradnju morala bez Boga, te je javnosti argumentirano pokazao kako je pokret Miljenka Vidovića samo kopija već postojećih pokreta u svijetu o etičkoj kulturi. Zanimao se i za danas aktualnu tematiku ekumenizma, te je bio aktivan sudionik Velehradskih kongresa, na kojima se raspravljalo o toj problematici. Hrvatskom čitateljstvu nastojao je pružiti uvid u tu problematiku prikazima pojedinih konferencija i pretkonferencija koje su se održavale u svijetu, a bile su vezane uz to pitanje. Vezano uz problem vjerskog ujedinjenja, koji je ostao prisutan i do našega vremena, Živković navodi kako je katkada potrebno neke probleme prepustiti vjeri u milost Božju. Svojim znanstvenim djelovanjem Živković je obilježio duže vremensko razdoblje znanstvenog časopisa *Bogoslovska smotra* mnoštvom prikaza, recenzija, crtica te znanstvenih članaka. Bio je izuzetno vješt kritičar i nikada se nije ustručavao izraziti mišljenje o pojedinom djelu. Kada je neke knjige držao bezvrijednima, nije uljepšavao svoje stajalište.

Drugo poglavlje

DR. ANDRIJA ŽIVKOVIĆ KAO TEOLOG

UVOD

Dr. Andrija Živković započeo je pisanje manjih znanstvenih djela i rasprava još za vrijeme studentskih dana, kada su neka od tih djela tiskana u novinama i stručnim časopisima.[175] Tijekom svoga plodnoga profesorskog, znanstvenog i stručnog rada napisao je, kako smo već naglasili u prethodnom poglavlju, ukupno 22 knjige, od kojih je 15 objavljenih, a sedam ih je ostalo u rukopisu, te više od 650 članaka, osvrta, recenzija i manjih priloga.[176] Razlog za takav plodan literarni i znanstveni rad možemo pronaći u činjenici da je Živković vrlo rano uvidio koliku vrijednost ima katolički tisak za neprosvijećeni puk. Posebnu pozornost posvećuje stoga svojoj subraći svećenicima, uviđajući kako zbog dušobrižničkog rada nemaju dovoljno slobodnog vremena te im nerijetko nedostaje potrebno obrazovanje i pristup suvremenoj teološkoj literaturi. U tom smislu mnogi njegovi radovi imaju pastoralni karakter budući da u njima Živković želi ponuditi okvir u koji bi se mogle svrstati aktualne teme katoličkog tiska: život u Kristu, koji treba tumačiti ne samo puku na selu nego i inteligenciji u gradu; život u milosti, zatim svijet za Krista, gdje svrstava sav rad u svim smjerovima svih slojeva i svih naroda, za pobjedu Kristova kraljevstva na zemlji, i, konačno, stalna formacija svećenika od oltara do groba.[177] Pozorno je pratio strujanja i pojave u svome vremenu, želeći čitateljima pisanom riječju pomoći da što bolje i jasnije razumiju društvo. Isticao se kao oštar kritičar, o čemu smo već progovorili u prvom poglavlju ovoga rada,[178] iznoseći pritom jasne tvrdnje i stavove o pojedinim autorima i njihovim djelima.

---

[175] Prve svoje radove objavio je kao student 1906. i 1907. godine sa tek navršenih dvadeset godina.

[176] Usp. Bibliografiju dr. Živkovića na kraju ovoga rada.

[177] Usp. Mladen M. PISEK, *Andrija Živković. Život i djelo*, 39.

[178] Živkovićeva kritičnost posebno se ističe u recenzijama različitih djela. Tako konstatira kako pojedina djela, iako uspješna, trebaju biti proširena i na sela, „gdje se pod vidom prosvjete i etičke revnosti unose krivi nazori, s namjerom da se pobija kršćanstvo", te postavlja pitanje: „Za koga je pisana ova knjižica? Očito tek za pisca samoga. On je po svom uvjerenju na jedan čisto prirodno-znanstveni način, dao izražaja svojoj misli." Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, „O. D. Chwolson: Das Problem Wissenschaft und Religion", *BS*,

S druge strane, uvidom u obilje napisane građe razvidno je kako je težište znanstvenoga rada i teološkog zanimanja Andrije Živkovića bila, prije svega, etičko-moralna problematika. U tom smislu, središnje mjesto njegova bogatog opusa zasigurno zauzima *Katoličko moralno bogoslovlje*, objavljeno u tri sveska: *Osnovno moralno bogoslovlje* (Zagreb, 1938.), *Kršćanske kreposti* (Zagreb, 1942.) te *Božje i crkvene zapovijedi* (Zagreb, 1946.),[179] te u rukopisu sačuvano, i dosad neobjavljeno, dorađeno i prepravljeno izdanje prvoga i drugoga sveska: *Osnovno moralno bogoslovlje* (1948.) i *Kršćanske kreposti uopće a bogoslovske i stožerne napose* (1954.). Ti Živkovićevi neobjavljeni rukopisi ostali su nakon njegove smrti pohranjeni u arhivima Đakovačko-osječke nadbiskupije i Zagrebačke nadbiskupije i kao takvi nedostupni javnosti.[180]

Živković, međutim, nije bio samo moralni teolog nego i dobar poznavatelj etičke (filozofske) misli, što je i potvrdio u nekima od svojih djela, osobito u arhivskoj građi pronađenom i neobjavljenom djelu *Friedrich Nietzsche kao protivnik kršćanskog morala* (1950.),[181]

---

15 (1927.) 1, 112–113. Recenzirajući knjigu 1000 odabranih aforizama *Misli i pravila za život* autora M. Vidovića, Živković piše: „Ovo je knjiga M. Vidovića i njegovih suradnika. Preko 60 aforizama je od samog Vidovića, a iz Evanđelja i poslanica apostolskih ukupno 4! Nikoga dakle neće uznijeti niti oplemeniti, tko teži za pravim istinskim shvaćanjem života!" Andrija ŽIVKOVIĆ, „Miljenko Vidović: Misli i pravila za život", *BS*, 15 (1927.) 2, 250.

[179] U predgovoru trećem svesku Živković ističe kako je s drugim sveskom (1942.) zakasnio jer je bio spriječen obnašanjem jedne „sporedne dužnosti kroz dvije godine" (1938.–1940.), tj. službom rektora Zagrebačkog sveučilišta, a treći svezak kasni jer je tijekom 1943. bio šest mjeseci bolestan. „Ipak je koncem god. 1944. bio spreman za tisak. Poslije toga su nadošle tiskarske poteškoće, napose ovih dviju posljednjih godina. Hvala Bogu i Blaženoj Gospi, što ovaj završni svezak ipak izlazi, makar i nakon poteškoća, neobičnih i za poratno vrijeme. Svima koji ga budu čitali i proučavali, neka bude na duhovnu korist i napredak." Andrija ŽIVKOVIĆ, *Predgovor*, u: *Božje i crkvene zapovijedi*, Zagreb, 1946., V.

[180] U tom smislu vrijedno je istaknuti kako Živković u svom dopisu Biskupskom ordinarijatu u Đakovu, od 8. studenoga 1951., piše kako je drugo izdanje I. sveska *Katoličkoga moralnoga bogoslovlja* napisao strojopisom u tri primjerka te jedan primjerak dostavlja na čuvanje Biskupskom ordinarijatu u Đakovu. Drugi primjerak ostaje kod njega, a treći kod njegovih ukućana, koji također znaju kome ga imaju predati poslije njegove smrti. U istom dopisu navodi kako je započeo s pisanjem drugog izdanja drugoga sveska o kršćanskim krepostima te ukoliko ga uspije dovršiti za života i taj rukopis dostavit će na čuvanje Biskupskom ordinarijatu u Đakovu. Treći svezak ne namjerava preraditi jer, kako kaže, dovršio ga je 1945. te ga ne treba dorađivati. Osim toga, Živković piše kako svojim pismom ostavlja „autorsko pravo na sva tri sveska ovoga djela Biskupskom ordinarijatu u Đakovu s tim da preč. Ordinarijat može nakon moje smrti s ovim djelom raspolagati po svom nahođenju" te dodaje kako je u ovo djelo uloženo mnogo truda te treba čuvati „što je ovdje sakupljeno, dok se ne nađe netko, tko će izraditi novo djelo, možda s boljim uspjehom na veću korist i svete crkvene nauke i hrvatske katoličke bogoslovske omladine". Usp. *Dopis Biskupskom ordinarijatu u Đakovu*, od 8. studenoga 1951., br. 2073/1951.

[181] Rukopis se nalazi arhiviran u Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu (dalje: NAZ), u kutiji 58, fasciklu br. 9. Autor je osobno napisao na naslovnici sljedeću bilješku: „Moj rukopis dovršen u godini 1950. Rukopis

gdje u zaključnom osvrtu navodi kako je njegova namjera bila „dati čitatelju sliku najvećeg neprijatelja kršćanskog morala, te kako nije bio u mogućnosti osvrnuti se na sve njegove zablude, nego samo na one koje zadiru u područje morala".[182] Na tom tragu osobito je vrijedno i Živkovićevo djelo *Razmatranja o etici i moralu. Komunistički „moral" pred sudom filozofije i znanosti* (1955.), koje je također ostalo u rukopisu, a u kojem Živković razlaže različite suvremene etičko-moralne teme.[183] Za prosudbu teološkog rada dr. Živkovića, zasigurno su važna i druga njegova objavljena djela, osobito knjige: *Katolička prosvjeta. Naša suvremena dužnost* (Osijek, 1924.), *Problem etičke kulture. Savremena pitanja* (Mostar, 1927.), *Naša Crkva i naša inteligencija. Savremena pitanja* (Mostar, 1929.), *Jedinstvo kršćanske kulture* (Zagreb, 1930.), *Eugenika i moral* (Zagreb, 1933.), *Kulturni boljševizam* (Zagreb, 1933.), *Osnovne ideje njemačkog pozitivnog kršćanstva* (A. Rosenberg: „Der Mythus des XV. Jahrhunderts"), (Zagreb, 1935.), *Obitelj u svjetlu kršćanstva* (Zagreb, 1938.) te *Oče naš. Razmatranja o molitvi Gospodnjoj* (Zagreb, 1943.). Tijekom istraživanja Živkovićeva opusa naišli smo, kako je već istaknuto, na još tri neobjavljene knjige (pisane strojopisom): *Naši putevi* (1945.),[184] *Razgovori o vjeri i nevjeri (Suvremena razmatranja)* (1948.),[185] *Ka-*

---

je i kasnije dotjerivan i za tisak je spreman. Ne doživim li ja vrijeme kad ga bude moguće tiskati, neka ga izda na svjetlo baštinik ovog djela! Hvala mu unaprijed! Prof. Živković 23. V. 1953."

[182] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Friedrich Nietzsche kao protivnik kršćanskoga morala* (rukopis), Zagreb, 1953., III., i 287. Rukopis ima uvod i zaključni Živkovićev osvrt te četiri dijela. U prvom dijelu Živković izlaže sljedeće teme: „1. Nietzscheovi mladi dani, 2. Pogrješno zvanje, 3. Na krivoj stazi, 4. Slobodni mislilac". Drugi dio sadrži teme: „5. Razvojni stepeni u Nietzscheovu mišljenju, 6. Susret i razlaz s Richardom Wagnerom, 7. Prijatelji i dopisivanje, 8. Osamljenost, bolest i smrt". U trećem dijelu teme su: „9. Problem morala u djelima: 'Praskozorje', 'Vesela nauka', 'Onkraj dobra i zla' i 'K rodoslovlju morala', 10. Zaratrustrine propovijedi, 11. 'Preobrat svih vrijednosti' ili 'Volja za moć', 12. Obračunu s protivnicima". Četvrti, završni dio sadrži teme: „13. Kritika kršćanstva u djelu 'Antikrist', 14. O moralu 'Prvog imoralista', 15. Nietzsche o sebi i svojim djelima, 16. Značajne crte Nietzscheove osobnosti".

[183] Kako ne bi došlo do zabune prilikom spominjanja rukopisa *Razmatranja o etici i moralu*, jer će se uz različite podnaslove naći različiti brojevi stranica rukopisa, želimo naglasiti da je u njemu Živković obradio različite teme i u skladu s tim tematskim jedinicama rukopis smo upotrebljavali tijekom pisanja rada. Rukopis je podijeljen na sljedeće tematske jedinice: „1. Izvor morala, 2. Opstoje vječne moralne istine, 3. Ima samo jedan moral, 4. Kakvu evoluciju priznajemo u moralu?, 5. Moral i pravo, 6. Društveni moral i 'Socijalni instinkt', 7. Borba za kršćanski moral, 8. Marksističko-komunistički 'moral', 9. Komunistička borba protiv religije i morala, 10. 'Klasni' interesi pred sudištem morala, 11. Postoji li 'proleterski' moral, 12. Nema 'klasnog' morala, 13. Seksualni moral u komunizmu, 14. Komunizam kao sustav vodi u amoralnost, 15. Pogled u budućnost komunizma i 16. Bog u suvremenom svijetu". NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Razmatranja o etici i moralu* (rukopis), Zagreb, 1955.

[184] Pod naslovom *Naši putevi* sabrani su različiti članci Andrije Živkovića u razdoblju od 1922. do 1925. Za ovaj rukopis sam je autor zapisao „kako je pojedine dijelove štampao, ali vrlo malo".

[185] Dr. Andrija Živković napisao je za navedeni rukopis kako je „ovakva monografija uvijek suvremena. Pitanje vjere i nevjere nikada ne silazi s dnevnoga reda. Važno je tek da govor bude prilagođen vremenu.

tolička društvena nauka (1954.) te *Problem nataliteta* (1956.),[186] ali o tim djelima govorit ćemo više u trećem poglavlju, osim što ćemo u ovom poglavlju govoriti o odnosu vjere i morala te ćemo u se kontekstu tog govora pridržavati i već spomenutog rukopisa *Razgovori o vjeri i nevjeri*.

Suočeni s obiljem ove građe te s nemogućnošću da u jednom radu obuhvatimo sva područja o kojima je Živković pisao, u ovom poglavlju želimo se zadržati na radovima koja je napisao iz područja fundamentalnog morala, prije svega na prvom, objavljenom, te drugom, neobjavljenom, izdanju *Katoličkoga moralnoga bogoslovlja*. U tom smislu, kako bismo što vjerodostojnije prikazali i kritički prosudili Živkovićev teološki rad, ali i zadržali se u metodološkim okvirima koje zahtijeva naš rad, ograničit ćemo se samo na prikaz nekoliko izabranih, najvažnijih tema iz područja fundamentalnog morala.[187] S druge strane, kako bismo dobili što objektivniju sliku o njemu kao teologu, izvorima kojima se služio te njegovoj (ne)otvorenosti novom i (ne)sklonosti produbljivanju teološke misli u duhu vremena u kojem je živio, pokušat ćemo, na određenim mjestima, usporediti Živkovićevo djelo s djelom Bernharda Häringa *Kristov zakon* (1954.),[188] budući da nastaje

---

Možda bi se moglo dodati pokoji primjer više ili suvremenih pojedinosti. Uglavnom mislim da će zadovoljiti ovako kako je napisana. Zagreb, 22. 12. 1954. g. Andrija Živković." Rukopis je podijeljen na četiri velike cjeline s po nekoliko zasebnih tematskih jedinica i ima 176 stranica, s tim da Živković u većini veže razmatranja o vjeri i nevjeri uz društvo i prilike u kojem je živio i djelovao. Zato ćemo u ovom poglavlju naglasiti one teme koje se tiču više općih promišljanja o vjeri. U prvoj cjelini Živković govori o sljedećim tematskim jedinicama: „1. Nesklad u ljudskom životu, 2. Vjerska ravnodušnost modernog čovjeka, 3. Nada u Kristov povratak, 4. Vjera u znanje, 5. Vjera i nevjera". Drugu cjelinu čine teme: „6. Problem nevjere u naše vrijeme, 7. Zahtjevi katoličke vjere i otpor duše protiv nevjere, 8. Ateistički pokret, 9. 'Blago tebi, kad možeš vjerovati!', 10. Za slobodu osobnosti". Treća cjelina: „11. 'Narodna vjera', 12. 'Vjerska trpeljivost', 13. 'Tko nije s nama protiv nas je!', 14. Istina o katoličkom vjerskom odgoju, 15. Otpad od vjere na primjeru Imbre pl. Tkalca". U zaključnoj četvrtoj cjelini tematske jedinice su: „16. 'Mysterium fidei' – Tajna vjere i 17. Suvremeni zastupnici znanosti o vjeri u Boga".

[186] Na korice fascikla u kojem se nalazi skupljena materija Živković je zapisao kako se ne nada „da će još za života sakupljeni materijal izraditi. Ukoliko se nađe netko drugi tko bude o ovoj stvari htio pisati sakupljeni materijal neka mu korisno posluži." Budući da je Andrija Živković ovaj rad podijelio na poglavlja, možemo pretpostaviti da je od skupljene materije namjeravao napisati knjigu. Poglavlja u rukopisu su sljedeća: „I. Natalitet u svijetu; II. /a. Problem nataliteta u Hrvatskoj /b. Opadanje pučanstva u hrvatskim krajevima; III. Pometnuće (pobačaj); IV. Bijela kuga – općenito; V. Raspravljanje o Slavoniji; VI. Kršćanska obitelj / očuvanje i napredak po nauku Katoličke crkve/; VII. Dodatak: periodičko uzdržavanje u braku."

[187] Fundamentalni moral podrazumijeva temeljne teme kršćanskog morala. Govori o tome što je kršćanski moral uopće, o glavnim pojmovima tog morala, moralnim vrijednostima i normama te o savjesti i grijehu.

[188] Djelo Bernharda Häringa *Kristov zakon* prvi put je objavljeno 1954. godine, a na hrvatski jezik je prevedeno 1973. (prvi svezak) te 1980. (drugi svezak). Usp. Bernhard HÄRING, *Kristov zakon I*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1973.; *Kristov zakon II*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1980.

kad i Živkovićev rukopis, a snažno je pridonijelo obnovi moralne teologije u 20. stoljeću, osobito na Drugome vatikanskom koncilu.

1. IZMEĐU STAROGA I NOVOGA

U *Predgovoru* prvog izdanja *Katoličkoga moralnog bogoslovlja*, I. svezak: *Opći dio – Osnovno moralno bogoslovlje* (1938.), Živković piše kako je do sada bilo uvriježeno da se na bogoslovskim fakultetima moralno bogoslovlje predaje na latinskom jeziku te da je njegova namjera ovu teološku disciplinu obraditi na hrvatskom narodnom jeziku. On stoga ističe: „Taj manjak u našoj naučnoj bogoslovskoj knjizi želim ovim svojim radom popuniti, a iz razloga što ih nižem navodim. Što smo od osnutka sveučilišta do danas imali pisano na polju moralnog bogoslovlja, to su osim pojedinačnih monografija samo nekoliko udžbenika za srednje škole i jedna pučka moralka. I ako smo malen narod, valja nam izgrađivati svoju kulturu i naučnu fizionomiju, čak bih rekao: baš zato jer smo malen narod!"[189] Drugim riječima, Živković nam se otkriva kao znanstvenik koji želi teološke spoznaje približiti širem krugu ljudi te istovremeno razvijati hrvatsku teološku misao i kulturu.

Neposredne razloge koji su naveli Živkovića da napiše moralno bogoslovlje na hrvatskom jeziku otkrivamo u nastavku predgovora. U svjetlu desetgodišnjeg nastavničkog rada na bogoslovskom fakultetu, piše Živković, želja mu je „pripomoći slušačima bogoslovima na fakultetu: svakomu će od njih olakšati studij knjiga pisana na materinskom jeziku, a pogotovo onima između njih koji nisu svršili klasične gimnazije, pa se kao đaci realnih gimnazija dosta bore s latinskim jezikom. U drugome redu želim pružiti hrvatskom svećenstvu priručnik gdje će naći sve što zasijeca u struku katoličkog morala: načela izložena i naučno fundirana u općem, a s potrebnim primjenama, izjašnjenjima i crkvenim propisima u posebnom dijelu. Svećeniku je na kojemgod položaju djelovao moralka svakodnevni vademecum. U tu sam svrhu i kod teoretskih izlaganja stavljao na potrebnim mjestima upute za praksu. Na trećem sam mjestu rada dati u ruke i neobraženim laicima djelo koje će im ne samo sistematski objasniti mnogu potrebnu stvar u moralnim pitanjima sadašnjice, nego će im moći dati i potrebnu argumentaciju za obranu najvećega i najdragocjenijeg zaklada što nam ga je Gospodin Isus Krist ostavio: mnogo napadanoga i mnogo iskrivljivanoga katoličkog morala."[190]

Živković nam se tako otkriva kao čovjek Crkve kojemu je stalo da teološka misao, osobito moralnog bogoslovlja, dopre, prije svega, do studenata i svećenika. S druge strane, vjeran crkvenom nauku, on moralnom bogoslovlju želi dati pastoralni karakter. Naime, uočavajući važnost morala za kršćanski život želi ga izvući iz apstraktnosti i približiti svakodnevnom životu te stoga u djelo unosi, kako sam ističe, upute za praksu. Ove upu-

---

[189] Andrija ŽIVKOVIĆ, „Predgovor", u: *Osnovno moralno bogoslovlje*, Zagreb, 1938., V.

[190] *Isto*, V–VI.

te, međutim, ne smiju se shvatiti u negativnom kontekstu jer on na taj način želi nadići moraliziranje, često prisutno u pastoralnoj praksi, ali istovremeno se želi udaljiti i od kazuističkog morala što i sam potvrđuje kada u nastavku predgovora piše kako „stručnom poznavaocu moralnoga bogoslovlja ne će izbjeći, da sam u izradbi ovoga djela pošao u gdjekojem pitanju drugim putem, nego inače vrsni moraliste naših dana Vermeersch, Noldin, Tillmann i dr.”.[191]

S druge strane, očit je i utjecaj duha vremena na Živkovića, jer kao i Häring, svoje djelo upravlja i vjernicima laicima sa svrhom podizanja njihove vjerske kulture i razine vjerskog života. Međutim, to ipak ostaje u granicama apologetskog govora, kao odgovor na izazove koje u to vrijeme pred Crkvu stavljaju nove ideologije. U tom smislu, za razliku od Živkovića koji ostaje u granicama obrane katoličkog nauka od zlobnih napada i iskrivljavanja nauka, Häring, će u svom predgovoru napisati kako je njegovo djelo napisano i izobraženim laicima a da time ne gubi od svoga znanstvenog karaktera. „Njegova je namjera da progovori jezikom koji odgovara kerigmatskoj teologiji (teologiji naviještanja), jezikom koji može razumjeti i laik i koji propovjedniku i ispovjedniku olakšava napor u prikazivanju vječnih istina suvremenom čovjeku.”[192]

1.1. Metodologija i struktura Katoličkoga moralnog bogoslovlja

U predgovoru prvog sveska Živković ističe kako se pomakao natrag k starim majstorima u bogoslovlju, „pred svima k anđeoskom naučitelju, prvaku klasične skolastičke teologije sv. Tomi Akvinskom. Moći će ustanoviti da nisam zanemario modernih tekovina na ovom polju i da sam brižno pazio i bilježio što se u naše vrijeme radi i izgrađuje, ali da se na potanko izvađanje i registrovanje raznih mišljenja nisam već poradi svrhe ovoga djela mogao upuštati više nego što sam doista činio. Ustanovit će, da su mi argumenti i obrazloženja, izvodi i mišljenje sv. Tome Akvinskog vredniji i važniji nego izvodi gdjekojega modernog autora. U tom sam poslu nastojao ostati do kraja vjeran pozivima papa Pija X., Benedikta XV. i Pija XI., da se u katoličkim bogoslovskim školama predaje po principima velikog filozofa i teologa klasičnoga skolastičkog vremena, sv. Tome Akvinskoga.”[193]

---

[191] *Isto*, VI.

[192] Bernhard HÄRING, *Kristov zakon I*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1973., 13. Häring nastavlja: „Moralna teologija naviješta vječnu istinu, ali to mora uvijek biti navještaj konkretnom vremenu. Ona uvijek mora u svjetlu Vječnoga osvijetliti probleme i zadaće svoga vremena. Ona hoće služiti životu. Ona je služba u Božjem kraljevstvu. Ova moralna teologija želi također pomoći i laiku da bi ispravno shvatio svoju kršćansku službu u svijetu i da bi promatrao probleme svoga privatnog i javnog života u svoj širini i sa svom ozbiljnošću radikalnog nasljedovanja Krista.”

[193] Andrija ŽIVKOVIĆ, „Predgovor”, u: *Osnovno moralno bogoslovlje*, Zagreb, 1938., V.

Iz ovoga je razvidno kako Živković slijedi odredbe enciklike *Aeterni Patris* pape Leona XIII., koji je sv. Tomu Akvinskog proglasio učiteljem kršćanske filozofije i teologije. Enciklika, naime, poziva sve teologe da, za obranu i čast katoličke vjere, na dobro društva i napredak svih znanosti, obnove i najviše šire zlatnu mudrost svetoga Tome, budući da se među svim skolastičkim učiteljima „kao prvak i učitelj najviše odlikuje Toma Akvinski, koji je, kao što je to primijetio Cajetan, stare 'svete učitelje najvećma poštivao, te je stoga na neki način stekao sav njihov razum'. Njihovo učenje je kao razasute udove nekog tijela Toma sabrao i okupio u jedno, rasporedio u divan red, te ga je velikim dodacima tako povećao, da se zasluženo i s pravom smatra jedinstvenom obranom i dikom Katoličke Crkve."[194] Drugim riječima, Živković prihvaća obnovu tomizma i na teologiji sv. Tome gradi svoje moralno bogoslovlje.[195]

U svom predgovoru, Živković međutim ističe, kako je razumljivo da metodički nije mogao ići dosljedno za sv. Tomom te kaže: „Ostavio sam ga kod pitanja gdje je trebalo na kraće, a preglednije povezati materiju. U metodičkom se pogledu valjalo prikloniti vremenu u kojem živimo i tečevinama koje smo s njim baštinili. Sa svim tim sam n. pr. u odsjeku o konačnoj svrsi čovjeka, o vječnom i naravnom moralnom zakonu, o grijehu i dr. išao za njim vjerno. Držim da to ne može biti na štetu nego samo na korist ovomu djelu."[196] U tom smislu, nastavlja Živković, „čitavo sam moralno bogoslovlje podijelio na tri dijela: I. Osnovno moralno bogoslovlje (de principiis), II. O krepostima uopće a bogoslovskim i kardinalnima napose (de virtutibus), III. O zapovijedima Božjim i crkvenim (de praeceptis). Traktat o 'krepostima uopće' nisam unio u I. dio, kako se to inače čini redovno i opravdano. Radi bolje povezanosti predmeta po svescima, kako ih uz Božju pomoć namjeravam izdati, vezao sam taj traktat s II. dijelom gdje je govor o krepostima. I onako se traktat o krepostima obrađuje obično kao posljednji u traktatima općega ili osnovnoga dijela morala."[197]

Na tom tragu, u predgovoru drugoga sveska *Katoličkoga moralnog bogoslovlja*, naslovljen *Kršćanske kreposti* (1942.), Živković piše kako je ovo I. dio posebnog moralnog bogoslovlja, a obuhvaća nauk o krepostima općenito te o bogoslovskim i stožernim

---

[194] Leon XIII., *Enciklika Aeterni Patris* 4. kolovoza 1879., u: Henrich DENZINGER – Peter HÜNERMANN, *Zbirka sažetaka vjerovanja definicija i izjava o vjeri i ćudoređu*, Đakovo, 2002., br. 3139.

[195] Na preporod skolastike u Katoličkoj Crkvi utjecala je ponajviše enciklika *Aeterni Patris* pape Lava XIII. od 4. kolovoza 1879., s punim naslovom: *De philosophia christiana ad mentem sancti Thomae Aquinatis Doctoris Angelici in scholis chatolicis instauranda* (*Kršćanska filozofija prema misli svetog Tome Akvinskoga*, *anđeoskog naučitelja*, *treba biti ponovno uvedena u katoličke škole*). Upravo tim naslovom skolastička, točnije Tomina, filozofija dobila je službeno priznanje najvišega crkvenog autoriteta. Usp. Marko JOSIPOVIĆ, *Philosophia perennis*, Zagreb, 2010., 15–28.

[196] Andrija ŽIVKOVIĆ, „Predgovor", u: *Osnovno moralno bogoslovlje*, Zagreb, 1938., VII.

[197] *Isto*.

krepostima napose (De virtutibus), budući da će II. dio posebnog moralnog bogoslovlja, o Božjim i crkvenim zapovijedima, biti izložen u trećem svesku. Živković, međutim, odmah ukazuje na poteškoće u metodološkom pristupu i diobi ove građe koja izlaže moralne istine, propise i dužnosti što ih čovjek ima prema sebi, Bogu i bližnjemu. Građu posebnog moralnog bogoslovlja, ističe Živković, jedni obrađuju prema četiri stožerne kreposti po metodi sv. Tome Akvinca, a drugi prema slijedu Božjih zapovijedi po metodi sv. Alfonsa M. de Liguorija. U tom smislu, ističe Živković, „pošao sam putem, koji ide nekom sredinom. U želji, da nauka o krepostima kao središnji dio katoličkoga morala dođe opširnije do izražaja i da se njezina vrijednost napose istakne, slijedim u ovom drugom svesku u glavnom osnovnu razdiobu sv. Tome, prema četiri stožerne kreposti. Sama građa negativnoga dijela, što bi ovdje pripadala u okvir obradbe kreposti pravednosti, izlučena je i ostavljena za III. svezak. Taj negativni dio kreposti pravednosti predstavlja stvarno zapovijedi dekaloga, koje su sve (osim dviju) negativne. One će sačinjavati građu za sebe, kao i integralni nastavak gradiva iznesena u ovom svesku."[198]

U nastavku predgovora Živković pojašnjava kako je gradivo o stožernim krepostima obrađeno prema razdiobi: krepost – povreda kreposti (grijeh). Drugim riječima, ističe Živković, najprije dolazi „izložena nauka o vršenju kreposti (Tugendübung), a zatim će doći nauka o načinu, kako se krepost može povrijediti (Versündigung). Razdioba se dakle ravna po načelu djelotvornosti (Betätigungsprincip) i načelu uzdržanja od kreposnog rada (Enthaltungsprinzip). Prvi dio kao pozitivan spada u II. svezak (Kršćanske kreposti), a drugi dio pristaje u sklop dekaloga (Božje i crkvene zapovijedi). Tako će djelomično doći do uvaženja i metoda sv. Alfonsa, koji se drži slijeda dekaloga; tek će po ovoj razdiobi biti u III. svesku skoro isključivo obrađeno gradivo prema formalnom značenju svake pojedine Božje zapovijedi."[199] Vrijedno je stoga naglasiti kako Živković posebnom moralu pristupa, prije svega, s pozitivne strane te u drugom svesku naglašava pozitivne aspekte djelovanja, osobito izgrađivanje u kreposnom životu, a tek potom ukazuje na negativne posljedice ljudskog djelovanja – grijeh.

Osobito je stoga vrijedno ukazati zašto Živković govori o krepostima kao pozitivnom i najvrjednijem dijelu kršćanskog morala te u svojem djelu donosi govor o njima „u iscrpnijem i punijem obliku, nego što je to redovno običaj kod drugih suvremenih autora, osim kod komentatora Summe sv. Tome".[200] Živković je uvjerenja kako za ostvarenje i življenje kršćanskog morala nije dovoljno samo izvršavati zapovijedi, odnosno izbjegavati grijeh, jer u današnjem i nadolazećem vremenu „gdje izbijaju težnje, da se duhovne i vječne evanđeoske vrijednosti zamijene prolaznim i sporednim vrijednostima"[201], puno je važnije

---

198 Andrija ŽIVKOVIĆ, „Predgovor", u: *Kršćanske kreposti*, Zagreb, 1942., V.

199 *Isto*.

200 *Isto*.

201 *Isto*.

imati ispravne ocjene svega što nam život donosi u novim prilikama i jasan stav prema svim pojavama što već danas stižu, a sutra će se izdići još više. Naime, kako piše Živković, samo „ispravan kršćanski postupak prema toj ocjeni – može spasiti stare i vrijedne tečevine ljudske kulture i kršćanske civilizacije, a osigurati uspon i razvoj novim tečevinama. Svako će se drugo mjerilo osim evanđeoskoga i u 'novom društvu' prije ili kasnije pokazati nedostatnim, a ukoliko je s evanđeoskom naukom u opreci – i pogrješnim. Otuda važnost kršćanskoga morala ne samo za život pojedinca, nego i za život naroda i država."[202]

Živković stoga nastoji pružiti praktične smjernice za rad u Kristovom evanđeoskom duhu, a izgradnja kreposnog života je za to temeljni preduvjet. Možemo stoga reći kako je Živkovićeva namjera pružiti sadržaj kršćanskog morala koji će biti „životan" jer ima za svrhu izgraditi kršćanina koji će se moći oduprijeti izazovima suvremenih ideologija te istovremeno biti i graditelj društva u kršćanskom duhu. U predgovoru trećeg sveska, Živković stoga ističe kako je nastojao izbjegavati ponavljanje gradiva, a što je kod pojedinih Božjih zapovijedi prije obrade njezine povrede, tj. prije govora o grijehu protiv pojedinih kreposti, „radi bolje povezanosti gradiva stavio najprije kratak pregled pozitivnih dužnosti, kako ih traži krepostan život vjernika", učinio je to zato kako bi upotpunio ono što je izložio i iznio u II. svesku kao pozitivan sadržaj i zahtjev tih pojedinih kreposti.[203]

Raspored građe Katoličkoga moralnog bogoslovlja

Osnovno moralno bogoslovlje /Svezak I./(1938.)	**Kršćanske kreposti** /Svezak II./ (1942.)	**Božje i crkvene zapovijedi** /Svezak III./ (1946.)
Uvod u katoličko moralno bogoslovlje (str. 1–52) *I. dio:* 1. Definicija i osnovni pojmovi 2. Odnos moralnoga bogoslovlja prema drugim granama bogoslovske nauke 3. Odnos prema sistemu moralnog bogoslovlja drugih kršćanskih zajednica 4. Metoda, podjela, značaj 5. Važnost i vrijednost	**Uvod u nauku o kršćanskim krepostima** (str. 1–18) 1. Kršćanske kreposti prema konačnoj svrsi čovjeka 2. Nauka sv. Tome Akvinca o trajnim raspoloženjima	**Uvod u nauku o Božjim i crkvenim zapovijedima** (str. 1–22) 1. O Božjim zapovijedima 2. O crkvenim zapovijedima

[202] *Isto*.

[203] „Kad na primjer kod IV, V, VI, VIII. zapovijedi govorim o načelima i dužnostima, što ih traži ljubav k roditeljima, poglavarima i domovini (pietas), prema sebi i bližnjemu (caritas), o dužnom stavu prema vlastitom i tuđem tjelesnom životu (castitas), o poštovanju prema istini (veracitas) – nisam se upuštao u ponovno razglabanje o tim krepostima. Upozorio sam na odnosnu građu u II. svesku, a dodao ono, što mi se još činilo potrebnim." Andrija ŽIVKOVIĆ, „Predgovor", u: *Božje i crkvene zapovijedi*, Zagreb, 1946., V.

II. dio: 1. Izvori za moralno bogoslovlje: Sveto pismo, Predaja (tradicija), razum 2. Povijest moralnog bogoslovlja **Knjiga I. Konačna svrha čovjekova** (str. 53–85) 1. Što je i u čemu je svrha čovječjeg života? 2. Formalni karakter konačnog blaženstva 3. Moralni red u svijetu **Knjiga II. Ljudsko djelovanje** (str. 86–186) *I. dio: Ljudsko djelovanje s fizičkoga i psihičkoga gledišta* 1. Sastavni principi ljudskoga čina. 2. Voljno i slobodno ljudsko djelovanje 3. Zapreke slobodnom ljudskom djelovanju *II. dio: Ljudsko djelovanje s moralnoga gledišta* 1. Bitnost, podjela i pravilo moralnosti 2. Izvori moralnosti i moralna ubrojivost 3. Moralno dobro djelovanje 4. Natprirodno i zaslužno ljudsko djelovanje **Knjiga III. O zakonima** (str. 187–257) 1. O zakonima uopće 2. O zakonima napose 3. O ljudskim zakonima 4. Prestanak obveze i zakona **Knjiga IV. O savjesti** (str. 258–329) 1. Pojam, podjela i svojstva savjesti 2. Moralni sistemi	**Knjiga I. O krepostima uopće** (str. 19–74) 1. Što je krepost? 2. Nosilac, razdioba, vlastitost kreposti 3. Stečene kreposti 4. Darovane (ulivene) kreposti **Knjiga II. Bogoslovske kreposti** (str. 75–173) *Odsjek I. Krepost vjere* 1. Čin vjere 2. Potreba vjere 3. Grijesi protiv vjere *Odsjek II. Krepost nade* 1. Predmet i svojstva kreposti nade 2. Kako i kada je potrebna nada 3. Grijesi protiv nade *Odsjek III. Krepost ljubavi* 1. Ljubav k Bogu 2. Ljubav prema samome sebi 3. Ljubav prema bližnjemu **Knjiga III. Stožerne kreposti** (str. 174–339) *Odsjek I. Razboritost* *Odsjek II. Pravednost* 1. O pravu i vlasništvu 2. Nosilac i predmet prava vlasništva 3. Stjecanje prava vlasništva 4. Vrste ugovora 5. Krepost pravednosti *Odsjek III. Hrabrost* *Odsjek IV. Umjerenost*	**Knjiga I. Kršćanske dužnosti prema Bogu** (str. 23–187) *I. Božja zapovijed* 1. Bogoštovni čini 2. Grijesi protiv religije *II. Božja zapovijed* 1. Povreda imena Božjega 2. Zavjet i prisega *III. Božja zapovijed* 1. Pozitivni način svetkovanja nedjelje i blagdana 2. Negativni način svetkovanja nedjelje i blagdana **Knjiga II. Kršćanske dužnosti prema sebi i bližnjemu** (str. 188–386) *IV. Božja zapovijed* 1. Dužnost članova obiteljske zajednice 2. Dužnost članova kućne i odgojne zajednice 3. Dužnost članova građanske zajednice *V. Božja zapovijed* 1. Kršćanski stav prema vlastitom i tuđem tjelesnom životu 2. Kršćanski stav prema dvoboju i ratu *VI. i IX. Božja zapovijed* 1. O spolnom životu uopće i grijehu protiv njega 2. Grijesi protiv čistoće 3. O spolnom životu u braku **Knjiga III. Kršćanske dužnosti s obzirom na tvarna i duhovna dobra** (str. 387–518) *VII. i X. Božja zapovijed* *Odsjek I. Povreda prava vlasništva* 1. Nepravedan zahvat u tuđe vlasništvo 2. Pravedan zahvat u tuđe vlasništvo

Knjiga V. O grijesima (str. 330–395) 1. O grijesima uopće 2. Razlika i usporedba među grijesima 3. Subjekt grijeha 4. Uzroci grijeha 5. Posljedice grijeha 6. Pojedinačne vrste grijeha	**Knjiga IV. Socijalne kreposti** (str. 340–407) 1. Pravednost 2. Pravičnost 3. Zahvalnost 4. Milosrdnost 5. Štovanje Boga 6. Ljubav prema rodu i domu 7. Istinoljubivost Zaglavak: Staleške kreposti	*Odsjek II. Uspostava povrijeđena prava vlasništva* 1. Kada postoji dužnost vraćanja ili naknade? 2. Kada ne postoji dužnost vraćanja ili naknade? *VIII. Božja zapovijed* 1. Briga o dobrom glasu i ljubav k istini 2. Grijesi protiv osobne časti i dobra glasa 3. Grijesi protiv istinitosti i vjernosti **Knjiga IV. Crkvene zapovijedi** (str. 519–586) 1. Pet crkvenih zapovijedi po katekizmu 2. Druge crkvene zapovijedi Dodatak: 1. Nekoliko važnih odredbi sv. Stolice 2. Odredbe Ustava FNRJ

Iako Živković u svome djelu koristi različite autore, ono što sa sigurnošću možemo reći jest da je najčešće citirano djelo u Živkovićevoj knjizi *Osnovno moralno bogoslovlje* svakako Akvinčeva *Suma teološka*, uz koju još spominje i *Sumu protiv pogana*. Osim toga, iako se u prvom svesku (*Osnovno moralno bogoslovlje*) naš autor, prije svega, shematski drži Noldinova djela *De principiis*,[204] on u svom promišljanju ide i sam svojim

[204] Noldinovo djelo *De principiis – O općim moralnim načelima* sastoji se od sljedećih dijelova: Uvod, koji obuhvaća tri pitanja: 1. O naravi moralne teologije; 2. O izvorima moralne teologije; 3. O načelima moralne teologije. Djelo je podijeljeno na šest knjiga s više članaka i paragrafa. **Knjiga I. O čovjekovom zadnjem cilju**, koja obuhvaća tri pitanja: 1. O samom zadnjem cilju; 2. O sredstvima za postignućem zadnjeg cilja (članak 1. O slobodnoj volji: & 1. Dokazivanje slobodne volje; & 2. Nijekanje /napadanje/ slobodne volje; & 3. O onome što utječe na slobodan izbor; članak 2. O nadnaravnim krepostima; članak 3. O darovima Duha Svetoga); 3. O moralnome redu (članak 1. O samom moralnom redu; članak 2. O obvezi težnje prema zadnjem cilju). **Knjiga II. O prikladnim činima za postignuće cilja**, koja također obuhvaća tri pitanja: 1. O ljudskim činima (članak 1. O naravi ljudskih čina; članak 2. O svojevoljnim i nesvojevoljnim činima; članak 3. O načelima ljudskih čina; članak 4. O zaprekama ljudskih čina); Zapreke prolaznog značaja (& 1. Neznanje; & 2. Požuda; & 3. Strah; & 4. Sila); Zapreke trajnog značaja (& 1. naslijeđena trajna raspoloženja i trajna stečena raspoloženja (habitusi); & 2. predrasude – kriva uvjerenja i bolesna trajna raspoloženja); 2. O moralnim činima (članak1. O naravi moralnih čina; članak 2. O normi moralnosti; članak 3. O izvorima

putem što je očito i iz njegovih osobnih bilješki koje nerijetko umeće u tumačenja pojedinih tema.

S druge strane, prihvaćajući metodologiju koja kombinira model kreposti prema sv. Tomi i shemu dekaloga prema sv. Alfonsu de Liguoriu, u druga dva sveska *Katoličkoga moralnog bogoslovlja* (*Kršćanske kreposti* i *Božje i Crkvene zapovijedi*) Živković zapravo želi nadići isključivo moral dužnosti i moralne prosudbe ljudskoga čina, jer, kako sam kaže, naglašavanje samo dužnosti koje ne bi uključivalo i napredovanje u njima i usavršavanje preko njih nije dovoljno jer treba težiti kreposnom životu vjernika

---

moralnosti: / & 1. o objektu; & 2. o okolnostima; & 3. o cilju/; članak 4. O moralnosti izvanjskih čina; članak 5. O ubrojivosti ljudskih čina). 3. O moralno dobrim činima; 4. O nadnaravnim činima; 5. O zaslužnim činima (članak 1. O naravi zaslužnih čina; članak 2. O uvjetima za zaslužna djela). **Knjiga III. O zakonima** obuhvaća 11 pitanja: 1. O naravi zakona; 2. O Božjem zakonu (članak 1. O vječnom Božjem i naravnom zakonu; članak 2. O pozitivnom Božjem zakonu; članak 3. O (evanđeoskim) savjetima); 3. O ljudskim zakonima (članak 1. O auktoru ljudskoga zakona/& 1. o crkvenoj jurisdikciji, & 2. o crkvenim zakonodavcima, & 3. o autoritetu rimskih kongregacija/; članak 2. O objektu ljudskih zakona); 4. O subjektu zakona (članak 1. O crkvenom prebivalištu; članak 2. O samom subjektu zakona); 5. Proglašenje i prihvaćanje zakona; 6. O tumačenju zakona (članak 1. Redovito jednostavno tumačenje; članak 2. O epikeji); 7. O obvezi zakona (članak 1. O obvezi zakona općenito; članak 2. O obvezi ljudskih zakona napose /& 1. O kaznenom zakonu, & 2. O ništavnom zakonu, & 3. O zakonu osnovanom za pretpostavci/; članak 3. O načinu izvršenja zakona); 8. Prestanak obveze (članak 1. O uzrocima prestanka zakona, članak 2. O oprostu od zakona /& 1. O vlasti podjeljivanja oprosta, & 2. O razlozima oprosta, & 3. O prestanku oprosta/; članak 3. O povlasticama); 9. O prestanku zakona; 10. O običaju (članak 1. O uvjetima za postojanje običaja; članak 2. O učincima običaja); 11. O sukobu dužnosti i prava. **Knjiga IV. O savjesti** podijeljena je u dva temeljna pitanja: 1. O naravi savjesti (članak 1. O savjesti općenito, članak 2. O obvezi da se slijedi savjest, članak 3. O skrupuloznoj (bojažljivoj) savjesti, članak 4. O izvjesnoj i dvoumnoj savjesti /& 1. O izvjesnoj savjesti; & 2. O dvoumnoj savjesti/, članak 5. O vjerojatnom mišljenju); 2. O moralnim sustavima (članak 1. O raznim sustavima/& 1. O apsolutnom tuciorizmu, & 2. O umjerenom tuciorizmu, & 3. O probabiliorizmu, & 4. O laksizmu, & 5. O probabilizmu, & 6. O ekviprobabilizmu, & 7. O kompenzacionizmu/; članak 2. O refleksnim načelima; članak 3. O sustavu sv. Alfonza; članak 4. O autoritetu sv. Alfonza). **Knjiga V. O krepostima** raspravlja o dva pitanja: 1. O krepostima općenito (članak 1. O naravi kreposti, članak 2. O razlici među moralnim krepostima); 2. O stožernim krepostima (članak 1. O razboritosti; članak 2. O pravednosti /& 1. O naravi pravednosti, & 2. O obvezi pravednosti/; članak 3. O jakosti (mučeništvo); članak 4. O umjerenosti). **Knjiga VI. O grijesima** izlaže materiju kroz sedam temeljnih pitanja: 1. O naravi i podjeli grijeha; 2. O razlici među grijesima (članak 1. O bogoslovskoj razlici/& 1.O razlici grijeha na smrtne i lake, & 2. O smrtnom grijehu, & 3. O lakom grijehu, & 4. O habitualnom grijehu/, članak 2. O specifičnoj razlici, članak 3. O brojčanoj razlici); 3. O uzrocima grijeha (članak 1. O uzrocima teškog grijeha, članak 2. O uzrocima lakog grijeha); 4. O težini grijeha; 5. O izvoru grijeha (članak 1. O opasnosti od grijeha, članak 2. O napasti na grijeh); 6. O unutrašnjim grijesima (članak 1. O grešnoj želji, članak 2. O grešnom radovanju, članak 3. O grešnom uživanju); 7. O nekim vrstama grijeha (članak 1. O glavnim grijesima /& 1. o oholosti, & 2. o škrtosti, & 3. o zavisti, & 4. o proždrljivosti (o pijanstvu), & 5. o srditosti, & 6. o duhovnoj lijenosti/; članak 2. O u nebo vapijućim grijesima; članak 3. O grijesima protiv Duha Svetoga).

kao pravom i glavnom cilju ćudoredne nauke.[205] Pojašnjavajući svoje postavke, Živković ukazuje kako je svrha nauka o kršćanskoj ćudorednosti „da pokaže u čemu je, da osvijetli kakav je, da pouči kakav treba da bude, te da tako unaprijedi kreposni život kršćanskih vjernika".[206]

U daljnjem objašnjenju zašto slijedi podjelu gradiva po dekalogu, Živković naglašava da mu nisu bile pred očima samo definicije grijeha i njihova istančana podjela sa svrhom kako bi ih se mogli tek oprezno čuvati nego da je stvarno išao za tim da izloži i obrazloži nauk koji vodi k pravom i punom kršćanskom životu po evanđelju te ističe: „Držim prema tome, da se ne pokazuje neophodna potreba napustiti obradbu praktičnih moralnih pitanja prema redoslijedu dekaloga. I kraj takve podjele može uslijediti obradba koja pogađa pravu svrhu, smisao i namjere kršćanskog ćudoređa. Ta se podjela i takva obradba pokazala ne samo podesnom i korisnom u didaktičnom pogledu, nego zadovoljava i suvremenim znanstvenim zahtjevima."[207] Vrijedno je stoga istaknuti kako i Katekizam Katoličke Crkve, objavljen skoro pedeset godina kasnije (1992.), također slijedi shemu dekaloga u prikazu moralnog nauka Katoličke Crkve.[208]

S druge strane, u već spomenutom djelu *Kristov zakon* (1954.), i Bernard Häring slijedi strukturu kreposti, ali drugačije od Živkovića. Naime, dok Živković ostaje u okvirima obnove tomizma, Häring izlaže osnovnu moralnu teologiju pod vidom Božjeg poziva kojim čovjeka poziva na nasljedovanje Krista, tj. govori o načinu na koji je Božji poziv upravljen čovjeku te pod vidom čovjekovog odgovora na Božji poziv koji uključuje i negativan odgovor (grijeh) kao i mogućnost obraćenja. Kršćanske kreposti promatra, pak, kao visoki cilj prema kojem težimo, ali i kao „općenite temeljne stavove po kojima se postupno ostvaruje 'da' na poziv Božje ljubavi".[209] Posebnu moralnu teologiju razlaže pak pod vidom života u zajedništvu s Bogom i bližnjim te ističe kako dvostruki dijalog s Bogom i bratom čovjekom, što je već bila osnovna tema opće moralne teologije, poprima ovdje konkretniji oblik. „Iz tri teološke kreposti (prvo poglavlje) proizlazi kao prvi značajan zaključak i zahtjev *štovanje Boga* (drugo poglavlje). Ovdje se obrađuje već tradicionalno gradivo prve ploče Dekaloga, ali ne kao nauka o zapovijedima (pri dio druge knjige). Jednako neposredno kao i štovanje Boga, koje već sa svoje strane uključuje zajedništvo ljubavi u klanjanju, proizlazi iz teoloških kreposti *ljubav prema bližnjemu* kao suštinski dio njihovih životnih očitovanja (drugi dio)."[210]

---

[205] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, „Predgovor", u: *Božje i crkvene zapovijedi*, Zagreb, 1946., VI. (bilješka).

[206] *Isto*, VI.

[207] *Isto*.

[208] Usp. HBK, *Katekizam Katoličke Crkve*, Glas Koncila, Zagreb, 1994., br. 2052–2550.

[209] Bernhard HÄRING, *Kristov zakon I*, 16–17.

[210] *Isto*, 17.

Drugim riječima, iako obojica žele nadići moral dužnosti i slijede model kreposti kako bi se ostvario puniji kršćanski život po evanđelju, kod Živkovića, za razliku od Häringa, moralno bogoslovlje ipak zadržava primarnu svrhu boljeg razumijevanja zapovijedi sa svrhom nadilaženja legalizma i minimalizma kršćanskog moralnog života kao i snažnu apologetsku crtu u odnosu prema svijetu. Häring, pak, govori „o konkretnom ostvarenju teoloških kreposti uključujući ljubav prema bližnjemu u intimnosti pojedine osobe i na različitim životnim područjima. Ideja vodilja jest: sveobuhvatno Božje kraljevstvo gospodstvo. Ovaj se izbor ravna kako prema biblijskim tako i prema kerigmatskim mjerilima. Velikoj zabludi našeg vremena da je 'religija privatna stvar' kršćanski moral mora već u svojim temeljnim zasadama dati odlučan odgovor."[211]

Napuštajući model dekaloga, a slijedeći model kreposti, Häring, za razliku od Živkovića, želi naukom o glavnim krepostima pokazati kako „Božje kraljevstvo gospodstvo zahvaća i oblikuje sve moći duše i čitavog čovjeka. Glavne kreposti, kojima pripajamo i poniznost, a koja je neposredan odgovor Božjoj vlasti u ljubavi, jesu posrednice ljubavi."[212] Na tom tragu, Häring ukazuje kako Božje gospodstvo u ljubavi izgrađuje kraljevstvo i zajedništvo ljubavi u obitelji i u Crkvi, ali i u svakoj drugoj ljudskoj zajednici, u odnosu prema zdravlju i životu kršćanin pokazuje da štuje Oca koji ljubi život i da služi bratu te, u konačnici, kršćanin upotrebljava zemaljska dobra kao darove Božje ljubavi i kao sredstva u službi ljubavi među ljudima.

1.2. Komentari na Katoličko moralno bogoslovlje

Objavljivanje *Katoličkoga moralnog bogoslovlja* izazvalo je različita kritička razmišljanja i reakcije teologa ondašnjeg vremena.[213] U *Katoličkom listu* 1938. godine objavljen je tako zanimljiv tekst, naslovljen „Stare i nove zadaće u moralnom bogoslovlju". Tekst je zapravo bio „ogled" na knjigu *Osnovno moralno bogoslovlje*, a obradio je sljedeće teme: individualni i društveni život u svjetlu morala, studij morala u životu svećenika i konačna svrha ljudskoga života.[214] Ovi takozvani „ogledi" istaknuli su Živkovićev doprinos boljem

---

[211] *Isto*.

[212] *Isto*.

[213] Usp. AKBF, *Fascikl* br. 4: Nikola KOLAREK, „Moralno bogoslovlje na hrvatskom jeziku", *Katolički list*, 45 (1938.), 541–543; Ivan Petar BOCK, „Osnovno moralno bogoslovlje prof. Dra A. Živkovića", *BS*, 26 (1938.) 4, 415–425; Zvonimir MARKOVIĆ, „Dr A. Živković: Kršćanske kreposti", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 71 (1943.) 8, 4–6; Nikola KOLAREK, „Andrija Živković, Kršćanske kreposti uopće, a bogoslovske i stožerne napose", *BS*, 31 (1943.) 1, 90–94; Stjepan ZIMMERMANN, „Andrija Živković, Osnovno moralno bogoslovlje", *BS*, 29 (1941.) 2, 195–198.

[214] AKBF, *Fascikl* br. 4.: „Stare i nove zadaće u moralnom bogoslovlju", *Katolički list*, 37 (1938.), 439–441. Ovaj prikaz je prof. Živković umetnuo u dvolisnicu s još nekim člancima koje je prikupljao

razumijevanju važnosti morala, ne samo za individualni život vjernika, nego i za sav društveni život (socijalni moral), za napredak i blagostanje. Naglasili su važnost dobre izobrazbe svećenika-bogoslova, osobito dobroga poznavanja moralnoga bogoslovlja, a istaknuli su kako je najveća mudrost za čovjeka bila i ostala upoznati smisao ljudskoga života.[215]

1.2.1. Osvrti dr. Kolareka, prof. Zimmermanna i p. Bocka

Zanimljiv je osvrt Nikole Kolareka, objavljen u *Katoličkom listu* 1938. godine.[216] On ističe glavni razlog zbog kojeg se prof. Živković odlučio za pisanje *Osnovnoga moralnog bogoslovlja* na hrvatskom jeziku te ukazuje kako je stvarna potreba „izgrađivanja kulturne i naučne fizionomije hrvatskog naroda", budući da kao malen narod imamo izrazitu dužnost da što više unaprjeđujemo kulturne vrednote na svim područjima narodnoga života. Međutim ukazuje i na tešku zadaću koju je Živković imao budući da je istovremeno morao izgraditi hrvatsku teološku terminologiju, kloneći se pri tome suhoparnog nabrajanja koje je u moralnim priručnicima bilo često prisutno. Stoga se slaže s Živkovićem kako će u ovom djelu „katolički lajikat naći solidno obrazložen i znanstveno vrlo temeljito opravdan cijeli sustav katoličkoga morala, koji je dosada bio knjiga praktički pristupačna samo rijetkim vještim poznavaocima latinskoga jezika".[217] Osim toga, Kolarek uočava Živkovićevu namjeru da se pomakne natrag „starim majistorima u bogoslovlju, osobito sv. Tomi Akvinskome, što je posebno došlo do izražaja u metodi obrađivanja pojedinih dijelova moralnog bogoslovlja".[218] Živkovićeve odlike Kolarek vidi i u tome da je u svemu pokušavao spojiti pojedina mišljenja i stvoriti sintetički pogled na pojedine teže probleme te zaključuje kako Živković „nije ekskluzivan u smislu jedne škole, ili jednog mišljenja, nego sabire sve pozitivne vlastitosti suprotnih gledišta. Kraj toga ipak ne propušta da kaže što je vrednije ili čemu on daje stanovitu prednost. Kod toga postupa savjesno i kritički i važe svaki razlog za i protiv. Nije, dakle, ni prestrog ni preblag, nego nastoji držati zlatnu sredinu."[219]

Drugi su recenzenti u svojim prikazima *Osnovnoga moralnog bogoslovlja* donosili kritičnije opaske. U tom smislu, između recenzentskih osvrta moramo osobito izdvojiti osvrt dr. Zimmermanna koji je jasnom znanstvenom kritičnošću pomogao Živkoviću kako

---

a tematski su se uglavnom ticali onog što je on pisao i objavljivao. Želimo naglasiti kako nema potpisa autora ovog prikaza.

[215] Usp. *isto*.

[216] AKBF, *Fascikl* br. 4.: Nikola KOLAREK, „Moralno bogoslovlje na hrvatskom jeziku", *Katolički list*, 45 (1938.), 541–543.

[217] *Isto*, 542.

[218] *Isto*, 543.

[219] *Isto.*

bi pristupio revidiranju I. sveska *Osnovnoga moralnog bogoslovlja.* Naime, bez obzira na svu vrijednost Živkovićeve knjige, prof. dr. Stjepan Zimmermann nedvosmisleno ističe kako se ne može poreći potreba za revidiranjem spomenutoga djela. U svojoj recenziji, osim što upozorava na velike jezične propuste te ističe kako je kod Živković na više mjesta zatajio nacionalno estetski osjećaj za jezik (recitovanje, uplivisanja, nauka definovana, savjest reaguje), Zimmermann upozorava i na odlomke iz knjige o čemu bi trebalo voditi računa pri revidiranju spomenutoga djela.[220] U tom smislu Zimmermann navodi kako nije važno koje će mišljenje „zastupati" pisac u knjizi „koja bez istraživačkih pretenzija ima da služi školskim priručnikom, ali da čitalac uzmogne dobiti valjani uvid u stvar, moraju ta mišljenja doći do jasnog izražaja tijekom rasprave". Svi se pozivaju na sv. Tomu, primjećuje prof. Zimmermann, „pa o tome ima obilje citata već u sporu između Cathreina i Mausbacha (ili na pr. kod Eltera, Donata i dr.), i stoga je knjiga mogla donijeti više tekstualnog tumačenja po sv. Tome, jer se po samom tekstu knjige ne razabire navedeni sklad između tri mišljenja".[221] U tu zamku upao je i Živković te prof. Zimmermann ukazuje kako je bilo potrebno, barem kod najvažnijih tema (o svrsi, o naravnom zakonu, o bezuvjetnoj vrijednosti, o vezi morala s religijom…), navesti noviju monografsku literaturu tomizma ili barem da su dodirno uvaženi noviji nazori. Iako prof. Zimmermann pokušava obraniti Živkovića te ukazuje da se „pisac doista nije mogao upuštati 'na potanko izvođenje i registrovanje novih raznih mišljenja' (IV), bilo bi to čitaocima u korist specijalnijega daljeg studija, pa bi se usput dalo još lakše ustanoviti, kako autor nije 'zanemario modernih tekovina na ovom polju' i kako je 'brižno pazio i bilježio što se u naše vrijeme radi i izgrađuje'".[222]

Isusovac Ivan Petar Bock u svom recenzentskom prikazu *Osnovnoga moralnog bogoslovlja* kreće od Živkovićeve rečenice „Opstoji moralni red u svijetu" te navodi kako autor to dokazuje protiv racionalizma, panteizma, materijalizma, boljševizma i rasizma iz objave Božje i iz savjesti, koja očituje općenitu težnju svih ljudi za srećom, i upućuje nas na činjenicu da „svijest svih ljudi i svih vremena svjedoči o pojmu ćudorednog reda i teži za njim".[223] Poput drugih recenzenata onog vremena i Bock donosi recenziju prema knjigama *Osnovnoga moralnog bogoslovlja*, međutim temeljitu analizu primjenjuje do trećeg poglavlja druge knjige i navodi kako je „dovle po mogućnosti podrobno pratio izvode našega autora. Kod daljeg prikazivanja temeljnih moralnih nauka autorovih morat ću se ograničiti na kraći i sumarni osvrt."[224] Kaže za *Osnovno moralno bogoslovlje* sljedeće:

---

[220] Usp. Stjepan ZIMMERMANN, „Andrija Živković, Osnovno moralno bogoslovlje, sv. I., Zagreb, 1938.", *BS*, 29 (1941.) 2, 195–198.

[221] Usp. *isto*, 197.

[222] *Isto*.

[223] Usp. Ivan Petar BOCK, „Osnovno moralno bogoslovlje prof. Dra A. Živkovića", *BS*, 26 (1938.) 4, 415–425.

[224] *Isto*, 421.

„Imamo ovdje doista jezgrovito i u duhu anđeoskog Naučitelja napisano djelo. Djelo se drži sigurnog i zlatnog srednjeg puta između prevelike strogosti i laksne nauke."[225]

Dr. Kolarek napisao je recenziju i za drugu Živkovićevu knjigu o kršćanskim krepostima u kojoj ističe kako Živković želi spojiti dva glavna smjera u podijeli moralnoga bogoslovlja: „stariji sv. Tome Akvinca prema stožernim krepostima i noviji sv. Alfonsa Liguori, prema zapovijedima".[226] Kolarek stoga pohvaljuje Živkovića što je u djelu o „Kršćanskim krepostima" pošao svojim novim putem te negativno gradivo o kreposti pravednosti izdvojio iz drugoga sveska i pridržao ga za treći svezak. Međutim, Kolarek osobito ističe kako knjiga neprimjetno, a ipak stalno i sustavno, „daje imanentnu apologiju katoličkog morala nasuprot suvremenih traženja novoga morala. Naglasak pozitivističkih prigovora leži u tome, da je katolički moral pasivan, odviše kazuističan, a premalo pozitivan i junačka značaja. Time, što je pozitivnoj obradi kreposti posvetio zasebni svezak, pisac je vrlo djelotvorno otupio spomenuti prigovor. Nauka o krepostima je po tome dobila onaj središnji položaj u znanstvenoj obradbi morala, što ga ima i po svojoj stvarnoj važnosti u praktičnom kršćanskom životu. To više, što gradivo daje piscu priliku, da prikaže sve prednosti nauke katoličkoga morala o krepostima. Tako je došla do izražaja odgojna moć katoličkoga morala i njegova nadvremenska superiornost nad prolaznim i jednostranim pokušajima današnjice. Pozitivno je izlaganje nauke o krepostima po sebi najbolja apologija katoličkoga morala."[227]

Svezak o *Kršćanskim krepostima*, ističe Kolarek, želi biti „putokaz moralnom preporodu hrvatskog naroda i njegove inteligencije. Narod koji nema potrebnih socijalnih kreposti, predaje se manama, nema budućnosti i ide u susret propasti… Kada imademo pred očima višestruku svrhu koju je pisac, izdavajući moralku na hrvatskom jeziku, dao čitavom djelu: da bude i priručnik našem svećenstvu i bogoslovima s potrebnim primjenama za njihovu praksu, kao i provodič laicima u moralnim pitanjima današnjice, postaje razumljiva značajka drugoga sveska djela dra Živkovićeva."[228] Prema Kolareku on je time suvremen u punom smislu te riječi za ondašnje vrijeme. Ta suvremenost je na poseban način zamjetljiva u govoru o socijalnim krepostima koji je potpuna novost za ondašnje priručnike moralne teologije.[229] Naime, prema Kolareku to je i najvažnija novost knjige te ističe kako Živković tumači pojam socijalnih kreposti poletno napisanim uvodom i oduševljava svećenika za oblikovanje ljudskog života po načelima kršćanskog morala. „Ako k ovim glavnim značajkama dodamo da je pisac svoja izlaganja oslonio

---

[225] *Isto*, 425.

[226] Nikola KOLAREK, „Kršćanske kreposti uopće, a bogoslovske i stožerne napose, Zagreb, 1942.", *BS*, 1 (1943.) 31, 90–94.

[227] *Isto*, 90.

[228] *Isto*, 91.

[229] Usp. *isto*, 91.

još u većoj mjeri nego u prvom svesku na sv. Tomu, to smo iztakli sve važnije osebine drugoga sveska Moralnog bogoslovlja prof. dra Živkovića."[230]

U recenziranju djela dr. Kolarek iznosi podjelu prema naslovima djela te navodi kako je govor o ugovorima kojeg izlaže prema A. Prümmeru vrlo zbit te da ostavlja po strani sva pitanja građanskoga prava, što ga dosta razlikuje od ondašnjih autora. Stoga on smatra da je potrebno u tom djelu svakako konzultirati i kojeg drugoga autora. Također napominje Kolarek kako je neizostavno spomenuti da Živković navodi citate enciklike *Quadragesimo anno*, posebno kada je riječ o pravednoj plaći. Ono što na poseban način ističe kao novost u govoru o krepostima jest govor o socijalnim krepostima gdje navodi kako pisac „tumači pojam socijalnih kreposti poletno napisanim uvodom i oduševljava svećenika za oblikovanje ljudskoga života po načelima kršćanskoga morala".[231]

Zaključno iznosi dr. Kolarek i nekoliko primjedbi Živkoviću. Tako za govor o grijehu protiv vjere kaže kako bi nešto trebalo reći i o vrlo raširenoj pojavi vjerskog indiferentizma kao i sredstvima za njegovo pobijanje, jer budući da on već ima u povijesti svoje razorne dimenzije, ne bi bilo također na odmet niti progovoriti više o načelima liberalizma, osobito ne bi bilo na odmet pružiti kratki kritički prikaz glavnih načela liberalizma, jer sve bi to olakšalo rad dušobrižnika. Isto tako više bi trebalo progovoriti i o brizi za zdravlje kao i o suvremenom športu kao vrlo raširenoj pojavi njihova vremena.[232] U konačnici kaže da je ovaj drugi svezak Živkovićeva moralnog bogoslovlja izvrstan priručnik moralke te da je on veliki dobitak za hrvatsku bogoslovsku književnost. „Svojim vlastitostima, svojom posebnom razdiobom, daje nam nešto novo, na što nije navikla starija generacija svećenstva kod porabe priručnika moralnog bogoslovlja. To novo, obimnija i cjelokupna odradba kršćanskih kreposti u duhu sv. Tome danas je vrlo potrebna i opravdana. Našem će svećenstvu to samo dobro doći kao i mnoga praktična upozorenja. Na njihovom će temelju moći prikladno nadovezivati svoj pastoralni rad u smjeru podizanja pravoga, dubokoga kršćanskoga života našega naroda."[233]

Uz ovih nekoliko domaćih recenzija i osvrta na djela prof. Andrije Živkovića, tadašnjeg rektora Zagrebačkog sveučilišta, ne možemo izostaviti ni činjenicu da su i međunarodni časopisi dali svoj osvrt na njegovo životno djelo *Osnovno moralno bogoslovlje*. Tako su objelodanjene dvije recenzije koje su izašle iz pera autoriteta instituta *Angelicum* i *Rassegna di morale e diritto*. Stručni bogoslovni časopis *Angelicum* piše o djelu g. rektora Živkovića među ostalim ovo: „kako se vidi odmah na prvi pogled knjige, ovdje su sva naučna i društvena nastojanja suvremena doba podvrgnuta analizi; štogod je dobra i istinita kod suvremenih pisaca, uzeto je i usvojeno. Ali to nastojanje da se prilagodi teče-

---

[230] *Isto*, 91.

[231] *Isto*, 92.

[232] Usp. *isto*, 93.

[233] *Isto*, 93–94.

vinama modernoga vremena nije spriječilo autora da ne podje k prvotnim izvorima zlatnoga doba skolastike, napose k djelima sv. Tome Akvinca. Ovo veliko poznavanje i duboko usvajanje principa andjeoskog doktora nije nipošto na uštrb originalnosti i naučnoj slobodi autorovoj koju on pokazuje u svom sjajnom djelu napisanom s velikom erudicijom i pronicanjem u načela sv. Tome. Časopis 'Rassegna di morale e diritto' navodi kako Živkovićeva knjiga *Osnovno moralno bogoslovlje* zauzima mjesto prvoga reda ne samo u modernoj moralno-bogoslovskoj literaturi u Jugoslaviji, nego i u drugim zemljama, poradi jasnoće iznesenoga gradiva, širine pogleda, obilja bibliografskih bilježaka odabranih s razumijevanjem i jednim naročitim osjećajem za moderne naučne i psihološke potrebe što nije uočljivo za druge autore."[234]

Osim na trilogiju *Katoličko moralno bogoslovlje* pisani su osvrti i na druge Živkovićeve knjige: *Oče naš*[235], *Naša Crkva i naša inteligencija*[236] te *Problem etičke kulture*[237]. Živkovićeva knjiga *Oče naš* prikaz je razmatranja o molitvi Gospodnjoj, „sadržajem je mnogostruka, a ipak se najviše osjeća moralna pouka u čemu je pisac stručnjak. U knjizi ima dogmatike i askeze, rodoljublja i sociologije. Zato je knjiga interesantna."[238] „Vjerni puk često izgovara riječi ove molitve. Neriedko je to jedina molitva, koju znadu ne samo oni najneukiji, nego i oni učeniji vjernici. No često je to doista samo 'izgovaranje' riječi bez pravog razumijevanja sadržaja. Zato je potrebno što češće tumačiti vjernicima prošnje Oče naša."[239] Uglavnom iz Živkovićeve knjižice *Oče naš* proizlaze praktična dogmatsko-apologetska i moralna razmatranja u vezi s pojedinim prošnjama i tako je na pučki način autor protumačio glavne moralne dužnosti čovjeka prema Bogu. Kritika upućena autoru ove knjige jest da s obzirom da se „pisac često poziva na Sveto pismo bilo bi dobro da je opisao u uvodu porieklo Očenaša. Ne bi bilo škodilo nekoliko riječi o govoru Isusovom na gori, gdje nas je učio i svoju uzvišenu molitvu."[240]

---

[234] „Medjunarodni časopisi 'Angelicum' i „Rassegna di morale e diritto" o djelu rektora Dra Andrije Živkovića", *Novosti*, 34 (1940.) 246, 15.

[235] Usp. Josip SALAČ, „Oče naš. Razmatranja o molitvi Gospodnjoj", *BS*, 31 (1943.) 2, 178–179; Zvonimir MARKOVIĆ, „Dr A. Živković: Oče naš", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 71 (1943.) 8, 63; Matija MARKOV, „Dr. A. Živković: Oče naš. Razmatranja o molitvi Gospodnjoj", *Kršćanska škola*, 57 (1943.) 5–6, 94.

[236] Usp. Dr. KNEZOVIĆ, o.f.m., „Naša Crkva i naša inteligencija", *Hrvatska straža*, 1 (1929.) 6, 3; „Naša Crkva i naša inteligencija", *Nova revija*, 8 (1929.) 312.

[237] Usp. AKBF, *Fascikl* br. 4.: Dr. KNEZOVIĆ, o.f.m., „Problem etičke kulture"; Augustin GUBERINA, „Problem etičke kulture", *Nova revija*, 7 (1928.)1, 91–92;

[238] Matija MARKOV, „Dr. A. Živković: Oče naš. Razmatranja o molitvi Gospodnjoj", *Kršćanska škola*, 57 (1943.) 5–6, 94.

[239] Josip SALAČ, „Oče naš. Razmatranja o molitvi Gospodnjoj", *BS*, 31 (1943.) 2, 178.

[240] Matija MARKOV, „Dr. A. Živković: Oče naš. Razmatranja o molitvi Gospodnjoj", *Kršćanska škola*, 57 (1943.) 5–6, 94.

Što se tiče Živkovićeva govora o Crkvi i inteligenciji njegova vremena, a o čemu je i održao korizmene propovijedi u crkvi sv. Marka u obliku konferencija iz kojih je i proizišla knjiga *Naša Crkva i naša inteligencija* recenzenti pozitivno govore o toj knjizi. Živković je želio da na taj način prikaže zagrebačkoj inteligenciji stav Crkve katoličke, položaj i zadaću u ondašnjem vremenu. „Dr. Živković po svojoj spremi, kulturi i položaju svećenika i sveuč. profesora, javnog radnika mogao je da iznese jasno, precizno, uvjerljivo i autoritativno sve probleme, koji muče modernoga čovjeka, napose hrv. inteligenta, koji s bolom u duši gleda otuđivanje naše inteligencije crkvi. Time strada ne samo individualni život, nego očigledno gine kolektivna snaga hrv. naroda, jer nestaje onih stoljetnih kreposti i odlika koji spasiše naš narod."[241] Knjigom o *Problemu etičke kulture* Živković je pokazao da vrijeme u kojem je on živio jest vrijeme krize etičkih vrednota u kojemu ulogu velikog razarača igra masa u borbi protiv svećenstva u javnome životu. Taj pokret bio je obilježen idejom humaniteta bez Boga.[242] Možemo stoga zaključiti kako je razvidno da je veliki broj onih koji su pisali osvrte i recenzije prepoznali vrijednosti koja su Živkovićeva djela imala za ono vrijeme i bila važan doprinos hrvatskoj teološkoj misli. U tom smislu, najdublji trag u intelektualnim krugovima ostavilo je upravo Živkovićevo kapitalno djelo *Katoličko moralno bogoslovlje*, ali i sve ostale njegove knjige svojim sadržajem obogatile su ondašnju katoličku inteligenciju.

1.2.2. Osvrti u đakovačkom Glasniku

O knjigama dr. Živkovića oglasio se i *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske.* Biskup Antun Akšamović izdao je okružnicu u kojoj ističe kako je poznato „da je profesor univerziteta H. P. Noldin, svojim strogo naučnim djelom Summa Theologiae Moralis na latinskom jeziku, osvojio mnoge katedre bogoslovskih fakulteta" te ističe kako se Osnovno moralno bogoslovlje prof. dr. Živkovića „može vrsnoćom usporediti sa Noldinovim djelom, udžbenikom naših bogoslovskih fakulteta u Jugoslaviji. Dapače, možemo otvoreno reći da je prof. dr. Živković u mnogim poglavljima još precizniji i metodički napredniji."[243] Osim toga, u okružnici se ističe, pozivajući se na već spomenuto mišljenje p. Bocka objavljeno u *Bogoslovskoj smotri*, kako se radi o remek-djelu kojim je autor prokrčio i poravnao put, „da u materinskom hrvatskom jeziku posluži bogoslovskoj omladini, dušobrižnom svećenstvu i eliti naše svjetovne katoličke inteligencije" te biskup naređuje svim župnim uredima da knjigu *Osnovno moralno bogoslovlje* nabave za župne

---

[241] Dr. KNEZOVIĆ, o.f.m., „Naša Crkva i naša inteligencija", *Hrvatska straža*, 1 (1929.) 6, 3.

[242] Usp. Augustin GUBERINA, „Problem etičke kulture", *Nova revija*, 7 (1928.)1, 91–92.

[243] Antun AKŠAMOVIĆ, „Okružnica: Dr. A. Živković – Osnovno moralno bogoslovlje, nabava knjige za zavodske i župske knjižnice, br. 2060/938 od 28. studenoga 1938.", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 66 (1938.), 22, 193.

knjižnice na račun crkvene blagajne, a gdje treba i uz pomoć blagajne filijalnih crkvi. Svećenicima na području biskupije, pak, preporučuje da ovo dragocjeno djelo nabave za svoje privatne knjižnice, o vlastitom trošku.[244]

Svoju naredbu biskup Akšamović opravdava činjenicom da je, prema njegovu mišljenju, dušobrižno svećenstvo dobilo u ruke „naučno djelo za sve vrsti pastoralnoga naučavanja, bilo u školi ili u crkvi, u organizacijama i u bratovštinama. Naša katolička svjetovna inteligencija dobiva knjigu, koja će joj u sadašnjoj mutnoj atmosferi racionalizma biti vodić u životu, pošto su načela Osnovnoga moralnoga bogoslovlja oslonjena strogo na nauku Onoga, koji o sebi reče: Ja sam put istina i život (Iv. 14. 6).”[245] te nadodaje kako ovu knjigu smatra dragocjenim uresom i suvremenom potrebom svake knjižnice pojedinih prosvjetnih zavoda, pojedinih župa i župskih ekspozitura.

U *Glasniku* je objavljeno i nekoliko stručnih osvrta i komentara Živkovićevih knjiga, osobito iz pera dr. Zvonimira Markovića, profesora moralnog bogoslovlja i Živkovićevog nasljednika u Đakovu. U podužem osvrtu Marković ističe nekoliko važnih doprinosa dr. Živkovića teološkoj misli na hrvatskom jeziku. Prije svega, Marković ističe kako moralka mora biti izgrađena na principu *psihološke obrazložbe* budući da je suvremeni čovjek individualistički usmjeren i želi biti mjerilo u ocjenjivanju vrednota. Naime, ističe Marković, iako ovaj individualistički stav modernog čovjeka nema opravdanja, on mora poslužiti moralisti kao putokaz, „kakvom će se metodom obrađivati prevažna moralna pitanja, da dobiju pred očima današnjeg čovjeka svoje potpuno opravdanje”.[246] U tom smislu, dr. Živković je, naglašava Marković, „ovu psihološku orijentaciju vrlo dobro procijenio i zato je svratio pažnju i nastojanje da moralne principe što bolje psihološki produbi, osvijetli i obrazloži. U tom je odlično uspio.”[247] Marković to osobito vidi u poglavljima o ljudskom djelovanju (str. 87–123), o slobodi volje i moralnoj ubrojivosti ljudskih čina (147–158), o savjesti (259–327) te o grijesima (330–391) jer je Živković, prema Markoviću, upravo svoju najveću pozornost posvetio slobodi volje i voljnom slobodnom djelovanju. Naime, ističe Marković, moralni se život odigrava u ljudskoj volji, tu se odigrava krepost i grijeh, te tko razumije „psihološku povezanost razuma (spoznaje) i volje (težnje) i ovisnost volje o razumu (spoznaji), taj posjeduje zlatan ključ za rješavanje svih osnovnih pitanja katoličke moralke i moralnog života”.[248]

Marković potom ističe važnost načela *praktične primjene*, budući da je moralka praktična znanost kojoj nije dosta da moralne istine sustavno iznaša, raščinja i razumom

---

[244] Usp. *isto*, 194.

[245] Usp. *isto*, 193.

[246] Zvonimir MARKOVIĆ, „Dr. A. Živković: Osnovno Moralno Bogoslovlje”, *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 66 (1938.), 22, 194.

[247] *Isto.*

[248] *Isto.*

osvjetljuje, nego da vodi računa i o primjeni načela u praktičnom životu. Na tom tragu, naglašava Marković, Živković se „odlučio za metoda, koji osim pozitivnog izlaganja i skolastičkog obrazlaganja vodi računa i sa kazuistikom, da na konkretnim primjerima pokaže kako se moralne zasade ispravno primjenjuju i kako se životni problemi konkretno rješavaju. Tim putem se dolazi do ispravnog ocjenjivanja moralnih principa, do praktične razboritosti i sigurnosti."[249] Osim toga, Marković ukazuje i na *načelo suvremenosti* u Živkovićevu djelu jer on, iako se oslanja na sv. Tomu i starije teologe, „ide usporedo i s modernim teolozima moralistima kada promatra današnje prilike i na njih primjenjuje moralne principe".[250] U tom smislu, naglašava Marković, sposobnost vrsnog moraliste upravo se očituje da „umije naći novu, ispravnu aplikaciju vječnih i nepromjenjivih moralnih principa na današnje suvremene prilike. Principi ostaju isti, ali se njihova primjena ravna prema konkretnim prilikama."[251] Živković je suvremen i po pitanju izbora tema te Marković ukazuje na nova poglavlja koja su obrađena u njegovoj knjizi, osobito o modernim filozofskim sustavima: eudajmonizmu, utilitarizmu, evolucionizmu, progresizmu, moralnom intuicionizmu, racionalizmu, emocionalizmu, emocionalnoj etici (142–146), a osvrće se i na komunizam, boljševizam, rasizam.

Marković u svom prikazu ističe i četvrto načelo suvremene katoličke moralke: *načelo logične razdiobe gradiva*, te ističe kako se ovdje Živković nije udaljio od klasičnih autora iako je neke teme logičnije povezao i pitanja jasnije rasporedio. Marković, međutim, osobito zamjera Živkoviću što je govor o krepostima u potpunosti izostavio u prvoj knjizi te ukazuje kako osnovno moralno bogoslovlje nije potpuno obrađeno i završeno ako se samo za sebe promatra kao cjelina, budući da su samo obrađeni moralni zli čini u traktatu o grijesima, a nema govora o moralno dobrim činima. Marković stoga zaključuje da traktat o krepostima pripada i u osnovno moralno bogoslovlje kao završetak moralnih principa te predlaže dva traktata o krepostima: „jedan kratak, koji obuhvata samo osnovna pitanja, toliko, koliko je potrebno da se zaokruži i u cjelini poda nauka o principima, a drugi neka obuhvati nauku o krepostima u cjelini i povezanosti u posebnom svesku. Tako dobivamo s jedne strane potpuno zaokruženu nauku o principima, bez ijedne praznine, a s druge strane dobivamo opet potpuno zaokruženu nauku o krepostima", kako uostalom završava i P. Vermeersch svoju *Theologia fundamentalis* – kratkim traktatom: subsidia humanae libertatis.[252]

U nastavku osvrta Marković ocjenjuje pojedina poglavlja u knjizi te ukazuje kako je sa zadovoljstvom ustvrdio da je traktat o konačnoj čovjekovoj svrsi preciznije, jasnije i svestranije obrađen nego kod Noldina, budući da je dobro izveden dokaz iz razuma, „da

---

[249] *Isto.*

[250] *Isto.*

[251] *Isto.*

[252] *Isto*, 195.

je Bog pri stvaranju svijeta imao kao svrhu svoju vanjsku slavu i to konačno kod čovjeka formalno spoznanje, hvalu i priznanje Boga".[253] Marković potom ističe kako je poglavlje o intuitivnoj spoznaji Boga psihološki solidno utemeljeno, pohvaljuje što je poglavlje o slobodnoj volji prenešeno u traktat o ljudskom djelovanju jer je tako postignuta bolja i logičnija povezanost gradiva nego kod Noldina. Također, Marković ne može dovoljno pohvaliti „sjajno tumačenje ljudskih čina sa psihološkog djelovanja" jer je Živković s pravom „svratio svu pažnju na ulogu razuma i ulogu volje pri ljudskom djelovanju" te koristi izraz „u volji rađa", umjesto „u duši rađa". Stoga, naglašava Marković, kako je s velikim zanimanjem pratio Živkovićevo tumačenje kad stavlja bit slobode „u pozitivno svojstvo volje da sama sobom upravlja i određuje svoj aktivitet (str. 100). Volja ima aktivno svojstvo da može: a) prihvatiti nešto ili ne prihvatiti ili se odlučiti za nešto treće; b) provesti to na što se odlučila… (str. 101), 'sama uzrok svojih čina' (str. 103). Time je naglašena pozitivna strana slobode, koja leži u pozitivnoj savršenosti volje, da sama sobom odlučuje, određuje i upravlja. Posjeduje pozitivnu sposobnost samoodređenja, samoupravljanja, autonomije u svom djelovanju."[254] Marković stoga pohvaljuje Živkovića što je naglasio pozitivne aspekte volje jer mnogi autori ističu samo njezinu negativnu stranu: volja je slobodna od nutarnje nužde i određenja na stalan čin.

U nastavku svoga osvrta, Marković još ističe kako je raspravljanje dr. Živkovića o moralnosti ljudskih čina preciznije nego u mnogim drugim priručnicima moralke te da je nadvisio i samog Noldina, budući da je kod njega rasprava o normi moraliteta opširnija i jasnija nego u Noldina (str. 134–142). Osim toga, filozofski sustavi o normi i osnovu morala čine novo poglavlje koje se obično ne nalaze kod drugih autora (142–146). Nadalje, u nauku o ubrojivosti vrlo je dobro istaknuta uloga razuma i volje: „toliko se ubraja subjektu, koliko je objekt umom spoznat i voljom prihvaćen".[255] Na kraju svoga osvrta Marković još ističe kako je u traktatu o zakonima Živković samo obradio ona pitanja koja se tiču moralnog gledišta, dok je ostala pitanja prepustio juristima, a osobito pohvaljuje traktat o savjesti i tumačenje načela da nas obvezuje i nesavladivo pogrešna savjest (str. 271). Također su solidno obrađeni moralni sistemi, osobito probabilizam, a kao mali prigovor Živkoviću Marković navodi da je možda trebalo jače osvijetliti teški grijeh sa psihološkog aspekta.[256]

Dr. Marković objavio je u đakovačkom *Glasniku* i osvrt na drugi svezak Živkovićeva Katoličkoga moralnog bogoslovlja o kršćanskim krepostima. Uočavamo da je u ovom prikazu Marković prihvatio Živkovićevu namjeru da traktat o krepostima izloži u jednoj knjizi te zaključuje da „dok drugi katoličke moraliste, pa i oni prvorazredni, običavaju

---

[253] *Isto*.

[254] *Isto*.

[255] *Isto*.

[256] Usp. *isto*, 196.

traktat o krepostima razdvojiti tako da jedan dio obrađuju u osnovnom bogoslovlju, a drugi dio u zapovijedima, dotle je dr. Živković posve opravdano skupio i zaokružio sve gradivo o krepostima u jednom svezku i tako izcrpno izgradio podpuni sustav i logički povezao sva pitanja o kršćanskim krepostima".[257]

Ukazujući na iscrpni pregled kršćanskih kreposti, Marković u svom osvrtu osobito ističe dvije stvari. Kao prvo, naglašava Marković, Živković je uvrštavanjem četvrte knjige o socijalnim krepostima nadopunio ostale moraliste koji tek „danom prilikom i ukratko upozoruju na socijalno značenje pojedinih kreposti. Ova knjiga čini zlatno suvremeno poglavlje katoličke moralke".[258] Naime, o socijalnim krepostima tek se u novije vrijeme počelo raspravljati te Marković ističe kako je ovaj Živkovićev prikaz novost u katoličkoj moralci. Ukazujući kako pod pojmom socijalnih kreposti podrazumijevamo sve one kreposti kojima se predmet dotiče društvenog života i međusobnih odnosa ljudi, Marković zaključuje kako je današnji moderni život „izprepleten družtvovnim vezama, obzirima, odnosima te radi toga danas napose izkaču one kreposti koje uređuju i na izpravnu mjeru svađaju taj međusobni zamršeni odnos ljudi i zajednice" te se ovdje istovremeno vidi i „preporodno značenje kršćanstva pri rješavanju socijalnog pitanja i društvovne krize u svietu".[259]

S druge strane, Marković ukazuje i na originalno poglavlje o novim krepostima u kojem se Živković „dotiče modernih zabluda: Država i kumir. Dobrotvorne zabave, predstave, plesovi. Društva za zaštitu životinja. Izleti u prirodu. Misli su iznesene tek u nacrtu, ali svatko može na temelju iznesenih misli dalje razviti svoje refleksije do podpunih razmatranja o moralnoj razini modernog čovjeka i društva."[260] Stoga, Marković zaključuje kako se Živkovićeva moralka „odlikuje osobitom jasnoćom i oštrinom, logičnom razdiobom, jasnim pregledom, praktičnim izvođenjem i primjenom moralnih načela te suvremenošću jer povlači u razmatranje najsuvremenije moralne pojave i struje u svietu. Ovo je mogao postići dr. Živković samo tako što se je u filozofsko-spekulativnom razpravljanju držao jasnoće i oštrine sv. Tome, a u praktičnoj primjeni moralnih načela razboritosti i životne mudrosti sv. Alfonsa i suvremenih prvorazrednih katoličkih moralista."[261]

1.2.3. Živkovićev osvrt na izrečene recenzije

Već u predgovoru trećeg sveska o Božjim i crkvenim zapovijedima (1946.) Živković se osobno kritički osvrće na svoje djelo te ističe kako „s ovim sveskom zapravo nije

---

[257] Zvonimir MARKOVIĆ, „Dr. A. Živković: Kršćanske kreposti", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 70 (1942.), 1, 4.

[258] *Isto*, 4.

[259] *Isto*, 5.

[260] *Isto*, 4–5.

[261] *Isto*, 4.

još potpuno iscrpljeno gradivo katoličkog moralnog bogoslovlja. U sva tri sveska nema govora o svetim sakramentima, niti su ikako taknuta pitanja, što se na njih odnose s moralnog gledišta. To je očito manjak, koji će valjati kasnije nadoknaditi."[262] Kao razlog izostanka ove građe Živković navodi činjenicu da na zagrebačkom bogoslovnom fakultetu ovu građu ne predaje profesor moralnoga bogoslovlja već profesor pastorala kojemu je to gradivo jedan dio glavnog zanimanja. Stoga Živković izražava nadu da će u narednom vremenu na svakoj od ove dvije katedre predavati po dva profesora te će se tako steći uvjeti da se gradivo na katedri moralne teologije proširi posebnom obradom sakramenata s moralnog gledišta. Međutim, to prepušta svome nasljedniku jer je on „u posljednje vrijeme tjelesno malaksao" te se ne podaje dragoj pomisli „da bi mogao napisati i moralnu nauku o sv. sakramentima kao četvrti svezak ovoga djela".[263] Bit će radostan ako to izvede mlađa sposobna sila.

S druge strane, Živković je kritike ozbiljno shvatio te u predgovoru drugom izdanju neobjavljenog prvog sveska naznačuje kako su svi dijelovi, ako se izuzme „uvod gdje su obradjeni izvori moralnoga bogoslovlja, sav je ostali dio knjige predstavljen u novom ruhu. Nisu novi samo neki manji dijelovi, umetci i opaske, nova je skoro svaka rečenica: nema valjda ni jedne, a da nije ispravljena i dotjerana."[264] Međutim, uspoređujući rukopis iz 1948. s tiskanim izdanjem *Osnovnoga moralnog bogoslovlja* iz 1938. Živković osim što tekst u rukopisu upotpunjuje sadržajno mijenja i raspored nekih tematskih jedinica te tako tekst o savjesti sada dolazi prije govora o zakonima, što nam može ukazati na određeni razvoj teološke misli Andrije Živkovića.[265] Budući da je Živković dobio kritiku da je u njegovim djelima „na više mjesta zatajio nacionalno estetski osjećaj za jezik"[266], velik je trud uložio kako bi u rukopisu *Osnovnoga moralnog bogoslovlja* (1948.) upotrijebio što točniju hrvatsku terminologiju, s obzirom na terminologiju korištenu u knjizi iz 1938.[267]

---

[262] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, „Predgovor", u: *Božje i crkvene zapovijedi*, Zagreb, 1946., VI.

[263] *Isto*, VI–VII.

[264] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Predgovor rukopisu Osnovno moralno bogoslovlje*, Zagreb, 1948.

[265] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje* (rukopis), *Knjiga IV. O zakonima*, Zagreb, 1948., 1.

[266] Stjepan ZIMMERMANN, „Andrija Živković, Osnovno moralno bogoslovlje, sv. I., Zagreb, 1938.", *BS*, 29 (1941.) 2, 195–198.

[267] Kako bismo pokazali utemeljenost Živkovićeve tvrdnje da je prihvatio kritiku s obzirom na jezik, analizom pet knjiga Živkovića djela *Osnovno moralno bogoslovlje* pokušali smo istražiti njegov doprinos hrvatskom jeziku. Stoga smo, za svaku knjigu pojedinačno, proučavali njezino tiskano izdanje iz 1938., a potom rukopis iz 1948. Pritom smo koristili *Rječnik hrvatskoga jezika*, izdanje Leksikografskoga zavoda *Miroslav Krleža* i Školske knjige. Na temelju provedene analitičke metode dobili smo sljedeće rezultate: od 15 riječi izdvojenih iz 1. knjige *Konačna svrha čovjekova* (tiskano izdanje iz 1938.), samo se jedna ne nalazi u rječniku hrvatskoga jezika, dok se sve riječi korištene u rukopisu iz 1948. nalaze i u rječniku

S druge strane, u predgovoru drugom neobjavljenom izdanju *Kršćanske kreposti uopće a bogoslovske i stožerne napose* (1954.) autor je naveo kako ono nije povećano, već je, štoviše, na pojedinim mjestima i skraćeno, ali su provedeni potrebni ispravci, napose u raspravi o kreposti pravednosti. [268]

2. RAZVOJ TEOLOŠKE MISLI U POIMANJU KRŠĆANSKOG MORALA I MORALNOG BOGOSLOVLJA U DJELIMA ANDRIJE ŽIVKOVIĆA

U ovom radu naša promišljanja želimo usmjeriti, prije svega, prema temama iz fundamentalnog morala, naglašavajući pri tome sličnosti i razlike koje otkrivamo iščitavajući knjigu *Osnovno moralno bogoslovlje* (1938.) i istoimeni rukopis iz 1948. godine. Tim slijedom zapravo želimo ukazati na pomake koje je Živković učinio u svom teološko-filozofskom i znanstvenom radu..

2.1. Izvorišta i zadaće moralnog bogoslovlja

S obzirom da smo već u prethodnom govoru ustvrdili kako je Živković ozbiljno shvatio sve kritike upućene na prvo izdanje *Osnovnoga moralnog bogoslovlja* iz godine 1938., prije negoli ukažemo na Živkovićevo poimanje moralnog bogoslovlja, ukratko ćemo ukazati na imena teologa, filozofa i crkvenih naučitelja koje Živković vjerno slijedi, bilo da je riječ o knjizi *Osnovno moralno bogoslovlje* bilo o istoimenom rukopisu (1948.). Naime, već samim uvidom u popis autora koje Živković slijedi u knjizi, te potom u rukopisu, možemo uvidjeti teološki smjer u kojem se Živković razvija.

---

hrvatskoga jezika. Ako promatramo 2. i 3. knjigu *Ljudsko djelovanje* i *O savjesti* iz 1938. godine, od 24 izdvojene riječi 5 ih se ne nalazi u rječniku hrvatskoga jezika, dok se od 24 riječi izdvojene iz rukopisa iz 1948. samo 2 ne nalaze u rječniku hrvatskoga jezika. Od 65 izdvojenih riječi iz tiskanog izdanja 4. knjige *O zakonima*, iz 1938., 9 ih se ne nalazi u rječniku hrvatskoga jezika, dok se od 65 izdvojenih iz rukopisa iz 1948., 4 riječi ne nalaze u rječniku hrvatskoga jezika. Nadalje, od 22 izdvojene riječi iz tiskanog izdanja 5. knjige *O grijesima*, iz 1938., 3 riječi ne nalaze se u rječniku hrvatskoga jezika, a iz rukopisa iz 1948. sve se upotrijebljene riječi nalaze i u rječniku hrvatskoga jezika. Slijedom navedenog vidljivo je da se od ukupno 126 riječi izdvojenih iz pet knjiga profesora Živkovića, iz tiskanoga izdanja iz 1938. njih 18 ne nalazi u rječniku hrvatskoga jezika, dok se, kad je rukopis u pitanju, samo 6 korištenih riječi ne nalazi i u rječniku hrvatskog jezika. Iz svega spomenutog zaključno proizlazi da se Živković istinski trudio, koliko god su mu društvene prilike to dopuštale, koristiti što više hrvatskih riječi. Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, Zagreb, 1938.; NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje* (rukopis), Zagreb, 1948.; *Rječnik hrvatskoga jezika*, Leksikografski zavod *Miroslav Krleža* i Školska knjiga, Zagreb, 2000.

[268] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Predgovor k drugom izdanju rukopisa Kršćanske kreposti*, Zagreb, 10. ožujka 1954.

2.1.1. Živkovićevi teološki uzori i polazišta

U knjizi *Osnovno moralno bogoslovlje* iz 1938. godine, Živković na početku svake tematske jedinice navodi popis literature koja je relevantna za to područje, razdvajajući pri tome strane od domaćih, hrvatskih autora. Naime, sam Živković ističe kako su „svi oni zastupali u svojim djelima ideal kršćanskog morala: uzdići pojedinca do shvaćanja kršćanskoga života prema uzoru evanđeoskom, voditi ga oprezno i mudro uskom stazom kreposti, čuvajući ga u tom životu od pogibli, što mu se na svakom koraku otvaraju".[269]

Međutim, kako bismo dobili što razvidniji pogled s obzirom na korištene autore u knjizi, ilustrativno navodimo najčešće citirana imena autora i okvirni broj citata. U tom smislu, Toma Akvinski i njegova *Suma teologije I-II*, citirana je osamdeset šest puta; *Suma protiv pogana* tri puta; *O istini* šest puta; sv. Alfonza M. de Liguorija Živković navodi šest puta; Hieronymusa Noldina, prema bilješkama, Živković spominje šesnaest puta; Henrika Merkelbacha jedanaest puta, a isto toliko i Artura Vermeerscha; Josepha Mausbacha navodi pak četiri puta; Dominika Prümmera dvanaest puta; Otta Schillinga jedanput kao i Matthiasa Josepha Scheebena. Od domaćih autora Živković se najčešće poziva na Stjepana Zimmermanna i Franju Šenca, osobito u pitanjima filozofije. S druge strane, najčešće navođeni crkveni oci i naučitelji su sljedeći: sveti Augustin, s više njegovih djela, šesnaest puta; sv. Irenej dva puta; sv. Atanazije jedanput kao i sveti Justin te sveti Ciprijan i Efrem. Što se tiče pozivanja na crkvene dokumente, Živković se na prvome mjestu referira na dokumente Prvoga vatikanskog koncila, okvirno oko 46 puta u bilješkama, a potom na enciklike pape Leona XIII., Pija X., i Pija XI.

Rukopis *Osnovno moralno bogoslovlje*, koji Živković priređuje samo deset godina nakon objavljivanja knjige, sadržajno je proširenij od knjige za otprilike sto stranica. Uvidom u sadržaj otkrivamo kako je i u rukopisu najčešće citirani autor sv. Toma Akvinski i njegova *Suma teologije I-II*, ukupno sto dvadeset i šest puta; potom *Suma protiv pogana* i *O istini* po sedam puta; *O zlu* tri puta; sv. Alfonz M. de Liguori citiran je jedanaest puta; Hieronymus Noldin, prema bilješkama, spominje se ukupno u rukopisu dvadeset puta; Henrik Merkelbach dvadeset četiri puta; Artur Vermeersch sedamnaest puta; Joseph Mausbach pet puta; Dominik Prümmer dvadeset šest puta; Otto Schilling šest puta. Od crkvenih otaca sv. Augustin navodi se četrnaest puta, a od dokumenta Crkve Živković se najčešće poziva na dokumente Prvog vatikanskog koncila, te na enciklike pape Leona XIII., Pija X. i Pija XI.

Promatrano ljudskim okom prvi dojam koji stječemo kad pogledamo najčešće citirane autore Živkovićeve knjige i rukopisa *Osnovno moralno bogoslovlje* mogli bismo reći kako je razlika minimalna. Možda je to s jedne strane i opravdano jer neke dijelove iz knjige Živković je jednostavno prenio u rukopis, ali je također i umetno sasvim nove

---

[269] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, Zagreb, 1938., 43.

tematske jedinice. Ono što je odmah razvidno jest da nastavlja graditi moralnu nauku na Akvinčevim djelima i da ih još više proširuje,[270] ali i češće koristi misli sv. Alfonza M. de Liguorija.

Međutim, što je Živkovića uopće ponukalo da u tako kratkom periodu revidira knjigu *Osnovno moralno bogoslovlje* možemo samo pretpostavljati, jer nigdje nemamo Živko-

---

[270] U srednjem vijeku nastaje potreba za što dubljim prodiranjem u poklad kršćanske vjere, s tim da joj se osigura razumska podloga. Tako na redovničkim katedralnim i dvorskim školama i na sveučilištima kršćanskoga Zapada nastaje izučavana filozofija pod nazivom skolastika. Andrija Živković piše kako je skolastička teologija mnogo pridonijela jasnoći pojmova, točnom određenju i dosljednom redoslijedu, što je omogućilo i sustavno izlaganje opširnoga gradiva moralne teologije. S povijesno-teoretskoga gledišta redovito se ističe razlika između rane, visoke i kasne srednjovjekovne skolastike. Svoj vrhunac ona postiže u 13. stoljeću sa sv. Albertom Velikim i osobito s njegovim učenikom sv. Tomom Akvinskim, najvećim umom i sistematičarom skolastike, koji učiteljevo djelo usavršuje i upotpunjuje. Skolastička filozofija gubi polako na živahnosti, da bi u 16. st., zahvaljujući kritičkom pristupu tradiciji i okretanju novim pitanjima, obnovljena po Franji Suarezu i drugim isusovcima, kao i nekim dominikancima. Tako je to razdoblje u povijesti zabilježeno kao druga skolastika. *Suma teologije* sv. Tome tako je sastavljena da u njoj moralna teologija ima novi procvat. Procvat tomizma ujedno je i vrijeme procvata moralne teologije. Kako su nakon humanizma i renesanse znanstvena otkrića potisnula Aristotelovu fiziku i zajedno s drugim promjenama i dostignućima snažno utjecala na formiranje modernih filozofskih struja koje su sve više osvajale sveučilišta, oslobođena od crkvenog autoriteta, katoličke visoke škole, izolirane od moderne kulture, gajile su eklektičku skolastiku. Premda ta skolastika nije imala spekulativne snage i dubine, njezina je vrijednost u tome što nije posve zanemarivala modernu misao, nego ju je čak nastojala pomiriti s katoličkom teologijom. No na katoličkim učilištima nije nedostajalo umova koji su osjećali potrebu da suvremenim, s kršćanskom vjerom nespojivim filozofijama, kakav je prosvjetiteljski racionalizam, idealistički imanentizam i pozitivistički materijalizam, suprotstave metafiziku inspiriranu na klasicima kršćanske misli, osobito na nauci sv. Tome Akvinskog. Tako u 19. st., u gotovo svim dijelovima Europe (Italija, Španjolska, Njemačka), njihovom zaslugom dolazi do pokreta oživljavanja i obnove skolastičke filozofije, nazvanog neoskolastika, no budući da su taj naziv neki držali ne baš najbolje odabranim, pošto se pretežno oslanja na naslijeđe sv. Tome Akvinskog, poistovjećuje se s neotomizmom. Za neotomizam su karakteristične sljedeće teze: u nauci o ljudskoj spoznaji objektivna i ontološka vrijednost spoznaje, spoznatljivost bitka kao takvog i mogućnost nadilaženja iskustva, u filozofskoj nauci o Bogu apsolutnost, transcendentnost i osobnost Boga, prvog uzroka, stvoritelja i posljednjeg cilja svega, u antropologiji ljudska je duša supstancijalna forma tijela, nematerijalna, slobodna i besmrtna te u skladu s tim u moralnoj filozofiji ljudska se ćudorednost zasniva na vječnim normama. Duh neoskolastičkog pokreta, osim u mnogim dijelovima Europe, odjeknuo je snažno i među Slovencima i Hrvatima. Od filozofa najpoznatiji su Anton Mahnić i Aleš Uščenički. Mahnić je radi obnove kršćanske filozofije u duhu enciklike *Aeterni Patris* 1888. pokrenuo časopis *Rimski katolik*, koji je izlazio do 1896., a kao krčki biskup obnovio ga je 1903. davši mu naslov *Hrvatska straža*. Među Hrvatima skolastička tradicija ima dugu povijest, u drugoj polovini 19. st., otkada se može govoriti o neoskolastici, to je jedna od najvažnijih filozofija izučavanih na školama uz pomoć odgovarajućih priručnika. Razvoju neotomističkog pokreta svojim priručnicima i drugim radovima znatno je pridonio Antun Bauer, od 1887. do 1910. profesor filozofije na Bogoslovnom fakultetu u Zagrebu, a uz njega tu je još i profesor Stjepan Zimmermann. Marko JOSIPOVIĆ, *Philosophia perennis*, Zagreb, 2010., 15–28; Bernhard HÄRING, *Kristov zakon*, sv. I., 37–38.

vićevu zabilježbu o tome. S vjerojatnošću možemo samo pretpostavljati da su na to utjecale prilike vremena i društvo u kojem je živio. Svakako treba istaknuti činjenicu da je to bilo vrijeme nakon Drugog svjetskog rata kada su siromaštvo, glad, oskudica i ljudska patnja poharale onodobnim vremenom, a što nije Živkovića moglo ostaviti ravnodušnim, kao i mnoge dvojbe u savjesti koje su prouzročile ratne strahote i totalitarne ideologije. S druge pak strane možda je i njegov kratki rektorski mandat imao djelomičan utjecaj na revidiranje *Osnovnoga moralnog bogoslovlja*, a možda jednostavno netko od moralista ondašnjeg vremena, kao na primjer teolog Joseph Mausbach kojeg Živković citira, a koji je značajno pridonio ponovnom otkrivanju izvorne misli sv. Tome Akvinskog i povratku moralu kreposti te istovremeno i otklonu od dominirajućeg neotomizma i neoskolastike, prisutnih na osobit način u Noldinovim djelima.

Jedini odgovor koji od Živkovića možemo dobiti jest njegovo promišljanje o važnosti obnove i reforme morala koji pronalazimo u rukopisu: „Na osvit XX. vijeka ima moralno bogoslovlje kao znanost ove značajke: (a) usvaja Aristotelovsko-tomističku filozofiju i na tom osnovu izvodi filozofsko opravdanje svojih načela; (b) spaja pozitivni i skolastički metoda s kazuističkim. Tako vodi računa o potrebi ispovjednika u praksi i osvjetljuje primjenama teoretske izvode; (c) protkano je izvodima i propisima crkvenog i gradjanskog prava. Takav se znanstveni oblik moralnog bogoslovlja pokazao naučno opravdanim i ispravnim, jer po iskustvu stručnjaka stvarno zadovoljava svim potrebama. Nije nipošto bilo na mjestu posvema napustiti kazuistički metoda. Očito je naime, da čista teorija ne pomaže mnogo tamo gdje pojedinac nema okretnost u primjeni načela na često zamršene poteškoće u životnim zbivanjima."[271]

Nema sumnje stoga da Živković u svome naučavanju ostaje u okvirima kazuističkog morala svoga vremena, ali to ne znači da se nije djelomično odmicao od njega u svome nauku. Njegova je kvaliteta bila u tome što je pratio događanja svoga vremena ne samo vezano uz ideološka strujanja u ondašnjem društvu, nego prije svega teološka strujanja u Crkvi. Svoju misao je proširivao ne pozivajući se samo na autore jednog suvremenog svjetskog govornog područja nego više njih.

Skolastička metoda, na čelu sa naukom svetog Tome Akvinskog, u prvome je redu imala za svrhu sustavno produbljivanje moralne znanosti. Sljedeći korak u razradi moralne znanosti načinio je sv. Alfonz M. de Liguori koji je u prvome redu pred očima imao praktični kršćanski život, potrebe i shvaćanje vjernika. I ta je metoda uskladila velika i značajna načela crpljena iz objave i predaje, sa shvaćanjem i životom puka kao i ostalim njegovim vjerskim znanjem i vježbama.[272] Živković je u rukopisu, mogli bismo reći, napravio povezivanje ovih dviju metoda. Sustavno produbljuje teološku misao koju primjenjuje na praktični život kršćanina, koristeći se pri tome svim suvremenijim autorima

---

[271] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje. Uvod. Izvori i povijest* (rukopis), 22.

[272] Usp. *isto*, 8.

njegova vremena. U tom smislu, u rukopisu više dolazi do izražaja govor o kreposnom kršćanskom životu, dok je u knjizi bio više istaknut moral dužnosti. Naime, krepost nije samo uska staza u ljudskome životu, kako je bilo u knjizi promatrano, nego je životna snaga i okrjepa.

U daljnjem razumijevanju Živkovićeve teološke misli moramo istaknuti kako je među citiranim autorima ipak najviše onih koji su pisali u duhu kazuističkog morala. Živković tako navodi dominikance koji su zastupali probabiliorizam (Merkelbach, Prümmer), ali i isusovce koji su zastupali probabilizam (Noldin, Vermeersch). Živković, međutim, ne ostaje striktno na njihovim tumačenjima morala, već slijedi i misli nekoliko značajnih samostalnih moralista poput: Josepha Mausbacha, Otta Schilinga, koji su, kako već rekosmo, upravo u tom vremenu započeli obnovu moralne teologije u duhu povratka izvornoj teološkoj misli sv. Tome Akvinskog i moralu kreposti. Živković stoga i od njih preuzima određene misli, ali ih spaja s kazuističkom metodom u duhu sv. Alfonza M. de Liguorija.

Na tom tragu moramo iščitati Živkovićevo promišljanje o obnovi moralne teologije koje pronalazimo u rukopisu i gdje zapravo on još jednom argumentirano potvrđuje svoju ne nadiđenost kazuistike. On kaže sljedeće: „U posljednje su vrijeme nastali neki prigovori i izneseni neki novi pogledi za reformu moralnog bogoslovlja. Njihovi su prijedlozi da moralno bogoslovlje bude više dinamično, nego statično. To znači da treba više pridavati važnost vrijednosti i dobroti moralne nauke, nego njezinoj istinitosti i dokazima, više djelotvornosti na dušu i zaokruženosti ili cjelovitosti nego točnoj razdiobi i podjeli gradiva. Tako će, vele, više doći do izražaja jedinstvenost i snaga evandjeoskog uzora savršenosti Gospodina našeg Isusa Krista. Glavni je predstavnik ovoga mišljenja F. Tillmana koji u svome djelu od pet svezaka 'Handbuch der katholischen Sittenlehre', nema kazuističkih primjena, ni pravnih propisa, već dolazi do izražaja čista evanđeoska nauka."[273]

To nam govori kako je Živković pratio zbivanja na području moralne teologije svoga vremena te da je zamijetio kako upravo sa F. Tillmanom započinje u Njemačkoj jedna nova tendencija u moralu, ali koju on ne može slijediti. Možemo stoga steći dojam kao da se Živković bojao nadići kazuistički moral, iako je bio svjestan njegovih nedostataka, osobito pretjeranog legalizma koji se očitovao u važnosti koja se pripisivala „obvezi" kao i u minimalizmu kršćanskog života koji je proizlazio iz prenaglašene važnosti pozitivnog zakona, osobito crkvenog. Ipak, usporedbom knjige i rukopisa možemo sa sigurnošću konstatirati kako Živković u rukopisu iz 1948. ublažava svoj kazuistički govor u odnosu na knjigu iz 1938. To čini tako da u rukopisu veću važnosti i pozornost posvećuje kršćanskom kreposnom životu, jer ga on mora odmaknuti od slijepe poslušnosti autoritetu i zakonu. Na taj način Živković dublje ponire u ljudsku osobu i s jednog čisto objektivnog morala dužnosti pomiče se prema jednom moralu kreposti koji je ukorijenjen u osobnom promišljanju i izgradnji bogoslovnih i moralnih kreposti.

---

[273] *Isto*, 22.

U tom smislu, u daljnjem promišljanju želimo ukazati na ovaj Živkovićev odmak u pogledu poimanja moralnog bogoslovlja i kršćanskog života općenito. Drugim riječima, zbog obilja građe zadržat ćemo se na prva dva sveska *Katoličkoga moralnog bogoslovlja*, a treći, naslovljen *Božje i crkvene zapovijedi*, objavljen godine 1946. i koji jedini nije kasnije dorađen u rukopisu, ostavljamo za neka kasnija istraživanja. Možemo samo spomenuti kako Živković u toj knjizi slijedi metodu sv. Alfonza M. de Liguorija prema deset Božjih zapovijedi, a .u razradi tema također se poziva na autore koje smo spominjali i kod prva dva sveska.[274] Naime, za naš rad puno je važnije ono što je Živković istaknuo u predgovoru drugog sveska o *kršćanskim krepostima* u kojem naglašava kako „posebno moralno bogoslovlje izlaže moralne istine, propise i dužnosti, što ih čovjek ima prema sebi, Bogu i bližnjemu. K tomu pripadaju i crkvene zapovijedi."[275] Drugim riječima, Živković je uvidio potrebu da govor o kršćanskim krepostima prikaže u zasebnom djelu te ističe „da se tijekom godina uvjerio kako je dobro bilo što je kršćanske kreposti obradio u posebnom svesku. A napose ističe, kako se odasvud čuju glasovi bogoslova koji upravo obradu morala sv. Tome Akvinskog stavljaju za uzor i suvremenim piscima. Potrebno je i u moralu veću važnost položiti na nutarnju nego na izvanjsku stranu, više usvojiti duh i razloge propisa, nego slovo zakona."[276]

2.1.2. Definicija i osnovni pojmovi moralnog bogoslovlja

U knjizi iz 1938. Živković definira moralno bogoslovlje kao „jedan dio velike i uzvišene bogoslovske nauke koja raspravlja o Bogu, a o čovjeku i stvarima u svijetu ukoliko su s Bogom u vezi. Kad izvjesni dio ove bogoslovske nauke nazivamo moralnim, onda podrazumijevamo: nauk o Bogu ukoliko je On konačna svrha ne samo svega stvorenoga, nego prvenstveno svega ljudskoga djelovanja. S obzirom na to da je Gospod Bog točno odredio svrhu kad je čovjeka stvorio, svi se ljudski čini imaju odvijati tako, da čovjek po njima stigne na određenu metu i da se konačno smiri u Gospodu. Dio bogoslovske nauke što raspravlja kojim će i kakovim djelovanjem čovjek dospjeti do svoje konačne svrhe, zove se moralnim bogoslovljem."[277] U rukopisu, međutim, prvi dio definicije jednak je onome koji Živković donosi i u knjizi, ali u djelu definicije u kojem navodi Boga kao

---

[274] I u ovoj knjizi Živković se poziva na Tomu Akvinskoga, Merkelbacha, Mausbacha, Prümmera, Noldina, Vermeerscha, potom dokumente Prvoga vatikanskog koncila, ali temelj na kojem gradi ovo djelo jest nauk i metoda prema sv. Alfonzu Liguoriju. Budući da ovo djelo svojim sadržajem zasijeca u nova pitanja moralne teologije, osobito pitanje obiteljskog morala, zbog obilja građe nismo ga u mogućnosti ovdje detaljnije obraditi.

[275] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Predgovor. Kršćanske kreposti*, Zagreb, 1942., V.

[276] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Predgovor. Kršćanske kreposti* (rukopis), Zagreb, 1954.

[277] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, Zagreb, 1938., 2.

konačnu svrhu svega stvorenoga, iznosi tu tvrdnju sljedećim mislima: „Moralno bogoslovlje ima pred očima Boga ukoliko je On natprirodna ili nadnaravna konačna svrha svega ljudskog života. Tu svrhu ima čovjek postići svojim slobodnim, ljubavlju k Bogu prožetim djelovanjem. S obzirom na činjenicu da je Gospodin Bog čovjeku točno odredio svrhu, kad ga je stvorio, svi se ljudski čini imaju u životu ovom odvijati tako, da čovjek po njima stigne na odredjenu metu i da se konačno smiri u Gospodu. Dio bogoslovske znanosti što raspravlja kojim će i kakvim djelovanjem čovjek dospjeti do svoje nadnaravne konačne svrhe zove se moralno bogoslovlje."[278]

Zašto je umetnuo u rukopisu pojam „nadnaravno ili natprirodno" u tumačenje razumijevanja moralnog bogoslovlja kao znanosti, Živković nam odmah daje odgovor i pojašnjenja te ističe: „prirodna je ili naravna težnja u čovjeku da k svojoj sreći, upravo ko svome dobru teži kao k svojoj svrsi. Bogoslovska nauka ima ojačati tu naravnu težnju i razumno ju usmjeriti k cilju. Ona ima svjesno-voljnim činima upotpuniti i unaprediti prirodno ljudsko teženje, jer su samo svjesni i voljni čini put kojim čovjek u životu ima stupati k svojoj konačnoj svrsi."[279] Budući da ova znanost crpi svoja načela iz Božje objave, iz predaje i propisa Crkve, Živković je označava: „naukom, koja na osnovu pravila, sustavno razvijenih iz objave i razuma, ravna ljudskim djelovanjem i upravlja ga k Bogu kao nadnaravnoj konačnoj svrsi".[280]

Na tom tragu, pojam „nadnaravnog" koji je istaknuo u rukopisu, Živković dodatno tumači u govoru o poimanju bogoslovskog u odnosu na filozofski moral. Formalni predmet bogoslovskog morala jest „ravnanje i upravljanje ljudskog djelovanja u smislu objave, prema Bogu kao nadnaravnoj konačnoj svrsi. Tu čovjeka promatramo kao biće uzdignuto u nadnaravni red, kao dijete Božje pozvano na sudjelovanje s Njim u vječnom životu. Materijalni predmet moralnog bogoslovlja sačinjava cjelokupno ljudsko djelovanje što ga ljudi u zemaljskom životu izvode kao slobodna i razumna bića."[281] „Filozofski moral (etika) naprotiv ne vodi računa o nadnaravnoj čovjekovoj svrsi, pred očima ima samo čovječje naravne sposobnosti (moći) i onu svrhu kakvu bi čovjek imao da ga Bog nije uzdigao u nadnaravni red."[282]

U tom smislu moramo istaknuti kako Živković, iako i u knjizi govori o jednom i drugom tumačenju, u knjizi ne nalazimo poimanje čovjeka kao bića uzdignutog u nadnaravni red kao što je to u rukopisu, već samo navodi čovjeka kao dijete Božje pozvano

---

[278] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Uvod. Izvori i povijest* (rukopis), 3.

[279] *Isto*, 4.

[280] *Isto*. U knjizi je sve identično ovom prethodnom tumačenju iz rukopisa, samo nema pojma 'nadnaravno'. Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 3.

[281] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Uvod. Izvori i povijest* (rukopis), 5.

[282] *Isto*.

na sudjelovanje s Njim u vječnom životu. Također i u govoru o filozofskom moralu nije tumačenje jednako onom u rukopisu. Za njega kaže Živković kako on vodi računa o tzv. prirodnoj svrsi čovjekovoj, o njemu kao stvoru proizišlom iz Božje ruke, bez obzira na činjenicu da je on pozvan kao stvorenje Božje na vječni život s Njim.[283] Jasno je uočljivo kako Živković razvija svoju filozofsko-teološku misao u rukopisu te kako proširuje pojedina tumačenja i definicije. Tako u rukopisu nastavlja s tumačenjem, a kojeg ne nalazimo u knjizi, navodeći kako u govoru o razlici bogoslovskog i filozofskog morala nastavljamo „poznatu katoličku nauku o naravnom i nadnaravnom redu. Samo u toj pretpostavci možemo govoriti o naravnoj i nadnaravnoj čovjekovoj svrsi. Jedna drugu ne isključuje: nadnaravna pretpostavlja naravnu, na njoj gradi, usmjeruje i uskladjuje sve ljudsko djelovanje. U ovom redu Providnosti vodi ljubav, što je Duh Sveti izljeva u srca vjernika (Rim 5,5) k jednoj nadnaravnoj svrsi za sve ljude."[284]

Prema Živkoviću je stoga očit nerazmjer između naravne čovjekove svrhe i njegove sposobnosti, jer ljudsko se djelovanje prema uzvišenom pozivu na nadnaravni život raznovrsno odvija u ovom zemaljskom životu. Uspješno se i sigurno može odvijati jedino pod uplivom nadnaravnog elementa, a to je milost Božja. Ona naime omogućuje čovjeku djelovanje u nadnaravnom redu, odnosno u onom istom redu, pojašnjava naš autor, u kojem se nalazi njegova konačna svrha što je ima postići. Naravno i nadnaravno nemaju razmjera između sebe, a prema tome i moralno je bogoslovlje znanost sa svojim vlastitim predmetom i ne može se i ne smije poistovjećivati sa filozofijom morala ili etikom.[285]

Iz ovoga možemo vidjeti kako Živković sazrijeva u svojoj misli. Naime, i u knjizi Živković progovara o utjecaju milosti Božje na čovjekov život. Tako navodi kako je konačna svrha čovjekova „smirenje njegovo u Bogu ili posjedovanje Boga, natprirodna. Čovjekovo se djelovanje u tom smjeru i prema tome viskom cilju odvija na raznovrsne načine u životu, ali uvijek pod uplivom natprirodnoga elementa: pomoću milosti, koja omogućuje djelovanje u istom, natprirodnom redu. Sam po sebi i po svojim ljudskim silama ne bi čovjek bio da išta pridonese na putu k svojoj natprirodnoj svrsi."[286] Drugim riječima, očito je kako u rukopisu Živković snažnije naglašava važnost milosti kao nadnaravnog elementa Božjeg djelovanja u kršćanskom životu te donosi jasnija tumačenja i snažnije filozofske temelje s obzirom na pojmove naravnog i nadnaravnog.

Međutim, kada Živković govori o odnosu moralnog bogoslovlja sa ostalim teološkim granama, također o njegovom odnosu prema filozofskom moralu (etici), tada u rukopisu o tome govori još detaljnije i opširnije nego li je o tome govorio s obzirom na definiciju moralnog bogoslovlja. Navodimo stoga one misli koje je Živković donio

---

[283] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 3.

[284] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Uvod. Izvori i povijest* (rukopis), 5.

[285] Usp. *isto*, 6.

[286] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 4.

u rukopisu i time proširio bitno sadržajno razmišljanje o već spomenutim pojmovima „naravno i nadnaravno". On tako navodi, „oslanjajući se na iskustvenu činjenicu da je Stvoritelj u ljudsku prirodu usadio osnovna ćudoredna načela (poštuj Boga-čini dobro, kloni se zla, i dr.)", kako je naravna etika potrebna znanost, budući da je „ljudski razum svjetlo od vječnoga svjetla, iskra Božanske sposobnosti i moći u čovjeka. On spoznaje zakone života i prokazuje ih ljudima, nekad u većoj mjeri i čistijoj slici, nekad u manjem opsegu i manje jasnim pojmovima."[287] Ipak „filozofski moral/etika/ zaostaje za bogoslovskim moralom zbog mnogih razloga. Iznio ih je već Klement Aleksandrijski kad je rekao; 'da je od svake filozofije jača objava s razloga što je na njezinoj strani bolja spoznaja, veća sigurnost i Božji ugled/autoritet/'."[288] Živković donosi nekoliko zaključnih tvrdnji o usporedbi moralnog bogoslovlja kao znanosti i filozofije morala (etike), kojima ujedno i utvrđuje sljedeće prednosti za bogoslovski moral: „a. Etici je izvor samo ljudski um, moralu u prvom redu Božja Objava i predaja, a u drugom redu razum prosvijetljen kršćanskim vjerovanjem. Otud u moralu potpunije znanje i bogatiji sadržaj istina: o konačnoj svrsi, o značaju blaženstva, bogoslovskim krepostima, o sakramentalnoj milosti, o vjeri i dr.

b. Etika pretpostavlja naravnu svrhu čovjekovu u ovom životu. Zamišlja ga u prirodnom stanju, onako kako je proizišao iz Božje ruke, pa ga upravlja tako, kako bi ga valjalo upravljati, kad bi naravna svrha doista sama postojala i čovjek bio samo stvorenje a ne ujedno i dijete Božje pozvano k nadnaravnom životu. Moral naprotiv razvija načela za ljudski život osnovan na nadnaravnim osnovima; vjeri i ufanju u Boga, na ljubavi prema Njemu kao nadnaravnoj svrsi života.

c. Prema svrsi se ravnaju i sredstva u životu čovjekovom, dok mu etika pruža izvode čisto razumskog doumljivanja, bogoslovski moral mu daje nadnaravne pobude a time i jaču i stvarniju pomoć. Najprije mu iznosi nadnaravne pobude za dobro i plemenito djelovanje: ljubav prema Bogu, nadu na vječni život i strah od kazne za grijeh."[289]

2.1.3. Praktična usmjerenja i metode moralnog bogoslovlja

Govoreći o moralnom bogoslovlju Živković ističe kako ono „nije znanost koja ima samo odmjeriti što se mora, a pokazati što se ne smije činiti. Drugim riječima njegova zadaća nije samo ustanoviti kako će tko provesti život bez grijeha i na taj način izbjeći kazni koja neminovno stiže za svaki grijeh bilo na ovom, bilo na drugom svijetu. Zadaća je moralnog bogoslovlja istina uputiti pojedinca kako će se u životu očuvati od grijeha,

---

[287] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Uvod. Izvori i povijest* (rukopis), 12.

[288] *Isto*, 13–14.

[289] *Isto*, 14. U knjizi *Osnovno moralno bogoslovlje* Živković također donosi potonje navedena tvrdnje, međutim one su u rukopisu jasnije izrečene. Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 9.

ali u tom negativnom stavu nije sva njegova zadaća. Daleko je viša i znatnija privesti pojedinca do kreposnog kršćanskog života u smislu riječi sv. Petra apostola: 'Iz sve snage poradite da pokažete u vjeri svojoj krepost, a u kreposti znanje (2 Pt 1,5)'."[290] Unatoč prigovorima kako su protivnici kršćanstva prigovarali katolicima da premalo paze na krepost kao ideal kršćanskog života, već da se zadovoljavaju najmanjim zahtjevima, kao znanjem što jest a što nije grijeh, što jest a što nije dužnost, ipak je moralno bogoslovlje uvijek bila znanost koja je pokazivala pravi put i pravi Kristov duh. To je postizavala, navodi Živković, pokazujući prema Objavi s jedne strane što je ideal; kako treba kršćanski kreposno živjeti i raditi, a s druge strane upozoravajući što traži zakon i propis te u čemu ih nije slobodno prestupiti.[291]

Ukoliko postavimo pitanje je li moralno bogoslovlje nauk o krepostima ili nauk o dužnostima, Živković nam nudi sljedeće promišljanje. U povijesti moralnog bogoslovlja možemo ustanoviti dva glavna metodološka smjera; prvi odgovara mišljenju da je moralno bogoslovlje prije svega znanost o krepostima, odnosno o kreposnom ljudskom životu što vodi ka konačnoj svrsi, a drugi smjer odgovara mišljenju da je ono znanost o dužnostima kako su nam sustavno iznesene u objavi (Stari i Novi zavjet) i predaji. I jednog i drugog se smjera držala ova znanost u obrađivanju pojedinih pitanja i zato je uvijek imala dobrih razloga, konstatira Živković. Tako je metoda starih skolastika zajedno sa sv. Tomom Akvinskim išla za sustavnim produbljivanjem moralne znanosti. Pri tome se upozoravalo na ljepotu živog i stvarnog moralnog života, kako se očituje u kreposnom životu vjernika. Noviji način obrade ove znanosti kako ga je proveo sv. Alfonz M. de Liguori u prvome je redu pred očima imao praktični kršćanski život, potrebe i shvaćanje vjernika. I ta metoda je uskladila velika i značajna načela crpljena iz objave i predaje, sa shvaćanjem i životom puka kao i ostalim njegovim vjerskim znanjem i vježbama. Živković zaključuje kako se sve do njegovih vremena zadržao prvi način onaj sv. Tome Akvinskog te da su ga i teolozi njegova vremena koje navodi kao novije autore slijedili (Vermeersch, Merkelbach, Schilling, i dr), ali i drugi način ima svoju dobru stranu, pregledan je i praktičan i njime se čitatelj lakše snalazi u obilnoj građi, a i bliži je već poznatom pregledu vjerskih propisa, i njega također usvajaju moderni autori (Noldin-Schmitt, Mausbach, i dr).[292]

---

[290] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Uvod. Izvori i povijest* (rukopis), 6–7.

[291] Usp. *isto*, 7. Ovakvo tumačenje zadaće moralnog bogoslovlja pronalazimo i u knjizi, jedino što Živković u rukopisu umeće svetopisamski citat koji ne navodi u knjizi i stilski oblikuje ljepše rečenice. Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 4–5.

[292] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Uvod. Izvori i povijest* (rukopis), 8–9. U knjizi Živković na isti način progovara o dva smjera s obzirom na znanost moralnog bogoslovlja i nema sadržajno nikakve bitne razlike. Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 4–5.

Govoreći, pak, o metodama moralnog bogoslovlja koje ova znanstvena disciplina koristi pri obradi moralnih pitanja i tema, Živković i u knjizi[293] i u rukopisu[294] naglašava da je moralno bogoslovlje praktična znanost jer ona iz objavljenih istina Svetog pisma i predaje izvodi razumnim zaključivanjem ispravna pravila i postavlja čvrste smjernice za ljudsko djelovanje, sustavno ih razrađuje ali i primjenjuje na konkretne slučajeve iz života. Živković stoga navodi tri metode: pozitivnu metodu (iznosi moralne istine iz izvora, dokazuje ih i sustavno razvrstava), skolastičku metodu (iznosi istine iz izvora, razumno ih pojašnjava, brani ih od prigovora i tako produbljuje i učvršćuje), i kazuističku metodu (ne vodi računa o sustavnom izlaganju moralne nauke, nego o primjeni načela u praktičnim slučajevima). Autor, međutim, spominje i asketsko-mističku metodu koja ima pred očima stupnjeve savršenstva u kreposnom ljudskom životu.[295]

Ovdje možemo, stoga, još jedanput spomenuti Živkovićevo promišljanje o reformi u metodi i sadržaju moralnog bogoslovlja: „Na osvit XX. vijeka ima moralno bogoslovlje kao znanost ove značajke: (a) usvaja Aristotelovsko-tomističku filozofiju i na tom osnovu izvodi filozofsko opravdanje svojih načela; (b) spaja pozitivni i skolastički metoda s kazuističkim. Tako vodi računa o potrebi ispovjednika u praksi i osvjetljuje primjenama teoretske izvode; (c) protkano je izvodima i propisima crkvenog i gradjanskog prava. Takav se znanstveni oblik moralnog bogoslovlja pokazao naučno opravdanim i ispravnim, jer po iskustvu stručnjaka stvarno zadovoljava svim potrebama. Nije nipošto bilo na mjestu posvema napustiti kazuistički metoda. Očito je naime, da čista teorija ne pomaže mnogo tamo gdje pojedinac nema okretnost u primjeni načela na često zamršene poteškoće u životnim zbivanjima. Nisu na mjestu ni prigovori da su u moralu prevladali filozofski izvodi na račun neposrednog učinka Božanske objave, da je moralno bogoslovlje odviše apstraktno, a premalo živo i protkano ljubavlju, da se u njemu više pazi ne propise i zapovijedi nego na krepost i savršenstvo života. Nitko ne niječe, da je tu i tamo bilo negdje, a ima i danas pretjeranosti i pogrešaka u tom smislu. Ali se ne može osporiti da je skolastička filozofija mnogo pridonijela jasnoći pojmova, točnom odredjenju i dosljednom redoslijedu, što omogućuje sustavno izlaganje opširnog gradiva ove nauke. Konačno, ako su pravna načela i propisi razmjerno mnogo zastupani u moralu to nije na štetu. Dokle god se pazi da moralna nauka ne izgubi svoga duhovno-praktičnog značaja, po kojem ona čovjeka duhovno oblikuje i vodi ga k nadnaravnoj svrsi, ne može ni crkveno ni gradjansko pravo sa svojim propisima i zahtjevima smetati u moralu."[296] Na tom tragu Živković zaključuje kako se u moralu, s obzirom na prigovore koji su bili aktualni za njegova vremena, treba čuvati dviju opasnosti: „a. moralnog pasivizma (ne treba se toliko truditi, jer

---

[293] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 13.

[294] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Uvod. Izvori i povijest* (rukopis), 21.

[295] Usp. *isto*; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 13.

[296] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Uvod. Izvori i povijest* (rukopis), 22.

će Bog sve izvesti u čovjeku) i b. nezdravog supernaturalizma (što svijet donosi neka i uklanja, čovjek neka se za to ne brine)".[297]

U svjetlu ovoga promišljanja Živković navodi i izvore na kojima se temelji ova znanstvena disciplina. Tako on u rukopisu svoj govor o izvorima započima sljedećim mislima, a kojih nema u knjizi: „pojam izvora može se uzeti dvojako: a. kao misao (ideja) iz koje slijedi moralna istina kao iz svoga prvotnoga vrela, b. izvor kao mjesto gdje se nalaze spoznane moralne istine. U prvom je smislu govor o pravom izvoru /'fons'/, a u drugom o izvoru kao mjestu /'locus'/."[298] Budući da nam nije namjera obrazlagati svaki od pojedinih izvora, samo ćemo navesti ono najbitnije i reći koji su to izvori. Prema Živkoviću to su oni isti izvori iz koji izvire čitava bogoslovska znanost. Na prvome mjestu je to objava sadržana u Svetom pismu i Predaji, a na drugom ljudski razum. Naime, u Svetom pismu sadržana je moralna ocjena ljudskog postupanja u najrazličitijim životnim prilikama, a negdje je to vidljivo iz naloga i opomena, a negdje pak iz nagrade ili kazne, a negdje opet po primjerima sveta i kreposna života.[299]

Razum, iako kao drugotni izvor moralnog bogoslovlja, jest u biti prvotni i glavni izvor otkud crpimo moralne istine. Živković stoga navodi kako je „uloga razuma, makar kao i drugotnoga izvora vrlo važna. To se vidi iz dva razloga: a. u prvom redu spoznaje pojedinac svoje naravne ćudoredne dužnosti preko razuma i stoga ga opravdano možemo nazvati izvorom moralnih zakona; b. u drugom redu razum osvjetljuje iz objave primljene nadnaravne istine, izvodi što treba doumljivanjem izvesti, sustavno izlaže ono što nije dosta jasno povezano, ispituje ljudsku narav i uvjete njezina djelovanja."[300] Zaključno za razum kaže Živković da je ispravno reći kako je njegova zadaća kao izvora temeljito ispitati i razborito primijeniti načela i dokaze zdrave filozofije. Ali još je ispravnije shvatiti razum kao izvor moralnih istina u tom smislu što su ćudoredna načela s jedne strane u njemu sadržana, ukoliko ih razum shvaća, spoznaje kao glasnika volje Božje, a s druge strane ukoliko iz tih načela svaki pojedinac može izvoditi zaključke i prema njima usmjeravati svoje djelovanje.[301]

Zaključno stoga možemo reći kako je i u određenju moralnog bogoslovlja te njegove zadaće Živković u rukopisu otišao korak dalje u svojim razmišljanjima. Njegova su mišljenja jasnija i preciznija, filozofski su dobila jače argumente te su obogaćena teološkim sadržajem. Drugim riječima, Živković je i u ovim pitanjima pratio strujanja svoga vremena te ih nastojao, u granicama svojih mogućnosti, ucijepiti u svoju teološku misao.

---

[297] *Isto*.

[298] *Isto*, 29.

[299] Usp. *isto*, 29–30.

[300] *Isto*, 42–43.

[301] Usp. *isto*, 44. Ovakvo tumačenje o razumu iz rukopisa ne nalazimo u knjizi. Iako navodi jednake izvore, oni su prikazani sažetije i objektivnije. Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 19–29.

2.2. Kršćanski moral

Govoreći o praktičnom življenju kršćanskog morala Andrija Živković u svom teološkom promišljanju polazi od antropološke potrebe traženja smisla ljudskoga života, jer „upoznati smisao ljudskoga života bila je i ostat će zauvijek najviša ljudska mudrost".[302] U tom smislu, a u duhu teologije sv. Tome Akvinskoga, Živković na osobit način posvećuje pozornost govoru o konačnoj čovjekovoj svrsi. Stoga, za razliku od knjige *Osnovno moralno bogoslovlje* iz 1938., Živković u rukopisu znatno proširuje govor o konačnoj svrsi ljudskoga života. Drugim riječima, kao što ističe u knjizi, tako i u rukopisu Živković polazi od činjenice da su svi ljudi dužni poći putem koji vodi konačnoj svrsi. Međutim, u rukopisu on to proširuje sljedećim riječima: „htjeli ljudi ili ne htjeli, znali ili ne znali njihova konačna svrha objektivno postoji. Njihov je život nužno upravljen k toj svrsi po volji Stvoritelja ljudske prirode. Kako će razmišljanja o vlastitoj sudbini i položaju u svijetu svakoga prije ili poslije dovesti do toga uvjerenja radi toga se nijedan čovjek neće namjerno otimati tom potrebnom znanju. Što više on mu se i ne može posve oteti, jer ga sama njegova razumna narav sili, da razmišlja o konačnoj svrsi svoga života."[303]

Osim toga, važno je naglasiti kako Živković, za razliku od knjige gdje za točno određivanje životnoga smisla koristi pojam „pozitivni teološki izvori", u rukopisu navodi da su temelji tome određivanju Božja objava i predaja kojima čovjek zadobiva veće duševno obogaćenja.[304] Drugim riječima, u knjizi iz 1938. postavke Živkovićeva promišljanja o konačnoj svrsi proizlaze, prije svega, iz moralne filozofije, dok u rukopisu to proširuje razlozima iz psihologije te osobito iz teologije. On stoga piše kako „mnoge filozofske istine što ih potanje raspravlja moralna filozofija i psihologija, usvajamo u moralnom bogoslovlju",[305] ali te filozofske istine moramo učvrstiti i dokazima uzetim iz objave i predaje koji i jesu prvotni izvori za moralno bogoslovlje. Govoreći tako o nadnaravnoj svrsi Živković ističe kako tek kada čovjek upozna činjenicu objave u njemu se može povećavati filozofsko razmišljanje i unutrašnju pripravnost na vjeru.[306] Pravoga kršćanskoga života nema bez vjere u kršćanske istine te je „vjera nužan preduvjet za krepostan kršćanski život, a moralna praksa slijedi iza

---

[302] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Knjiga I. Konačna svrha ljudskoga života* (rukopis), 1; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 53.

[303] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Knjiga I. Konačna svrha ljudskoga života* (rukopis), 2.

[304] Usp. *isto*; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 55.

[305] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Knjiga I. Konačna svrha ljudskoga života* (rukopis), 4.

[306] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Uvod i izvori* (rukopis), 29; *Knjiga I. Konačna svrha ljudskoga života* (rukopis), 4.

vjere ili bolje iz vjere".[307] Razumska je spoznaja stoga drugotni izvor moralnog bogoslovlja jer njome otkrivamo istine naravnog i nadnaravnog reda. Razum je, naime, samo sposoban iznalaziti, doumljivanjem izvoditi i o istinama naravnoga reda zaključivati. Tek prosvijetljen svjetlom vjere razum može razumjeti vjerske istine, tj. objašnjavati i točnije tumači istine nadnaravnog reda.[308] Razvidno je iz navedenoga kako je prema Živkoviću vjera čin razuma koji pristaje uz Božansku istinu na zahtjev volje, koju Bog svojom milošću potiče, jer razumom čovjek prihvaća objavljene istine i uz njih pristaje.[309]

Budući da Živković u svojim izlaganjima slijedi smjernice dogmatske konstitucije *Dei Filius* o katoličkoj vjeri Prvoga vatikanskog sabora, on se poziva na činjenicu nadnaravne objave te da se svjetlom naravnog ljudskoga razuma može iz stvorenih stvari spoznati Božja opstojnost. Na temelju rečenoga on i govori o moralnom bogoslovlju kao znanosti koja na osnovu pravila, sustavno razvijenih iz objave i razuma, ravna ljudskim djelovanjem i upravlja ga k Bogu kao natprirodnoj konačnoj svrsi. Bog je u svojoj beskrajnoj dobroti odredio čovjeka za nadnaravni cilj, to jest da bude sudionikom u božanskom dobru, koje u potpunosti nadilazi shvaćanje ljudskog uma.[310]

Na tom tragu možemo razumjeti navod Andrije Živkovića koji u rukopisu ističe kako svoje „izvode o konačnoj svrsi otpočinje slijedeći nauk sv. Tome Akvinskog. Ispravna je njezina spoznaja najvažnija stvar u ljudskome životu."[311] U tom smislu, kada Živković govori o konačnoj svrsi ljudskoga života, kod njega se isprepleće govor o racionalnoj spoznaji i Božjoj objavi, baš kako smo i prethodno napomenuli prema smjernicama konstitucije *Dei Filius*. U prvome redu treba razumjeti da je svrha ono radi čega se nešto pokreće, poduzima ili događa u životu. Ona je poticaj nekom biću da se pokrene na djelovanje. No kod razumnih bića ona je upravo ono što biće želi postići, jer je svojstveno razumnim bićima da se odlučuju na djelo kad su u stanju razumno opravdati svoj čin. Tako razum treba uvijek najprije razmotriti predmet, osvijetliti ga i ocijeniti a potom se volja ima odlučiti na čin. Jer se radi o razumnom biću mora postojati i određeni uzrok ili povod zbog kojega se razumno biće upušta u djelo kako bi postiglo željeni cilj. Taj određeni uzrok u kojeg se razumno biće ne opredjeljuje nužno nego slobodno jest upravo željeno dobro za kojim volja teži.[312]

---

[307] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Uvod i izvori* (rukopis), 9; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 6.

[308] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Uvod i izvori* (rukopis), 29.

[309] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, Zagreb, 1942., 78–79.

[310] Usp. Henrich DENZINGER – Peter HÜNERMANN, *Dogmatska konstitucija „Dei Filius" o katoličkoj vjeri*, Đakovo, 2002., br. 3004–3007.

[311] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Knjiga I. Konačna svrha ljudskoga života* (rukopis), 4.

[312] Usp. *isto*, 5; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 56.

Živković će, stoga, kada govori o ulozi racionalne spoznaje u otkrivanju svrhe, lako ustvrditi kako je najlakše ispravno odrediti svrhu ljudskoga života tek kada ustanovimo određeni odnos koji postoji između razumnog stvorenja i Stvoritelja. U tom smislu, nastavlja Živković svoje promišljanje, taj nam se odnos jasno očituje u izvješću o Božjem stvaranju čovjeka. Bog je, naime, svoje savršenosti objavio preko dobara što ih je dao i daje stvorenjima. Bogu je bila svrha saopćiti svoju dobrobit stvorenjima, a stvorenim dobrima imati udio na toj dobroti.[313] Svako pojedino umsko biće postiže svoju konačnu svrhu time što spoznaje Boga. A posljednja svrha čovjeka i bilo kojeg umskog bića zove se *sreća* ili *blaženstvo*. Živković stoga zaključuje kako će čovjek postići konačnu svrhu svoga života tek u trenutku kada bude gledao Boga licem u lice. Na tom tragu možemo i razumjeti zašto Živković daje prednost pojmu „ljudska narav" u odnosu na pojam „ljudska priroda", budući da izraz *narav* u hrvatskom jeziku više označava onaj dio stvorene prirode, što je u izvanjskom vidljivom svijetu predstavlja čovjek.[314]

2.2.1. Što je konačna svrha i u čemu je životna sreća?

Kako već rekosmo, Živković u rukopisu proširuje svoj govor o svrsi života te navodi kako je „svrha ono radi čega se nešto poduzima ili dogadja. Ona je povod ili poticaj da neko biće pokrene ne djelovanje. I kod nagonskih pokreta nerazumnih bića, pogotovo kod razvijenih pokreta razumnih bića, ima svrha značaj uzroka koji pokreće na čin. Taj se odredjeni uzrok, povod ili poticaj na djelovanje naziva uzročnom svrhom ili *causa finalis*."[315] Svoje promišljanje o konačnoj svrsi Živković stoga nastavlja govoreći o djelovanju razumnih bića koja ovise o spoznaji svrhe, jer svrha je za njih baš ono što žele postići ili radi čega se pokreću na neko djelovanje. Razum uvijek treba razmotriti, osvijetliti i ocijeniti predmet, a volja se nakon te prethodne spoznaje ima odlučiti na čin, kao što smo i naveli u uvodnom tekstu. Iz razloga što se kod razumnih bića radi o pokretanju na čin, mora postojati odredjeni povod ili uzrok, zbog kojega se razumno biće upušta u djelo da postigne taj i takav željeni učinak. Ukoliko se svrha ne prikaže čovjeku kao njegovo dobro, čovjek se djela ne prihvaća. Pozivajući se na riječi sv. Tome Akvinskoga Živković izlaže kako je očito, s obzirom na prethodno navedene tvrdnje da se svrha djelovanja stvarno poistovjećuje s pojmom dobra, iako se po sebi (formalno) razlikuju.[316]

---

[313] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Knjiga I. Konačna svrha ljudskoga života* (rukopis), 11–12; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 66.

[314] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Knjiga I. Konačna svrha ljudskoga života* (rukopis), 4.

[315] *Isto*, 5.

[316] Usp. *isto*; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 55; Toma AKVINSKI, *Suma teologije* I-II, q. 19, a. 9.

Razumno biće svrsi prilazi svjesno i slobodno i u svome djelovanju uvijek ide za nekom svrhom kao za nekim svojim dobrom. Razvidno je kako Živković slijedi misao sv. Tome Akvinskog, jer Toma govori kako svaki „djelatelj djeluje radi dobra. Cilj je ono u čemu se smiri težnja djelatelja ili pokretača, kao i onoga što biva pokretano. No to je u pojmu dobra da je dovršenje težnje; jer *dobro je ono čemu sve teži*. Dakle svaka djelatnost i kretanje događaju se radi dobra."[317]

Andrija Živković govori i o potrebi razlikovanja svrhe čina i činioca, jer svrsi čina je upravljen čin sam po sebi i k njoj stremi po svojoj naravi. Ona se još naziva i objektivnom svrhom iz razloga što predstavlja ono dobro koje se činom postiže. Svrha činioca je pak isto što i namjera s kojom netko izvršuje određeni čin. Budući da je ona uvijek njegov osobni čin opravdano se naziva subjektivnom svrhom.[318] Također promišlja o svrsi kao bližoj, daljnjoj i konačnoj s obzirom na cilj, gdje ne unosi znatnije razlike u rukopis s obzirom na knjigu, kao što smo mogli primijetiti i u govoru o svrsi čina i činioca. Jedino proširuje govor o bližoj svrsi navodeći kako se ona još zove i „najbliža iz razloga jer ju nosilac radnje ima napose pred očima, i u prvom redu smjera na nju, izmedju prirodnih učinaka nekoga djela. Činilac odabire jedan učinak i ide za njim kao svrhom."[319] Daljnjom se zove ona svrha zbog koje netko vrši djelo s namjerom da preko njega postigne pravu svrhu do koje mu je stalo. Ona se još naziva i posrednom iz razloga jer je ona upravo sredstvo do postignuća nekog dobra. Što se tiče konačne svrhe ona označuje ono dobro koje je poželjno samo zbog sebe.[320]

U rukopisu, međutim, Živković donosi i jednu novost kada govori o naravnoj i nadnaravnoj svrsi s obzirom na red Providnosti. Tako za naravnu svrhu Živković piše kako njome „zovemo svrhu za koju je čovjek određen kao Božji stvor i za koju bi imao po sebi sposobnosti u svojim naravnim moćima. Nadnaravnom zovemo svrhu na koju je čovjeka pozvao Bog svojom posebnom odlukom i podigao ga u nadnaravni red, odredivši mu iza smrti život u sjedinjenju sa sobom. Za tu svrhu čovjek nema sposobnosti u samom sebi, treba Božju pomoć da do nje može doći."[321] Iz navedenih razloga očito je da ne možemo govoriti o konačnoj svrsi ljudskoga života bez osobita osvrta na Boga. „Svi moralni ljudski čini–bili dobri ili zli–uvijek su voljni čini. A kako volja ne djeluje nego pod uplivom svrhe, upravo nekog stvarnog ili umišljenog dobra-sve je ljudsko djelovanje trajno pod

---

[317] Toma AKVINSKI, *Suma protiv pogana II.*, Zagreb, 1994., 13.

[318] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Knjiga I. Konačna svrha ljudskoga života* (rukopis), 6–7; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 56–57.

[319] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Knjiga I. Konačna svrha ljudskoga života* (rukopis), 8.

[320] Usp. *isto*; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*,57–58.

[321] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Knjiga I. Konačna svrha ljudskoga života* (rukopis), 10.

uplivom najvećega dobra ili konačne svrhe koja pokreće sve ljudsko djelovanje."[322] Očito je kako „volja teži za nekim dobrom i svrhom. Prema tome, očigledno je da iz svrhe izvire osebujno ljudsko obilježje ljudskih čina. Ljudski čin završava tamo gdje volja postavlja sebi svrhu. Svrha se nalazi na početku nekog čina u nakani te je na taj način prisutna u volji."[323]

Postavljajući si pitanje kakvu je svrhu imao Bog kod stvaranja Živković odgovara, pozivajući se na dogmatski konstituciju *Dei Filius* o katoličkoj vjeri Prvoga vatikanskog sabora, kako Bog objavljuje svoje savršenosti što ih daje stvorenjima. Bogu je, naime, svrha bila saopćiti svoju dobrotu stvorenjima, a stvorenim dobrima imati udio na toj dobroti. Na tom tragu, navodi Konstitucija, „taj sam pravi Bog, svojom dobrotom i 'svemogućom snagom', ne da poveća niti da stekne svoju blaženost, nego da očituje svoju savršenost preko dobara koja dodjeljuje svojim stvorenjima, i najslobodnijom odlukom zajedno od početka vremena, iz ničega je sazdao stvorenje, i duhovno i tjelesno…"[324] S obzirom na navedeno, nastavlja Živković, objektivna svrha stvaranja za Boga je sam Bog, Božja bitnost i zato je subjektivna Njegova svrha kao Stvoritelja očitovanje ili stvaranjem priopćena božanska dobrota razumnim stvorenjima. Preko stvaranja se Božja dobrota izlijeva na svijet kao iz izvora svake dobrote, a čovjeku koristi kao izvanjsko sredstvo spasenja. Za stvorenog je čovjeka objektivna svrha Božja dobrota koja mu je namijenjena da je svojim ograničenim moćima obuhvati. Njen je predmet objektivna izvanjska slava Božja što ju predstavlja Božje savršenstvo odraženo u savršenstvu stvorenja, a subjektivna je čovjekova svrha ostvareno sudioništvo s Bogom.[325]

Govoreći o potvrdi postojanja konačne svrhe u ljudskom životu Živković nastavlja slijediti misao sv. Tome navodeći da „početak svakog ljudskog djelovanja dolazi od želje za nekim dobrom, te da što god čovjeka pokreće na djelovanje, pokreće ga pod vidom dobra".[326] Konačno smirenje i zadovoljenje čovjeka za njega predstavlja konačnu svrhu ili konačnu sreću, zato čovjek k njoj i smjera. Kad mu ta svrha ne bi donijela tog smirenja tada bi čovjek tražio drugu svrhu, dok se ne bi konačno smirio i zadovoljio.[327] Stoga, proširujući svoj govor u rukopisu, Živković navodi kako „svjesna pak želja za konačnim

---

[322] *Isto*.

[323] Anto GAVRIĆ (ur.), *Toma Akvinski. Izabrano djelo*, Zagreb, 2005., 436–437.

[324] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Knjiga I. Konačna svrha ljudskoga života* (rukopis), 11–12; Henrich DENZINGER–Peter HÜNERMANN, „Dogmatska konstitucija 'Dei Filius' o katoličkoj vjeri", u: *Zbirka sažetaka vjerovanja definicija i izjava o vjeri i ćudoređu*, br. 3002.

[325] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Knjiga I. Konačna svrha ljudskoga života* (rukopis), 14–15.

[326] *Isto*, 17; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 58.

[327] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Knjiga I. Konačna svrha ljudskoga života* (rukopis), 18–19; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 58–59.

dobrom nužno mora doći do takvoga dobra koje je jedino u stanju zadovoljiti sve razumne ljudske težnje i smiriti ih u trajnom i nepomućenom zadovoljstvu".[328]

Glavna misao jest da je konačna svrha ljudskoga života postići i ostvariti izvanjsku slavu Božju, a tu misao, kako smo vidjeli u prethodnim recima, imao je Bog stvarajući svoja stvorenja. Jedino Bog može svoju savršenost priopćiti stvorenjima tako da ih usreći kao izvor dobrote, a da od toga sam ništa ne dobiva. Živković navodi sljedeće misli: „Čitav svemir služi tako Bogu na slavu. Sve je stvoreno k Bogu usmjereno. A jer je sveto ujedno očitovanje Njegove dobrote i ostalih njegovih savršenstava u svemu stvorenom svijetu odsijeva Božanska moć i dobrota."[329] U konačnici „ima samo jedna subjektivna čovjekova svrha, to je konačna sreća u blaženom gledanju i uživanju Boga".[330] Budući da ove retke ne nalazimo u knjizi iz 1938., razvidno je kako Živković sadržajno upotpunjuje rukopis sljedeći, prije svega, Tominu misao.[331] Naime, prema sv. Tomi Akvinskomu „umsko bivstvo teži za spoznajom Boga kao za svojom svrhom. Svako pojedino umsko biće postiže svoju konačnu svrhu time što spoznaje Boga. A posljednja svrha čovjeka i bilo kojeg umskog bića zove se *sreća* ili *blaženstvo*. To je naime ono što svako umsko bivstvo želi kao konačnu svrhu i samo radi njega."[332] S obzirom na navedenu Tominu misao, Živković pojašnjava kako bi u tom konačnom dobru moralo biti sadržano ne samo sve što čovjek može poželjeti, nego mora biti i isključeno sve što može umanjiti postignut sreću.

U izvanjskim dobrima ne stoji blaženstvo, jer bogatstvo, slava, čast i moć ne mogu nam pružiti blaženstvo o kojem nam Toma govori zbog toga što nam ta dobra nisu u stanju zadovoljiti u potpunosti ljudske težnje, nisu stalna a čak ih možemo i izgubiti. Isto tako ni konačna sreća piše Živković ne stoji ni u unutarnjim osobnim dobrima kako u tjelesnim tako ni u duševnim.[333] Na tom tragu, govoreći o duševnim dobrima, Živković u rukopisu unosi i pojam „postizanja kreposti". Naime, u knjizi ne nalazimo ovaj govor o kreposti, već samo Živkovićevu napomenu kako duševna dobra nemaju apsolutne vrijednosti te da im je sva vrijednost relativna, budući da preko njih samo stupamo do konačne svrhe. U rukopisu stoga Živković proširuje ovaj govor, osobito o odnosu kreposti i znanja, te navodi kako čovječja duša neodoljivo teži za svojom srećom i blaženstvom ili

---

[328] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Knjiga I. Konačna svrha ljudskoga života* (rukopis), 19.

[329] *Isto*, 20; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 65.

[330] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Knjiga I. Konačna svrha ljudskoga života* (rukopis), 23.

[331] Usp. *isto*, 18–23; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 64–68.

[332] Toma AKVINSKI, *Suma protiv pogana II.*, 91–99.

[333] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Knjiga I. Konačna svrha ljudskoga života* (rukopis), 24–27; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 60–62.

za svojim konačnim dobrom i otud joj i težnja za što većim i potpunijim znanjem, i otud nastojanje postići u životu visoki stupanj kreposti.[334] Razvidno je kako Živković u svojim promišljanjima ide naprijed s obzirom na tiskano izdanje iz 1938. godine, gdje je temelj svega promišljanja bio samo na načelu, odnosno moralnom principu, dok u rukopisu govor proširuje tumačenjima o važnosti stjecanja kreposti.

„Blaženstvo ili konačna ljudska sreća stoji u ostvarenju ili postignuću konačne svrhe."[335] Konačna svrha osnovni je pokretač duševnih ljudskih moći jer sve one teže za srećom, to jest dobrom. Stoga osvrtom na sve navedene tvrdnje zaključujemo da je konačna svrha ljudskoga života u Bogu najsavršenijem dobru, i u njemu je konačna sreća čovjekova. Razumna stvorenja svojim činima spoznaje i ljubavi promiču slavu svoga Stvoritelja, dok su na ovozemnom putu k vječnom životu. U ovom životu njihovo je gledanje posredno preko slika i pomoću sličnosti, a spomenutim činima spoznaje i ljubavi svaka će duša svoga Stvoritelja slaviti i nakon smrti, ali neposredno.[336] Živković u rukopisu stoga unosi bilješku, a koje nema u knjizi, u kojoj objašnjava kako srednjovjekovna skolastika gleda na pitanje konačne čovjekove svrhe, a time nam ujedno i pojašnjava svoj stav kako u svome izlaganju slijedi sv. Tomu. Naime, svi teolozi toga vremena razlikuju objektivnu i subjektivnu konačnu svrhu. Objektivna im je slava Božja, koja je u tome da Boga treba pretpostaviti svim drugim dobrima i nadasve ga ljubiti, a subjektivna je svrha u vječnom blaženstvu koje je prema njihovom učenju samo u uživanju Boga. Tako je prema sv. Tomi težnja za blaženstvom po svojoj prirodi upravljena više na gledanje Boga nego na uživanje sadržano u gledanju.[337]

2.2.2. Formalni značaj blaženstva

Konačno čovjekovo dobro je nematerijalno i izravno ga se i formalno čovjek ne može dotaći, može ga samo obuhvatiti svojim duševnim moćima to jest razumom i voljom. Iz rečenoga ne proizlazi ništa drugo nego da konačno blaženstvo ne može biti ni u čemu drugom nego u činima što ih duša izvodi i razumom i voljom. A to su spoznaja i ljubav.[338] Od ovih temeljnih postavki, kako u knjizi tako i u rukopisu, Živković polazi kako bi prikazao što je to i u čemu neposredno gledanje i uživanje Boga. „Formalno blaženstvo prvenstve-

---

[334] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Knjiga I. Konačna svrha ljudskoga života* (rukopis), 27; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 62.

[335] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Knjiga I. Konačna svrha ljudskoga života* (rukopis), 30.

[336] Usp. *isto*, 31–33; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 63–64.

[337] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Knjiga I. Konačna svrha ljudskoga života* (rukopis), 34.

[338] Usp. *isto*, 35; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 69.

no stoji u činu objave. Spoznanje se i gledanje odnose isključivo na Boga."[339] Stoga tvrdi Živković kako „konačna sreća ili blaženstvo ljudsko ne može stajati ni u čemu drugom, osim u sjedinjenju s Bogom iza smrti (*visio beatifica*)".[340]

Slijedeći nauk sv. Tome, Živković izlaže kako to gledanje Boga licem u lice može se ostvariti samo u neposrednom (intuitivnom) gledanju Božje biti, te iz toga izvodi sljedeće zaključke: „a. Samo je razumna narav sposobna da bude blažena, t.j. da uživa blaženstvo. Na mjestu je stoga da ga uživa preko one moći, po kojoj se odlikuje izmedju svih drugih bića; preko razuma. b. Razum ima u svakom pojedinačnom slučaju razlučiti pravu sreću od krive, t.j. od krivoga dobra. volja je slijepa moć, pa znade često smatrati svojom srećom i ono što nikako nije. c. Formalni je predmet razuma istina koju shvaćamo spoznajom dotične stvari. Narav nas nuka da spoznajući učinke tražimo njihove uzroke te tako prodiremo do bitnosti stvari. Kad je čovjek u traganju za istinom upoznao opstojnost Boga još nije zadovoljan jer želi spoznati što je i kakav je On u sebi. Smiren će i zadovoljan biti kad dopre do gledanja Boga i u Njemu do spoznanja prvog uzroka sviju stvari. Za života mu to nije moguće, samo analognim putem, samo nakon smrti ga može spoznati neposredno (intuitivno)."[341]

I u tiskanom izdanju *Osnovnoga moralnog bogoslovlja* govori Živković o blaženom gledanju Boga licem u lice. No taj je govor općenitiji i nema u njemu prizvuk odnosa prema subjektu, te tako navodi kako „objekt našega uma jest istina koju obuhvaćamo spoznajom bitnosti dotične stvari. Priroda nas nuka da spoznajući učinke tražimo uzroke. Svoje će savršenstvo čovjek postići sjedinivši se s Bogom kao s objektom u kojem i sve ostalo potpuno upoznaje."[342]

Osvrtom na odnos izvanjske slave Božje i čovjekova blaženstva Živković u rukopisu proširuje sadržajno tekst te navodi da je „objektivna i subjektivna svrha u jednom te istom predmetu (Bog = blaženstvo). Slava se odnosi na Boga, a blaženstvo na čovjeka. Postizavaju se jednim te istim činima spoznaje i ljubavi. Tako se subjektivna konačna svrha razumnih stvorova istovjetuje s objektivnom svrhom svega stvorenoga; vanjskom slavom Božjom. Slava je Božja za čovjeka prvotna, a subjektivna sreća ili blaženstvo drugotna svrha."[343] Sljedeći i dalje vjerno nauk sv. Tome, Živković u rukopisu pojašnjava

---

[339] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Knjiga I. Konačna svrha ljudskoga života* (rukopis), 36; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 69.

[340] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Knjiga I. Konačna svrha ljudskoga života* (rukopis); Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 69.

[341] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Knjiga I. Konačna svrha ljudskoga života* (rukopis), 37.

[342] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 70.

[343] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Knjiga I. Konačna svrha ljudskoga života* (rukopis), 39.

potanje bit blaženstva. „Bit ili oblik blaženstva je nešto stvoreno. Predmet blaženstva je nestvoreno dobro–Bog sam, ali bit blaženstva ili oblik njegov jest nešto stvoreno–ukoliko se nalazi u ljudskoj duši. Blaženstvo je duhovno gledanje istine. To je druga bitna oznaka koju izlaže sv. Toma, jer konačna sreće čovjekova se nalazi u duhovnom gledanju istine. Bog se očitovao kad je stvorio svijet i svemir. Njegova objektivna slava i jest konačna svrha svih stvorenja, a subjektivni njezin izraz u čovjeku jest taj „stvoreni„dio. Samo u tom smislu što će stvorenja primiti od Njega samoga Njega na svoj način, dakle putem milosrdja i milosti će pravedne duše primiti savršenu sreću da gleda svoga Boga i da u Njemu trajno uživa. Duša neće u blaženom životu iza smrti spoznavati diskursivnim putem, nego će gledati Boga tako da ga vidi u Božjoj biti."[344]

Drugim riječima, Živković u rukopisu proširuje i govor o poimanju čovjekova blaženog gledanja licem u lice. Razvidno je kako stavlja naglasak na ulogu razuma sljedeći nauk Tome Akvinskoga koji je naučavao da se bit blaženstva nalazi u činu razuma dobro obrazložena, jer nakon razumskog spoznanja i neke predodžbe, ma kako nesavršene i netočne može se i volja pokrenuti. Živković stoga zaključuje kako „čovjek s odgovorom na pitanje o životnom smislu već za ovoga života pouzdano znade zašto živi. Noseći u sebi neumrlu dušu, a s njom život iza smrti vjeruje u postignuće konačne svrhe na drugom svijetu. Do nje mora doći bezuvjetno nužno, jer mu je u dušu usađena neutaživa težnja i želja za srećom, za blaženstvom koje ima biti potpuno, trajno, ničim neokrnjeno."[345]

Što se tiče govora o svojstvima blaženoga života u nebu nema znatnijih sadržajnih promjena u rukopisu, s obzirom na knjigu. Tako izdvajamo samo glavne misli te navodimo da „s obzirom na dušu potpuna sreća ili konačno blaženstvo mora biti: 1. radost u najvišem stupnju; 2. potpuni mir ili smirenost jer gledanje Boga je uzrok duševnog uživanja i radosti, a smirenje i zadovoljstvo je posljedica gledanja, i 3. život bez grijeha jer u blaženom vječnom životu nema mogućnosti za grijeh".[346] Iako je čovjek zemaljski stvor, odnosno dio stvorene prirode, može ipak postići nadnaravno blaženstvo. Međutim on to ne može spoznati svojim naravnim moćima, potrebna mu je Božja pomoć a to je milost. Razlog je u tome što je uživanje Božje bitnosti potpuno izvan i iznad ne samo ljudske nego i svake druge stvorene naravi.[347] Na taj način Živković u rukopisu još jednom govori o naravnoj i nadnaravnoj svrsi i to u kontekstu govora o svojstvima blaženoga života, budući da taj govor ne nalazimo u knjizi.

---

[344] *Isto*, 40–41; Toma AKVINSKI, *Suma protiv pogana II.*, 130–131; 213–217.

[345] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Knjiga I. Konačna svrha ljudskoga života* (rukopis), 44.

[346] *Isto*, 45–46; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*,73–74.

[347] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Knjiga I. Konačna svrha ljudskoga života* (rukopis), 48; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 75.

„Sjedinjenje s Bogom ne može biti drugačije nego preko čovječjih duševnih moći, razuma i volje. Tako 'gledanje' Boga bilo bi i u čisto naravnom redu konačna čovjekova svrha. Dakako, gledanje na onaj način kako to odgovara prirodnim duševnim moćima, a to je posredan način gledanja ili spoznavanja. nadnaravna konačna svrha čovjekova jest poziv da čovjek živi s Njim u vječnosti, blaženom gledanju, uzdignut milošću u red koji nadilazi čovječje prirodne sposobnosti."[348] Govoreći o nadnaravnoj konačnoj svrsi te s obzirom da za nju znamo iz objave, pita se Živković „može li se za nju znati iz filozofije? Možemo li se filozofski za nju izravno pripraviti t. j. filozofski ju opravdati? Može li filozofska spoznaja o Bogu biti sigurnim temeljem na kojem će se čovjek dovinuti do pojma nadnaravne svrhe? Očigledno ne može!"[349] Sve se filozofsko razmišljanje u čovjeku može odvijati i povećavati njegovu unutrašnju pripravnost na vjeru tek nakon što je čovjek upoznao činjenicu objave. Tako Živković konstatira kako se ne može govoriti o dvije konačne svrhe čovjekove u ovome redu Providnosti, nego samo o jednoj nadnaravnoj u koju je uključena naravna, odnosno ona je bespredmetna te je ušla u nadnaravnu tim što je čovjek uzdignut po milosti Božjoj u nadnaravni red i pozvan k nadnaravnoj svrsi.[350]

Na koncu Živković donosi govor o moralnom redu u svijetu i sredstvima spasenja. Pritom navodi kako u ljudskoj prirodi postoji naravni ili prirodni red koji zapažamo na svakome koraku. „Kako za sav svijet i svemir postoji naravni, tako za razumna bića postoji moralni red. Razvoj se i voljno djelovanje razumnih bića ima takodjer odvijati prema svetoj zamisli ili volji Božjoj."[351] Moralni red uključuje u prvom redu odnos čovjeka prema Bogu, a na drugom mjestu odnos prema ljudima koji s njim žive, te prema drugim bićima i stvarima. Govoreći o opstojnosti moralnog reda Živković u rukopisu donosi dva obilježja koja ne nalazimo u knjizi. Na prvome mjestu to je „svijest/uvjerenje/sviju ljudi svih vremena da postoji ćudoredni red. Svjedočanstva čitava ljudska roda ne govore samo o težnji za životom u skladu s konačnom svrhom nego i o djelima koja su izraz općeg uvjerenja da postoji nužno takav sklad. Drugo obilježje jest težnja sviju ljudi za konačnom srećom. Konačne sreće nema ni u kakvom stvorenom dobru, ona je samo u Bogu."[352]

Daljnja obilježja o kojima Živković nastavlja govoriti, a nalazimo ih i u knjizi i u rukopisu, proizlaze, prije svega, iz Objave koja nam svjedoči da se ljudsko djelovanje ima odvijati prema volji Božjoj odnosno prema određenom moralnom redu.[353] Moralni je

---

[348] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Knjiga I. Konačna svrha ljudskoga života* (rukopis), 49.

[349] *Isto*, 49–50.

[350] Usp. *isto*, 50.

[351] *Isto*, 54.

[352] *Isto*, 56.

[353] Usp. *isto*, 56–57; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 80.

red nadnaravan i on nadilazi sposobnosti ljudske naravi. Kao takav on jest jer nije iznad ljudske naravi samo konačna svrha čovjekova, nego su iznad prirode i sredstva kojima je čovjek može postići. Sigurno znamo da smo po milosti Božjoj pozvani da postignemo natprirodnu subjektivnu svrhu, vlastito blaženstvo gledanjem Boga licem u lice.[354]

Kako bi čovjek postigao konačnu svrhu potrebno je izvršavati sve dužnosti koje privode k njoj. Na prvome mjestu svaki je čovjek dužan vjerovati Bogu, uzdati se u Njega i ljubiti ga, a potom se treba brinuti oko spasenja duše izvršavanjem kreposti i zaslužnih dobrih djela. Isto tako potrebno je izbjegavati sve ono što čovjeka odvlači od konačne svrhe. Ne smije čovjek priljubiti ovozemni svijet kao da mu je konačna sreća u njemu, od njega mu valja „bježati" i ostati duhom slobodan. Jer jednom će i onako ostaviti taj svijet i o pravednom životu u njemu položiti Bogu račun.[355] No Živković u rukopisu donosi još jedan novi podnaslov kojeg ne nalazimo u tiskanom izdanju iz 1938. Riječ je o ljudskoj osobnosti za koju navodi kako se „veličina i važnost moralnoga reda u svijetu najbolje očituje u promatranju veličine ljudske osobnosti. Ljudska je osoba sa svojim slobodnim/ ćudorednim/ opredjeljenjem u dobru svijet za sebe. Samo u ostvarenju dobra nalazi čovječanstvo ljepotu života. A svijet se dobrote i područje dobra odvija u kreposnom čovjeku na najraznovrsnije načine."[356]

Ljudsku dušu koja čini dobro stvarno obuhvaća jedan jedini pojam u cijelosti, to je ljubav koja po sebi traži pravilan red i odnos. Svijet je upućen na to da čovjek bude dobar, vjeran, pravedan i milosrdan. Čovjek vjernik bi trebao povezati istinu o ćudorednom redu u svijetu sa živim životom.[357] Na kraju svega govora o konačnoj svrsi ljudskoga života u rukopisu Živković izvodi sljedeće zaključke osvrćući se pri tome na uvjerenja velikih kršćanskih umova (Augustin, Toma Akvinski, Suarez). On tako zaključuje: „a. Ljudski život prožima trajna i neugasiva žeđ za srećom. Duša sama od sebe i nužno teži za konačnom srećom. b. Konačna sreća je u posjedovanju Boga, t.j. u životu s Bogom kao savršenim dobrom. c. Čovjek je stvoren na sliku i priliku Božju. Otud u čovjeku iskonska sličnost s Bogom. d. Uzdignućem čovjeka u nadnaravni red još je čovjek više sličan Bogu. Milost uzdiže i osposobljuje duševne moći za djela u onom redu u kojem se nalazi i najviše čovjekovo dobro-konačna sreća. Na koncu života, život s Bogom ima biti plod, nagrada, i kruna zemaljskog života."[358]

---

[354] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Knjiga I. Konačna svrha ljudskoga života* (rukopis), 57–58; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 79–80.

[355] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Knjiga I. Konačna svrha ljudskoga života* (rukopis), 59–61; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 81–82.

[356] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Knjiga I. Konačna svrha ljudskoga života* (rukopis), 62.

[357] Usp. *isto*, 62–63.

[358] *Isto*, 65.

2.2.3. Odnos vjere i morala

Govoriti o moralu bez vjere nije moguće, zaključuje Živković. Čovjek, naime, promišljajući o značenju i važnosti morala, u biti traži istinu. To traženje, prema Živkoviću, nije usmjereno djelomičnim istinama, činjeničnim ili znanstvenim, niti čak dobru s obzirom na pojedine odluke. On traži konačnu istinu, koja će mu dati smisao života pa tako to traženje ne može postići svrhu doli u Apsolutnomu. Zahvaljujući sposobnostima svoga razuma, čovjek je sposoban susresti i prepoznati takvu istinu. U tom kontekstu možemo promatrati odnos vjere i morala, jer moralna je teologija znanost koja ima svoj vlastiti predmet, svoje izvore, svoj formalni (crkveno učiteljstvo) i materijalni (Sveto pismo i Predaja) princip iz kojeg izvodi moralne istine sa znanstvenom sigurnošću, a ne hipotetički, zaključuje Živković.[359]

Krepost vjere prethodi svakom ljudskom činu kojim odgovaramo na Božji poziv, da sve što radimo „udesimo tako kako ćemo se s Njim konačno sjediniti u slavi prekogrobnoga života".[360] Kada govorimo o kreposti vjere kao natprirodnoj ljudskoj svrsi također govorimo o istinama i stvarima koje se tiču natprirodnoga reda. Kod tih i takvih stvari nije dosta samo čista snaga našega razuma, nego nam je potreban izvanjski Božji utjecaj, preko kojega čovjek u ovome životu počinje vjerovati ono, što će u životu nakon smrti u vječnosti uživati.[361]

S obzirom na navedene tvrdnje Živković se poziva na definiciju Prvoga vatikanskoga sabora te krepost vjere definira kao „natprirodno darovano trajno raspoloženje po kojemu čovjek čvrsto pristaje uz istine od Boga objavljene poradi Njegova ugleda".[362] „Katolička crkva izjavljuje da je vjera nadnaravna krepost, kojom, uz Božje nadahnuće i pomoć milosti, vjerujemo da je istinito ono što je on objavio, ne zbog unutarnje istine stvari shvaćene svjetlom naravnoga razuma, nego radi autoriteta samoga Boga, koji se ne može prevariti niti može varati."[363]

Govoreći o vjeri kao činu Živković navodi kako je „vjera čin razuma što pristaje uz Božansku istinu na zahtjev volje, koju Bog svojom milošću potiče".[364] Čovjek razumom

---

[359] Usp. IVAN PAVAO II., *Fides et ratio*. *Vjera i razum*, Zagreb, 1999., 48–49.

[360] Svoje izvode o vjeri kao kreposti temeljit ćemo na Živkovićevoj knjizi *Kršćanske kreposti*, jer iako je autor priredio i rukopis spomenutog djela, u predgovoru je istaknuo kako drugo izdanje nije povećano, već da je na mjestima čak i skraćeno. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti* (rukopis), predgovor k II. izdanju, Zagreb, 1954.; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, Zagreb, 1942., 75.

[361] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 76.

[362] *Isto*, 77.

[363] Henrich DENZINGER – Peter HÜNERMANN, *Dogmatska konstitucija „Dei Filius" o katoličkoj vjeri*, br. 3008.

[364] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 78.

prihvaća objavljene istine, no time nikako ne isključujemo učinak volje, jer pristajanje uz istinu gdje nema unutarnje očevidnosti zasluga je volje, zato vjera i jest ćudoredan čin.[365] S obzirom na analizu čina vjere kao pristanku uz božansku istinu Živković pretpostavlja sljedeće uvjete: prije svega „sud o mogućnosti vjerovanja da se Bog objavio, a potom da početnik objave (Bog) ne samo mudar nego i istinit u najvišem stupnju, tako da ne može pogriješiti ni prevariti. Spoznaja Božjeg ugleda jest uvjet bez kojeg nema čina vjere."[366] Očigledno je da Živković svoj govor o vjeri temelji na smjernicama već spominjanog dokumenta Prvoga vatikanskog sabora *Dei Filius* koji kada govori o vjeri navodi kako je „Bog htio s unutarnjom pomoći Duha Svetoga povezati vanjske dokaze svoje objave, to jest Božja djela, u prvom redu čudesa i proroštva, koja su, budući da obilno ukazuju na Božju svemogućnost i beskrajno znanje, najsigurniji znakovi božanske objave, prilagođeni shvaćanju sviju. Premda pristanak vjere nije nipošto slijepi čin duše, ipak nitko ne može prihvatiti evanđeosko propovijedanje bez prosvjetljenja i nadahnuća Duha Svetoga."[367]

Vjera ima svoj materijalni predmet, koji redovito odgovara na pitanje što vjerujemo, i formalni predmet, koji odgovara na pitanje zašto vjerujemo. Formalni predmet vjere jest ugled Božji, pod kojim podrazumijevamo Boga koji nam je objavio vjerske istine i koji nam je jamstvo da je istina ono što vjerujemo.[368] Materijalni se predmet nadovezuje na formalni, jer je on sve ono što je isključivo od Boga objavljeno. Nastavljajući slijediti misao konstitucije *Dei Filius* Živković navodi sljedeći citat: „božanskom i katoličkom vjerom treba vjerovati sve ono što se nalazi u pisanoj i predanoj Božjoj riječi, i što Crkva, bilo svečanom odlukom bilo redovitim učiteljstvom, preporučuje da treba vjerovati kao nešto što je od Boga objavljeno",[369] kako bi prikazao važnost Božjeg ugleda i onog što od njega dolazi. Prvotni materijalni predmet naše vjere je Bog, a drugotni čine istine različite od Boga i njegovih savršenosti, koje nam pomažu da Boga i svoju konačnu svrhu bolje upoznamo, i to izravno (sakramenti) i neizravno (povijesne pojedinosti u Svetom pismu).

Vjera je natprirodna, nepogrešiva, kao što je nepogrešiv Bog, potpuna je jer obuhvaća sve od Boga objavljene, a od Crkve za vjerovanje predložene istine; nadalje ona je živa i djelotvorna, što svoj odraz ima u ljubavi prema Bogu i bližnjemu, i na koncu slobodna je

---

[365] Usp. *isto*, 78–79.

[366] *Isto*, 79.

[367] Henrich DENZINGER – Peter HÜNERMANN, *Dogmatska konstitucija „Dei Filius" o katoličkoj vjeri*, br. 3009–3010.

[368] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 83.

[369] Ističemo da citat Živković navodi na latinskom jeziku: „Fidei divina et catholica ea omnia credenda sunt, quae in verbo Dei scripto vel tradito continentur et ab Ecclesia sive solemni iudicio sive ordinario universali magisterio tamquam divinitus revelata credenda proponuntur," ali radi jasnoće u radu donosimo prijevod navedenog citata. Henrich DENZINGER – Peter HÜNERMANN, *Dogmatska konstitucija „Dei Filius" o katoličkoj vjeri*, br. 3011; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 84.

jer nitko fizički nije prisiljen vjerovati, no moralna obveza postoji i sloboda odluke kao kod svakoga moralnog djela.[370] Čovjekova potreba da vjeruje prirodna je i ona ga dovodi tek na prag vjerovanja, a milost, koja je bitni element čina vjere, dovodi ga do natprirodnoga odnosno spasonosnoga čina. Vjeru imamo po milosti, tako i ljudi, primjerice, vide jedno te isto čudo ili slušaju jednu te istu propovijed, pa jedni vjeruju, a drugi ne vjeruju, i zato treba naglasiti unutarnji uzrok koji čovjeka nuka na pristanak u stvarima vjere. Pojedinac će se približiti činu vjeru tako što stječe uvjerenje da se Bogu može i treba vjerovati.[371] Živković naglašavajući potrebu vjere ističe da „nikada nikome nije bez vjere uspjelo opravdanje, niti će itko postići života vječnoga, ako u njoj nije ustrajao do konca".[372]

„Najveći dio povijesti čovječanstva ispisan je velikim djelima što ih je stvorila vjera u Boga. Vjera je početak spasenja, temelj i korijen svega opravdanja, tako da bez nje nitko ne može biti pravedan u Božjim očima niti postići utjehe što je Božjim sinovima pripravljena."[373] S obzirom na navedene Živkovićeve misli o potrebi i veličini vjere za čovjeka i njegov život, svoje daljnje promišljanje o vjeri bazirat ćemo na nekoliko odabranih tema iz njegova rukopisa *Razgovori o vjeri i nevjeri*. *Suvremena razmatranja* zato jer se upravo spomenuti rukopis izravno tiče pitanja vjere i nevjere društva i vremena u kojem je on živio i djelovao. Tako odmah na početku Živković piše kako je želio „pobuditi kod čitatelja svijest o veličini i ljepoti, o važnosti i neizrecivoj zamašitosti kršćanske dogmatske istine o našem zajedništvu s Bogom po vjeri".[374] Nije sav ljudski život sveden na održavanje zakonâ koje nalažu i Bog i Crkva, jer ima nešto veće od toga, a to je proživljavati Božju prisutnost u sebi.[375]

2.2.3.1. Vjera i znanje

Društvo u vjeri ima najveći i najbolji oslonac, tvrdi Živković, a obitelj, koja je temelj društvenog života, bit će snažna i zdrava ako počiva na vjeri u Boga i po njoj živi. Čitava povijest ljudskog života svjedoči nam da je vjera u Boga najveća sreća ljudskoga roda.[376]

---

[370] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 88–89.

[371] Usp. *isto*, 90–93.

[372] *Isto*, 90–91; Henrich DENZINGER – Peter HÜNERMANN, *Dogmatska konstitucija „Dei Filius" o katoličkoj vjeri*, br. 3012.

[373] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 89.

[374] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Razgovori o vjeri i nevjeri*. *Suvremena razmatranja* (rukopis), Zagreb, 1954., 1.

[375] Usp. *isto*, 2–3.

[376] U *Familiaris consortio* blagopokojni je papa Ivan Pavao II. naglasio osnovni karakter ljudske obitelji, koji vrijedi za sve ostale razine ljudskog društva: „Budući da je Stvoritelj svih stvari utemeljio brak kao počelo i temelj ljudskog društva, obitelj je postala 'prva životna stanica društva'." Zbog te neposrednosti

Ljudi obično pojam vjere uzimaju u širem smislu, u suprotnosti s takozvanim iskustvenim znanjem. Ono što spoznajemo, shvaćamo i osjetilima zamjećujemo, to svodimo na iskustvo, a ono što prihvaćamo isključivo zbog tuđeg ugleda odnosno svjedočanstva, kažemo da vjerujemo. U užem smislu, pojam vjere jest vjera koja nadilazi svako iskustvo, to je prihvaćanje nadiskustvenih istina. Takva se vjera zasniva na svjedočanstvu Boga ili čovjeka koji je ovlašten govoriti u ime Boga. Nije svima dano znati, ali je svima dano vjerovati.

Kad kažemo *vjera*, tada je trebamo razumjeti na dva načina: kao trajno raspoloženje u čovjeku po kojem je netko spreman čvrsto vjerovati i prihvatiti sve objavljene istine i drugo je da je vjera osobni čin pojedinca po kojem je ona čvrsto prianjanje uz objavljene istine poradi Božjeg ugleda. Čin vjere posljedica je Božje dobrote ili ljubavi, s jedne strane, i slobodnog sudjelovanja čovjeka, s druge strane. Ljudi često griješe kada drugomu, u želji da ga privedu k vjeri, na neki način nameću svoje vlastito uvjerenje. Pritom se pozivaju na znanstvene rezultate i zaključke pametnih glava te misle kako će tim dokazima kod drugoga probuditi čin vjere.[377]

Za Živkovića nema sumnje da katoličke vjerske istine uvelike stavljaju na kušnju ljudski razum, a moralne istine i propisi ljudsku volju. No tko god razumno živi i barem katkada ponire u sebe, lako će shvatiti da je ta borba vrlo teška. U duši svakoga pojedinca ima nešto što ga vuče Kristu i Crkvi, a razum često nije sposoban odgovoriti na tolika pitanja. Katolička vjera na čovjeka stavlja velike zahtjeve. Ona traži podlaganje razuma objavi Božjoj, traži uzdržljivost i odricanje svuda i svugdje.[378] Koliko god su znanstveni dokazi potrebni da raspolože dušu na čin vjere, Živković tvrdi da, unatoč njima, nema

---

s poretkom stvaranja, teološka tradicija uočava obitelj kao najbolju analogiju za razumijevanje zajednice božanske ljubavi, jer se u toj vrsti prijateljstva nalazi zajedništvo utemeljeno na naravi: poštivanje u jednakopravnosti; uzajamni odnos pravde i ljubavi; uzvišeni oblik prijateljstva koji proizlazi iz ljubavi prema svakom drugom. Zbog toga je ta vrsta prijateljstva ponuđena kao najbolji izraz božanske ljubavi. I kao što ljudska obitelj tvori jednu vrstu „zajednice u prijateljstvu", tako Crkva u samu sebe uključuje sve one koji su zajedno upućeni na prijateljstvo božanske ljubavi. Iako se *Familiaris consortio* više odnosi na temeljno poslanje obitelji unutar Crkve nego na način kako obitelj priopćava i u naravnom obliku predstavlja ljubav, Sveti Otac nam ukazuje na paralelizme koji postoje između ljudskog razvoja u obitelj i rasta u kršćanskoj zrelosti. U tome i jest mogućnost povezivanja misli Andrije Živkovića o obitelji kao temelju društvenog života i njezinim temeljima na kršćanskoj vjeri u Boga s promišljanjima Ivana Pavla II. u *Familiaris consortio*, koja temeljno kaže da kršćanski brak i obitelj izgrađuju Crkvu: ljudska osoba ne samo da je rođena u obitelji i ne samo da se u njoj kroz odgoj progresivno uvodi u ljudsku zajednicu nego je preko krsnog preporoda i odgoja u vjeri ona uvedena i u Božju obitelj, a to je Crkva. Usp. IVAN PAVAO II., *Familiaris consortio*. *Obiteljska zajednica*., Zagreb, 1981.; usp. Romanus CESSARIO, *Kreposti*, Zagreb, 2007., 68–69; usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 87–90.

[377] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Razgovori o vjeri i nevjeri* (rukopis), 27–34.

[378] Usp. *isto*, 71–75.

vjere bez Božje milosti. Vjera čovjeka oplemenjuje i približuje Božjoj dobroti, koja nema premca, jer sva dobrota na ovome svijetu odsjaj je Božje dobrote. Po smjernicama Prvog vatikanskog koncila, koje Živković vjerno slijedi u svojim promišljanjima, „razum i vjera, ne samo da nikada ne mogu biti međusobno u suprotnosti, nego si međusobno i pomažu, budući da pravi razum dokazuje temelje vjere i obasjan njezinim svjetlom njeguje spoznaju božanskih stvari; vjera pak oslobađa i štiti razum od zabluda i obogaćuje ga mnogostrukošću spoznaje".[379]

Vjera i znanost dvije su kćeri jednog te istoga Oca istine, Boga našega. Tko s čistom namjerom zahvaća na izvorima znanja, neće mnogo trebati kako bi svoje znanje produbio i proširio većim novim spoznajama, koje će mu donijeti živa vjera, jer izvor im je jedan te isti. Razum prihvaća nužnim ono što predlaže vjera. Prednost vjere ne osporava autonomiju razuma. Teza sv. Tome Akvinskog potpuno je jasna: Kao što milost pretpostavlja i usavršava narav, tako vjera pretpostavlja i usavršava razum. Razum pomaže shvaćanju i prihvaćanju objave jer osnažuje slobodu, a vjera privodi razum mudrosti, to jest filozofsku istinu vodi k teološkoj, te u konačnici Duhu Svetome, koji je sama osobna mudrost Božja.[380]

2.2.3.2. Vjera i nevjera

Pitanje odnosa vjere i nevjere aktualno je za svako vrijeme ljudskoga života. Zato i Živković govori da je to pitanje uvijek suvremeno, samo ga treba prilagoditi vremenu u kojem živimo. Živković stoga nastavlja svoj govor o nevjeri nadovezujući se na prethodni govor o vjeri i znanju. Površno znanje, prema Živkoviću, odvodi nas od Boga, a temeljito znanje vodi nas k njemu. I znanost i vjera u našemu ljudskom životu samo su dva različita izvora spoznanja što vode k jednoj te istoj vječnoj istini k Bogu. Vjera se odnosi na ono za što znanost izjavi da je za nju nespoznatljivo. Dakle, znanost se bavi fenomenima gdje nema nikakvoga mjesta za vjeru; vjera se bavi božanskim, što je potpuno nepoznato za znanost i otuda proizlazi da nikada ne može doći do protuslovlja između vjere i znanosti.[381] Znanost nas upoznaje sa stvorenim vidljivim svijetom i njegovim pojavama.

No kako je svijet ograničen, tako je ograničeno i ljudsko znanje. Ono ne može izvan materije, a dosljedno tome ne može odgovoriti na pitanja: Otkud materija, svijet i život? Kako je sve nastalo i zašto to sve postoji? Na ta nam pitanja odgovor može dati metafizika, ali čovjek teži i za rješenjem (metafizičkih) natprirodnih pitanja, koja mu

---

[379] Henrich DENZINGER – Peter HÜNERMANN, *Dogmatska konstitucija „Dei Filius" o katoličkoj vjeri*, br. 3019.

[380] Usp. *isto*, 35–43; IVAN PAVAO II., *Fides et ratio. Vjera i razum*, 53–71; Ante MATELJAN, „*Vjera i razum*. Prikazi i osvrti", *Crkva u svijetu*, 33 (1998.) 4, 416–437.

[381] Usp. Heinrich DENZINGER – Peter HÜNERMANN, *Zbirka sažetaka vjerovanja, definicija i izjava o vjeri i ćudoređu*, (br. 3485), 642.

znanost ne može dati. Može mu ih dati samo vjerom prožeta filozofija, tvrdi Živković. Kako su i vjera i znanost kćeri Božje, i jednoj i drugoj izvor je u Bogu, Stvoritelju naše ljudske naravi, ponavlja Živković. Jedan im je zajednički izvor te je apsolutno nemoguće da bi im mogao biti različit ili čak oprečan cilj prema kojemu vode. Stoga, tko god nam govori o sukobu znanosti i vjere, niti pozna vjeru niti je potkovan u znanosti, zaključuje Živković.[382]

Pitanje odnosa vjere i nevjere Živković promatra u odnosu na društvo u kojem je živio i djelovao. Tako piše kako žive u vremenu kada se sve urotilo protiv kršćanske vjere, bilo da je riječ o knjigama, novinama, časopisima ili pak o kazalištima i različitim društvenim organizacijama. Svi oni ne idu za tim ciljem izravno, ali svakako idu neizravno. Uvlačenje nekakvoga slobodnog shvaćanja, preziranja autoriteta, nemara za sve što odiše svetošću, nekog liberalizma ili laicizma, nije ništa drugo nego potiskivanje shvaćanja koje se temelji na vjeri u Boga i Krista.[383]

„Suvremenim ljudima moramo što je više moguće izlaziti u susret kad ih vidimo kako se nerijetko bune protiv ustaljenih oblika kršćanske katoličke religioznosti. Nije odmah protivnik kršćanstva tko se buni protiv ove ili one pobožnosti. Ljudi često ne shvaćaju pravoga duha nekih pobožnosti, ili su im one daleke zbog načina ili se konačno neki takav izražaj štovanja Boga i svetaca preživio"[384], piše Živković za svoje vrijeme.

Pozivajući se na misli sv. Tertulijana, Andrija Živković navodi da je u Crkvi Krist, i onaj koji ostavi Krista, nema više što tražiti u njegovoj Crkvi, koja je mjesto tihog sabiranja. Ali u čovjeku se u trenutcima premišljanja ima li ih nema smisla biti u Crkvi, njegova duša trza i ne da se otrgnuti od korijena s kojim je srasla.[385] Tijekom svih vremena ljudske povijesti uvijek je bilo pojedinaca koji su se opirali glasu svoje savjesti te su odbijali pomisao na Boga, premda tu misao nisu mogli iz sebe sasvim odbaciti. Nema uvjerenih bezbožaca, odnosno nema objektivno vrijednih razloga koji bi mogli biti oslonac ateizmu. Jer ono što ateisti tvrde, kaže Živković, samo je subjektivno osobno uvjeravanje, a ne uvjerenje.[386] Pitanje ateizma Živković povezuje i sa zlom ideologijom komunizma koji

---

[382] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Razgovori o vjeri i nevjeri* (rukopis), 58–59.

[383] Usp. *isto*, 59–69.

[384] *Isto*, 70.

[385] Usp. *isto*, 74.

[386] Ateizam označava teorijsko ili praktično nijekanje Božjeg postojanja. Pojavljuje se jer neki ne uspijevaju zamijetiti Božju prisutnost (ne spoznaju) ili zato što ga slobodnim činom odbacuju (ne priznaju). U korijenu moderne pojave ateizma jest otkriće autonomije ljudskog subjekta i njegova težnja za slobodom, oslobođenjem i emancipacijom. Odgovor na moderni ateizam bez primisli izvire, i za vjernike i za nevjernike, iz pristupa osobi i poruci Isusa Krista, koji je osobno i eshatološko 'mjesto' prodora u konačnu i autentičnu objavu Boga kao onoga koji u logici ljubavi utemeljuje i spašava čovjekovo dostojanstvo – slobodu. Usp. *Enciklopedijski teološki rječnik*, 73–75; DOKUMENTI DRUGOGA VATIKANSKOG

je sebi za cilj postavio borbu protiv ideje božanstva uopće, a koji je imao snažan upliv na ondašnje društvo.[387] Kaže kako „komunisti svoju metodu borbe nisu nazivali bezboštvom, nego religijom koja ima svoga novoga Boga; kolektiv, rad, stroj".[388]

2.3. Moralno djelovanje slobodno i voljno

Živković promatra ljudsko djelovanje sa dva aspekta: psihofizičkog i moralnog, naglašavajući pri tome kako samo moralni čin sa sobom nosi i odgovornost za počinjeno. Na tom tragu, i u knjizi i u rukopisu, Živković u svome izlaganju o pojmovnom određenju ljudskog čina polazi, prije svega, od uočavanja razlike kada kod čovjeka nema razlike u djelovanju od nerazumne životinje od situacije kada je ta razlika jasna i bezuvjetna. Tako on navodi kako se čovjek jednim djelom u svome djelovanju ne razlikuje ništa od nerazumne životinje, osobito kad vrši čine po kojima raste, kreće se i osjeća/vegetativni i senzitivni život/, budući da su mu ti čini u izvedbi jednaki ili zajednički sa životinjom. Međutim, čovjek se u svome djelovanju bitno razlikuje od nerazumne životinje kad razmišlja o tome što bi poduzeo u životu, kad se nada uspjehu ili neuspjehu, kad oprezno izbjegava neugodnosti, u konačnici, kad se slobodno odlučuje na izvršenje konkretnog djela. Kažemo da čovjek sve to radi budući da je razumno biće. Pravi ljudski čin podrazumijeva stoga da čovjek zna što hoće u životu i da to radi slobodno i svjesno (*actus humanus*). Čovjek je gospodar ne samo djela nego i načina kako ga izvodi (*quo ad modum*).[389] S obzirom na izrečene tvrdnje razvidno je da se ljudskim činom može nazvati samo slobodno-voljan čin, kojega čovjek (ne)može i (ne)želi izvesti, ovisno o volji. Volja nalaže čine, ona ih potiče i pokreće na djelo, a time ujedno pokreće i druge duševne i tjelesne moći. U tom slučaju su fizička čina dva: jedan je čin volje, a drugi unutrašnje ili izvanjske moći. Za razliku od fizičkog, moralni čin je samo jedan i to onaj koji je proizašao iz volje, a izvršen je preko druge moći.[390]

Na tom tragu, Živković naglašava važnost uloge volje koja je i bitno obilježje ljudskog čina. Govori tako o izvedenim i naređenim činima kojima je izvor i početak u slobodnoj volji, potom unutrašnjim i vanjskim činima, dobrim i zlim činima, te o naravnim i nadnaravnim činima. Kod ovih posljednjih čina, ističe Živković, da „kad za nadnaravne

---

KONCILA, Pastoralna konstitucija o Crkvi u suvremenom svijetu *Gaudium et spes*, br. 19–21, 675–681; NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Razgovori o vjeri i nevjeri* (rukopis), 76.

[387] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Razgovori o vjeri i nevjeri* (rukopis), 71–77.

[388] *Isto*, 78.

[389] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje. Knjiga II. Ljudsko djelovanje*, *I. dio* (rukopis), 3; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 87.

[390] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *Ljudsko djelovanje*, *I. dio* (rukopis), 4; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 88.

čine velimo da ih čovjek vrši pomoću milosti Božje, hoćemo reći, da je djelo nadnaravno: a. jer mu subjektivno počelo (milost) nadilazi naravnu sposobnost i b. jer mu je i objektivni element nadnaravan. Činilac spoznaje i namjerava sukladnost predmeta s Bogom kao konačnom t.j. nadnaravnom svrhom."[391]

2.3.1. Kako nastaje ljudski čin?

U govoru o nastajanju ljudskog čina Andrija Živković navodi njegov subjektivni i objektivni dio. Subjektivni dio ljudskog čina dolazi do izražaja preko razuma i volje. Razum najprije neki predmet upoznaje, potom ga predstavlja volji, a volja teži k njemu kao prema svome dobru i slobodno se za njega odlučuje.[392] U rukopisu, za razliku od knjige, Živković opširnije govori o ulozi razuma i volje u ljudskome činu. „Psihološki se taj razvoj vrši otprilike ovako: razum najprije na osnovu osjetilnog opažanja ili predodžbenog znanja pobudi u volji težnju prema predmetu. Zatim skreće pažnju na to da je nosilac u stanju nešto slobodno izvesti, da o njemu ovisi izvedba čina. Zatim razum razvidja u čemu stoji čin, kakav je i što u stvari predstavlja. Potom razmišlja, razgleda da li bi ga valjalo izvesti ili odbiti, ocjenjuje razloge za i protiv, naročito ako nije na čistu, nego u sumnji glede moralnog značaja čina. Nakon toga stvara sud da djelovanje valja prihvatiti ili odbiti, izvesti ili napustiti, pa ga pod tim vidom predstavlja volji."[393] Kod izvođenja pojedinih čina značajnu ulogu ima pažnja jer je s jedne strane usmjerena na sam čin, a s druge strane na moralni značaj čina. U čovjeku se događaju čini i prije svake pažnje i svijesti, ali čovjek izvodi čine sa potpunom pažnjom i sviješću. Prva moć u čovjeku je razum, on spoznaje čine i njihova moralna svojstva te ih predstavlja volji na izbor. Volja pak ima zadaću da čovjeka pokrene na djelovanje. Iz potonje navedenih razloga Živković navodi da je „od presudne važnosti upoznati odnos razuma prema volji i obratno. Tu leži zlatni ključ za prosuđivanje čovjeka, naročito u njegovom moralnom djelovanju."[394] Zato i proširuje govor o odnosu razuma i volje.

Volja će se najprije okrenuti prema predmetu, ako joj je predstavljen kao dobro ili će se odvratiti od njega ako joj ga razum predstavlja kao zlo. Stoga je bitna oznaka voljnog čina što čin izlazi iz volje kao od djelotvornog čimbenika, ali ne slijepo nego slobodno, uz prethodnu spoznaju razuma. Budući da je volja djelatno počelo ona može imati pozitivan upliv na čin bilo da ga izvršava sama neposredno, posredno preko koje druge moći i kadgod se njoj ima pripisati učinak nekog čina, i negativan upliv koji slijedi ako tko izostavi djelo što bi moglo omesti izvedbu čina i kad se propušta

---

[391] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *Ljudsko djelovanje*, *I. dio* (rukopis), 5; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 89.

[392] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 90.

[393] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *Ljudsko djelovanje*, *I. dio* (rukopis), 7.

[394] *Isto*, 7.

učinak.[395] Podjednako u rukopisu i u knjizi, Živković izlaže raznovrsnost i mnogostrukost voljnih čina. Možemo ih promatrati prema stupnju pažnje (savršene i nesavršene), prema odnosu k predmetu (nužan, slobodan), prema sklonosti k predmetu (posve voljan i djelomično voljan), i prema načinu kako volja teži k predmetu (u sebi voljan, uzročno voljan).[396] Snaga voljne težnje prema predmetu nije uvijek jednaka, ona u biti nije drugo nego namjera s kojom nosilac pristupa k izvršenju djela. Tako može biti djelatna kad utječe na djelo, može biti postojana kad ju nosilac ne posjeduje doduše svjesno, ali ju je imao prije svjesno te ona još stvarno traje i djeluje na izvođenje djela i može biti stalna kad ju je netko na početku čina imao i nije ju opozvao.[397] U rukopisu Živković umeće još i govor o prtuvoljnom i nehotičnom činu kojeg ne nalazimo u knjizi. Poanta jest da je za „pravi voljni čin potrebna spoznaja sa strane razuma, a pristanak sa strane volje. Ukoliko bilo što ometa jedno ili drugo doprinijeti će da njegov učinak bude ili protiv ili mimo volje."[398]

2.3.2. Slobodno i voljno djelovanje

Već iz samog pojma slobode proizlazi činjenica da „kad volja može odustati od predmeta prema kojemu je zanosi težnja i želja, znači da ne ide k njemu prisiljeno nego slobodno. Za ljudsko su djelovanje prema tome pojmovi 'voljno' i 'slobodno' istoznačni pojmovi. Čin je voljan zato jer proizlazi iz volje, a slobodan je zato jer izlazi od volje tako da ga se ona može i odreći."[399] Pojam je voljnog čina šireg značenja od pojma slobodnoga čina iz razloga jer pojam voljnoga obuhvaća slobodno i nužno. Tako je svaki slobodni čin ujedno i voljan, dok svaki voljan čin ne mora biti i slobodan. Živković slijedi misao Tome Akvinskoga te u bilješkama donosi i obrazloženje navedene tvrdnje, tako pojašnjava kako se voljno djelovanje služi razumom da nešto izvede, a u drugom smislu razum potiče volju na djelovanje, i tamo ju dovodi uspješnošću što proizlazi od same volje.[400] Sloboda volje znači „odabrati sredstva prema svršnom redu. Volja ima to djelatno svojstvo da nešto može prihvatiti ili ne prihvatiti, nešto izvesti ili ne izvesti."[401]

---

[395] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *Ljudsko djelovanje*, *I. dio* (rukopis), 8–9; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 91–92.

[396] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *Ljudsko djelovanje*, *I. dio* (rukopis), 10–13; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 93–94.

[397] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *Ljudsko djelovanje*, *I. dio* (rukopis), 14–15; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 95–96.

[398] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *Ljudsko djelovanje*, *I. dio* (rukopis), 15.

[399] *Isto*, 17.

[400] Usp. *isto*, 18, 64.

[401] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *Ljudsko djelovanje*, *I. dio* (rukopis), 22; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 101.

Živković govori o pojmu slobode i u knjizi i u rukopisu, no njegov govor u rukopisu je više osobniji dok je u knjizi izložen na jednoj objektivnoj razini. Jasno govori kako je pojam slobode „stvarno označen u mogućnosti izvesti ili ne izvesti određeni čin. I samo tada dolazi do izražaja sloboda volje u pojedinačnom slučaju."[402] S obzirom na protivnosti ljudskoj slobodi razlaže Živković pojmove determinizam i indeterminizam. U rukopisu objašnjava oba ova pojma, dok ih u knjizi samo navodi.[403] Determinizam tvrdi da ljudski čini nisu slobodni i da je svako htijenje nužna posljedica bilo zbivanja u svijetu, bilo pobuda izvan ili unutar subjekta. Indeterminizam je posve oprečan determinizmu i tvrdi da su voljni čini posve slobodni. Prema shvaćanju relativnog indeterminizma konačna je odluka motivirana, ona ima svoj uzrok ali nije uslijedila nužno nego slobodno. U determinističkom pogledu isključuje se pojam uzročnog i slobode, a to nije nikako točno jer načelo uzročnosti ne isključuje načelo slobode.[404]

Dokaze za slobodu volje u prvome redu izvodimo iz razuma, a potom iz Svetog pisma i Tradicije. Filozofsko se umovanje, navodi Živković tako temelji na svjedočanstvu savjesti jer „znamo da smo slobodni kad se promišljeno odlučujemo za neko djelo. U duši proživljavamo onaj proces koji dovodi do slobodnog čina."[405] Isto tako se temelji na uvjerenju ljudskoga roda o slobodi voljnog djelovanja koje je dolazilo do izražaja kako u prošlosti tako i u sadašnjosti, i u konačnici na činjenici da je volja po sebi neodređena za svako pojedinačno dobro. Ni u kojem kontekstu ne smeta činjenica što volja po prirodi nužno teži za konačnom srećom i dobrom uopće, jer u izboru stvarnoga dobra ona radi samostalno i neovisno. No osim pojmova „općenito dobro" i „dobra uopće" te pojma 'konačna svrha', volju privlači i sve ono što je po sebi povezano s prirodom ljudskoga bića: život, zdravlje, istina, jer sve je to po sebi u skladu s ljudskom naravi. Pitanje o slobodnom vršenju ljudskih čina, kaže Živković, osnovno je pitanje moralne teologije, jer nema li čovjek slobode, tada nema ni svoje čine, a nema li odgovornosti, nema ni grijeha ali ni zasluge.[406]

Živković izlaganje o ljudskom djelovanju s psihofizičkoga gledišta zaključuje govorom o zaprekama koje se pojavljuju na tome području. Tako on razlikuje zapreke prolaznog značenja, koje se svaki put odnose izravno bilo na volju bilo na razum, i zapreke trajnog značenja, koje ne ometaju slobodnu izvedbu voljnog čina samo pri

---

[402] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *Ljudsko djelovanje*, *I. dio* (rukopis), 23; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 101.

[403] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *Ljudsko djelovanje*, *I. dio* (rukopis), 24; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 103.

[404] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *Ljudsko djelovanje*, *I. dio* (rukopis), 24–25.

[405] *Isto*, 27.

[406] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *Ljudsko djelovanje*, *I. dio* (rukopis), 28–31; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 105–107.

izvršenju nekog određenog posla, nego u čitavome ljudskom djelovanju. Uzroci će se kod ovih zapreka jednom odnositi izravno na volju, a jednom neizravno na razum i obrnuto.[407]

Što se tiče govora o zaprekama prolaznog značaja, Andrija Živković, podjednako i u knjizi i u rukopisu, navodi koje su to zapreke te ih pojašnjava. Na prvom mjestu navodi silu ili nasilje koja se izravno odnosi na izvođenje čina, a neizravno na volju. Također se može govoriti u kontekstu sile i o moralnoj sili koja stoji u prijetnji zlom ili nesrećom koje osjetljivo uzbuđuje dušu, i može biti potpuna i nepotpuna ili djelomična. Pojam sile s koje god strane ona proizlazila nema uopće primjene u slobodno voljnom činu. Sila je uvijek u opreci s voljnim činom, i ona uvijek stvara u ljudskom djelovanju protuvoljni čin.[408] Ukoliko promatramo utjecaj sile na ljudsko djelovanje treba reći kako svaka potpuna sila posve uništava voljni čin jer sloboda volje nikako ne dolazi do izražaja. Nepotpuna sila ne poništava voljnog čina, ali ga umanjuje. Čini koji su proizašli pod utjecajem sile, ne uračunavaju se onome tko na njih nije pristao u srcu, iako svoje negodovanje ne pokazuje izvanjskim načinom.[409] „Po sebi je otpor na mjestu tamo gdje ima nade na uspjeh i gdje se njim može otkloniti i najmanji voljni pristanak na zlo ili grijeh. Ostaviti društvo, gdje se namjerice ružno govori, po sebi je potrebno jer je tako moguće izbjeći nasilnom navođenju na grijeh. Pripadno je otpor na mjestu ondje gdje doduše nema nade na uspjeh ali gdje treba otkloniti sablazan"[410], kaže u rukopisu Živković.

Sljedeća zapreka o kojoj Živković govori jest strah koji je „uzbudjeno duševno stanje zbog zla ili nesreće, što čovjeku ubrzo prijeti. To se uzbudjeno duševno stanje očituje u težnji volje da se čovjek izmakne zlu, što mu ga razum prikazuje u skoroj, teškoj i poraznoj slici. Pod dojmom se toga tjeskobnog osjećaja čovjek više puta odlučuje na djelo koje inače nikada ne bi izveo."[411] U govoru o strahu potrebno je razlikovati stupnjeve straha i to s obzirom na izvor od kud strah dolazi može biti unutrašnji i izvanjski, prema razlogu zašto strah nastaje potrebno je razlikovati opravdan strah i neopravdan strah. Prema veličini strah može biti težak i lak, a prema njegovom utjecaju na čin može biti strah onaj koji činu prethodi i može doći nakon čina kao popratni. Težak strah koji čovjeku potpuno oduzima uporabu razuma potpuno poništava voljni čin, ali što tko čini svjesno iz velikog teškog straha čini ipak slobodno. Laki strah smanjuje voljni čin i težinu grijeha kod no-

---

[407] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *Ljudsko djelovanje*, *I. dio* (rukopis), 34; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 108.

[408] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *Ljudsko djelovanje*, *I. dio* (rukopis), 37; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 110.

[409] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *Ljudsko djelovanje*, *I. dio* (rukopis), 38; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 110.

[410] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *Ljudsko djelovanje*, *I. dio* (rukopis), 38.

[411] *Isto*, 38–39.

sioca. I takav strah zasjenjuje jasno razumsko gledanje, a ujedno djeluje i na slobodnu odluku volje.[412]

Između prethodno nabrojenih zapreka prolaznog značaja Živković još navodi i požudu i neznanje kao zapreku. Za požudu tvrdi kako ona kad prethodi voljnom činu da ga onda pojačava, ali umanjuje njegovu slobodu. Subjektivna pak požuda ne umanjuje slobodno voljni čin već mu označava jačinu, a može se reći da ga i povećava. To nam je jasno iz razloga što požuda volju prihvaća i usvaja. Požuda u stvari i pokreće osjetilnu težnju k cilju, da bude volji u neku ruku na pomoći. I na kraju neznanje za koje Živković piše da je „najveći neprijatelj pravilnog i razumnog ljudskog djelovanja. Iz neznanja se najčešće počinjaju pogreške u životu."[413] Čin koji nastaje iz prethodnog ili uz popratno nesavladivo neznanje nije voljno slobodan i za njega čovjek ne snosi odgovornosti. Savladivo neznanje ne poništava voljni čin nego ga umanjuje. Nadalje govori o usiljenom neznanju koje ne samo da ne umanjuje voljnog čina ni odgovornosti za nj, nego ga povećava.[414]

Govoreći o zaprekama trajnoga značaja Živković ih promatra sa dva aspekta. Prvo gledište se odnosi na zapreke slobodne volje a drugo na zapreke od strane razuma. Zapreke koje vode računa o smetnjama slobodne volje podrazumijevaju naslijeđena trajna raspoloženja jer dokazano je kako roditelji ne prenose samo na djecu fizička nego i psihička svojstva. Što se tiče nasljeđivanja moralnih svojstava Živković za njih navodi da sklonost k njima prelazi samo u određenom stupnju na potomstvo ukoliko su ta svojstva u vezi s tjelesnim ustrojstvom i živčanim sustavom ljudskog organizma. Međutim ne može se opravdano ustvrditi da baštinjene sklonosti poništavaju slobodno ljudsko djelovanje, iznimka je jedino u tome gdje je ta baštinjena sklonost tolika da potpuno sprječava ili oduzima uporabu razuma i slobode.[415] Stečena pak trajna raspoloženja nastaju u čovjeku čestim opetovanjem istih duševnih ili tjelesnih radnji. „Što čovjek radi u svojevoljno stečenom i pripuštenom trajnom raspoloženju radi slobodno, pa mu se djelo uračunava kao njegovo vlastito. Što čovjek radi pod uplivom trajna raspoloženja kojemu je mimo volje, ili koje sam žali i odgurava radi s umanjenom slobodom i s manjom odgovornošću. Zla navika umanjuje slobodno djelovanje razuma ali ga ne uništava."[416]

Na kraju donosi Živković govor o predrasudama i krivim uvjerenjima, te o bolesnim trajnim raspoloženjima. Te predrasude mogu mladom čovjeku nametnuti odgoj u roditeljskom domu, potom škola i knjiga te društvo uopće. „Voljni čin nastao iz kriva mišljenja,

---

412 Usp. *isto*, 40–42; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 115–116.

413 NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *Ljudsko djelovanje*, *I. dio* (rukopis), 46.

414 Usp. *isto*, 45–46; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 112–113.

415 Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *Ljudsko djelovanje*, *I. dio* (rukopis), 51–52; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 119–120.

416 NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *Ljudsko djelovanje*, *I. dio* (rukopis), 55; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 121–122.

samo onda neće biti nikako grješan kad je razum u nesavladivoj zabludi, a krivo je mišljenje toliko zarobilo savjest da je potpuno izmijenjena. Držimo da će se ipak u najviše slučajeva u životu svakomu pružiti prilika da ispravi krivo mišljenje i da oprečno uvjerenje izmijeni u pravo"[417], piše Živković. Govoreći o bolestima navodi Živković one koje utječu na čovjekovu psihu u prvome redu (melankolija, shizofrenija, ludilo, histerija…) te tvrdi kako tamo gdje se utvrdi stvarni poremećaj u djelatnosti duševnih moći kako tamo nema slobodnog ljudskog čina a prema tome ni odgovornosti za taj čin. Gdje je bolest pak ustanovljena ali gdje nije onemogućena duševna djelatnost pravi se ljudski čin može izvesti iako se pojavljuju poteškoće. Pojedinac će morati preuzeti odgovornost za svoje djelo premda u manjem stupnju.[418]

2.3.3. Moralni čin i odgovornost

Poslije govora o ljudskome djelovanju s psihofizičkog gledišta, Živković govori, kako u knjizi *Osnovno moralno bogoslovlje* tako i u rukopisu, o ljudskom djelovanju s moralnog gledišta. Promatrati ljudsko djelovanje s moralnog gledišta znači ispitati kako i koliko se ono odnosi prema konačnoj svrsi. Drugim riječima kako se ljudski čini u životu čovjeka trebaju odvijati s obzirom na konačnu svrhu te kad je i kako postižemo preko njih. Naime, moralnim se može nazvati samo ljudsko djelovanje *zato* jer je volja pokretač čina, ali uvijek zbog nekog razloga ili neke svrhe.[419] Kada se ljudski čin vrši kao razuman, to jest sa sviješću osobne dužnosti, tada on dobiva značaj moralnosti. „Ljudski je čin izraz slobodne volje kad ona ide za svrhom. Ali njezina se odluka ravna po razumu; on pokazuje što je za čovjeka dobro a što nije. Razum govori da je nešto u skladu s ljudskom naravi i da je dobro i dopušteno, a drugo da nije. Ukoliko volja tako ide k naumljenoj svrsi t.j. k svome predmetu s jedne strane slobodno, a s druge pravilno kažemo da radi dobro i da je čin moralno dobar, u protivnom ga označujemo kao moralno zao."[420]

---

[417] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *Ljudsko djelovanje*, *I. dio* (rukopis), 58.

[418] Usp. *isto*, 58–62; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 123–126. Vidi također: NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*. *Knjiga II*. *Ljudsko djelovanje*, *I. dio* (rukopis), 22–33. Na kraju se možemo zaključno pozvati i na Häringove misli koji tvrdi da su svi ljudski čini navezani na psihofizičnost osobe, ali on pod tim podrazumijeva živce, mozak, nutarnja osjetila i sve čovjekove psihičke automatizme. Razlika postoji između onih čina koji se izvršuju u nutrini čovjekovoj, uz sudjelovanje psihofizičkog elementa usmjerenog prema nutrini, i čina koji posredstvom tjelesnih organa (ruke, organi govora, lice) produžuje svoju djelatnost i na izvanjski svijet. O ljudskom činu može biti riječi samo onda, kaže Häring, kada u ostvarivanju nekoga nutarnjeg čina sudjeluju spoznaja i sloboda. Usp. Bernhard HÄRING, *Kristov zakon I*., 208–209.

[419] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*. *Knjiga II*. *Ljudsko djelovanje*, *II. dio* (rukopis), 1–2; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 127–128.

[420] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *Ljudsko djelovanje*, *II. dio* (rukopis), 2.

U knjizi Živković također govori o ulozi razuma u ljudskom činu, ali njegov pristup je više objektivnog značaja nego li je to u rukopisu te tako navodi kako „ljudski čin kao slobodan i voljan ne može se izvijati drukčije nego u realnoj objektivnoj ovisnosti o svrsi što je razum diktira i samo čovjek djeluje".[421] Razlog je tome što Živković u rukopisu, mijenjajući govor o savjesti prije govora o zakonu, istodobno i konceptualno mijenja i upotpunjuje i druge tematske jedinice koje svemu tome prethode. Tako se u rukopisu može jasnije iščitati i primijetiti jedan pristup koji je više „subjektivniji", okrenut više čovjekovoj nutrini, za razliku od knjige u kojoj iščitavamo više „objektivniji" pristupu pojedinim temama.

„Moralnost je čina nutarnji transcendentalni odnos po kojemu je čin, ili nije, u suglasnosti s pravilom ćudorednosti"[422], naglašava Živković u rukopisu te potom obrazlaže taj transcendentalni odnos. Iako i u knjizi spominje ovaj nutarnji transcendentalni odnos svakoga ljudskoga čina, po kojemu čin mora biti u skladu ili neskladu s normom djelovanja, ipak on nije tako opširno prikazan kao u rukopisu.[423] U tom smislu, ako samo ovaj Živkovićev govor o bitnosti moralnosti promatramo u komparaciji knjiga-rukopis, odmah možemo zamijetiti kako u rukopisu nema pojma 'norme', već samo pojednostavljeno tumačenje i govor o pravilu djelovanju. Razvidno je stoga kako se Živković u rukopisu odmaknuo od odnosa principa i normi kakve su vidljive u knjizi te ide u svojim promišljanjima naprijed, tj. unoseći više unutrašnjih elementa. Naime, slijedom misli sv. Tome, Živković u rukopisu otvara jedan novi put u svojim promišljanjima, a to je put kreposti. Stoga on unutarnji transcendentalni odnos razumijeva na način da navodi kako je čin moralan prema svojoj unutrašnjoj usmjerenosti prema predmetu kao sukladnom ili nesukladnom s pravilima ćudoređa. Pojedinac daje svome činu oznaku sukladnosti ili ne daje, kad se ravna po praktičnom umu koji čin odobrava ili ga zabacuje, i u toj mjeri u kojoj je čin s predmetom u sukladnosti ili ne, utoliko je čin moralan.

Bitno je razumjeti, kad govorimo o oznaci ili svojstvu čina, ili pak o sukladnosti ili ne sukladnosti, da nije riječ o nekom izvanjskom odnosu čina prema ćudorednom pravilu nego o unutrašnjem odnosu koji ulazi u *bitnost* dviju stvari, bića i predmeta. Stoga i proizlazi činjenica da je ovo transcendentalno svojstvo moguće zapaziti samo u moralnom ljudskom činu. Jer čovjek ga ne pridaje sam svojim činima, niti je taj odnos isključivo ovisan o njegovoj volji, već on postoji kad god razumno biće izvodi svjesno i slobodno svoj čin. Volja se pokreće za predmetom pod svjetlom razuma i svaki je njen namjeravani čin pokret za nekom svrhom i nužno je u stvarnom, unutrašnjem/

---

421 Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 129.

422 NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *Ljudsko djelovanje*, *II. dio* (rukopis), 2; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 129.

423 Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 129.

transcendentalnom odnosu s bližom svrhom koja je čin izazvala i s konačnom svrhom života. Razumno biće ne radi drugačije nego pod uplivom svrhe i stoga se pri svakom ljudskom svjesnom i voljnom činu ravna prema pravilu koje mu kazuje kakav je čin, odgovara li bližoj i konačnoj svrsi i prema tome smije li ga ili ne smije izvesti? Bitno je naglasiti kako samo slobodan čin može biti moralan, jer sve što je nužno ili prisiljeno ne odgovara ljudskoj naravi.[424]

S obzirom da Živković u rukopisu više slijedi nauk sv. Tome, kada govori o višestrukosti moralnosti on umeće jednu podjelu koju ne nalazimo u knjizi. On naime govori o podjeli čina s obzirom na dobrotu, zloću i neodređenost čina. Pri tome zapisuje kako to „nisu 'vrste' u pravom značenju pojma, nego dijelovi upravo oblici jednog jedinstvenog pojma moralnosti".[425] Dobrota čina očita je kada je ljudski čin usmjeren na predmet ukoliko je u sukladnosti i s ćudorednim pravilom, zloća se pak očituje kad nema navedene sukladnosti, a neodređenost je očita kada čin uzimamo pojmovno ili neodređeno. Osim ovih potonje navedenih dijelova moralnosti, Živković govori i o razdiobi moralnosti s obzirom na nosioca (subjektivna i objektivna), s obzirom na pravilo (obvezatna moralnost) te s obzirom na potpunost ili savršenost (potpuna i nepotpuna).[426]

Moralnost čina je u biti red ili raspored koji razum izvodi u voljnom činu. Stoga ju je bitno odrediti kao realno svojstvo čina ukoliko je usmjeren k predmetu kao ovisnom od ćudorednog pravila. Razvidno je stoga kako se Živković poziva na misli sv. Tome kada navodi da je moralnost čina nešto unutrašnje, tj. za njega je ćudoredno dobro uopće ono što je po razumu jer razum je za Tomu pravilo ćudoređa. Božanski razum najviše i konačno, a ljudski razum kao njegova slika, bliže pravilo. Dobrota volje ovisi o tome da bude upravljena na predmet koji joj predstavlja ispravni razum a to je *bonum universale* ili Bog. To upravljanje volje k najvišem dobru ide preko ljubavi i s toga je ljubavlju potaknuta volja samo dobra volja. Odnosno sam razum od čovjeka traži ljubav te se bitnost dobra sastoji kako u razumnosti tako i u ljubavi k Bogu. Oznaka dobrih čina je njihova upravljenost na konačnu čovjekovu svrhu.[427]

2.3.3.1. Razlog razlikovanja dobrih i zlih čina

„Činjenica da je 'moralnost zajednička i dobrim i zlim činima' znači samo to da su i jedni i drugi čini dobri ili zli. Zajedničko im je da stvarno jesu ili nisu u odnosu prema

---

[424] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *Ljudsko djelovanje*, *II. dio* (rukopis), 3–4.

[425] Ovu je tvrdnju zapisao Živković rukom sa strane na marginama stranice u rukopisu. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *Ljudsko djelovanje*, *II. dio* (rukopis), 5.

[426] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *Ljudsko djelovanje*, *II. dio* (rukopis), 5–6; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*,130–131.

[427] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *Ljudsko djelovanje*, *II. dio* (rukopis), 7; 98.

pravilima djelovanja s obzirom na konačnu svrhu dobri pozitivno, a zli negativno s razumom kao bližim, a vječnim Božjim zakonom kao daljnjim pravilom"[428], navodi u rukopisu Živković. Postavljajući pitanje: „Gdje je osnov razlike izmedju dobra i zla? Da li je objektivna dobrota i zloća ljudskih čina unutrašnja (prirodna) ili izvanjska (pozitivna)?"[429] Živković tvrdi kako se temelj razlikovanja između dobra i zla očituje, prije svega, s obzirom na Božju volju prema kojoj se treba ravnati ljudsko djelovanje. Nešto je naime dobro ili zlo jer Bog tako hoće, a ne, ističe Živković, kako neki danas tvrde, u ljudskoj volji.[430] Važno je, međutim, ukazati kako govor o ljudskoj volji ne nalazimo u knjizi, već samo u rukopisu. Živković, naime, u rukopisu unosi poglavlje o pozitivizmu koji nastoji vlastitim određenjem ustanoviti što se treba smatrati zlim a što dobrim. Stoga, kao suprotnost tom pozitivističkom nauku, Živković navodi ono što je nauk katoličkog morala, a to je, kako je već spomenuto, da se *objektivni razlog* moralnog razlikovanja ljudskih čina, bilo dobrih ili zlih, nalazi u njihovoj sukladnosti ili nesukladnosti s razumom jer on otkriva svrhu djelovanja i usklađuje je s Božjom voljom.

Međutim, ono što je uočljivo u rukopisu, za razliku od knjige, jest činjenica da Živković u govoru o dokazima za prethodno izrečenu tvrdnju ide korak dalje te ne ostaje samo na pukom nabrajanju dokaza kao u knjizi, već ih u rukopisu dodatno obrazlaže. Ono što izdvajamo kao posebnost toga govora jest proširenje govora s obzirom na ljudsku savjest. Tako kada govori o dokazu koji proizlazi iz uvjerenja čitavoga ljudskog roda navodi da su se oduvijek i pojedinci i zajednice smatrali moralno odgovornim vršiti dobra, a izbjegavati zla djela. „Osjećali su i osjećaju neki unutrašnji imperativ/'savjest'/ da se opredijele za ono što je moralno dobro i moralno vrijedno, da na taj način ostvare onaj i onakav smisao života kakav im prokazuje njihov zdrav razum. Nije to kod ljudi neki mutni osjećaj, nego je to duhovni čin težnje i spoznaje zajedno. Nakon spoznaje kod svakoga ima odlučan stav volja. Ona se ima u pojedinom slučaju prihvatiti dobra a otkloniti zla djela. Svi oduvijek priznaju da ih u tome vodi glas savjesti. A savjest nije drugo nego glas razuma koji otkriva što je za ljudsku narav i dostojno djelovanje dobro, a što zlo, što valja prihvatiti a čega se valja kloniti."[431]

U tom smislu, budući da govori o savjesti kao glasu razuma, Živković navodi kako se u životu, s obzirom na odnos čovjeka prema Bogu, bližnjemu i sebi samome, može naići na doista dobra djela koja razum odobrava jer su u sukladnosti s razumom kao i s pravilima ljudskog djelovanja s obzirom na konačnu svrhu. Prema tome razlika između dobrih i zlih djela jest, u konačnici, u njihovoj sukladnosti s razumnim činom, a ne nikako

---

[428] *Isto*, 7.

[429] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *Ljudsko djelovanje*, *II. dio* (rukopis), 9; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 131.

[430] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *Ljudsko djelovanje*, *II. dio* (rukopis), 9.

[431] *Isto*, 10.

u nekom izvanjskom razlogu, zaključuje Živković.[432] Stoga, zaključuje Živković, „ako moral nije osnovan na objektivnim kriterijima, već prepušten subjektivnom određivanju, on tada nužno gubi podlogu stalnosti i trajnosti. Moral pak koji se mijenja i prilagođuje vremenu, običajima i strujanjima u mišljenju nije skup pravila što vežu u savjesti svakoga i svugdje, nego je to skup povremenih mišljenja koje svatko može prihvatiti ako hoće i odbiti ako mu se prohtije."[433]

S druge strane, važno je i napomenuti kako u rukopisu Živković govori i o ljestvici vrijednosti u čovjekovom životu, a o čemu nema govora u knjizi. Te vrijednosti stoje u nekom redu; niže da služe višima, više da vode i upravljaju nižima, umni čini da krote strasti, a ljubav da produhovljuje sve izvanjsko i nutarnje ljudsko djelovanje. Razvidno je, stoga, a osobito na temelju spomenutog govora o redu vrijednosti, kako Živković u rukopisu svoju misao usmjeruje prema kreposnom djelovanju.

Osvrtom na prethodni govor o razlici moralnog dobrog i zla čina, moralno pravilo čovjeku pomaže razumjeti je li njegovo djelovanje u skladu s voljom Božjom. Tako kad god čovjek vrši neki čin, trebao bi ići za tim da mu taj čin bude dobar, jer time postizava konačnu svrhu. Savjest je neposredno unutrašnje pravilo moralnosti i ona je mjerodavna za isključivo za formalnu moralnost. Dok za objektivnu, materijalnu moralnost mjerodavna je sukladnost ili nesukladnost s razumom kao izričajem ljudske naravi. Živković se tako, u kontekstu govora o subjektivnosti i objektivnosti, poziva i na riječi sv. Tome te navodi kako je „objektivno pravilo bliže i daljnje. Bliže je ljudski um, a daljnje je vječni Božji zakon. Subjektivno je pravilo jedno t.j. savjest svakog pojedinog čovjeka."[434] Drugim riječima, ljudska narav upravlja naravnim, a um moralnim djelovanjem. Ali kako bi čin bio moralno dobar potrebno je da je u skladu i s naravnim potrebama i s onim što narav usavršuje, jer ljudska je narav posrednik između vječnoga zakona i ljudskoga razuma. Božja je bitnost temelj svega zbivanja jer iz nje sve izlazi, ona sve obuhvaća i svemu daje mjeru i način.[435]

Slijedeći tradicionalni nauk, međutim, Živković ističe kako je glavni izvor moralnosti ipak sama svrha moralnog čina (objekt), a suodređuje ga i svrha činioca (nakana) jer se svrha činioca (dobra ili zla) ne mora nužno podudarati sa unutrašnjom svrhom čina (objektom).[436] Drugim riječima, ljudsko djelovanje dobiva svoju dobrotu ili zloću i od

---

[432] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *Ljudsko djelovanje*, *II. dio* (rukopis) 11; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 132.

[433] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *Ljudsko djelovanje*, *II. dio* (rukopis), 12.

[434] *Isto*, 15.

[435] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *Ljudsko djelovanje*, *II. dio* (rukopis), 21–22; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 140–141.

[436] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *Ljudsko djelovanje*, *II. dio* (rukopis), 36–42; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 149–154.

svrhe činioca, jer o njoj ovisi kao uzroku. Govoreći o izvorima moralnosti Živković navodi i okolnosti kao jedan od izvora moralnosti, odnosno zbivanja i prilike u kojima se odvija neki ljudski čin. Živković ovdje podrazumijeva ono što stoji izvan čina, ali ga se ipak donekle dotiče kao što je mjesto, vrijeme, način, osobni položaj i tako dalje. No važno je naglasiti kako se ovdje ne misli na čisto fizičke okolnosti, nego na moralne, odnosno, na onakve okolnosti koje su u stanju utjecati na već određenu moralnu oznaku nekog čina.

2.3.3.2. Moralno djelovanje i ubrajanje

Govor o moralnom činu zaključuje Živković govorom o odgovornosti i ubrojivosti s obzirom na moralno djelovanje. Međutim, dok u knjizi Živković zasebno govori najprije o ubrojivosti, a potom o djelovanju, u rukopisu je govor o moralnom djelovanju i ubrajanju povezao u jednu cjelinu.[437] U tom smislu, pod pojmom ubrojivost „razumijeva se svojstvo pripadnosti ljudskog čina prema kojoj ga pridajemo nosiocu kao začetniku i vlasniku. Ubrojiti nekome čin ili posljedice čina t.j. uračunati mu ih ili pripisati znači sud kojim se nosiocu pridaje njegov čin kao uzročniku. Čovjek se svojevoljno odlučuje na čin, svojom ga voljom izvršuje i stoga postaje začetnik i vlasnik moralnog čina. Otud njemu kao vlasniku čina i svojstvo odgovornosti za nj.”[438]

Iz toga proizlazi da ako je čin dobar ili zao, čovjek u tom kontekstu postaje vrijedan pohvale ili prijekora. Odgovornost je pak posljedica ubrajanja čina. Ona i ubrojivost nisu formalno istovjetni pojmovi, iako su materijalno jedno te isto. Temelj je ubrajanja i odgovornosti slobodna volja čovjeka, jer kolika je sloboda tolika je i ubrojivost, a budući da je sloboda volje ovisna o razumu i spoznaji opravdano je reći, kaže Živković, nešto je toliko voljno koliko je i spoznato. S obzirom na to, Živković u rukopisu izvodi sljedeće zaključke, a kojih ne nalazimo u knjizi: „ a. gdje je potpuna spoznaja i sloboda, potpuna je ubrojivost, b. gdje je nesavršena spoznaja i djelomična sloboda nepotpuna je ubrojivost i c. gdje nema spoznaje ni slobode nema ni ubrojivosti”.[439]

U konačnici možemo zaključiti kako Živković slijedi nauk sv. Tome prema kojem volja odabire ono što joj razum predlaže. Kako bi se nosiocu čin pripisao kao vlastiti, volja se mora za njega opredijeliti. Stoga je jasno da ondje gdje je nepotpuna spoznaja da ni voljni pristanak ne može biti potpun. On je potpun samo tamo gdje volja nema zapreke da se slobodno odluči.[440] Kako bi se neki čin nekome mogao ubrojiti kao dobar čovjek ga treba spoznati a osim toga ga treba i htjeti i namjeravati kao dobar. Dok zao čin nije po-

---

[437] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *Ljudsko djelovanje*, *II. dio* (rukopis), 57–71; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 158–186.

[438] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *Ljudsko djelovanje*, *II. dio* (rukopis), 71.

[439] *Isto*.

[440] Usp. *isto*, 73; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 159.

trebno htjeti ni namjeravati, dostatno ga je spoznati izvršiti kao zao čin. Drugim riječima, u činu osoba izražava svoje moralne vrednote ili nevrednote. Čin nije nešto što bi bilo odijeljeno od osobe, već je sama osoba u činu. Pravi izravan nosilac vrednote u činu jest odgovor na vrednotu ili odluka volje da odgovori na vrednotu odnosno da je ostvari na temelju spoznaje koju ima o njoj.[441]

2.4. Savjest

Govor o savjesti oduvijek je, kako u prošlim vremenima tako i danas, činio sastavni dio govora o ljudskoj moralnosti i istovremeno zalazio u temeljna pitanja filozofske i teološke antropologije. Fenomen savjesti toliko je dubok i osoban da ga se ne može smjestiti u jednu okvirnu shemu. Bio je toga svjestan i Živković te, kako smo već naglasili u uvodnom govoru, on, u odnosu na knjigu, u rukopisu mijenja redoslijed te govor o savjesti stavlja ispred govora o zakonu. Na taj način, on ne samo da je izmijenio sadržajno redoslijed tematskih jedinica, nego je izmijenio i koncepciju promišljanja u okviru tema iz fundamentalnog morala.

2.4.1. Pojmovno određenje savjesti

Uzimajući hrvatski pojam „savjest",[442] Živković u knjizi govori o savjesti slično kao u rukopisu, ali unatoč tome u rukopisu je taj govor jasnije i preciznije izložen. Tako u rukopisu kaže sljedeće: „Hrvatski se izraz 'savjest' i latinski 'conscientia' upotrebljava za oznaku kako pojma 'sintereza' tako i pojma 'sinejdeza', jer ne postoji izraz za oznaku svakog pojma napose. Iako nemamo drugog izraza, svatko dobro znade, da savjest progovara i to svaki čas, tj. da izriče sud pri svakom osobnom činu. Pojam dakle, savjesti u užem smislu ne treba shvatiti kao trajno raspoloženje (habitus), nego kao čin (actus)."[443] U knjizi za isto Živković kaže: „U stručnoj terminologiji i u čitavom našem izlaganju uvijek se pod izrazom savjest ima razumjeti praktični sud našega razuma, dakle umstveni čin a ne stanje."[444]

U svrhu što jasnijeg pojmovnog određenja savjesti moramo stoga istaknuti kako pojam „savjesti", iako nije dorađen, ima svoje izvore u grčkoj filozofiji. Tako npr. Sokrat govori o „daímonu" kao unutrašnjem glasu koji upravlja njegovim moralnim djelovanjem, iako tu još nije riječ o izgrađenom pojmu u današnjem smislu. Jasna artikulacija samog pojma uglavnom je proizvod kršćanske misli obogaćene stoičkim utjecajima

---

[441] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *Ljudsko djelovanje*, *II. dio* (rukopis), 74–75; Bernhard HÄRING, *Kristov zakon I.*, 209.

[442] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 262–263.

[443] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*. *Knjiga III. O savjesti* (rukopis), 4.

[444] *Isto*, 263.

(osobito Seneke i Cicerona), koje spominje i Živković u svojem djelu *Osnovno moralno bogoslovlje*,[445]a u rukopisu kaže kako su „Ciceron i Seneka tu sklonost razumijevali kao prirodjenu težnju za duhovnim održanjem".[446]

Među prvima koji je jasno artikulirao savjest kao svojevrsni čin primjene našeg znanja o dobrome i lošem na ono što činimo ili možemo činiti, jest Toma Akvinski. To da je savjest neko znanje, kako naučava sv. Toma, znači da ona izriče kako se odnosi naše znanje prema nekom našem djelovanju.[447] Znanje koje se na djelatnost primjenjuje proizlazi iz urođene sposobnosti (synderesis) da biramo dobro a izbjegavamo zlo. Za svu kasniju neoskolastičku (tomističku) filozofijsku i teologijsku tradiciju, bilo je mjerodavno Tomino određenje pojma. Navedenu je koncepciju kasnije još doradila kršćanska (osobito katolička teologija) iako ostajući bitno na Tominom tragu te učeći kako je savjest „diktat praktičnog uma ili praktično posljednji sud razuma o moralnosti čina koji treba ovdje i sada izvršiti ili propustiti".[448] Savjest (lat. *conscientia*) je u tradicionalnoj skolastičkoj i neoskolastičkoj filozofijskoj etici i moralnoj teologiji mišljena kao svojevrsna „moć kojom prosuđujemo moralnu vrijednost naših čina".[449]

Na tom tragu, Živković donosi dvije definicije savjesti. U knjizi on definira savjest kao „praktični sud našega uma o moralnosti vlastitih čina u svakom pojedinom slučaju".[450] U rukopisu savjest je određena kao „sud praktičnoga razuma o ćudorednom značaju namjeravanog ili izvršenoga djela".[451] Obje definicije zahtijevaju temeljitiju pažnju zbog određenih teoloških, ali i značenjskih nejasnoća koje bitno ukazuju na određene pomake u razumijevanju problematike pod kojom podrazumijevamo terminološki vid problema oko uporabe pojmova „razum" i „um", odnosno „sud praktičnoga razuma" i „praktični sud uma". Naime, u skolastičkoj filozofiji, barem kod Tome Akvinskoga, koji se bitno oslanja na Aristotela, oba se pojma često uzimaju u sinonimnom značenju.[452] No bez ob-

---

[445] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 261.

[446] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 4

[447] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 259; Toma AKVINSKI, *Suma teologije* I, q. 79, a. 13.

[448] Marcellino ZALBA, *Teologiae Moralis Compendium*, *Mattiti*, 1958., sv. I., br. 641. Citirano prema: Valentin POZAIĆ, „Zrela savjest", u: *Obnovljeni život*, 43 (1988.) 6, 503–515, ovdje 504.

[449] Neki je autori određuju kao „moralnu svijest", diferencirajući je od psihološke svijesti, koja je prvotno usmjerena na temeljno iskustvo našeg jastva. Bonifac BADROV, *Sabrana djela II. Predavanja iz filozofije*, 727. Usp. i Anto MIŠIĆ, *Rječnik filozofskih pojmova*, Split, 2000. 237.

[450] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 260.

[451] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 2.

[452] Jasna i nedvosmislena distinkcija „uma" i „razuma" vrlo je važna osobito u modernoj i suvremenoj filozofiji, i danas je uglavnom općeprihvaćena. U grčkoj i skolastičkoj filozofiji i teologiji (a time i u neoskolastici) ona nije uvijek jasna, no moguće je donijeti neka opća određenja: kod Aristotela i u skolastici

zira ne sve filozofske distinkcije spomenutih pojmova, osobito nakon 18. stoljeća stvar se promijenila. Živković, međutim, kao katolički teolog, ostaje vjeran tradiciji te u vremenu najžešće borbe protiv modernizma i promoviranja tomizma kao „norme" filozofiranja i teologiziranja, svakako nije stajao na Kantovoj liniji.[453] Naime, mnogi neoskolastički autori (i filozofi i teolozi) – u koje nedvojbeno pripada i Andrija Živković – često ne rade ovu distinkciju „um" – „razum", uzimajući oba pojma sinonimno.[454]

No ono što kod Živkovića zamjećujemo jest njegov pokušaj da u rukopisu učini određeni odmak od kazuističkog poimanja savjesti („praktični sud našega uma o moralnosti vlastitih čina u svakom pojedinom slučaju") k jednom širem poimanju („sud praktičnoga razuma o ćudorednom značaju namjeravanog ili izvršenoga djela") koje u središtu ima pitanje o smislu učinjenog za osobu koja izvršava određeni čin. Naravno, Živković taj pomak čini unutar tomističkih okvira ondašnjeg vremena te što se tiče spomenute distinkcije uma i razuma, on tu distinkciju čini kako bi mogao razlikovati istu spoznajnu moć pod različitim vidom: *um* (intellectus) označuje spoznajnu moć čovjeka ukoliko uviđa istinu, a *razum* (ratio) ukoliko razabire istinu iz različitih spoznaja. Drugim riječima, ono što Živković mijenja u odnosu na knjigu jest to da savjest nije više puka primjena moralnog znanja na pojedinačnu situaciju po načelu dužnosti koje proizlazi iz snage Božjeg autoriteta, već da je savjest razborita prosudba koja ovisi o kreposti razboritosti. Drugim riječima, on napušta klasični tomizam i približava se izvornoj tominoj misli o savjesti kao kreposti razboritosti.[455]

„um" (lat. *intellectus*) moć je neposrednog uviđanja, koja kao svoje oruđe ima dušu (anima), a svoje predmete dohvaća na opći način, odnosno dohvaća bit stvari. Razum (lat. *ratio*) je, s druge strane, određen kao moć razabiranja, odnosno diskurzivna moć mišljenja. Usp. Anto MIŠIĆ, *Rječnik filozofskih pojmova*, Split, 2000.

[453] Prvi je jasnu i nedvosmislenu distinkciju između „uma" i „razuma" jasno artikulirao Kant u *Kritici čistog uma*, gdje kaže da je „razum" (njem. *verstehen*) „moć pravila", a „um" (njem. *vernunft*) „moć načela". „Razum" je spoznajna moć koja se odnosi na iskustvo (ostaje samo u granicama onoga što možemo iskusiti, te pretvara ono što nam osjetila „isporučuju" u pojmove koje poslije sistematizira pomoću kategorija). „Um" je nešto „više"; šira je spoznajna moć, on ide iznad granica iskustva, odnosno ne odnosi se izravno na iskustvo, već nam, prema Kantu, daje one regulativne ideje koje iskustveno nisu dane u razumu: ideju Boga, slobodne volje i besmrtnosti duše. Te ideje nisu, prema Kantu, predmet mogućeg znanja, već nam pomažu da živimo moralno svoj život: one su regulativne. Usp. Immanuel KANT, *Kritika čistog uma*, Zagreb, 1984., 157.

[454] Detaljnije o nedistinkciji između pojmova „uma i razuma" možemo čitati u članku Valentina Pozaića, koji raspravlja o zreloj savjesti. Usp. Valentin POZAIĆ, „Zrela savjest", *Obnovljeni život*, 43 (1988.) 6, 503–515.

[455] Za ilustraciju možemo reći kako Živković u rukopisu navodi da savjest prije čina ocjenjuje čin koji netko namjerava izvršiti te da ima ulogu provodiča na putu vršenja dobrih djela, dok u knjizi tvrdi kako savjest „nije glas provodiča ili upravljača, nego glas suca u našoj duši". Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti*, (rukopis), 12; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 268.

2.4.2. Savjest kao krepost razboritosti (psihološki vid savjest)

Iako Živković u knjizi spominje govor o savjesti kao „psihološkom izvoru koja kazuje da li čin opstoji ili ne, a kada želimo znati kakav je to čin – dobar ili zao – to nam kazuje savjest kao moralni izvor", on u svome promišljanju ne ide dalje od navedenoga.[456] U rukopisu pak proširuje govor o tim dvama aspektima te navodi sljedeće: „kao svijest ili samosvijest o samome sebi. To je znanje o vlastitim doživljajima, bilo osjetne, bilo duhovne prirode. Javlja se neki nutarnji glasnik, koji svakom čovjeku svjedoči o njegovim djelima, kako vanjskim tako napose nutarnjim, ona se javlja ako je čin izveden ali i onda ako je propušten. To je savjest u psihološkom pogledu. Kao sud, ocjena ili znanje o ćudorednoj vrijednosti svakoga vlastitoga namjeravanog ili izvršenog čina. Savjest za svaki čin kazuje da li je dobar ili nije. To je savjest u ćudorednom pogledu i o njoj je govor u moralnom bogoslovlju."[457] Razvidno je stoga kako je Živković u rukopisu načinio velik odmak od knjige jer u knjizi uopće nema ni spomena o tome da je savjest svijest, znanje o vlastitim doživljajima, samosvijest o samome sebi. U knjizi Živković samo navodi da postoji sud o činu, ali ne i to da se savjest javlja s obzirom na psihološki moment u osobi kao neki nutarnji glasnik koji svjedoči čovjeku o njegovim djelima.

Možemo stoga reći kako Živković u rukopisu dublje ponire u ljudsku osobu te time radi izvjestan odmak od čisto objektivnog promatranja i ide k jednom više unutarnjem promatranju onoga što se odvija u dubini čovjeka. Međutim, Živković ni na koji način ne želi upasti u subjektivizam te, na tragu misli sv. Tome, govor o savjesti nužno povezuje s govorom o krepostima, jer samo krepostan čovjek može ispravno suditi o pojedinim stvarima u životu.[458] Krepost je nezaobilazno potrebna čovjeku u činjenju dobrih djela. U tome je bit promatranja savjesti s psihološkog izvora u rukopisu, kao nekom nutarnjem glasniku koji svakom čovjeku svjedoči o njegovim djelima.[459]

U rukopisu Živković nastavlja govor o savjesti kao činu, a takva „savjest kao čin (*syneidesis*) jest praktični sud razuma o moralnosti pojedinačnoga djela". Taj se sud po-

---

[456] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 259.

[457] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 2.

[458] Govoreći o savjesti s psihološkoga gledišta, Živković upravo govori o onome što nam Pozaić navodi u govoru o zreloj savjesti. To je da samo krepostan čovjek, kako izlaže sv. Toma, tj. „koji se ispravno ponaša u svim stvarima, sudi ispravno pojedine stvari. Komu naprotiv nedostaje nutarnja ispravnost; nedostaje mu i ispravnost suda… krepostan je čovjek pravilo i mjera svih ljudskih stvari, jer u konkretnosti one su tako kako ih prosuđuje." Valentin POZAIĆ, „Zrela savjest", u: *Obnovljeni život*, 43 (1988.) 6, 506.

[459] Kod Häringa nalazimo činjenicu da su ljudi kasnijih kultura, misleći pod tim vrijeme nakon Sokrata, više usmjereni samopromatranju negoli promatranju objektivne zbilje te tako govore o jednom duhovnom osjetilu. Tako oni u kontekstu potonjega tumače savjest i sa psihološkoga gledišta. A to je zamjetno i kod Živkovića kada govori o svijesti ili samosvijesti o samome sebi. Usp. Bernhard HÄRING, *Kristovov zakon*, *sv. I.*, Zagreb, 1973., 156.

kazuje kao svojevrsni savjet, nalog ili zapovijed kod djela, koje se kani izvesti. „A kod već izvedena djela javlja se kao nepristrani glasnik o moralnom značaju svršena djela: odobrava ga ili kudi. Ona je uvijek bliža praktična uputa u djelovanju jer se tiče djela koje treba izvesti ovaj čas, za razliku od suda koji ustanovljuje moralnost čina općenito kad promatra djelo u sebi bez obzira na okolnosti."[460]

„Savjest kao trajno raspoloženje (*syntheresis*) jest intelektualno svojstvo po kojem čovjek s nekom lakoćom i neposrednim uviđanjem spoznaje najosnovnija načela ćudorednoga života. Kad velimo 'svojstvo' mislimo na prirođenu sposobnost u čovjeku da ih shvati i na prirodjenu težnju da ih ostvari po sklonosti k dobru i odvratnosti k zlu. Po tom trajnom duševnom raspoloženju posjeduje čovjek i primjenjuje vrhovna načela ćudoređa u svom djelovanju. Ono dakle ne predstavlja neke sposobnosti u cilju čistog doumljivanja i zaključivanja t.j. u teorijskom i spekulativnom pogledu. Po tom raspoloženju ljudi općenito znadu da dobro valja činiti a zlo izbjegavati. Sintereza govori samo općenito jer je odraz Božjega znanja u čovjeku, a stari su teolozi u njoj gledali svjetlo, iskru koju Gospodin zapaljuje u čovjeku. Ona u njemu predstavlja duhovni, viši i plemenitiji dio po kojemu je čovjek sličan Stvoritelju."[461]

Vidimo da Živković u rukopisu navodi kako sintereza govori općenito te je odraz Božjega znanja u čovjeku i time ona predstavlja duhovni, viši i plemenitiji dio po kojem je sličan Stvoritelju. Iako se u početnim mislima preklapa sa onim što u knjizi piše o savjesti kao trajnom raspoloženju, ipak on u knjizi navodi kako je sintereza „stanje koje nam približava vrhovna načela praktičnog moralnog djelovanja u opreci prema stanju, koje se obazire na vrhovna načela spekulativnog umovanja".[462] Razvidno je stoga kako Živković u rukopisu slijedi Akvinčevu teološku misao gdje je savjest određena kao primjena znanja na neki poseban čin. U nauci Tome Akvinskoga, savjest (conscientia/ *syneidesis*) tako je nutarnji čin koji čovjeka potiče i obvezuje na dobro, a prekorava ga i optužuje zbog počinjenog zla, dok je syntheresis neizbrisiva duševna sposobnost (habitus) koja sadržava osnovna načela ljudskog ćudorednog djelovanja (čini dobro, izbjegavaj zlo!) pa je tako temelj moralnosti ljudske osobe koja ostaje netaknuta, unatoč najtragičnijim zastranjenjima čovjeka na putovima zla.[463]

Raspravom o moralnom znanju i naravnom zakonu Živković nastavlja svoje izlaganje o savjesti, jer bez toga ne možemo ni shvatiti pojam savjesti. Naime, dok u knjizi

---

[460] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 3. U knjizi Živković također govori o savjesti kao sudu (*syneidesis*), no ne navodi u knjizi da je savjest u tom kontekstu kao čin sud razuma o moralnosti pojedinačnoga djela, već kaže da je ona „praktični sud razuma o moralnosti našega konkretnoga čina". Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 262.

[461] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 4.

[462] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 261.

[463] Usp. Toma AKVINSKI, *Suma teologije*, I, q.79, a. 12–13.

Živković kaže kako apstraktni sudovi sintereze imaju značaj najopćenitijih načela, tj. „u stvari su to norme prirodnog zakona (*universalia principia iuris*)",[464] u rukopisu on navodi kako su sudovi sintereze nepogrešivi „jer su najopćenitiji i jer teku izravno iz Božjeg izvora: iz naravnog zakona".[465] Za moralno znanje u rukopisu navodi da je ono „stečeno trajno raspoloženje s kojim pojedinac čovjek doumljivanjem izvodi objektivno valjane zaključke iz prvih ili osnovnih načela. Primjenom općih načela (sintereze) na pojedini konkretni slučaj dolazi redovno svatko do ispravnog zaključka. Tko iz najopćenitijih načela povlači zaključke koji iz njih slijede gotovo neposredno dobiva zalihu moralnog znanja. Prema tome moralno znanje nije drugo nego skup objektivnih zaključaka iz najopćenitijih moralnih načela."[466]

Zašto Živković odjednom u rukopisu govori o naravnom zakonu? Ponajprije zato što naravni zakon ima izvor u Bogu, tj. prema definiciji sv. Tome on jest „udio vječnog zakona u razumnoj naravi".[467] Čovjek kad dođe do uporabe razuma, piše Živković, postaje dionikom vječnog zakona, odnosno osobno ga shvaća, jer zakon je za njega proglašen kada se u njemu nalaze objektivna načela moralnosti, a savjest samo ta spoznata načela primjenjuje kako bi u konkretnom slučaju došla do sigurnog suda prema kojem treba čin izvesti ili ga ne izvesti.[468] Bitnost ovog govora o naravnom zakonu jest u tome što „savjest predstavlja primjenu naravnoga zakona na neki čin, a u obliku zaključka".[469] „Čovjek kao razumsko biće sudjeluje u vječnoj zamisli po kojoj prima naravnu sklonost prema sebi odgovarajućem činu i svrsi. To se sudjelovanje čovjeka, kao razumskog bića, u vječnom zakonu zove naravni zakon. Riječ je o 'praktičnom daru uma' (*ratio practica*) koji korelira s smislom Aristotelova φρόνησις, *phronēsis*."[470]

Naravni zakon je udioništvo razumskog stvorenja u vječnom zakonu. Vječni zakon utiskuje svim bićima određene sklonosti prema njihovim činima i svrhama. Prvo je načelo naravnog zakona: čini dobro i izbjegavaj zlo; na tom načelu utemeljena su i iz njega proizlaze sva ostala načela naravnog zakona. Budući da Živković slijedi Akvinčev govor o naravnome zakonu, nije nam naodmet spomenuti konstataciju da je naravni zakon isto što i prirodni zakon i za Aristotela i za Tomu i nema tu nikakve distinkcije. Međutim u klasičnoj metafizici „naravno" označava ono što neko biće jest na temelju svoje biti (odnosno prirode) ili metafizičke prirode. Naravni/prirodni zakon jest onaj koji predstavlja ukupnost svih moralnih obveza koje proizlaze iz naše naravi/prirode, a koje su u konačni-

---

464 Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 263–264.

465 NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 6.

466 *Isto*, 5.

467 *Isto*, 6.

468 Usp. *isto*, 6.

469 *Isto*, 6.

470 Toma AKVINSKI, *Suma teologije*, I-II, q. 94.

ci usmjerene ostvarenju konačne svrhe ljudskoga života. Taj nam je naravni zakon prema sv. Tomi urođen a kako smo već i naveli, predstavlja udioništvo u vječnom, božanskom zakonu.

Može li se onda, u određenom smislu reći, kako se Živković ovdje približio nauku o savjesti II. vatikanskog koncila? Ipak, ne može.[471] Naime, iako ovdje naslućujemo određeni pomak od kazuističkog, objektivnog načina teologiziranja „po općim pojmovima" i „pozivanja na moralni zakon u načelima i zaključcima" k jednom određenom „promatranju čovjeka i njegove egzistencije",[472] Živkovićev govor o savjesti ipak ostaje određeno pretkoncilskom formom intelektualističkog poimanja savjesti. On tako u daljnjim pasusima savjest određuje kao „sud ili nalog razuma, koji u konkretnom slučaju vrši ocjenu kad opća načela veže s određenim činom".[473] Drugim riječima, bez obzira na odmak koji je zamjetan u rukopisu, Živković nedvojbeno ostaje u granicama kazuističkog morala, samo što sada obvezatna snaga savjesti ne proizlazi iz autoriteta vanjskog zakona nego iz čovjekove razumne naravi i njegove participacije na vječnom Božjem zakonu. Ona, međutim, za Živkovića i nadalje ostaje sud, tj. primjena znanja na neki pojedinačni čin, samo što je u rukopisu ona sud koji u duhu kreposti razboritosti primjenjuje znanje na neki pojedinačni čin, dok je u knjizi ona sama neko znanje koje dolazi od vanjskog autoriteta.[474]

---

[471] Za razliku od Živkovića, za kojeg je savjest sud koji označava primjenu znanja na određeni događaj, za Bernharda Häringa savjest je moralno osjetilo čovjeka i skupa sa spoznajom i slobodom osnovni je subjektivni izvor dobra. Kroz savjest, Häring kaže, odzvanja nutarnja jeka Kristova poziva za njegovo nasljedovanje. Kroz nju čovjek snažno osjeća da je njegova egzistencija iznutra čvrsto vezana uz Krista. Tako je za njega savjest po sebi glas bez riječi. Kristova nam riječ govori preko toga glasa. Upravo u skladu s tim je i Drugi vatikanski koncil razradio fenomenologiju savjesti kao onu koja je najskrovitija jezgra i svetište čovjeka, gdje je on sam s Bogom, čiji glas odzvanja u njegovoj nutrini. Živković govori o unutarnjem glasu u čovjeku, ali to nije glas istovjetan ovome o kojem govore Koncil i Häring, to je glas koji se javlja kao svijest ili samosvijest o samome sebi, kao onaj koji svakome čovjeku svjedoči o njegovim djelima, bilo da je riječ o dobrim ili lošim djelima, drugim riječima to je savjest promatrana sa psihološkog aspekta. Razvidno je iz navedenoga kako je Häring duboko unišao u personalističku dimenziju savjesti, dok je Živković uza sav trud ostao na vanjskoj objektivnoj razini, iako bismo mogli reći da je taj govor u rukopisu s naglašenijim promatranjem čovjeka i njegove egzistencije kao i kreposnog čovjekovog života. Usp. Bernhard HÄRING, *Kristov zakon*, *svezak I.*, 155; DRUGI VATIKANSKI KONCIL, Pastoralna konstitucija o Crkvi u suvremenom svijetu *Gaudium et spes*, br. 16, str. 672–673.

[472] Usp. Ivan FUČEK, „Savjest u nauci Drugoga vatikanskog sabora", *Bogoslovska smotra*, 47 (1977.) 2, 204–214 ovdje 201.

[473] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 3.

[474] Usp. *isto*.

2.4.3. Razlozi iz kojih proizlazi obvezatna snaga savjesti kao glasa Božjega

Iako smo već u prethodnom dijelu ukazali na određene aspekte iz kojih proizlazi obvezatna snaga savjesti, smatramo potrebnim ukazati na još neke aspekte ove obvezatnosti, osobito na razloge iz kojih ova obvezatnost proizlazi. Živković, naime, u knjizi navodi kako savjest „nije prvotno pravilo našega moralnog djelovanja nego drugotno, ona sudi, istina u pojedinačnom slučaju, ali ne samovoljno nego u logičkoj vezi sa savješću u širem smislu t.j. prema općem načelu sintereze. Kako je čovjek s obzirom na svoj egzistencijalni bitak ovisan od Stvoritelja, tako je i obzirom na svoje psihičko djelovanje ovisan i omeđen utoliko što po svojoj prirodi ne može a da ne bude Njegovim svjedokom. I zato savjest ne može a da ne bude Njegovim glasnikom kako je izražena u prirodnom moralnom zakonu."[475]

No u rukopisu, a na tragu govora o savjesti u duhu misli sv. Tome, Živković ističe kako obvezatna snaga savjesti proizlazi iz konstatacije da je „savjest 'glasnik Božji' koji objavljuje Božju volju svima i svakome od vremena uporabe razuma do smrti. Tko prizna da je glas savjesti glas Božji, ima obvezatno pravilo za vlastito djelovanje. Ako se po njemu ravna čini dobro, ne slijedi li ga čini zlo. Tko pak ne priznaje da je savjest glas Božji, njemu taj glas nije obvezatno pravilo, nego vlastiti sud ili savjet. Takav sud nije nipošto nad čovjekom, nego nešto u njemu, upravo ispod njega. Slušat će ga kad govori ono što se pojedincu mili i što mu godi, a odvratiti će se od njega kad mu govori protivno."[476] Drugim riječima, u rukopisu Živković govori o glasu savjesti kao glasu Božjem na drugačiji način negoli u knjizi gdje je on ostao na razini dužnosti i propisa što na najbolji način potkrepljuje sljedeći Živkovićev navod u knjizi kada ističe kako je „jedna te ista snaga kojom nas veže zakon kao direktna ideja s onom snagom kojom nas veže savjest: Savjest samo primjenjuje apstraktne propise zakona na određeni slučaj."[477]

U tom smislu, bitna distinkcija s obzirom na obvezatnost savjesti jest u tome što u tiskanom izdanju iz godine 1938. ova obvezatnost proizlazi iz Božjeg autoriteta, dok se u rukopisu Živković odmiče od tog koncepta te, samo deset godina poslije, ističe kako obvezatna snaga savjesti proizlazi iz razuma, koji kao takav participira na Božjoj biti. Stoga Živković u rukopisu i izvodi dokaze iz razuma, a ne ostaje samo na dokazima koji proizlaze iz Svetog pisma, kako je navedeno u knjizi. Na temelju tih dokaza čovjek je dužan, odnosno obvezatan, slušati glas savjesti jer je glas Božji. Na tom tragu, Živković u rukopisu sadržajno proširuje govor o dokazima koji proizlaze iz razuma sljedeći pri tome, prije svega, misao sv. Tome.

---

[475] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 264.

[476] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 7.

[477] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 266.

S obzirom na razum, savjest je čin primijenjenoga znanja, odnosno, sud da u pojedinom slučaju postoji obveza primijeniti, to jest izvršiti zakon ili propis. Dužnost poslušati glas savjesti znači biti vezan, ali prema tumačenju sv. Tome to nije vezanost ili nužnost po prirodi (*ex se*), nego po volji drugoga (*ex alio*).[478] Ta nužna vezanost nije pod silu (*necessitas coactionis*), jer je riječ o slobodnom biću, već ona može biti samo pod uvjetom (*necessitas conditionata*). Drugim riječima, kaže Živković, slobodnom se biću nameće ta dužnost ili obveza moralnom snagom, djelovanjem naloga, što ide od nekoga zakonodavca. Između zakonodavca i primaoca naloga, ta veza ili spoj nije drugo nego spoznaja ili poznavanje njegove volje. I zato kako u tjelesnim stvarima nema djelovanja ako ne uslijedi spoj (*contactus*), tako ni u duhovnim nema djelovanja, nema obveze na čin, ako nema spoja putem spoznaje.[479]

I ovdje možemo stoga uočiti određeni razvoj Živkovićeve teološke misli. Naime, u knjizi (1938.) Živković kaže da ukoliko neki propis čovjeka veže „valja da između njih uslijedi spoj da ga čovjek upozna. I čim se taj spoj uspostavi dobiva posrednik istu onu snagu koju ima glavni faktor. U našem je slučaju posrednik savjest, a glavni faktor Božji zakon."[480] Uočavamo stoga kako Živković u knjizi savjest shvaća samo kao primjenu apstraktnih propisa zakona na određeni slučaj, dok u rukopisu on ide dalje te tvrdi da je ta veza između zakona i zakonodavca čovjekova razumska spoznaja ili poznavanje njegove volje.

Osim toga, sadržajno proširujući u rukopisu govor o savjesti, Živković se trudi učiniti ga što razumljivijim svakome čovjeku za život, kao sredstvo na putu ka konačnoj svrsi. Navodi pritom kako je „čovjek je moralno dužan ispuniti što Bog želi ili traži, iako je glas savjesti uistinu glas koji savjetuje, to jest govori treba li čin izvršiti i kako ga treba izvršiti; on ne prisiljava da se čin i izvede. Obveza je u tome da se ne prezire Božjega glasa, ali izvedba ne slijedi nužno. Iako je glas savjesti glas osobnosti, jer je vlastiti čin, opet je to čin koji dojavljuje volju nekoga tko je iznad osobe, misleći pritom na njezina gospodara ili zakonodavca. Pa ako je riječ i o nalogu ljudskog zakonodavca, opet je i u njegovu nalogu predstavljena volja Božja, jer nema, naime, vlasti, a da nije od Boga (Rim 13, 1)."[481] Razvidno je koliko Živković u rukopisu naglašava psihološki vid savjesti govoreći o njoj kao o glasu koji savjetuje, dok takav naglasak u knjizi ne nalazimo, već samo tvrdnju „ono što nam savjest nalaže valja bezuslovno uvijek činiti".[482]

---

478 Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 7; TOMA AKVINSKI, *De veritate*, q. 17, a. 3.

479 Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 7.

480 Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 266.

481 NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 7.

482 Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 266.

Iz netom navedenih tvrdnji možemo konstatirati kako Andrija Živković u rukopisu zastupa mišljenje da „savjest kao posrednik dobiva snagu od glavnog čimbenika od Boga zakonodavca, prema tome je snaga zakona ista kao i snaga savjesti. Zapovijed koju savjest isporučuje, zapovijed je Boga početnika naravnoga moralnog zakona. Svaki spoznati zakon bio od Boga izravno ili neizravno, njegov je zakon. Savjest kao glasnik daje oblik obvezi i čovjeku je obznanjuje. Otud slijedi da kad čovjek radi po savjesti, ne veže sebe sâm, nego ga uistinu Bog obvezuje. Čovjek samo povlači zaključak po kojem je njegov čin kao izraz volje mjerodavan za njegovo ravnanje i djelovanje."[483] U knjizi, pak, Živković navodi: „Kada dakle govorimo o obveznoj snazi savjesti tičemo snagu samoga Božjega zakona. Zapovijed koju nam ona isporučuje, zapovijed je samoga Gospoda Boga, početnika prirodnoga zakona. Na pitanje odakle savjesti tolika silna obvezatna snaga; odgovaramo od Boga. Njegov je zakon svaki pravedan bio od Njega izravno ili neizravno. On u stvari veže svaku dušu. A savjest je onaj glasnik koji oblikuje obvezu i nama je obznanjuje. Otuda je jasno da čovjek po savjesti ne veže sebe sam, nego ga uistinu obvezuje Božji zakon."[484] Drugim riječima, razlika između rukopisa i knjige u potonje navedenim tvrdnjama jest da Živković u rukopisu navodi kako je naravni zakon pounutrašnjen te da je snaga zakona ista kao i snaga savjesti, dok u knjizi, govoreći o obveznoj snazi savjesti, ostaje pri tvrdnji da ona proizlazi samo ukoliko „tičemo" snagu Božjega zakona koji nam je dan izvana.

Na tom tragu, Živković u rukopisu razvija svoju misao o razlozima koji daju obvezatnu snagu savjesti te ističe kako samo Sveto pismo potvrđuje da je savjest glas Božji. Pozivajući se u rukopisu na novozavjetni tekst iz Poslanice Rimljanima, u kojem Pavao piše o jelu i piću, o spoticanju nekih u toj stvari te navodeći tekst: „Dobro je ne jesti mesa i ne piti vina, te ne činiti onoga, o što se brat tvoj spotiče. Ti imaš vjeru? Imâj je sam u sebi, pred Bogom! Blago onome koji ne osuđuje sama sebe zbog onoga što nađe za pravo. A koji sumnja ako jede, osuđen je, jer ne radi po uvjerenju. A sve što se ne čini po uvjerenju je grijeh" (Rim 14, 21–23), Živković se osobito osvrće na izraz „imati vjeru", koji po njemu znači raditi po uvjerenju. Prema tom mišljenju, čin, dakle, izveden protiv glasa savjesti bio bi čin protivan Božjem zakonu. Tko radi „po vjeri", odnosno prema uvjerenju da je stvar dobra, ne griješi.[485]

I u tekstu iz Staroga zavjeta nalazimo također pisano: „Kod svakoga se djela svoga drži uvjerenja svoje duše, tako ćeš održati zakone" (Sir 32, 27). Tu je izraz „iz vjere" istoga značenja kao na spomenutome mjestu u poslanici sv. Pavla. Savjest je unutrašnje moralno pravilo djelovanja. Čovjek, da bi postigao svoju konačnu svrhu, mora činiti do-

---

[483] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 8.

[484] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 266.

[485] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 8; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 266–267.

bra djela. Bez pripravnosti volje nema dobrih djela, ali ni bez točne spoznaje što je dobro. Volja je slijepa moć koja je prirodno upućena na razum, koji ima reći što je dobro, a što nije. Razumska sposobnost koja to iskazuje u svakom pojedinom slučaju to je savjest. Stoga je očito da čovjek ne može vršiti dobra djela bez prethodna suda o tome što je i koje je djelo dobro. Drugim riječima, nitko u životu ne može ispravno stupati k svojoj konačnoj svrsi bez obzira na svoju savjest.[486] Vrijedno je stoga istaknuti kako Živković u knjizi ne govori tako razumljivo o volji kao u rukopisu. On, doduše, navodi kako „volju pokreće naš um",[487] ali ne spominje se da je ona prirodno upućena na razum, te da bez njene pripravnosti nema dobrih djela.

„Savjest neposredno primjenjuje propise Božjih i ljudskih zakona na djelovanje. Ona je u stvari unutrašnje pravilo za svaki čin."[488] S obzirom na to obvezna snaga savjesti je ista kao i obvezna snaga zakona. Od Boga je svaki pravedan i valjan zakon, od njega je ljudska narav i njezina naravna moć i osobna sposobnost suda–savjest. Prema tome, tvrdi Živković, nitko nema pravo priječiti čovjeka kad radi po glasu svoje savjesti. Taj bi se protivio volji Božjoj koja progovara kroz savjest, i u tome je ispravan pojam o slobodi savjesti.[489] Nažalost, ističe Živković, pojam slobode savjesti često se je krivo razumijevao te su ga tako mnogi poistovjećivali s pojmom neograničene slobode u mišljenju i djelovanju. A takve slobode nema, niti je smije biti, navodi Živković. „Glas savjesti traži slobodu vršenja baš stoga jer je glas Božji, i iza glasa savjesti konačno raspoznajemo Svetoga Boga. Samo slobodna savjest vodi k Bogu, a sloboda u zlu odvodi od Boga. Neispravno poimanje, a pogotovo sprječavanje slobodna vršenja glasa savjesti, nije sloboda svjetla i Božje djece, nego sloboda grijeha i tmine."[490]

Postojala su i kriva mišljenja o savjesti koja su tvrdila kako savjest „nije autonomna, nije izravno Božji glas, nije izražaj nekog naročitog etičkog ćutila, nije osjećaj dužnosti, nije posljedica samo odgoja i nije pusta iluzija ili neko bolesno duševno stanje"[491], no unatoč svim krivim poimanjima Živković zaključuje da se savjest da odgajati i da je kao ispravno shvaćena najviša odlika ljudskoga bića.[492] I u knjizi Živković navodi da se savjest mora odgajati, budući da je ona „sudac najvećeg ugleda i nepogrješiva suda".[493]

---

[486] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 8–9.

[487] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 267.

[488] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 9.

[489] Usp. *isto*.

[490] *Isto*, 10.

[491] U rukopisu kao i u knjizi *Osnovno moralno bogoslovlje* Živković jednako govori o krivim mišljenjima o savjesti. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 11; *Osnovno moralno bogoslovlje*, 264–265.

[492] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 11.

[493] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 265.

2.4.4. Vrste savjesti

Govor o savjesti Živković nastavlja promišljanjem o njenim različitim vrstama. Uspoređujući, međutim, sadržaj knjige i rukopisa možemo ustvrditi da što se tiče same podjele nema zamjetljivije razlike, ali razlike zato uočavamo u opisu pojedinih vrsta savjesti, budući da Živković u rukopisu proširuje sadržajno govor o nekima od njih. S druge strane, ono što je važno istaknuti jest činjenica da u opisu pojedine vrste savjesti uočavamo snažan psihološki moment. Živković stoga ističe sljedeće vrste savjesti.

Istinita (vjera) savjest – jest kad njezin praktični sud slijedi iz objektivno istinitih predznaka, odnosno kad je njezin nalog suglasan s objektivnim stanjem stvari, to jest s pravilom ćudoređa. U protivnom je slučaju neistinita. Pritom, navodi Živković, da za praktični kršćanski život vrijedi pravilo kako „nikada nije slobodno raditi protiv istinite i ujedno ispravne savjesti kad ona nešto zapovijeda ili zabranjuje".[494]

Drugo pravilo jest „**nesavladivo pogrešnu, a subjektivno izvjesnu/sigurnu/savjest** dužan je svatko slušati kad nešto pod izvjesno zapovijeda ili zabranjuje, kad nešto samo dopušta ili savjetuje slobodno je izvršiti".[495] Zanimljivo je primijetiti kako ovo pravilo Živković navodi i u knjizi i u rukopisu, ali za razliku od knjige gdje govor ostaje općenit, a izostao je i govor o subjektivno izvjesno/sigurnoj/savjesti,[496] u rukopisu nalazimo opširnija objašnjena, osobito s obzirom na ulogu razuma u odnosu na volju. „Ljudska je volja u čitavom svom djelovanju pod vodstvom razuma, i kako joj razum predstavi predmet tako ga ona i prihvaća. Nije za njen prihvat odlučan materijalni predmet, nego razumom izvedena moralna ocjena čina. Ako razum pogriješi pa ostane u zabludi, a da to ne primijeti, nema krivnje ni na kome."[497] Važno je razumjeti da „savjest dojavljuje volju zakonodavcu ali ne traži bezuvjetno izvršenje, nego prepušta slobodnu odluku pojedincu. Razuman čovjek neće toga savjeta bezrazložno zanemariti nego će ga primiti kao uputu, želju i savjet samoga Gospodara života, a ako ga pak bude otklonio mora imati opravdanje za takav postupak"[498], tvrdi Živković.

Osim toga, Živković u rukopisu još jasnije pojašnjava što je pogrešna, odnosno, neistinita savjest te kaže kako ona može biti *savladivo* i *nesavladivo* pogrešna, ovisno o tome može li se ili ne pogrešno uvjerenje moralno ukloniti. U tom smislu, važno je znati, kaže Živković, da neistinita ili pogrešna savjest može biti nesavladivo pogrešna ne samo u slučaju kad je netko uvjeren o istinitosti svoje savjesti, nego i onda kad mu se javlja neka sumnja o njenoj istinitosti ili ispravnosti, ali ju unatoč svoj dobroj volji i nastojanju nije

---

494 NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 15.

495 *Isto*, 16.

496 Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 271.

497 NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 16.

498 *Isto*, 17.

moguće ukloniti.[499] „Sud savjesti određeni čin proglašava zlim, premda je on objektivno dobar i obratno. Osoba s takvom savjesti i ne sluti da je u zabludi. Djeluje s punim uvjerenjem i subjektivnom sigurnošću u ispravnost svojih postupaka …"[500] Zato Živković i piše da je ona nesavladivo pogrešna ne samo kad je netko uvjeren o istinitosti svoje savjesti nego i onda kad mu se javlja sumnja, ali ju je nemoguće ukloniti.

Postavljajući pitanje „Kako pogrešna savjest može imati obaveznu snagu, kad njezin nalog ili savjet nije u skladu sa zakonom Božjim?" Živković odgovara: „Pogrešna savjest nema obavezne snage po vrijednosti razumskog zaključka, koji stvara u konkretnom slučaju; taj je zaključak pogrešan jer je neka pretpostavka pogrešna. Obaveznu snagu ima pogrešna savjest po vrijednosti općega načela: čini dobro, izbjegavaj zlo i dr., to je Stvoritelj usadio u ljudsku narav. Bog je čovjeku dao razum da ga vodi i da mu svijetli u tami. Razum ostaje trajno i stalno pravilo doklegod pojedinac ne spozna da je njegovo shvaćanje suprotno volji Božjoj. Tek tada smije, a i mora ostaviti pogrešan razumski sud t.j. pogrešnu savjest."[501] Zato, zbog svega rečenoga, savladivo pogrešnu savjest ne smijemo slijediti, a niti po njoj raditi, bez obzira da li zapovijeda ili nešto zabranjuje, jer tko bi ju slušao upao bi u grijeh u svakom slučaju.[502]

Preširoka/laksna/popustljiva savjest jest kod onoga tko je „trajno raspoložen da u pitanjima moralne ocjene svojih djela iz lakih razloga smatra moralno dopuštenim što nije dopušteno, a lakim grijehom ono što svi drže teškim".[503] Uvidom u knjigu otkrivamo kako je smisao govora o popustljivoj savjesti podjednak, ali to Živković izriče na jedan drukčiji način navodeći „popustljiva je savjest u onoga koji je trajno raspoložen da u pitanjima moralne ocjene svojih djela pođe od najnižega".[504]

Ova se vrsta savjesti očituje na dva načina. Na tom tragu, proširujući izlaganje u rukopisu o ovoj vrsti savjesti, Živković navodi kako čovjek ili posve otupi u savjesti te s obzirom na to gomila teške grijehe jedan za drugim, a da za to ništa ne mari i sve mu je to obična sitnica, ili pak postane licemjer. Uzroci koji oblikuju ovakvu savjest mogu proizići kao posljedice lošeg društva i čovjekova odgoja, potom iz neznanja dužnosti i nepoznavanja zapovijedi i u konačnici lakouman i grješan život.[505] Što se pak tiče govora o dopuštenosti djelovanja po ovoj savjesti, Živković i u knjizi i u rukopisu naglašava kako „redovno teško griješi onaj tko svojevoljno prestupi važnu zapovijed

---

499 *Isto*, 16.

500 Citirano prema: Valentin POZAIĆ, „Zrela savjest", u: *Obnovljeni život*, 43 (1988.) 6, 507.

501 NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 18.

502 *Isto*, 19; usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 273.

503 NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 21.

504 Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 274.

505 Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 276; NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 22–23.

znajući da ima preširoku savjest. Jer ova je savjest po sebi grešna. Nadalje onaj koji nije svjestan da ima ovu savjest ne griješi kad se s njom upušta u čin. Kada je posrijedi sumnja o pristanku na grijeh pretpostavlja se da je čovjek preširoke savjesti pristao i u konačnici onaj tko ima ovu vrstu savjesti dužan se pod teškim grijehom riješiti ovog stanja."[506]

Preuska ili skučena savjest, prema Živkoviću mišljenju, javlja se kod čovjeka koji sebi nameće dužnost tamo gdje ih i nema, a ono što mu dužnost doista jest pretjerava i uvećava preko mjere. Iz posve ili djelomično krivih razloga takav čovjek tvrdi da je nešto grijeh što u stvari nije grijeh ili smatra da je to veći grijeh nego što doista jest. Posljedica ove vrste savjesti da iz nje mogu proizići dvije vrste savjesti pod čijim utjecajem čovjek može biti. To su bojažljiva i spletena savjest. [507]

Bojažljiva/skrupulozna/tjeskobna savjest jest ona koja na temelju bezvrijednih razloga naginje na sud po kojem se čovjek boji da je neko djelo grešno ili da je veći grijeh nego što jest. Kod prosudbe u ovoj vrsti savjesti glavna je pobuda strah. Tako Živković govori kako „nije pogrešno ustvrditi da u duši bojažljiva čovjeka nema pravoga suđenja, nego da mu se u duši ispoljava samo bojazan koja se neprestano javlja, sad prije, sad poslije čina".[508] U knjizi, pak, Živković ističe kako je ovdje strah dominantan motiv te „nećemo pogriješiti ako kažemo, da u takovim slučajevima nema pravog suđenja, nego da se ispoljava jedna bojazan u duši".[509] Drugim riječima, kod ove vrste savjesti pojedinac će teško moći sam prosuditi ima li ili nema ovakvu savjest, već je to stvar ispovjednika, kaže Živković. On je onaj koji se ne smije prenagliti već svoga pokornika treba duže vrijeme promatrati i pokušati mu pomoći.[510]

Spletena/perpleksna/smetena savjest prisutna je kod čovjeku koji ne zna na koju bi stranu.[511] Pod njezinim utjecajem čovjek kao da stoji između dviju zapovijedi te misli kako ne može udovoljiti objema te da će u svakom slučaju zgriješiti izvršio on jednu ili drugu zapovijed. Živković u rukopisu i o ovoj vrsti savjesti proširuje svoje izlaganje te navodi kako ona kod osobe može naginjati na *dvoumnu* savjest, kad čovjek istinski sumnja što učiniti. U takvoj situaciji najprije se treba riješiti sumnje i potražiti savjet ili pak odgoditi čin. Ako ne može ništa od spomenutoga, treba se odlučiti za ono što drži manjim

---

[506] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 23–25. Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 275–276.

[507] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 277; NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 25.

[508] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 25.

[509] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 277.

[510] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 26.

[511] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 282.; NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 30.

zlom. No ako ne zna odlučiti što je manje zlo, tada može učiniti što hoće jer ne griješi nikako odluči li se na bilo koju stranu. Isto tako može naginjati i na *preusku ili skučenu* savjest zbog straha da će pogriješiti što god da odluči.[512]

Izvjesna/sigurna/savjest je „stalan ili siguran pristanak razuma uz spoznatu stvar", tvrdi Živković.[513] Takvu savjest ima čovjek koji odlučno prosuđuje da neko djelo treba izvesti jer je dobro ili ga pak izostaviti jer je zlo. Kad ovu vrstu savjesti uzmemo općenito treba izvjesnost u ljudskom razumu razlikovati na sljedeći način: s obzirom na razlog pristanka promatramo ju kao potpunu, koja sigurno isključuje svaku razboritu sumnju i svaki razložan strah o suprotnome i, s druge strane, promatramo je kao nepotpunu izvjesnu savjest, koja, doduše, isključuje svaku stvarnu razložnu sumnju, ali pritom ne isključuje mogućnost lažne sumnje ili straha.[514] „Između ove nepotpune izvjesnosti i potpune, ali slobodne, razlika je u tom: što ova dopušta mogućnost razložite sumnje, dok ona isključuje svaku razložnu sumnju, a dopušta samo nerazložnu. Očito je savršenija zato i jest podvrsta potpune ili savršene izvjesnosti."[515]

Neizvjesna/dvoumna/savjest, prema Živkovićevu mišljenju, u praksi zapravo ne postoji, jer savjest je sud, a čovjek u stanju neizvjesnosti ne stvara sud. „Neizvjesnu ili dvoumnu savjest ima čovjek koji se od straha da ne pogriješi, ne odlučuje ni lijevo ni desno, nego se suzdržava od suda."[516] Takva je savjest zapravo sumnja ili dvoumica u strogom smislu. Tu trebamo razlikovati osnovanu ili neosnovanu sumnju (prva se temelji na ozbiljnom razlogu tako su i za jedno i za drugo mišljenje podjednako jaki razlozi te za sumnju postoji opravdan povod, a druga se sumnja osniva na slabim razlozima), čistomislenu ili iskustvenu sumnju (prva sumnja o ćudoredno objektivnom značaju čina ili općenito o njegovoj dopuštenosti, a druga se sumnja tiče moralnosti i dopuštenosti nekog pojedinačnog čina koji valja ovaj čas izvršiti), i sumnju s pravne ili s činjenične strane (ova prva sumnja ili se tiče zakona ili obveze, da li zakon uopće postoji, ili ako postoji da li uopće veže, dok se druga sumnja pita o činjenici i uvjetima potrebnim za valjanost čina).[517] U tom smislu, zaključuje Živković, kako nikada nije slobodno pristupiti djelu s

---

512 NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 30.

513 Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 282.; NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 31.

514 Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 32.

515 *Isto*.

516 Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 286; NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 35.

517 Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 35–36. I u knjizi se govori o različitim vrstama sumnji. Doduše nazivi su im različiti od onih u rukopisu, ali u smislu sadržaja razlike su neznatne. Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 286.

praktički neizvjesnom savjesti. Tako, kada bi se upustili u važnoj stvari u čin s neizvjesnom savješću, bilo bi isto što i upustiti se u zabranjeno djelo.[518]

Vjerojatna savjest „sud je o dopuštenosti ili nedopuštenosti nekog čina, izrečen s bojazni da bi i protivno gledište moglo biti ispravno".[519] Takav se sud naziva mišljenjem, činjenično navodi Živković, dok u knjizi ne iznosi tu istu tvrdnju kao činjenicu već kao mogućnost, da je vjerojatna savjest skoro isto što i mišljenje.[520] Živković to pojašnjava konstatirajući da je u subjektivnom smislu mišljenje isto što i vjerojatna savjest, a u objektivnom je smislu tvrdnja ili misao koju razum prihvaća, iako sa nekim strahom, da li je točno tako kako mu se čini.[521] S ovom vrstom savjesti nije dobro pristupiti činu, jer ona može biti i pogrešna, a tko pristupa činu ne smije biti u neizvjesnosti o moralnom značenju namjeravanog djela, budući da mora imati sigurnost je li to djelo dobro ili zlo.[522]

Budnu savjest ima onaj tko je u svom radu trajno na oprezu. Živković ovu vrstu savjesti naziva još i nježnom. Naime, prije svakoga drugog razmišljanja, čovjek se prvotno pita kakvo je to djelo. Drugim riječima, čovjek budne savjesti ne da se iznenaditi. Nježna je savjest kod onog čovjeka koji u svakodnevnim, najmanjim i najobičnijim stvarima umije bistro suditi između dobra i zla.[523]

Nadnaravna savjest: „Može li se uopće govoriti o nadnaravnoj savjesti?", pita se Živković te odgovara da može. No ovdje se nadnaravnom savješću naziva „savjest kad izriče sud da je neki nadnaravni čin dobar i u nadnaravnom pogledu te zaslužan za vječni život".[524] Savjest o nadnaravnom razlikuje se od savjesti koja sudi o naravnom i to: a. po predmetu (*ex objecto*) jer uzima u obzir nadnaravnu svrhu; b. po svrsi (*ex fine*) budući da poziva čovjeka da se uvijek upusti u djelo iz ljubavi prema Bogu; c. po primjeni zakona (*ex lege*), jer savjest o nadnaravnom uzima u obzir ponajprije za pravilo pozitivni Božji zakon (objavu) i oblikuje ljudsku savjest prema iznesenim pogledima o Bogu i životu s njim.[525] Stoga u rukopisu Živković zaključuje mislima kako „u vremenu svoga zemaljskoga života mora čovjek 'zaslužiti' radosti vječnoga. Čitavo njegovo djelovanje treba nositi nadnaravni značaj. Sve je to velika milost Božja u ljudskom životu. Slaba je kod

---

[518] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 36–37.

[519] *Isto*, 38.

[520] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 288.

[521] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 38.

[522] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 291; NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 42.

[523] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 292–293; NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 42–43.

[524] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 44.

[525] Usp. *isto*, 44–45.

toga ljudska zasluga, ali je sudjelovanje bezuvjetno potrebno. Vjera ovdje unosi više svjetla u ljudski život nego razum."[526]

2.4.5. Odgoj savjesti

S govorom o vrstama savjesti nerazdruživo je povezan i govor o odgoju savjesti. Na tom tragu Živković u rukopisu ističe kako pod odgojem savjesti „nitko ne pomišlja na savjest ukoliko je sud, nego ukoliko je zaliha moralnoga znanja s kojim dolazi do ispravnoga suda. A ta se zaliha moralnog znanja itekako dade popravljati i povećavati. Znamo iz iskustva da nije čovjek obilno snabdjeven takvim znanjem, često nije ćudoredno besprijekoran, već stvara pogrešne sudove najviše zbog neznanja. Ali smo uvjerenja da se na tom putu ispravnim načinom dade čovjek odgajati i u njemu oblikovati moralna osobnost."[527] Važno je, ipak, naglasiti kako u knjizi Živković o ovoj problematici više govori na jedan objektivan način stavljajući u prvi plan stjecanje moralnog znanja,[528] dok se u rukopisu više naglašava odgoj savjesti sa psihološke razine ljudske osobe. Drugim riječima, u rukopisu Živković uviđa potrebu više progovoriti o razlici intelektualnog i psiho-voljnog (psihičkog) odgoja te nas ne treba začuditi što tvrdi kako sa „odgojem savjesti valja otpočeti baš u ranim godinama, da se uzmognu lakše svladavati poteškoće individualnog i društvenoga života, kad kasnije nastupe."[529]

Metode koje predlaže za odgoj savjesti Živković dijeli u naravne i nadnaravne te za naravne metode navodi: „odgoj u roditeljskoj kući i savjetovanje sa starijima, pripravnu poslušnost učiteljima i starijima uopće, izbjegavanje rdjavih drugova i zavodljivih društava. U odrasloj dobi treba mladića priviknuti da: upozna samoga sebe, za vrijeme dozrijevanja bude što više u sebe povučen; ponešto zatvoren prema drugima, a u viskom stupnju suzdržljiv, napose u seksualnom pogledu, i da otvoreno i iskreno priznaje vlastite mane, razmišlja u tudjim i vlastitim djelima i o njihovim posljedicama. Medju nadnaravne metode opravdano ubrajamo molitvu i priznanje sakramenta sv. ispovijedi i pričesti, sudjelovanje u javnom vjerskom i crkvenom životu zajednice, a osobito savjetovanje s iskustvenim duhovnim vodjom. Svi ovi putevi mogu potpomoći ispravan i skladan razvoj savjesti u pravcu da ona bude stalno budna i nježna."[530]

---

[526] *Isto*, 45. I u knjizi se govori o ovoj vrsti savjesti, jedina je razlika što nema u knjizi i latinskih termina s obzirom na razlikovanje nadnaravne od naravne. Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 294.

[527] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 45.

[528] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 295.

[529] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 46.

[530] *Isto*. Te iste metode navodi Živković i u knjizi, no u rukopisu su jasnije sadržajno izložene. Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 295.

Živković nadalje ističe kako odgajanika treba odgajati da shvati i zavoli moralne vrijednosti, potom da onaj koji odgaja treba unijeti zanos o vrednotama za koje odgaja, a potrebno je voditi računa i o sklonostima pojedinca te ga upozoriti na vanjske utjecaje.[531] Pri tome Živković se poziva na smjernice enciklike *Divini illius magistri* pape Pija XI. koja govori o kršćanskom odgoju mladeži te ulozi Crkve, obitelji i građanskog društva u tom odgoju.[532] Govor o odgoju savjesti Živković zaključuje riječima: „Pogrešno je shvaćanje onih koji odgoj savjesti u smislu ispravnog moralnog odgoja istovjetuju s odgojem uopće. Takvi ne pridaju savjesti kao glasniku volje Božje u čovjeku one važnosti koju ona zaista ima. Dok moralni odgoj u odgajaniku traži sklad između osobnog djela i unutarnjeg kriterija kao volje Božje dotle njima moralni odgoj nije drugo ništa nego posljedica ili čak oblik svakoga dobroga odgoja."[533]

2.4.6. Odnos savjesti (slobode) i zakona: moralni sustavi

Da Živković u svom govoru o savjesti ipak ostaje u okvirima kazuističkog morala potvrđuje nam i traktat o moralnim sustavima.[534] U tom smislu, u uvodnom govoru prije nego li uopće krene na konkretno pojašnjenje pojedinoga sustava, Živković ističe kako je čovjek u ovozemnom životu u neprestanoj borbi i sumnji je li njegov namjeravani čin dopušten ili nije? Naime, kako nam je već poznato iz navedenog govora o dvoumnoj savjesti, čovjeku, kad se nalazi u takvom stanju, nije nikada dopušteno nešto činiti dok u sebi, unatoč svemu, ne dođe do izvjesne ili sigurne savjesti. Stoga, naglašava Živković, u takvim situacijama, kad je naša savjest u sumnji, moralni sustavi su nam od pomoći, jer oni su „skup načela pomoću kojih se u teorijskoj sumnji o zakonskoj obvezi dolazi do praktički izvjesne savjesti".[535] Slično je Živković istaknuo i u knjizi kada piše da su moralni sustavi „skup načela pomoću kojih možemo doći do praktički izvjesne savjesti, kad smo teorijski u sumnji glede zakonske obvezatnosti".[536]

---

[531] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 45–49.

[532] Usp. Henrich DENZINGER – Peter HÜNERMANN, „Enciklika 'Divinis illius magistri'", u: *Zbirka sažetaka vjerovanja*, *definicija i izjava o vjeri i ćudoređu*, Đakovo, 2002., br. 3685–3698.

[533] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 49.

[534] Premda sličan govor nalazimo i u knjizi, ipak u rukopisu Živkovićev govor ima jači psihološki značaj i odraz na čovjeka nego u knjizi. To je stoga što Živković u knjizi, doduše, govori o istome, ali je taj govor protkan više govorom o zakonskim propisima i obvezama. Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 50; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 297–298.

[535] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 51.

[536] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 298.

Međutim, novost koju Živković donosi u odnosu na knjigu jest da u rukopisu govori o pet moralnih sustava, dok ih je u knjizi spominjao sedam.[537] Zašto? Odgovor nam daje sam Živković kada kaže kako „suvremeni zastupnici moralnog bogoslovlja još uvijek nabrajaju sedam moralnih sustava. Međutim ne može se govoriti o broju sedam nego o broju pet. Laksizam nikada nije vrijedio kao sustav. Ljudi su rješavali slučajeve savjesti u sumnji po načelu preširoke savjesti, ali nikada nisu sebe nazivali laksistima niti svoj postupak laksnim. Uz spomenuti laksizam Crkva je osudila i sustav bezuvjetne sigurnosti. Iako bi se postupak po tom sustavu mogao nazvati sustavom, on stvarno kao takav ne postoji. Nitko se danas više ne može oslanjati na načela prema kojima su nekada nastojali rješavati slučajeve savjesti u sumnji. Ni načelo 'preširoke savjesti' i načelo 'bezuvjetne sigurnosti' ne vodi k ispravnom oblikovanju izvjesne savjesti."[538] Naime, kako ističe Živković u rukopisu, za rigoriste strožiji put nije istina, nego zakon, budući da je on najsigurniji put za krepostan život.

Zanimljivo je stoga istaknuti kako je u knjizi Živković puno blaži u osudi rigorističkih sustava negoli u rukopisu. On, suprotno od navedenih tvrdnji u rukopisu, u knjizi piše kako „svi drže da izvjesnu savjest možemo postići samo izravnim putem, bilo analizom samoga čina i njegovih okolnosti, bilo izravnim utjecajem kakvoga vanjskog faktora (knjiga, učitelj). Rigoristi u sukobu dvaju mišljenja, od kojih je jedno za zakon, a drugo za slobodu traže da se uvijek postupa po prvom."[539]

U duhu kritike laksizma i rigorizma, Živković stoga u rukopisu izlaže sljedeće moralne sustave: sustav ublažene sigurnosti, sustav veće vjerojatnosti, sustav dostatne naknade, sustav jednake vjerojatnosti i sustav vjerojatnosti. On, naime, kaže da „ako gledamo na osnovnu misao od koje polaze svi nabrojeni sustavi, možemo ih svrstati u dvije glavne grupe: strožiju koja više naglašuje sigurnost i strogo vršenje zakona i blažu koja više pogoduje slobodi i čovjeka nastoji osloboditi zakona gdje obveza nije sasvim jasna".[540]

Prva tri sustava, a koje Živković ističe kao strože, jesu oni sustavi koji su osnovani na načelu sigurnosti. Za njih on kaže kako je „opravdana njihova osnovna tvrdnja da se nitko i nikada ne smije upustiti u čin bez izvjesne savjesti. Ali nije opravdan zahtjev i mišljenje, da se izvjesna savjest može postići samo izravnim putem. A ukoliko i dopuštaju postupak po primjeni refleksnih načela, nisu njihovi popravci i mjere za oblikovanje izvjesne savjesti ni logički ni stvarno održivi. Strožiji je postupak istina, sigurniji put za krepostan život, na tom je putu isključen materijalni grijeh, nema naknadnog prebacivanja u

---

[537] Usp. *isto*, 300–302.

[538] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 52.

[539] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 300.

[540] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 53. I u knjizi govori Živković o ove dvije spomenute grupe. Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 300.

savjesti, mir je i spokojnost u duši. Ali to još ne opravdava nužne primjene ovih sustava u praktičnom životu."[541]

Sustav ublažene sigurnosti (*tutiorismus mitigatus*) zastupa mišljenje da u sukobu dvaju mišljenja, od kojih je jedno za zakon, a drugo za slobodu, to jest protiv zakona, slobodno je poći za mišljenjem protiv zakona samo u slučaju kad je to mišljenje vjerojatno u najvišem stupnju (to jest kad je *opinio probabilissima*). A to znači kad je skoro sigurno da će propisu zakona na taj način biti udovoljeno.[542] Ovaj je sustav inače proizišao iz osuđenoga rigorističkog sustava bezuvjetne sigurnosti (*tutiorismus absolutus*), a zastupao je mišljenje da se u svakoj sumnji mora uvijek slijediti sigurnije mišljenje, makar bilo protivno i najvjerojatnije. Odnosno ide se za tim da se isključi svaka pogibao čime bi mogao biti povrijeđen zakonski propis. On traži obdržavanje zakona makar protivno mišljenje bilo u najvišem stupnju vjerojatnosti.[543]

U tom smislu, kritike koje Živković navodi za sustav ublažene sigurnosti jesu sljedeće: „Za slobodu djelovanja dostatna je moralna izvjesnost o ćudorednoj vrijednosti čina, potom ovaj sustav predstavlja težak teret za savjest svakoga čovjeka: onemogućuje službu Bogu u radosti jer traži visoki stupanj odricanja, i u konačnici ovaj sustav vodi k sustavu bezuvjetne sigurnosti t.j. k apsolutnom tuciorismu kojega je Crkva osudila."[544] Osim toga, Živković u rukopisu ukazuje i na teške terete za savjest što ga donose rigoristički sustavi, o čemu u knjizi nema govora.

Sustav veće vjerojatnosti (*probabiliorismus*) ističe načelo da je „u sukobu dvaju mišljenja, od kojih je jedno za zakon, a drugo za slobodu, slobodno poći za ovim posljednjim ako je ono vjerojatnije. Mišljenje za slobodu t.j. protiv zakona mora biti vjerojatnije."[545] Međutim, ističe Živković, sa ovom tvrdnjom ne slažu se svi. Tako jedni traže da to mišljenje bude jednostavno vjerojatnije, dok drugi da bude znatno vjerojatnije. Međutim svi zastupaju mišljenje kako nije slobodno prestupiti zakon, jer svatko mora biti za njega, osim u slučaju gdje je vjerojatnije mišljenje da zakon ne veže.[546] Za razliku od rukopisa, u knjizi Živković ovom pitanju pristupa više legalistički te tako navodi da „svi zastupaju svoju misao ovako: moramo se čuvati da ne prestupimo zakona. Valja nam stoga uvijek biti za nj, osim u slučaju kad je vjerojatnije mišljenje, da nas zakon ne veže."[547]

---

[541] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 54.

[542] Usp. *isto*, 55.

[543] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 301.

[544] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 55.

[545] *Isto*, 56.

[546] Usp. *isto*.

[547] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 303.

U rukopisu stoga jasnije izražava svoju kritiku na ovaj sustav te kaže: „Način izražavanja kako ovaj sustav opravdava svoju misao, mogao bi nekoga i zavesti. Kažu naime: u sumnji valja slijediti ono mišljenje koje je bliže istini i koje sigurnije isključuje mogućnost pogriješiti. Istini je pak očito bliže da mogućnost pogreške više isključuje vjerojatnije mišljenje, treba ga dakle u praksi slijediti. Ali kad zapitamo: po čemu je vjerojatnije mišljenje bliže istini i po čemu ono sigurnije isključuje mogućnost pogreške ne dobivamo odgovora."[548] Osim toga, on u rukopisu i proširuje teološku misao, za razliku od tiskanog izdanja iz 1938. gdje samo navodi tvrdnju da „probabilioriste polaze s principa sigurnosti: prikloniti se treba onamo gdje je sigurnije da neću pogriješiti. U sumnji gdje ne znamo istine valja nam prihvatiti onu misao koja joj je bliže."[549]

Drugim riječima, Živković u rukopisu puno jasnije ističe kako unatoč svim tvrdnjama ipak nemamo odgovora po čemu je vjerojatnije mišljenje bliže istini. „Otud slijedi da 'vjerojatnije' mišljenje može naoko biti takvo; ali stvarno može isto tako biti oprečno objektivnoj istini kao i t.zv. 'manje vjerojatno' ili samo 'vjerojatno'. Ni za jedno se ni za drugo ne može reći, da je bliže istini i da sigurnije isključuje mogućnost pogreške. Stalno je samo to da je jedna misao istinita, a druga neistinita, ali koja je bliže istini to je za oba dvije nesigurno. Ovdje nije slobodno zamijeniti red spoznaje i red izvedbe. Kad se radi o spoznaji treba pristati uz mišljenje koje ima ječe razloge pa je prema tome vjerojatnije. Ali kad se radi o izvedbi nitko ne mora u praksi poći za mišljenjem koje ima doduše jače razloge, ali nipošto nije sigurno. Samo gdje je jasna istina ona sili na djelo. A toga nema u sustavu veće vjerojatnosti. I 'vjerojatnije' mišljenje, unatoč svih razloga ostaje nesigurno i neizvjesno baš kao i manje vjerojatno."[550]

Sustav dostatne naknade (*rationis sufficientis compensationismus*) tvrdi kako u sukobu dvaju mišljenja nije slobodno poći za mišljenjem protiv zakona bez teška i razmjerno opravdana razloga. „Da u nekom slučaju bude slobodno ostaviti vjerojatnije mišljenje, a slijediti manje vjerojatnije, mora se uzeti u obzir važnost zakona o čijem se prijestupu radi, i vjerojatnost mišljenja, koje govori da ga se ne treba držati. Što je zakon važniji, a obveza vjerojatnija tim veći ima biti razlog ili naknada za možebitni prijestup. Treba na svaki način da postoji neka veća sigurnost po kojoj bi i materijalni prestupak bio isključen. Zato se traži naknada (*compensatio*)."[551]

Zastupnici ovog sustava tvrde, napominje Živković, kako po sebi nije slobodno raditi protiv nepotpuno poznata zakona (kako je to u slučaju sumnje), te dosljedno nije po sebi slobodno u praksi poći za manje vjerojatnim mišljenjem. Da bi netko pretpostavio uzrok iz kojeg slijedi dvostruk učinak mora se naći isprika ili naknada za to, jer jedan,

---

548 NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 59.

549 Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 303.

550 NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 59.

551 *Isto*, 61.

dobar je ta naknada ili korist zbog kojeg se ne radi po zakonu, a drugi zao to je možebitni prestupak zakona.[552] Za isto Živković piše u knjizi sljedeće: „Ne usuđujemo se prijeći ili zaobići neki jasan zakon, ako za to nemamo dovoljno razloga koji nas ispričava. Pa kako je kod zakona koji jasno obvezuje tako isto treba da bude i kod zakona koji sumnjivo veže; bolje: kad je čovjek u sumnji gleda njegove obveze."[553] Srž svega ovoga promišljanja jest u tome što osnivači ovoga sustava ne priznaju u cijelosti bez ograničenja načela: „da sumnjiv zakon ne obvezuje, nego uvode misao da i sumnjiv zakon također obvezuje. Drugim riječima kolika je spoznaja zakona tolika je obveza."[554] Ovaj sustav ne vrši nikakva ispravka umjerenom probabilizmu i stoga je gledišta kao sustav posve suvišan, zaključuje Živković. Naime, probabilizam kao ozbiljan sustav ne želi izigravati zakona, kaže Živković, jer ako se u slučaju sumnje odlučuje protiv zakona tada to čini radi opravdana temeljita razloga.[555]

Sustav vjerojatnosti (*probabilismus*) uči kako je u praksi slobodno uvijek poći za mišljenjem koje pogoduje slobodi, kad je to mišljenje uistinu i temeljito vjerojatno (*opinio vere ac solide probabilis*). Probabilizam je moralni sustav po kojem se nosilac rješava sumnje smije li nešto ili ne smije izvesti. Upušta se u čin protivan zakonu nakon što je sebi pribavio izvjesnu vjerojatnu sigurnost u savjesti pomoću primijenjenih ili odraznih (refleksnih) načela: sumnjiv zakon ne obvezuje, ili neizvjestan zakon ne nameće izvjesne obveze.[556]

Iz prethodno navedenih tvrdnji lako je uočiti razliku ovog sustava od prethodno tri spomenuta moralna sustava te Živković u rukopisu ističe kako „nosilac ovdje nije na muci, da tjeskobnim ispitivanjem ustanovi: da li je i koliko protivno mišljenje jače ili slabije od njegova, niti da bude na brizi kojim je putem došao do njega. Traži se samo da je njegova sumnja ozbiljna, a razlozi za mišljenje protiv zakona temeljiti. To mu smiruje savjest i oslobađa ga od teškoće neizvjesnosti. Zato se ovaj sustav može nazvati opravdano umjerenim probabilizmom jer ide srednjim, umjerenim putem između prestroge sumnje koja vodi k rigorizmu i preširoke koja vodi k laksizmu."[557]

Iako i u knjizi Živković navodi za probabilizam kako je on „moralni sistem po kojem se subjekt rješava sumnje, da li nešto smije ili ne smije izvesti, te se upušta u djelo, zakonu protivno posve mirnom i sigurnom savješću, koju je po sebi pribavio pomoću refleksnog načela: dvouman zakon ne obvezuje"[558], u rukopisu on proširuje svoje teološko

---

552 Usp. *isto*.

553 Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 326.

554 NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 61.

555 Usp. *isto*, 62.

556 Usp. *isto*, 65.

557 *Isto*, 66.

558 Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 309.

promišljanje te navodi činjenicu kako „samo pouzdano znanje, upravo svijest o opstanku zakona može uroditi obvezom. Gdje nema takvoga znanja nema ni obveze."[559] Pozivajući se na misli sv Tome, Živković konstatira kako sumnja nije znanje, jer nije sud, nego uzdržanje od suda. Stoga u sumnji nosioc nema potrebnoga znanja i zato sumnjiv zakon nikoga ne veže. O jednoj te istoj stvari ili mišljenju ne može postojati istovremeno izvjesnost i vjerojatnost. Ako o jednoj postoji izvjesnost tada protivna ne može biti vjerojatna nego nevjerojatna i neistinita i obrnuto. Neizvjestan zakon ne može nametnuti izvjesne obveze.[560]

Sustav jednake vjerojatnosti (*aequiprobabilismus*) kaže da se za slobodu, to jest za mišljenje protiv zakona, može tko odlučiti samo onda kad je mišljenje za slobodu jednako ili gotovo jednako vjerojatno kao i mišljenje za zakon. Ovaj je sustav izgrađen tako da sužava sustav vjerojatnosti u dva smjera: 1. dopušta slobodu protiv zakona u sumnji samo onda kad su oba mišljenja jednako ili podjednako vjerojatna; 2. ne dopušta primjenu načela „Sumnjiv zakon ne obvezuje" tamo gdje je riječ o prestanku zakona.[561]

Ako gledamo na uporabu ovoga sustava u praksi on se pokazuje neprikladnim, ističe Živković u svojoj prosudbi te napominje kako je neprikladan iz samog razloga, jer bi uvijek trebalo točno ispitivati je li neko mišljenje vjerojatnije od drugoga i koliko, potom je li jednako ili skoro isto tako vjerojatno, te jesu li razlozi na drugoj strani za neki stupanj jači i slično. Stoga ovakav postupak treba odbiti zbog nespretnosti i neprovedivosti u životu, barem za najveći dio vjernika, zaključuje Živković.[562] Međutim, u knjizi Živković navodi kako je sustav ekviprobabilizma bliži probabiliorizmu, nego probabilizmu, „kad traži ocjenu stupnja vjerojatnosti i važe, da li je vjerojatnost jednaka ili skoro jednaka; približuje se pak probabilizmu jedino kad se radi o sumnji, da li se zakon proteže na konkretni slučaj, t.j. da li veže ili ne veže".[563] Možemo stoga istaknuti kako upravo zbog potonje navedenih razloga Živković i jest u rukopisu naglasio da je ovaj sustav u praksi neprikladan.

Na kraju svoga izlaganja o moralnim sustavima, Živković umeće u rukopisu jednu osobnu bilješku koju ne nalazimo u knjizi. Ona nam je vrlo zanimljiva jer donosi osobni Živkovićev stav s obzirom na sustav jednake vjerojatnosti. On piše: „Po našem shvaćanju 'znatno vjerojatnije mišljenje' isto je što i moralno sigurno. Pa stoga, gdje je takvo mišljenje za zakon, kažemo i mi da zakon treba izvršiti."[564] Osim toga, Živković se ne slaže sa tvrdnjom kako je prava sumnja samo odlaganje suda (*dubium strictum*), a ne naginjanje na jednu stranu (*dubium latum*) te tvrdi da to nije točno jer i takozvana šira

---

[559] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 69.

[560] Usp. *isto*, 69, 78.

[561] Usp. *isto*, 80.

[562] Usp. *isto*, 82.

[563] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 322.

[564] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O savjesti* (rukopis), 83.

sumnja je sumnja. Ako tko i naginje na jednu stranu, naginje sa strahom da bi i protivno mišljenje moglo biti ispravno (*iudicat operative*). Ako pitate gdje je istina, ne može vam se sa sigurnošću odgovoriti ni u strogoj ni u široj sumnji. Nije, dakle, opravdano pravom sumnjom nazivati samo strogu sumnju.[565]

Možemo stoga zaključiti kako Živković u svojim teološkim promišljanjima slijedi sustav probabilizma, jer po njemu se nosilac rješava sumnje smije li nešto ili ne smije izvesti. Upušta se u čin protivan zakonu nakon što je sebi pribavio vjerojatnu sigurnost u savjesti pomoću primijenjenih ili odraznih (refleksnih) načela: sumnjiv zakon ne obvezuje, ili neizvjestan zakon ne nameće izvjesne obveze. Prema Živkovićevu mišljenju i sv. Alfonzo M. de Liguori je u svojem znanstvenom sustavu, unatoč formalnim izmjenama načina izražavanja, ostao ipak u okvirima probabilizma. te naglašava kako su i sva njegova djela napisana prema načelu probabilizma: da dvouman zakon ne obvezuje (*lex dubia non obligat*).[566]

No u konačnoj ocjeni o moralnim sustavima mogli bismo se složiti s Bernardom Häringom, koji ističe kako rasprava o „moralnom sustavu", to jest rasprave o granicama mišljenja koja su doista „vjerojatna" kao i o valjanosti propisa da postupamo razborito, imale su svojih povijesnih razloga, ali opet, s druge strane, i razloga koji nisu povijesno uvjetovani. Razlog da je to pitanje moglo doći u prvi plan možemo potražiti u činjenici što su u to vrijeme u moralu prevladavale kazuističke metode kao i njihova prvotna usmjerenost na službu ispovjednika kao suca, potom apsolutna obveza savršenog nasljedovanja Krista kao i obveza najstrožeg vršenja zakona te traženja rješenja kada to nije bilo jasno u pojedinim situacijama. No, usprkos svemu tome ne može se reći da se ikada izričito zanijekalo značenje dobrog motiva. Naime, apsolutna sloboda savjesti nije moguća jer nas savjest ne oslobađa od zakona, već nas ona vezuje na zakon dobra. U konačnici svatko mora slijediti svoju savjest, a to znači činiti dobro prema vlastitoj spoznaji, te iskreno htjeti i tražiti dobro.[567]

2.5. Zakon i norma

Razlog zbog kojega je najprije u rukopisu govorio o savjesti, a potom o zakonima Živković izražava sljedećim riječima: „Savjest je unutrašnje ili bliže pravilo djelovanja i iz toga razloga najprije govorim o njoj, a potom o zakonima koji su izvanjsko ili daljnje pravilo."[568] Na tom tragu on navodi kako je „zakon izvanjsko pravilo koje nam pomaže na putu do ostvarenja konačnog cilja, dok je zakon promatran u užem smislu pravilo po

---

[565] Usp. *isto*.

[566] Usp. *isto*, 84.

[567] Usp. Bernhard HÄRING, *Kristov zakon I.*, 168–169, 195–196.

[568] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje. Knjiga IV. O zakonima* (rukopis), 1.

kojem čovjek uređuje svoj rad kako bi ostvario konačnu svrhu".[569] Zbog toga je zakon ćudoredno pravilo ili mjerilo ljudskog djelovanja. U moralu vodimo računa upravo o zakonu ako je ćudoredno, a ne uzročno mjerilo, tvrdi Živković. A o zakonu kao uzročnom mjerilu govori se na primjer u biologiji, astronomiji i slično. Ovdje je riječ o čovjeku koji ima prilaziti svojoj svrsi kao razumno biće, svjesno i slobodno. I samo kao takvome potrebni su mu zakoni kao izvanjsko pomagalo djelovanja.[570] Navedenim mislima Živković u rukopisu proširuje govor o poimanju zakona u užem i širem smislu nego što o tome govori u knjizi *Osnovno moralno bogoslovlje* u kojoj navodi svoje poimanje s obzirom na „životinje kao nerazumna bića koja vrše svoje djelovanje prema Božjoj volji koja nije zakon u užem moralnom smislu, jer se o moralnom djelovanju može govoriti samo kod razumnih slobodnih bića, ona je zakon u širem smislu".[571]

Razlog upotpunjenja Živkovićeva govora u rukopisu s obzirom na knjigu jest u tome što u zakonu izražena volja Božja nije za čovjeka samo pravilo djelovanja, nego je i stalno objektivno i obvezatno pravilo njegovih djela s obzirom na njihovu ispravnost, tj. ako su moralno dobri čini. „Prema tome vrši li čovjek zakon, vidi se da li izvršuje volju Božju. Kako do toga mora doći do izražaja osobna volja kao počelo svakoga vlastitoga djelovanja, odmah je jasno da za moralno djelovanje nije dosta samo puko/formalističko/vršenje zakona."[572]

Nije od vrijednosti samo vršenje zakonitosti = legalitet, navodi Živković, ako obdržavanje propisa ili zakona nije izvedeno prema savjesti i osobnom uvjerenju. Zakon pokazuje što se ima vršiti, a savjest kako se ima vršiti. Čovjek u moralnom djelovanju dolazi do izražaja kao osoba. Kad se radi o pojedinačnom dobrom djelu, ono za čovjeka ima vrijednost samo ako je njegovo vlastito. I samo u tom slučaju djelo je izraz ili odraz moralne osobnosti, odnosno osobne čestitosti čovjeka.[573]

U knjizi nema govora o ulozi savjesti u obdržavanju propisa i zakona. Razloga tome nalazimo već u uvodnim Živkovićevim riječima kada govori da je savjest unutrašnje ili bliže pravilo djelovanja, a zakon izvanjsko pravilo. Živković u knjizi izlaže razumsku odredbu[574] zakona, ali nema govora o savjesti. Promatran u tom kontekstu, zakon više nije samo puko vršenje pravila kako je o tome pisao u knjizi jer je u rukopisu glavni naglasak na savjesti, koja je relevantni pokazatelj kako se neko djelo ima vršiti. U tome je bitna razlika Živkovićeva govora u odnosu na knjigu. Govoru o razumu prethodi govor o ulozi savjesti u zakonu i osobnosti čovjekovoj, stoga je jasno da je i koncept govora o zakonu u rukopisu drugačije usmjeren nego što je to bio u knjizi.

---

569 *Isto*, 2.

570 Usp. *isto*.

571 Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 187–188.

572 NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O zakonima* (rukopis), 2.

573 Usp. *isto*.

574 Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 188.

2.5.1. Zakon – razumna odredba

Govor o ulozi razuma u zakonu kod Živkovića je prisutan i u knjizi i u rukopisu. Tako on u knjizi navodi sljedeće: „Ukoliko je zakon jedna norma ili pravilo utoliko on pripada razumu; razum je onaj koji sve uređuje i određuje prema svrsi; svrha je pak prvi pokretač svakom ljudskom djelovanju. Na mjestu je dakle da zakon pribrojimo prvenstveno k razumu, a ne isključivo volji."[575] Za isto u rukopisu navodi: „Ukoliko je zakon pravilo što vodi nekom cilju utoliko pripada razumu, koji sve uređuje i određuje prema svrsi, a svrha je prvi pokretač u svakome ljudskom djelovanju. Zbog toga je na mjestu tvrdnja da zakon najprije držimo propisom (odredbom) razuma, a ne volje. Makar je volja počelo ćudorednа djelovanja a zakon kao vanjsko pravilo stvarno izražena volja zakonodavca."[576]

Razvidno je kako Živković u rukopisu razvija svoju misao te navodi da zakon pripada razumu ako vodi k nekom cilju. U knjizi nema govora o privođenju određenom cilju, već samo o zakonu kao pravilu ili normi, stoga je primjetno da Živković s obzirom na cilj, misli na čovjeka kao „dinamično biće koje je djelovanjem usmjereno k ostvarenju određenog cilja. A taj je cilj vlastit čovjeku i sastoji se u cjelovitom ostvarenju ljudskoga bitka, to je konačni, transcendentni cilj."[577]

Iz toga razloga on i nastavlja promišljati zakon u odnosu na govor o konačnoj svrsi, koja za čovjeka znači ujedno i njegovu konačnu sreću ili blaženstvo. Glavna briga i posao savjesnog čovjeka i jest postići tu konačnu sreću. Ali čovjek ima i drugih zadaća u životu koje nisu izravno povezane s konačnom svrhom, no one se njoj trebaju podrediti iako one imaju svoju posebnu svrhu, povremenu i pojedinačnu, ali samostojnu i važnu.

Razuman se čovjek ne smije ne brinuti za svoje konačno blaženstvo, a isto tako ne može zanemariti ni vremenskog blagostanja, nego nužno mora o svemu voditi računa. Kako bi došao do blagostanja i konačne svrhe, postoje pomagala u obliku zakona, koji ponajprije treba uzeti u obzir konačnu čovjekovu svrhu. Potrebno je stoga da u zakonu kao razumskom pravilu dođe napose do izražaja ono što je ponajprije važno u ljudskome životu, ali se u drugome redu mora obazirati i na sredstva koja vode do konačne svrhe.[578]

U knjizi Živković promatra konačnu svrhu u odnosu na zakon kao odredbu razuma. Iako je taj govor istaknut u rukopisu, on je jasnije i iscrpnije izložen nego u knjizi. U knjizi Živković navodi samo činjenicu da „konačna svrha znači za nas ujedno sreću i blaženstvo" i da se zakon jer pripada razumu mora „osvrtati prvenstveno na tu sreću i

---

575 *Isto*.

576 NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O zakonima* (rukopis), 3.

577 *Enciklopedijski teološki rječnik*, Zagreb, 2009., 1287.

578 Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O zakonima* (rukopis), 3.

blaženstvo"[579] i nema kao u rukopisu prethodno navedenoga govora o ulozi konačne svrhe u životu čovjeka.

Iz toga je razvidno kako u rukopisu Živković stavlja naglasak u prvome redu na osobu, a zakon je samo pomagalo pri postizanju konačne svrhe. Zakoni kao pomoć do postignuća konačne svrhe ne mogu i ne smiju imati pred očima samo izabrane pojedince ili skupine, nego sve ljude, društvo u cjelini. Treba najprije i izravno voditi računa o svima, a tek neizravno i u posebnom slučaju o pojedincima.

Razum u odnosu na konačnu svrhu jest onaj koji treba razmotriti predmet, osvijetliti ga i ocijeniti, a potom se volja ima odlučiti na čin. Budući da se radi o razumnom biću, mora postojati i određeni uzrok ili povod zbog kojega se razumno biće upušta u djelo kako bi postiglo željeni cilj. Zakon stoga treba biti pravilo (norma) za život društvene zajednice. Otud slijedi da se ne smije svatko uplitati u donošenje zakona, nego taj posao treba obavljati samo društvo ili predstavnik društva. Svi, međutim, koji se trebaju ravnati prema nekom zakonu, očito se moraju s njim upoznati. Kako će ga inače moći izvršavati ako za nj ne znaju, pita se Živković?[580] Da bi bio pravilo nečijeg djelovanja, zakon se mora obznaniti, jer u protivnom slučaju nema vrijednosti ni obvezne snage za one kojima je namijenjen. Sve dosad rečeno uzima u obzir klasična definicija sv. Tome: „Zakon je razumna odredba izdana za zajedničko dobro od onoga komu je povjerena briga za zajednicu."[581]

2.5.2. Svojstva zakona

Živković govori o trostrukoj svojstvenosti zakona i u knjizi[582] i u rukopisu[583] bez zamjetnijih razlika: općenitost, trajnost i vrijednost zakona za budućnost. Drugim riječima: zakon se izdaje za opće dobro, njegova trajnost vrijedi neprekidno odnosno smrću zakonodavca zakon ne prestaje važiti i zakon ne obvezuje unatrag, nego vrijedi samo za budućnost.

Proglašenje zakona (*promulgatio*) znači javnu obznanu ili priopćenje zakona podložnicima od zakonodavca. Na taj se način može uspostaviti veza između zakonodavca i čla-

---

579 Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 188.

580 Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O zakonima* (rukopis), 2–3.

581 Specifičnost kršćanskoga morala za sv. Tomu Akvinskoga pitanje je novoga zakona. A taj novi zakon za Tomu je zakon vjere ukoliko se njegova specifičnost sastoji u istoj milosti koja se prenosi vjernicima na duhovan način, i stoga se naziva milost vjere. Taj novi zakon u prvom je redu uliveni, a u podređenom je smislu pisani zakon. Usp. Toma AKVINSKI, *Suma teologije*, I – II, q. 90., a. 1; q. 107., a. 1. ad 3; NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O zakonima* (rukopis), 3–5; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 189; Bernhard HÄRING, *Kristov zakon I.*, 237.

582 Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 191–192.

583 Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O zakonima* (rukopis), 4–6.

nova neke zajednice. Kako bi neki zakon postigao svoju svrhu potrebno ga je primijeniti na onom polju djelatnosti na kojem zakonodavac želi nešto postići. A, budući da se zakon donosi za zajednicu, potrebno je da ga čitava zajednica i upozna te se po njemu ravna. Proglašenje zakona nije stoga drugo doli priopćenje volje zakonodavca ili primjena već izrađenog i po sebi gotovog pravila (norme) za javno djelovanje podanika. Otud je vjerojatno točniji niječan odgovor na pitanje: Spada li proglašenje na bit zakona? Proglašenje se, prema rečenom, točnije može nazvati bitnim svojstvom zakona.[584]

U knjizi Živković kaže kako „po mišljenju nekih proglašenje spada na bitnost zakona dok to drugi niječu".[585] Primjećujemo kako nema govora u knjizi s obzirom na bit zakona, a razlog je tome to što nema proširenja priopćenja volje zakonodavca za javno djelovanje, nego „proglašenje zakona kao primjene jedne izrađene norme, predstavlja je dakle u sebi gotovom".[586] Što se tiče govora o načinu proglašenja zakona nema razlike u rukopisu s obzirom na knjigu. Način proglašenja može biti raznolik, glavno je da podanici mogu saznati sadržaj zakona.

Novost koju Živković donosi u rukopisu jest govor o *prihvaćanju zakona*, čega u knjizi nema. Pod prihvaćanjem zakona misli se na djelatno održavanje zakona od strane podanika. „Može se dogoditi da se podanici opru zakonodavcu na taj način da njegov zakon ne provode u praksi."[587]

Za svoj postupak mogu imati razloga, a mogu ga i ne imati. Postojalo je mišljenje, navodi Živković, da to podanici mogu učiniti bez ikakva razloga i posve bez grijeha. Kad bi tako bilo, zakonodavac stvarno ne bi imao vlasti, već bi mu za svaki zakon bio potreban prihvat ili pristanak podanika. Zato je Crkva to mišljenje osudila (kan. 1128., kodeks iz 1917). Katolički moral pak uči da pristanak podanika nije potreban za valjanost zakonske obveze, jer je obveza posljedica izražene zakonodavčeve volje. Kad bi podanicima bilo na volju da se pokore ili ne pokore zakonu, zakonodavac bi imao toliko vlasti koliko mu podanici daju. No to doista ne bi bila zakonodavna vlast, nego milost sa strane podanika, što se protivi kršćanskom poimanju i vlasti i zakona.[588]

Neprihvaćanjem nekoga zakona može nastati zakonski protuobičaj, a u tom slučaju izdani zakon gubi obveznu snagu. Ali dok ne dođe do zakonskoga običaja, to jest dok zakonu protivni čini nisu stekli zakonsko-običajnu vrijednost, prijestupnici novoizdanog zakona griješe, a zakonodavac ima pravo primijeniti predviđene sankcije.

Do neprihvaćanja novoizdanog zakona može doći bez grijeha samo u dva slučaja: kad je održavanje zakona vrlo teško, pa se razložno može pretpostaviti da ni zakonodavac ne bi

---

584 Usp. *isto*, 6–7.

585 Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 189.

586 *Isto*, 190.

587 NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O zakonima* (rukopis), 8.

588 Usp. *isto*.

tražio održavanje u takvim teškim prilikama. Tad je slobodno obustaviti izvršavanje zakona i zatražiti mišljenje, odnosno ublaženje tereta od zakonodavca. Drugi je slučaj kad je novi zakon suprotan starom običaju za koji zakonodavac nije znao. Tu je slobodno zaustaviti izvršenje zakona, međutim potrebno je zatražiti mjerodavno rješenje od zakonodavca.[589]

Govor o svojstvima zakona nastavlja Živković govorom o *učinku zakona*, koji nalazimo podjednako i u knjizi[590] i u rukopisu.[591] Navodi tako da su kod svakog zakona dva neposredna učinka: zakonska ili moralna obveza kod podložnika, kao neposredna posljedica zakonodavčeve volje, i kaznena odredba (sankcija) zakona kao odredba što upotpunjuje i usavršuje zakon.

Slijedeći misao sv. Tome Akvinskoga, Živković izlaže kako Toma učinke zakona razvrstava na sljedeći način: *u podložnicima*, jer ljudi po zakonu postaju dobri. Naime, svaki zakon ide za tim da podložnike oblikuje prema svom sadržaju. Oni će tako biti dobri s obzirom na volju Božju jer vrše njegovu volju izraženu u zakonu, ali će biti dobri i s obzirom na neku, u pojedinosti korisnu stvar, koju zakon određuje ili nalaže.

U *zakonodavcu*, koji po zakonu upravlja, zapovijeda, dopušta ili zabranjuje. Osim toga kažnjava, gdje nema dragovoljna odziva na rad radi općeg dobra ili gdje se povrjeđuje zakon. Da obveza sa strane podložnika bude uspješna, zakonodavac joj dodaje nagradu ili kaznu (sankciju). Prema zakonskoj obvezi podložnik ima dužnost postupati u smislu zakona. Ta obveza može biti djelatna (*activa*) i trpna (*passiva*). S obzirom na zakonsku obvezu Živković si postavlja jedno pitanje koje ne nalazimo u knjizi: „Je li spomenuta dužnost u podložniku svojstvo ili je ona učinak zakona?”[592]

Svoj odgovor izlaže pojašnjavajući kako „nema zakona bez obveze, misleći pri tome na volju zakonodavca otkuda svaka obveza izvire, ali u prvome redu on u tom kontekstu razmišljanja misli na ono što slijedi iz zakonodavčeve volje i što se prenosi na podložnike. To je razumna i objektivna dužnost kojoj se podložnikova volja ima podvrći.”[593] Čini se s obzirom na potonje navedeno ispravnije zakonsku obvezu označiti učinkom nego svojstvom zakona. Obveza u podložniku slijedi iz zakonodavčeve volje i ravna se prema njoj. Zakonska se obveza nameće čovjeku samo moralno, što znači da je svatko dužan raditi u smislu zakona, iako je fizički slobodan da radi i protivno. Što se tiče korištenja izraza odredba, Živković govori kako taj izraz može najprije značiti činjenicu koju zakonodavac vrši kad potpisuje zakon, a ako ga promatramo u općem smislu, tada znači odredbu ili dodatak zakonu kojim se ustanovljuje nagrada za održavanje, a kazna za prijestup.[594]

---

589 Usp. *isto*.

590 Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 192–193.

591 Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O zakonima* (rukopis), 9.

592 *Isto*.

593 Usp. *isto*.

594 Usp. *isto*.

2.5.3. Razdioba zakona

Kad je riječ o *Razdiobi zakona*, u tekstu knjige se govori o razdiobi prema trajanju, a u rukopisu prema postanku (vječni i vremeniti zakon), prema izvoru (Božji i ljudski zakoni), prema materiji u knjizi, a u rukopisu prema sadržaju (zakon koji zapovijeda da djelo valja izvršiti, zabranjuje, dopušta djelo i kažnjava), prema obvezi (s obzirom na predmet i s obzirom na izvršioca), prema osnovi s koje polazi (osnovani na dokazima i osnovani na pretpostavci) i prema opsegu (opći i krajevni, zajednički i posebni i pravilni i iznimni). Sadržaj je isti u knjizi i u rukopisu uz napomenu da je u rukopisu uz svaki hrvatski teološki izraz Živković nadodao i latinski naziv.[595]

2.5.3.1. Vječni Božji zakon

Vječna Božja misao formalno se razlikuje od odluke ili odredbe Božje volje prema kojoj je stvoren svijet i svemir i po kojoj se ravnaju nebo i zemlja. Taj se čin Božje volje, kao izvedena odluka božanskog, naziva vječni Božji zakon.[596] U knjizi Živković na sličan način govori o vječnom Božjem zakonu: „Božja je mudrost oduvijek znala i gledala da će jednom u vremenu začeti opstojati ovaj svijet i svemir. I ta vječna odredba ili odluka u Bogu, prema kojoj će svijet i svemir biti uređen i po kojoj će se ravnati nebo i zemlja to je vječni Božji zakon."[597]

Toma Akvinski promatra vječni Božji zakon kao plan Božje mudrosti, ako upravlja svakim djelovanjem i svakim gibanjem. Živković koji vjerno slijedi misao sv. Tome donosi i u knjizi i u rukopisu definiciju prema kojoj je „vječni zakon odredba Božje mudrosti ukoliko upravlja svim činima i svim pokretima", donosi još i definiciju sv. Augustina, koji za vječni zakon govori da je „božanska odredba ili Božja volja, što nalaže poštivati prirodni red, a zabranjuje ga kršiti".[598] Kako bismo bolje razumjeli vječni Božji zakon, Živković donosi neke bitne odrednice u rukopisu. Pri tome navodi da je „vječni zakon u Bogu na najsavršeniji način, sveobuhvatan je, ima sve značajke zakona i izvor je svih drugih zakona. Iz ovog su izvora ljudi crpili i crpit će pojmove zakonitosti i pravednosti. Vječni im je zakon uzor kako treba svaki ljudski zakon uskladiti s vječnim."[599]

---

[595] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O zakonima* (rukopis), 12–23; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 194–196.

[596] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O zakonima* (rukopis), 14.

[597] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 196.

[598] Dvije navedene definicije u rukopisu Živković prevodi s latinskog, dok su u knjizi navedene samo na latinskom. Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O zakonima* (rukopis), 14; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 197.

[599] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O zakonima* (rukopis), 14–15.

U knjizi[600] i u rukopisu Živković izlaže da je „vječni zakon sama Božja bitnost koju spoznaje sam Bog i blaženi u nebu ukoliko im to Božja dobrota dopušta i omogućuje".[601] On je nepromijenjena istina, a razumna ga bića mogu spoznati sad više sad manje, i to ga uvijek ne upoznaju formalno kao vječni zakon, nego materijalno, to jest kad upoznaju tu ili onu istinu koja je predmet vječnog zakona. Stoga Živković piše kako i sv. Toma kaže da je „svako upoznavanje istine neki odsjev vječne istine i neko 'hvaljenje djela' upravo sudjelovanje u vječnom zakonu, jer je ta sama 'nepromijenjena istina' isto što i volja Božja ili vječni zakon".[602]

„Tako i vječni pojam božanskoga zakona ima značenje vječnog zakona ukoliko je od Boga određen da upravlja stvarima koje on unaprijed poznaje. Svrha božanskog upravljanja je sam Bog i njegov se zakon ne razlikuje od njega samoga, i zato vječni zakon nije usmjeren prema nekoj drugoj svrsi."[603]

2.5.3.2. Naravni zakon

Kada samo govorili o savjesti, također smo govorili o naravnom zakonu, jer budući da je on udioništvo razumskog stvorenja u vječnom zakonu koji svim bićima utiskuje određene sklonosti prema njihovim činima i svrhama, prvotno načelo naravnog zakona jest: čini dobro, a izbjegavaj zlo. Jasno je da iz vječnoga zakona izvodimo pojam naravnoga zakona. U knjizi Živković navodi „kako sva stvorenja imaju na svoj način udio u vječnom zakonu"[604] na način prikladan njihovoj prirodi. Nastala u vremenu, stvorenja vrše svoje djelovanje i teže k svojoj svrsi onako kako im je Bog odvijeka odredio.[605] Ukoliko se taj zakon proteže na razumna stvorenja i dotiče sve ono što je primjereno i što odgovara ljudskoj naravi, zove se naravnim zakonom. Stoga je točno to, kako navodi Živković i u knjizi[606] i u rukopisu, sv. Toma pojmovno odredio kao: „učešće ili udio vječnoga zakona u razumnom stvorenju (*lex naturalis est participatio in rationali creratura*)".[607]

---

[600] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 197.

[601] Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O zakonima* (rukopis), 16.

[602] *Isto*; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 197.

[603] „91. pitanje: O različitosti zakona", u: Anto GAVRIĆ (prir.), *Toma Akvinski*, *Izabrano djelo*, Zagreb, 2005., 470.

[604] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 198.

[605] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O zakonima* (rukopis), 17.

[606] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 199–200.

[607] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O zakonima* (rukopis), 17; TOMA AKVINSKI, Suma teologije, I-II, q. 91, a. 2.

„Udioništvo razumskoga stvorenja u vječnom zakonu zove se naravni zakon. Svaki čin razuma i volje proizlazi u nama iz onoga što je u skladu sa našom naravi, jer svako razmišljanje proizlazi iz načela koja su nam po naravi poznata i svaka težnja za sredstvima koja vode svrsi proizlaze iz težnje posljednje svrhe."[608] Budući da Živković u rukopisu proširuje te izlaže jasnije govor o naravnom zakonu, na prvome mjestu donosi objašnjenje pojma naravnoga zakona. U tom kontekstu navodi da „tim što čovjek teži i traži da se razvija i usavršuje kako odgovara njegovoj naravi, teži on i traži, da se razvija i usavršuje prema onom redu kako ga je Stvoritelj zamislio, tj. prema stvaralačkoj volji Božjoj. Kao razumno biće čovjek tu težnju napose očituje: on je na poseban način sudionik na vječnom zakonu baš s razloga, što ima razum i slobodnu volju. Tako sam postaje sposoban shvatiti svrhu svoga djelovanja i samostalno se odlučiti, da ispuni Božju volju. Ispravno stoga kažemo da je naravni zakon primjena vječnog zakona na razumna stvorenja. Vječni je zakon, doduše, primijenjen na sva stvorenja, ali je samo kod razumnih stvorenja u punom značenju naravni zakon (*ordinatio rationis practicae*) dok je kod nerazumnih stvorenja prirodna nužda ili nagon (*ordinatio instinctiva*)."[609] U knjizi Živković piše kako „udio na vječnome zakonu što ga ima razumna ljudska priroda, nazivamo prirodnim zakonom. Ljudski se rod izdiže iznad drugih stvorenja razumnom dušom."[610] „Čovjek jest i ostvaruje sebe u Bogu: on sebe razumije kao biće koje je od Boga i za Boga. Sam naravni zakon, dinamični izraz toga bića koje u Bogu ima središte svoga izvora i svrhe, jest u isto vrijeme i odraz *vječnoga zakona* ili božanske mudrosti koja ga je zamislila i htjela. Ljudski razum shvaćajući zakon, ima udio u božanskome razumu koji sve uređuje i usmjeruje."[611]

Drugo objašnjenje naravnog zakona Živković u rukopisu izvodi prema sv. Tomi za kojega „nije naravni zakon u prvom redu u prirodi stvari i bića ukorijenjeni, kao zakon spoznati red; on to jest, ali u drugom redu. U prvom je redu spoznaja vječnog zakona: ukoliko se taj zakon u ljudskoj duši priopćuje stvorenom razumnom biću svjetlom odozgo (*participatio legis aeternae*); ukoliko se Bog spušta k stvorenju i djeluje na njegov razum kao na moć što zapaža i sredjuje. Otud ne slijedi da je pojam naravnog zakona istovjetan s pojmom vječnoga zakona. Nipošto, naravni je zakon samo dio vječnoga ili njegov izljev u razumnoj naravi. Ali ne slijedi ni to da se naravni zakon trajno luči, ili da postoji nezavisno od naravnog reda stvorenih bića i stvari. Ljudi ga najlakše spoznaju preko stvorenoga reda, spoznavajući u tom ostvarenom redu volju Božju i zamjećujući u njemu Božji glas."[612] Naravni zakon nije „isto što i vječni zakon, jer pojam je vječnoga širi i osim nadnaravnoga reda obuhvaća i svu stvorenu prirodu. Potom on nije isto što i

---

608 „91. pitanje: O različitosti zakona", u: *isto*, 471.

609 NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O zakonima* (rukopis), 17.

610 Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 198.

611 *Enciklopedijski teološki rječnik*, Zagreb, 2009., 1288.

612 NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O zakonima* (rukopis), 17.

'volja Božja', jer nemaju načela naravnoga zakona snage otuda što Bog tako hoće, bilo slobodno, bilo nužno; nego Bog daje i određuje načela izražena u obliku zapovijedi zato što su jedni naloženi čini u sebi dobri, a drugi zabranjeni odnosno u sebi zli. Nije naravni zakon isto što i Kantov kategorički imperativ, jer Kantov kategorički imperativ ne pretpostavlja po sebi neke konačne svrhe izvan one kakvu čovjek sam sebi odredi. Razum je po Kantu nezavisan (autonoman) i on jedini obvezuje čovjeka. U konačnici naravni zakon nije isto što i prirodno trajno raspoloženje (sintereza) po kojem čovjek uviđa i usvaja osnovna načela ćudoređa. Nije uopće neko stanje ili trajno raspoloženje (*habitus*) nego čin (*actus*) kojim razum usvaja načela za praktično djelovanje. Naravni se zakon samo u nekom širem smislu može nazvati i trajnim raspoloženjem, ukoliko su načela naravnog zakona u razumu t.j. ukoliko ih razum drži ili posjeduje."[613] I u knjizi Živković navodi isto da naravni, kojeg on u knjizi naziva prirodnim zakonom nije „isto što i Kantov kategorički imperativ. Nije u pravom smislu riječi neko stanje (*habitus*) jer nije samo sredstvo po kojem ljudi djeluju, nego je norma koju razum stvara i naređuje."[614]

„Priznajemo da ljudska narav preko razuma postavlja sama sebi zakon prema svojoj sklonosti i prirodnoj potrebi. Ali tu se razlikujemo od racionalista, jer naravni nam zakon pokazuje što je dobro a što zlo. Razum to spoznaje i prema toj spoznaji sudi i naređuje što valja činiti. No razum to ne radi po sebi i iz sebe, nego po spoznatom pravilu izvan sebe, a to je pravilo vječnog zakona koji je razum primio u sebe i svojom spoznajnom sposobnošću učinio svojim zakonom," navodi Živković u rukopisu.[615] Naravni zakon Živković promatra sa subjektivnog i objektivnog gledišta i taj govor se nalazi i u knjizi[616] kao i u rukopisu,[617] kao i drugi podnaslovi o naravnom zakonu kao jednom i jedinstvenom za sve ljude, te o sankcijama naravnog zakona.[618] Sadržajno je govor o potonjim temama bez znatnijih razlika u tekstualnom pogledu, u odnosu knjiga-rukopis.

Ono što ne nalazimo u knjizi, a Živković donosi u rukopisu jest tumačenje o proglašenju naravnog zakona. Tako on navodi da je „naravni zakon proglašen čitavoj ljudskoj zajednici u činu stvaranja čovjeka svim ljudima. Pojedinačno se proglašenje, upravo spoznaja što je za čovjeka zakon i dužnost odvija preko razuma svakoga pojedinoga ljudskog bića."[619] Drugim riječima pojašnjava Živković kako je „razumno biće dužno da se prema njemu vlada i po njemu uredjuje i pripravlja svoj osobni spas, čim je došlo do upotrebe

---

[613] *Isto*, 18–19.

[614] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 201.

[615] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O zakonima* (rukopis), 19.

[616] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 199.

[617] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O zakonima* (rukopis), 19.

[618] *Isto*, 19–25; Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 201–205.

[619] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O zakonima* (rukopis), 22.

razuma".[620] Nositelj naravnoga zakona je svako ljudsko biće bez izuzetaka, navodi Živković i u knjizi[621] i u rukopisu, jer je naravni zakon povezan s razumom i prirodom. Stoga, gdje god je razumno ljudsko biće, onamo se proteže i naravni zakon.[622]

2.5.3.3. Pozitivni Božji zakon

Kada čovjek u životu ne bi imao nikakve nadnaravne svrhe koja nadilazi njegove sposobnosti tada mu ne bi potreban nikakav drugi zakon povrh naravnoga i ljudskoga. Ali u ovome redu providnosti stav je čovjeka prema konačnoj svrsi sasvim drugačiji i tu je čovjek isključivo upućen na Boga. U tom kontekstu moralno je čovjeku potrebno neko pozitivno očitovanje Božje volje, i upravo to posebno očitovanje Božje volje predstavlja pozitivni Božji zakon.[623] U knjizi[624] uvodni govor o pozitivnom Božjem zakonu je gotovo identičan onome u rukopisu, no u njemu ne pronalazimo misao o čovjekovoj usmjerenosti prema konačnoj svrsi, gdje je čovjek upućen isključivo na Boga. Naglašavajući potrebu pozitivnoga Božjeg zakona Živković navodi u rukopisu kako je taj zakon „razumno Božje naređenje i uputa ljudima slobodno dana i proglašena kako bi ih vodio i upravljao k vječnom životu".[625] Istu potrebu za opstojnost pozitivnog Božjeg zakona navodi Živković i u knjizi.[626]

To priopćenje Božje volje nazivamo Objavom, koju je Bog dao izraelskom narodu preko Mojsija (Stari zavjet, dalje: SZ), a cijelom ljudskom rodu preko Isusa Krista (Novi zavjet, dalje: NZ). U rukopisu za razliku od knjige, Živković proširuje svoje tumačenje s obzirom na potonje spomenute objave. „U Starom su Zavjetu ljudi nazirali i tražili Božju pravednost po vanjskim, a u Novom je traže i dobivaju po unutrašnjim djelima. Tamo je strah od Boga osvetnika bio glavna pobuda, a u Novom je ljubav k Ocu i Otkupitelju. Stari je Zavjet za svrhu imao vremenito dobro i duhovno očuvanje izraelskoga naroda, a Novi ima da ostvari „Kraljevstvo Božje" na zemlji. Stari Zavjet treba smatrati pripravom, a Novi dovršenjem otkupljenja, Stari je Zavjet put, a Novi je cilj putovanja u naručaj Gospodinu."[627]Za značenje Zakona u SZ Živković ne unosi zamjetnije razlike u knjizi[628] s

---

620 *Isto*.

621 Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 205.

622 Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O zakonima* (rukopis), 24.

623 Usp. *isto*, 26.

624 Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 206.

625 NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O zakonima* (rukopis), 27.

626 Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 207.

627 NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O zakonima* (rukopis), 27.

628 Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 207.

obzirom na rukopis. Stari je zavjet izišao od Boga kao Oca svjetla i istine da pripravi put Isusu Kristu. On je trebao podržavati vjeru u jednoga Boga koji će sve ljude spasiti preko svoga poslanika, po kojemu je došla savršena i potpuna objava, a stara je bila pripravni put i svjedočanstvo za Krista.[629]

U rukopisu govor o SZ i zakonu sadržajno je proširen sljedećim navodima: „Značaj Staroga Zavjeta možemo dakle točno označiti, kad kažemo da je u sebi i po sebi bio: priprava za dolazak Gospodina našega Isusa Krista, potom dobar je jer mu je svrha bila stišavati požudne nastroje u čovjeku i sprječavati grijehe, i nesavršen je jer nije davao milosti, nego samo zapovijedi i zbog toga je i mogao sv. Pavao napisati 'Ja nisam upoznao grijeha nego po zakonu (Rim 7, 7) t.j. došavši do razuma razumio je zakon i prestupio ga. Milost je ljudima istom pribavio Isus Krist."[630] S obzirom na svrhu Stari je Zakon bio jedinstven, ali s obzirom na sadržaj njegovi su propisi bili mnogostruki. Njihova srž je bila ćudoredno-moralnog značenja jer su se odnosili na krepostan život naroda, potom obredni – jer su u prvom redu uređivali izvanjsko bogoštovlje i odnos naroda prema Bogu, i sudački – jer su uređivali odnose između pojedinaca međusobno i prema cjelini.[631] Sva tri potonje navedena gledišta s obzirom na sadržaj starozavjetnih propisa, navodi Živković i u knjizi podjednako kao i u rukopisu.[632]

Pod izrazom Novi zavjet mislimo na onaj zakon koji je ljudima donio Spasitelj Isus Krist. Takav je zakon, zakon milosti Duha Svetoga, zakon znanja i pouke i najsavršeniji zakon.[633] Premda i u knjizi[634] Živković govori o tome što je Novi Zavjet u drugom redu i navodi kako je on zakon znanja i pouke, nema kao u rukopisu da je on i najsavršeniji zakon jer on ljude stvarno posvećuje preko sakramenata, i da je on ujedno i konačni zakon time što se ovaj zakon neće mijenjati do konca svijeta. Nikakav drugi zakon neće više biti ljudima objavljen jer je ovaj dostatan za sve i svakoga napose, konstatira Živković.[635] Zakon koji je dobio novo značenje po milosti Duha Svetoga, a o čemu nam govori i Živković, nazivamo novim zakonom, odnosno to je *božanski zakon* jer je u Bogu, čovjekovu Stvoritelju i Otkupitelju, njegov prvi i iskonski izvor. Čovjek ga shvaća razumom, kako smo govorili kod naravnog zakona, a taj razum je prosvijetljen milošću Duha Svetoga novi zakon.[636] Budući da je ljubav prva oznaka novoga zakona, koja ne samo da treba biti

---

629 Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O zakonima* (rukopis), 28.

630 *Isto*, 29.

631 Usp. *isto*.

632 Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 208.

633 Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O zakonima* (rukopis), 31–32.

634 Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 210.

635 Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O zakonima* (rukopis), 32.

636 Usp. *Enciklopedijski teološki rječnik*, 1288.

izražena u ljubavi prema Bogu nego i prema bližnjemu, jasno je da su i propisi Novoga zavjeta jasniji i neposredniji od starozavjetnih.[637]

Jednako u knjizi Živković navodi da je glavna oznaka novoga zakona ljubav što niče iz vjerom prožetog kršćanskog srca. Temelj vjere, nade i ljubavi u čovjeku jest milost koju dobivamo po Kristu. Odlika novog zakona naprama starome vidljiva jest u tome što novi zakon ne traži više no što je potrebno za vječni spas a sve drugo prepušta slobodnoj volji,a stari je zakon imao mnogo sićušnih odredaba kaže Živković, i tražio je njihovo izvršenje.[638] „Ljubav prema Bogu mjerodavna je za sva djela u životu. Njihova je ocjena i vrijednost ovisna o stupnju ljubavi koja ih izvodi. Nije glavno čin nego način, ne što nego kako. Nije savršenost u vršenju svakog i najmanjeg propisa, nego u veličini ljubavi, s kojom se tko baca u naručaj Bogu, a znade opraštati bližnjemu."[639] U slobodi djece Božje se očituje opreka prema starom zakonu. Ta sloboda u Novome zavjetu znači vršenje dobrih djela iz vlastita uvjerenja da su samo dobra djela put do konačne svrhe. I u konačnici, novost novozavjetnoga govora jest u unutarnjoj povezanosti s Bogom, koja se očituje u neposrednoj iskrenosti i odanosti prema Bogu.[640]

Razliku između SZ i NZ Živković primjenjuje i na vrijeme u kojem je živio i djelovao. Tako u tekst rukopisa umeće bilješku gdje je očito kako je u razdoblju od deset godina uočio određene promjene u društvu, s obzirom na to da u tiskanom izdanju nema spomenute bilješke. Autor govori kako su ljudi većinom zaboravili što su postali, time što su postali kršćani. Ne smijemo nikako smetnuti tu činjenicu i moramo neumorno i ustrajno isticati pravi smisao kršćanstva. „Kršćanin se razlikuje od nekršćanina, ucijepljen u Krista kao loza u čokot, čovjek kršćanin živi nadnaravnim životom, iako živi među ljudima. Međutim, to nije više ljudski, nego nadljudski život, u njemu živi Krist, kako reče sv. Pavao (Gal 2, 20)."[641]

2.5.3.4. Ljudski zakon

Ljudski se zakoni i odredbe tiču u prvome redu ljudskoga društvenoga života, te u kontekstu toga i propisuju kako se ljudski život ima odvijati i uredno i svrsishodno, ali uvijek također s obzirom na životne prilike u pojedinim krajevima. Tako nastaju ljudski zakoni, koji na prvome mjestu imaju vremenito dobro a u drugom redu i vječno dobro zajednice. Razumne ljudske odredbe vode određenom cilju po nekom redu, a ondje gdje

---

637 Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O zakonima* (rukopis), 33.

638 Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 211.

639 NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O zakonima* (rukopis), 33.

640 Usp. *isto*, 34.

641 *Isto*.

je red, tu su i neka opća načela koja traže red i smjeraju ka nekoj svrsi. Zato i kaže Toma Akvinski za ljudski zakon da je on zakon utoliko ukoliko se izvodi od naravnog zakona i sažeto oblikuje, da je opravdano reći kako je zakon razumna ljudska odredba izdana za opće dobro od nadležne vlasti.[642]

„Ljudski su zakoni potrebni kako bi čovjek napredovao u životu i da bi se usavršio u kreposti, jer potrebne su mu smjernice rada i neki stalni red."[643] Čovjeka prirodne zle sklonosti vuku na lagodan, a često i na grješan život i zato mu je potreban jedan izvanjski nadzor, neka uputa, stega i zapovijed.[644] Vidimo po izloženome da je „zakon neki nalog praktičnoga razuma. A u praktičnom i teorijskom razumu odvija se sličan postupak: naime obadva polaze od nekih načela i dolaze do nekih zaključaka. Dosljedno tome valja reći: kao što teorijski razum iz nedokazivih i po naravi poznatih načela izvodi razne znanstvene zaključke kojih nam spoznaja po naravi nije usađena, nego je marljivošću razuma pronađena, tako je nužno da ljudski razum polazeći od zapovijedi naravnog zakona, koje su kao neka opća i nedokaziva načela, dođe do nekih pojedinačnih odredbi. A upravo te pojedinačne odredbe što ih pronalazi ljudski razum nazivaju se ljudskim zakonima."[645] Ljudski se zakoni dijele na državne i crkvene. Crkva se brine za duhovni spas svojih vjernika i za njihova duhovna dobra, dok je svrha države vremenito dobro i blagostanje podanika. Na taj im način država olakšava život i u neku ruku osigurava mogućnost da postignu prvenstvenu svrhu zemaljskoga života.[646]

U daljnjim izlaganjima Živković govori o nositelju i predmetu zakona te o njegovoj obvezi. Budući da nema sadržajno znatnijih izmjena s obzirom na knjigu osim što je izmijenio redoslijed, te najprije govori o nosiocu zakona a potom o obvezi ljudskih zakona, vodit ćemo se u većoj mjeri onime što kaže u rukopisu. Prvi i najveći zakonodavac jest Gospodin Bog kao Stvoritelj svijeta i svemira, ali i čovjek je u pravom i punom smislu zakonodavac s pravom i potpunom vlasti, te da bi mogao izdavati zakone, potrebna mu je poglavarska vlast i nadležnost. Nositeljima zakona nazivaju se dakle sve one osobe na koje se zakon proteže. Stoga, općenito možemo reći da je nositelj zakona svaki razuman zakonodavčev podanik.[647]

Kod svih zakona nisu uvijek isti nositelji, niti su im ista svojstva, o tome Živković govori i u knjizi[648] i u rukopisu. Tako kod naravnog zakona Živković tvrdi da je nositelj

---

642 Usp. *isto*, 36.

643 NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O zakonima* (rukopis), 37.

644 Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 216.

645 Anto GAVRIĆ, *Toma Akvinski. Izabrano djelo*, Zagreb, 2005., 472.

646 Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O zakonima* (rukopis), 38.

647 Usp. *isto*, 39–42.

648 Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 228.

svaki živi ljudski stvor, makar bio i bez uporabe razuma. Razlog je u tome što je naravnom zakonu ljudska narav osnova. Nositelj pozitivnog Božjeg zakona od vremena uporabe razuma je svaki čovjek, i to s obzirom na one propise koji se protežu na sve ljude bez razlike, na primjer, primiti vjeru, stupiti u Crkvu, a isto tako i svaki vjernik s obzirom na ostale zakone nakon što je krštenjem postao član Crkve.[649] Predmet zakona čine mnogostruki ljudski čini ili propusti čina po kojima društvo postiže svoju svrhu. Jedni su od tih čina više, drugi manje potrebni za postignuće društvene svrhe i stoga su jedni naređeni ili zabranjeni samo pod grijeh, drugi samo pod kaznu, a treći i pod kaznu i pod grijeh.

„Zakoni su sredstvo kojim ljudski zakonodavac privodi podložnike k određenom cilju. Sve može biti predmetom ljudskih zakona, što po ocjeni zdrava razuma i u okviru pozitivnih Božjih propisa vodi k svrsi zajednice, a uklanja zapreke do te svrhe. Ljudski je zakon ljudsko djelo i stoga je izvrgnut nedostatcima. Osim što treba da bude pošten i pravedan, mora se predmet ljudskoga zakona na prvom mjestu osvrtati na ono što je potrebno, na drugom ono što je korisno, a na trećem mjestu na ono što je ljudima moguće provesti."[650]

U knjizi pak za isto Živković navodi kako se „predmet ljudskih zakona na prvom mjestu mora osvrtati na ono što je potrebno, a na drugom na ono što je korisno za ljudsku zajednicu".[651] Vidimo da u knjizi nema ovog proširenja kao treće bitne komponente predmeta ljudskih zakona, a ona je od veoma velike važnosti za čovjeka. Kako će čovjek moći neki zakon izvršiti ako ga je u nemogućnosti provesti? Iz razloga potonje navedenoga, razumljivo je koliko Živković sada ublažuje svoj legalizam unutar izlaganja o zakonima koji je imao u knjizi za razliku od rukopisa gdje više promišlja o odnosu zakona naspram ljudske osobe. S obzirom na naveden predmet ljudskih zakona i njihovu provedivost Živković kaže da trebaju biti pošteni, pravedni, korisni, izvedivi i obvezuju sve zakonodavčeve podanike koji imaju uporabu razuma, ukoliko se zakoni na njih odnose, podjednako i u knjizi i u rukopisu. Budući da je na početku navedeno kako su ljudski čini mnogostruki, u rukopisu se govori o junačkim činima što ne nalazimo u knjizi. Za junačke čine Živković nam navodi kako „takvih čina ne može zakonodavac nalagati redovno i po sebi, osim možda u izvanrednim okolnostima".[652]

Ljudski zakon obvezuje u savjesti i pravedni ljudski zakoni imaju snagu obveze u savjesti od vječnog zakona od kojega potječu. Kakva je i kolika obveza zakona ovisi o predmetu zakona i volji zakonodavca. Zakonodavac može težak predmet narediti pod

---

649 Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O zakonima* (rukopis), 42–43.

650 *Isto*, 44.

651 Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 233.

652 NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O zakonima* (rukopis), 51.

laku, ali ne može lak predmet narediti pod tešku obvezu. U životu može izgledati da postoji sukob među raznim obvezama, međutim, to je sve uređeno i treba slijediti ustaljeni red.[653] „Svaki je čin čovjeka kršćanina po milosti nadnaravno zaslužno djelo, tvrdi Živković, i njegovo je podlaganje ljudskim zakonima jednako vrijedno djelo kao i podlaganje Božjim zakonima. Život kršćanina mora održavati tu intimnu zajednicu djelovanja s Kristom. Pravi kršćani moraju biti preporodni kvasac za čestit i moralna život zajednice. To će onda biti prava slika kršćanskog morala u stvarnosti i pravi život po Kristu. Poimanje ljudskih zakona prema ovim mislima neće biti nikakav teret, nego prava blagodat u životu."[654]

Što se tiče govora o kaznenim zakonima u glavnim mislima nema zamjetljivije razlike u odnosu knjige[655] i rukopisa. Razumljivo je da zakonodavac može raznoliko obvezati podanike. Tako može izdati zakone koji nalaže u savjesti pod grijeh ne ustanovljujući nikakve vremenite kazne, potom kao one koji nešto nalažu ali ujedno određuju vremenitu kaznu te one koji određuju vremenitu kaznu za čin ili izostanak čina naređeni samo pod krivnju.[656]

U konačnici s obzirom na govor o ljudskim zakonima, ono što Živković umeće u rukopis, a čega ne nalazimo u knjizi jest promišljanje o vršenju dužnosti u kršćanskom duhu jer nigdje nije veća opasnost da se zaboravi na duh kršćanske ljubavi nego u vršenju zakonskih propisa. Svi su ljudi naime osjetljivi kad je riječ o provedbi pravednosti u međusobnim odnosima. Tu lako egoizam zamrači objektivnost i povreda je ljubavi vrlo česta. „S razloga što je ljudski život u većem dijelu pun sitne bijede i teškoća, potrebno je u društvenim odnosima mnogo obzira", kaže Živković te nastavlja da će taj obzir „uslijediti samo tamo gdje je živa svijest da je kršćanski život nastavak života u Kristu. Zakonska pravednost ili pokoravanje zakonima ne smije biti slijepo slušanje, nego djelovanje što slijedi iz uvjerenja. Dobro shvaćeno osobno poimanje svih dužnosti /'personalizam'/ daje ljudskim činima pravi duh. To je duh Kristov koji struji iz Evanndjelje: sve Bogu za ljubav, preko ljubavi k bratu ili bližnjemu, a za ono što je jedino potrebno /Lk 10,42/: povezati svoju dušu s Bogom za vječnost."[657] Upravo iz navedenih misli razvidno je kako se Živković ide naprijed za razliku od knjige u kojoj je poimanje zakona bilo promatrano iz čisto objektivne perspektive. On se čak dotiče i misli na „personalizam", misleći pod tim na ljudsku osobu. Već smo navodili kako samo krepostan čovjek može promišljati o svojim činima, a upravo na tom tragu i ide Živković u tumačenju ljudskih zakona u ruko-

---

653 Usp. *isto*, 53–57.

654 *Isto*, 58.

655 Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 222–224.

656 Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O zakonima* (rukopis), 59.

657 *Isto*, 66.

pisu. Nije to više samo puko vršenje dužnosti iz obveze, nije to samo slijepo slušanje, već je to djelovanje iz uvjerenja, kako reče Živković. Poanta svega tog uvjerenja jest ljubav prema Bogu i bližnjemu.

I na koncu promišljanja o ljudskim zakonima Živković nam govori o onim zakonima koji nam nešto zabranjuju, a kojima se udovoljava time što pojedinac pazi da stvarno ne počini zabranjeno djelo. S obzirom na izvršenje određenog zakona težište se može položiti ili na djelo koje se vrši ili na osobu koja ga vrši. Pri tome vrijede sljedeća pravila: „1. Zakon ne propisuje način izvršenja, nego traži da se izvrši, jer zakonodavcu je do toga da podanici izvrše ono što se u zakonu nalaže. 2. Zakon treba izvršiti na ljudski način zato jer je potrebno osobno sudjelovanje i svatko mora stoga izvršiti djelo sam s namjerom da izvrši što zakon traži. 3. Svrha zakona ne spada na zakon jer svrha je zakona zakonodavčeva, a ne podložnikova. 4. Zakonu udovoljava i onaj tko se ne nalazi u stanju milosti. 5. Tko ne može zakon izvršiti potpuno, dužan ga je izvršiti djelomično. 6. U isto vrijeme mogu se izvršiti dva različita propisa, ako jedan drugoga ne sprječava. 7. Jednim se činom mogu izvršiti dva ili više propisa, ako se tome ne protivi namjera zakonodavca. 8. Red i vrijeme izvršenja treba slijediti onako kako je ustanovljeno u zakonu."[658] Ista pravila se nalaze i u knjizi vezano uz obdržavanje zakona.[659]

Pred kraj izlaganja o ljudskim zakonima Živković govori još o tumačenju zakona koje označava objašnjenje smisla zakona kako bi se mogla iznijeti misao i volja zakonodavčeva te progovara i crkvenim i građanskim zakonima i o prestanku zakona i obveze. U tumačenju zakona dotiče se Živković i govora o epikeji[660] koja označava stegnuto tumačenje zakona. Tu je riječ zapravo o tumačenju što je misao ili volja zakonodavca u nekom određenom slučaju.[661] S obzirom da sadržajno nema većih razlika u odnosu knjiga[662] – rukopis, o temama crkvenih i građanskih zakona, osim izmjena u redoslijedu i manjeg proširenja u govoru o oprostima, na kraju navodimo samo nekoliko sržnih misli za to područje. Naravni moralni zakon izraz je volje Stvoriteljeve, no u tom je redu providnosti svaki pozitivni crkveni i građanski zakon i kako god nam se naoko činio neznatnim, samo je jedna karika više u nizu vidljivih dokaza nadnaravne Božje pomoći u ovome životu. Svaki je zakon u srži Božji zakon, kaže Živković, jer su ljudski zakoni samo konkretiziranje naravnoga Božjeg zakona na pojedinačna djelovanja, kako je to ljudski razum ozbiljnim razmatranjem usvojio.[663]

---

658 *Isto*, 67–72.

659 Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 234–237.

660 Usp. *isto*, 239–240.

661 Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O zakonima* (rukopis), 72–75.

662 Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 241–257.

663 Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O zakonima* (rukopis), 76–101.

2.6. Grijeh

Podjednako kao i kod ostalih tema Živković i u govoru o grijehu neke je teme samo prerekao u rukopisu, neke sadržajno proširio, a neke kojih uopće u knjizi nema u rukopisu je obrazložio. Radi ilustracije možemo spomenuti neke podnaslove: kako se u čovjeku rađa grijeh, laki grijeh velika opasnost za spas duše, napast na grijeh i grešna prigoda, poredba grijeha među sobom… O svim tim temama kao i ostalim detaljnije ćemo raspravljati u tekstu koji slijedi.

2.6.1. Pojam grijeha i definicija

U pojmovnom određenju grijeha u rukopisu Živković definira grijeh kao „zao ljudski čin ili hotimičan prestupak moralnog zakona."[664] Pri tome kreće od činjenice da je tu riječ da ljudi u životu ne čine samo dobra nego i zla djela. Tako kad govorimo o zlim djelima, mislimo na povredu moralnoga reda u svijetu. U tom redu prijestupom moralnih zakona i propisa nastaje povreda. Zlo nije isto što i grijeh. Zlo (*malum*) nedostatak je potrebne savršenosti uopće, a grijeh (*peccatum*) nedostatak savršenosti u redu ljudskog djelovanja. Točno ili savršeno djelovanje propisuje zakon, i samo se povreda moralnoga zakona naziva grijehom u užem smislu. U moralu, međutim, ne pravimo razlike između grijeha (*peccatum*) i krivnje (*culpa*), nego svaki ljudski zao čin kao prijestup moralnog zakona nazivamo grijehom.

Grijeh je izopačena vrijednost, upravo bezvrijednost, i ukoliko je pomanjkanje savršenosti, toliko je zlo. Bog ga ne stvara niti ga hoće, samo ga dopušta. Grijeh je suprotnost Božjoj volji, upravo prezir ili otklon od nje. Ne protivi se samo Božjoj zapovijedi nego također Božjoj bitnosti.[665]

U knjizi Živković kaže da je „grijeh svojevoljno i svjesno kršenje Božjega zakona,"[666] ali ne donosi govor o zlu koje nije isto što i grijeh, već kako smo i netom spomenuli grijeh je zao ljudski čin ili hotimičan prijestup moralnog zakona. Mi ne možemo nijekati opstojnost grijeha i da bismo ga ispravno shvatili trebamo promisliti što je grijeh u usporedbi s pojmom dobra, dobrote, ćudoredne vrijednosti i Božje svetosti. Grijeh izopačena vrijednost, upravo bezvrijednost i ukoliko je pomanjkanje savršenosti utoliko je zlo. Budući da je sva stvarnost od Boga, a kako grijeh ne može biti od Boga ne može biti ni stvarnost već pomanjkanje stvarnosti, odnosno otpad od nje. Jer grijeh je u suprotnosti s voljom Božjom, upravo prezir ili otklon od nje. On se ne protivi samo Božjoj zapovijedi nego Božjoj bitnosti, i u takvo stanje čovjek može upasti samo svojom voljom.[667] Mogućnost griješiti

---

[664] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, *Knjiga V. O grijesima* (rukopis), 1.

[665] Usp. *isto*.

[666] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, Zagreb, 1938., 331.

[667] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O grijesima* (rukopis), 2.

jest dokaz slobodne ljudske volje, prema tome Živković konstatira da je čovjek začetnik grijeha te da prema tome on zatire vrijednost dobra, stavlja se u suprotnost prema Bogu i ostvaruje grijeh u užem smislu.[668]

O sastavnim dijelovima grijeha Živković podjednako ističe i u knjizi[669] i u rukopisu činjenicu da oni proizlaze iz Svetog pisma. Tako je grijeh označen kao bezakonje ili prijestup zakona, potom kao nepokornost ili neposlušnost prema Bogu, grešno neznanje, bezumlje ili ludost i u konačnici uvreda bližnjega.[670] Posljednje navedenu komponentu nalazimo samo u rukopisu jer ako mi ne opraštamo drugima, ni Otac naš nebeski neće nama oprostiti grijeha.

Razvidan je iz potonjeg Živkovićev odmak od samo izvanjskog promatranja grijeha koji je bio prisutan u knjizi, jer njegovo je promatranje sada usmjereno na ljudsku osobu, na ljubav prema Bogu i bližnjemu iz koje proizlazi oproštenje grijeha.

Živković se poziva u izlaganju o grijehu na dvije definicije, podjednako navodeći ih i u knjizi[671] i u rukopisu. Klasična Augustinova definicija govori o grijehu kao riječi, djelu i želji protiv Božjega vječnog zakona, a koju Toma potpuno usvaja te govori kako je u Augustinovoj definiciji materijalni dio: riječ, čin ili želja, a formalni protivnost Božjemu zakonu.[672] Svaki se grijeh radikalno protivi dobru, jer svijet grijeha otpad je od ispravnosti, krivi stav, zabluda, nijekanje svake realnosti, propast pojedinca i ljudska nesreća. Teško je uočiti granicu između dobra i zla jer ljudska osjetila često varaju, a grijeh se krije u mnoštvu različitih oblika, navodi Živković. Samo se duša i srce mogu probiti kroz tminu pod utjecajem unutarnje svjetlosti i uz pomoć Božju prolaziti ispravnim putem u tom svijetu najoprečnijih pojava.[673] Za čovjeka to nije lako, ali njemu je olakšanje činjenica koju spoznaje, da je kod grijeha bitno poništiti neko dobro, upropastiti neku korist, neki uspjeh i slično. Na taj način se grijeh očituje izvanjskim načinom te ga tako čovjek može i doista zapaziti. Grijeh kuša unijeti u dušu nepovjerenje prema dobru, kaže Živković, i otuda se u čovjeku rađa i nepovjerenje prema Bogu kao izvoru svega dobra. On je uvijek osobni individualni čin te se kao krivnja pripisuje samo nositelju. No unatoč tome što je grijehom taknuta osobna pojedinačna svrha, njezino ostvarenje ili postignuće dio je općega moralnog reda u svijetu. Grijeh nije neka stvar, ali nije ni puko ništa. On je nedostatak nekog svojstva što bi ga ljudski čin trebao imati, nedostatak potrebne veze s Bogom. Svaki je grijeh usmjeren protiv ljudske naravi jer sva su stvorenja prema pro-

---

668 Usp. *isto*.

669 Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 331.

670 Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O grijesima* (rukopis), 2.

671 Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 331.

672 Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O grijesima* (rukopis), 2.

673 Usp. *isto*, 2–3.

mislu Božjem usmjerena k Bogu kao konačnoj svrsi. Po Njegovoj volji postoji moralni red u svijetu. U konačnici grijeh je deformirani svjesno-voljni-hotimični ljudski čin. On je ropsko stanje prema riječima sv. Ivana: „Svaki koji griješi, rob je grijeha" (Iv 8, 34).[674] Potonje prošireno tumačenje grijeha ne nalazimo u knjizi, za Živkovića je bilo dostatno navesti u knjizi da je „grijeh pozitivna čovječja radnja ili djelo što je u protivnosti s moralnim zakonom",[675] ali nema toliko naglašenog jednog nutarnjeg, višeg psihološkog govora o grijehu u odnosu na čovjeka.[676]

Živković govori i o filozofskom grijehu koji bi pojmovno bio „čin koji se protivi zdravom razumu, ali se u isto vrijeme ne protivi volji Božjoj. Kažemo: filozofskog grijeha nema i uistinu ga ne može biti. U ovome redu Providnosti čovjek ne može činiti zla, a da kod toga ne uvidja da vrijedja Boga kao začetnika moralnoga reda u svijetu. Samo u pretpostavci da Boga nikako ne spoznaje, mogao bi počiniti zlo (filozofski grijeh), a da ne zna, kako je to u isto vrijeme i uvreda Boga (teološki grijeh). Živković naglašava kako je to pretpostavka a stvarnost je posve drugačija."[677] Jednako tumačenje poimanja filozofskog grijeha koji je sam u sebi protuslovan i činjenica je da nema takvog grijeha u realnom ljudskom životu, a koje je Crkva osudila i u knjizi naš autor navodi.[678]

2.6.2. Sastavna počela i uvjeti grijeha

Promatranju grijeha možemo pristupiti i pojmovno i stvarno kako ističe Živković i u knjizi[679] i u rukopisu. Međutim, budući da u rukopisu to razumijevanje proširuje pozivajući se na Akvinčevu misao, a kako ne bismo duplicirali sadržaj bazirat ćemo se više na onome što je autor proširio. Bit grijeha nije samo u formalnom elementu i ona nije u od-

---

674 Usp. *isto*, 3–4.

675 Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 331.

676 Häring promatra grijeh kao i savjest u odnosu na nasljedovanje Krista. Za razliku od Živkovića koji o grijehu govori kao o nepovjerenju prema Bogu kao izvoru svega dobra i koji je kao takav uvijek osobni individualni čin te se kao takav pripisuje samo nositelju, Häring nam pred oči stavlja osobu Isusa Krista kao pobjednika nad grijehom. Krist je ugaoni kamen, kamen spoticanja ili uzdizanja. Stoga kršćanin, priključivši se Kristu po krštenju i vjerskom posluhu, postiže udio u nadvladavanju grijeha po Kristu. Tko se ne poveže s Kristom, taj je rob grijeha i sasvim je zarobljen od moći grijeha. Kod Živkovića nemamo u govoru o grijehu kristocentričnu usmjerenost kao kod Häringa, a u kontekstu toga nemamo niti govora o obraćenju, već je sav Živkovićev govor sveden na dotični grijeh i na propise kao lijek za njegovo oproštenje. U tome je bitna razlika Živkovićeva objektivnog promatranja i govora o grijehu od Häringova subjektivnog, krisocentričnog i personalističkog poimanja grijeha. Usp. Bernhard HÄRING, *Kristov zakon I.*, 325–327; 370–375.

677 NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O grijesima* (rukopis), 6.

678 Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 333.

679 Usp. *isto*, 334–335.

sutnosti neke savršenosti čina (*in negativo*), nego upravo u odsutnosti potrebne savršenosti (*in privato*). No to može vrijediti samo za propusni grijeh. Za počinjeni stvarni grijeh nikako ne nedostaje isključivo odrični element (*privatio*). Grešni čin propusta predstavlja odsutnost čina. Ako gledamo na sâm propust, kaže Živković, a ne pitamo ili ne uzimamo u obzir i razlog zbog kojega je taj propust nastao, imamo čistu odričnost. No grešni čin ne može biti samo u formalnom elementu, to jest u čistoj odričnosti, nego njegova bit mora uključivati i čin volje.

Odričnost (*privatio*) jest dvostruka: *posvemašnja* (*pura*, *tota*, *completa*) – kad potpuno poništava neko dobro, npr. kad smrt poništi život, kad sljepoća uništi očni vid; *djelomična* (*partialis*, *incompleta*) – kad neko dobro ne uništava potpuno, nego od njega nešto ostavlja, npr. bolest s obzirom na život, a oslabljen je vid s obzirom na vidnu sposobnost. No činjenica je da u moralnim stvarima nema čiste ili posvemašnje odričnosti, stoga mora i stvarni grijeh uključivati nešto pozitivno, te na njegovu bit spada i materijalni element.

Da u moralnim stvarima ne može biti govora o posvemašnjoj ili čistoj odričnosti, jasno je otud što volja nikada ne teži prema grijehu pod vidom zla, nego pod vidom dobra. Prema tome, tvrdi Živković, kako razum i kod grijeha zadržava jedan dio potrebne ispravnosti i ne odriče ga se posve, dosljedno jer barem je sa strane razuma sačuvan pravi put što svakako predstavlja nešto pozitivno.[680] Navedene argumentacije potvrđuje i ova: „Moralno dobro i zlo nisu međusobno u kontradiktornoj opreci, kao nešto prema ničemu, nego kao nešto prema nečemu. Ako je pak krepost prema mani u suprotnoj opreci, to je i grijeh u istoj opreci prema dobru. To znači da bit grijeha nije posvemašnja ili čista odričnost, jer bi iz toga proizlazilo da gdje god ne postoji dobro – postoji zlo, to jest grijeh. A to nema smisla tvrditi. Jer definicija grijeha nije odsutnost dobra, nego prijestup zakona, što uključuje i pozitivni dio, a to je svjesni voljni čin."[681]

Svaki je grijeh potrebno promatrati sa subjektivne i objektivne razine. Subjektivno gledan, grijeh je čin volje kojim se čovjek s punim spoznanjem i pristankom volje obraća k stvorenju i odvraća od Boga, te dužnu ljubav k Bogu prenosi na stvorenje. Objektivno gledan, grijeh očituje prijestup Božjega zakona i otuda narušava moralni red teško ili lako.[682] I u knjizi autor govori o subjektivnoj i objektivnoj razini grijeha, no na sažetiji način. Za subjektivnu navodi kako nam ona kazuje je li grijeh počinjen s punim spoznanjem i pristankom volje, ali nema govora pri tome o ljudskoj osobi i odnosu prema Bogu, a za objektivnu razinu navodi govor podjednak potonje navedenom iz rukopisa.[683] Za posto-

---

680 Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O grijesima* (rukopis), 7.

681 *Isto*.

682 Usp. *isto*, 8.

683 Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 334–335.

janje grijeha potrebna su tri uvjeta: „moralno zao predmet ili čin protiv zakona; spoznaja zloće čina i pristanak volje."[684]

Zanimljivo pitanje*: Kako se u čovjeku rađa grijeh?* koje postavlja Živković ne nalazimo u tiskanom izdanju *Osnovnog moralnog bogoslovlja*, već ga unosi u sadržaj rukopisa kao potpuno novu temu. O nastanku grijeha govori sv. Jakov kad u svojoj poslanici piše: „Svakoga iskušava vlastita požuda, koja ga vuče i mami. Tada požuda začevši rađa grijeh, a grijeh izvršen rađa smrt" (Jak 1, 14–15). Iz toga svetopisamskog teksta možemo izvesti redoslijed kojim netko dolazi do grijeha. Tako najprije jedna od duševnih moći, mašta, a često i razum predstave volji neki zabranjeni predmet, potom se prema vrijednosti predmeta u osjetilnoj ili razumskoj težnji izrodi sklonost za predmetom i na kraju slijedi ocjena predmeta, gdje podrazumijevamo njegov moralni značaj od strane razuma.

Razum govori smije li se volja ili ne smije upustiti u čin, nakon čega se ona slobodno i samostalno odlučuje na svladavanje napasti ili joj podliježe. A podleći znači pozitivno prihvatiti predmet unatoč spoznaji da će čin biti grešan. Posljedica toga toka ili razvoja jest duševna smrt, odnosno grijeh. Opravdano je prema tome zaključiti kako je tvorni uzrok grijeha samo ljudska volja.[685]

2.6.3. Razdioba grijeha

Govoreći o podijeli grijeha nema zamjetnije razlike kod Živkovića u odnosu knjiga[686]-rukopis s obzirom na sadržajnu bit. Dobro je uvijek naglasiti da neke dijelove proširuje, a razlog je tome taj što u rukopisu više autor ne promatra poimanje grijeha čisto objektivno, već mu pristupa osobnije i jasnije. Pod razdiobom grijeha Živković podrazumijeva činjenicu da se grijeh u životu čovjeka očituje na raznovrsne načine. Tako spominje podjelu na istočni grijeh našega praoca ljudskoga roda Adama koji se rođenjem prenosi na svakoga čovjeka i osobni grijeh koji je u biti zao čin koji pojedinac čini, te osnovna podjela na grijeh kao čin i kao posljedicu ili trajno raspoloženje.[687]

S obzirom na čin, grijeh označava zlo djelo prolazna značaja, dok s obzirom na trajno raspoloženje označava trajno neprijateljstvo s Bogom. Takvo je stanje zapravo izazvano grešnim činom i zapravo je njegova posljedica. Ono traje do trenutka dok se pokorom i pokajanjem ne uspostavi ponovno prijateljstvo s Bogom.[688] Temeljitije izlaganje Živković posvećuje tumačenju o teškom i lakom grijehu. Ova podjela grijeha na teški i laki na-

---

[684] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O grijesima* (rukopis), 8–9.

[685] Usp. Toma AKVINSKI, *Suma teologije*, I–II, q. 74, a. 2, 3; q. 75, a. 3; NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O grijesima* (rukopis), 9.

[686] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 336–338.

[687] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O grijesima* (rukopis), 10.

[688] Usp. *isto*, 10–11.

ziva se „bogoslovskom iz razloga što se obazire na Boga kao konačnu svrhu čovjeka”.[689] Isto navodi i u knjizi Živković te dodaje kako nas grijeh odvodi konačne svrhe i rastavlja nas od Boga.[690]

2.6.3.1. Teški grijeh

Čin kojim se posve prekida prijateljstvo s Bogom nanosi duši smrt i otud smrtni ili teški grijeh. Svaki grijeh kao moralni čin ima svoju subjektivnu (razumnu spoznaju i voljnu odluku) i objektivnu stranu (postupak moralnoga reda). Iz toga proizlazi da je subjektivno bit teškoga grijeha u činu volje kojim se čovjek hotimično i znajući priklanja stvorenju, a odvraća se od Boga. Teški je grijeh uvijek usmjeren protiv Boga kao konačne svrhe. Svaki teški grijeh zapostavlja ljubav prema Bogu, a izdiže ljubav prema vlastitoj osobi, i stoga je konačna značajka svakoga teškoga grijeha egoizam, i o tome Živković govori u rukopisu[691] i u knjizi.[692]

Živković navodi u rukopisu za teški grijeh sljedeću tvrdnju a koje nema u knjizi: „Bitna neurednost teškog grijeha vuče sa sobom daljnju neurednost koja stoji u: povredi ljudske naravi jer je grijeh nerazumnost. Grešni je čin napad na razum, njim se razum ponižava i vrijeđa čitavu narav. I druga neurednost stoji u povredi ’društvenoga reda’ što se ne vidi samo u grijesima kao što je krađa, ubojstvo, preljub, laž i zlo, nego se očituje u svakom teškom grijehu. Grijeh povrjeđuje narav u pojedincu a dosljedno tome povrjeđuje i društvo kao skup pojedinaca.”[693] Razumljivo je s obzirom na već izloženi govor o naravnom zakonu u prethodnim tematskim jedinicama da Živković u govoru o grijehu govori o ljudskoj naravi. Promatrana u užem smislu narav jest supstancija ukoliko je počelo djelovanja i kao takva ima ontološko i antropološko značenje.[694] U kontekstu tog značenja naravi razumljivo je da grijeh koji je povreda Boga i bližnjega ranjava narav čovjeka.

2.6.3.2. Laki grijeh

Teški grijesi gase vrhunaravni život u duši opravdanoga čovjeka, jer su oni čini kojima se posve prekida prijateljstvo s Bogom nanosi duši smrt i otud smrtni ili teški grijeh, dok laki grijesi, doduše, nekako proturječe životu iz milosti, ali ne tako da bi ga mogli

---

689 *Isto*, 13.

690 Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 338.

691 Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O grijesima* (rukopis), 21–22.

692 Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 342–345.

693 NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O grijesima* (rukopis), 23.

694 Usp. Anto MIŠIĆ, *Rječnik filozofskih pojmova*, Split, 2000., 180.

uništiti. Kod lakoga grijeha učinak je takav da počinitelj uz pomoć Božju svojim činima može sam dobiti oproštenje od navučene krivnje. Bit lakoga grijeha jest u tome da se on može oprostiti kajanjem i pokorom. U svom postanku i nastanku umanjuje krivnju nositelja jer ga čovjek ponajviše čini iz neznanja i slabosti ljudske naravi. Laki grijeh ne narušava dužne veze s konačnom svrhom niti poništava posvetne milosti.[695]

U knjizi pak autor navodi za laki grijeh da on po prirodi ima „neznatan ili malen predmet i nepotpun ljudski čin bilo s obzirom na pažnju bilo s obzirom na voljni pristanak".[696] Svoj daljnji govor u rukopisu Živković proširuje te navodi sljedeće tvrdnje koje ne nalazimo u knjizi. Poput svih ostalih grijeha i laki se grijeh protivi kreposti ljubavi, međutim, čovjek se teškim grijehom ogrješuje o vječnu svrhu, a lakim samo o sredstva do svrhe. Potrebno je istaknuti općenito naučavanje teologa po kojem se najbolje uočava bitna razlika između teškoga i lakoga grijeha. Sv. Toma Akvinski već je utvrdio da se laki grijeh u usporedbi s teškim naziva grijehom samo analogno. Laki se grijeh opravdano naziva grijehom jer i kod njega grešnik uviđa da čini nešto što se protivi volji Božjoj, iako zna da ga to željeno ili ljubljeno prolazno dobro ne rastavlja posve od Boga.[697] Ovi su grijesi velika opasnost za spas duše i njihovo je opraštanje po svojoj biti plod otkupiteljske smrti Kristove i ne događa se bez unutarnjeg odvraćanja od zla. Živković navodi u primjeru kojeg unosi u tekst rukopisa konstataciju, kako čovjek laki grijeh shvaća samo kao lakoumnu riječ, taštu pomisao, djelo malih posljedica, a to je velika varka, jer laki je grijeh tako veliko zlo, da sili neizmjerno dobroga Boga kazniti dušu, lakim grijehom okaljanu, najtežom kaznom.[698]

2.6.4. Vrsna razlika grijeha

Govoreći o vrsnoj razlici grijeha Živković u knjizi[699] a isto tako i u rukopisu na prvome se mjestu poziva na teologe koji navode tu razliku s obzirom na različite predmete (Toma Akvinski), potom s obzirom na različite kreposti (I. Duns Scot), prema različitim zapovijedima (G. Vasquez) i na koncu govori o raspodjeli grijeha međusobno.[700]

Kod vrsnog razlikovanja grijeha treba spomenuti dva pravila: 1) vrsno su različni oni grijesi koji se protive vrsno različitim krepostima i 2) vrsno su različiti i oni grijesi, koji se protive jednoj te istoj kreposti, bilo na moralno različan, bilo na suprotan način.[701] U

---

[695] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O grijesima* (rukopis), 24–25.

[696] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 344.

[697] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O grijesima* (rukopis), 25.

[698] Usp. *isto*.

[699] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 345–347.

[700] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O grijesima* (rukopis), 26–29.

[701] Usp. *isto*, 27–28.

rukopisu za formalni način navodi bilješku, dok je u knjizi ovaj način bi naveden zajedno s moralnim i suprotnim načinom. Tako Živković navodi da ondje gdje su formalno različite zapovijedi tu su vrsno i različiti grijesi, bez obzira odnose li se zapovijedi na jednu te istu krepost. U tom slučaju povrjeđuje se jedna te ista krepost na suprotan način ili se povrjeđuju dvije različite kreposti.[702] U knjizi pak za isti taj formalni način Živković govori o tome da grijesi bivaju formalno različiti kad su nutarnji motivi koji zabranjuju djelo formalno različiti.[703] Iako u knjizi spominje krepost kod moralnog i suprotnog načina s obzirom na različitost grijeha, kod formalnog načina nema spominjanja pojma krepost, već nutarnji motiv.

2.6.4.1. Razlikovanje grijeha po broju

Na prvome mjestu da bi se utvrdilo razlikovanje grijeha prema broju u rukopisu Živković navodi da je potrebno uzeti u obzir množinu čina i množinu predmeta, ali ni čini ni predmeti ne uzimaju se ovdje kao fizičke nego kao moralne jedince. Drugim riječima tu je riječ o moralnoj ocjeni ljudskoga čina, a tu je od prvenstvene važnosti pristanak volje, tvrdi Živković, i nastavlja da je po broju biti toliko grijeha koliko je pristanaka volje. Tako ćemo upoznati ukoliko je pojedini čin zlo djelo ili predmet čina zao. Broj grijeha će se ravnati prema moralno različnim činima li moralno različitim predmetima.[704] U rukopisu Živković je razumljivije obrazložio razlikovanje grijeha prema broju s obzirom na ulogu volje. U knjizi ona navodi „da se kod jednog čina brojčana razlika grijeha ima odrediti s jedne strane s obzirom na moralno različne objekte, a s druge strane na moralno različne voljne čine pojedinca".[705]

Kod ove razlike grijeha prema broju i u knjizi[706] i u rukopisu navodi autor dva pravila, ali u rukopisu sadržajno proširuje neke dijelove i jasnije izlaže no što je o tome bila riječ u knjizi. Stoga slijedit ćemo onaj sadržaj kako ga donosi Živković u rukopisu zbog jasnoće i razumijevanja. Prvo pravilo jest da „brojimo toliko grijeha koliko se puta opetuju moralno voljni čini".[707] Isto pravilo navedeno je i u knjizi no u rukopisu ga autor donosi kao prvo a u knjizi kao drugo pravilo. Važno je razumjeti tvrdnju da koliko je zasebnih voljnih pristanaka toliko je grijeha, te kako bi se ovo pravilo moglo primijeniti pred očima trebamo imati podjelu grešnih čina na čisto unutarnje (oni koji se rađaju i ostaju u duši),

---

[702] Usp. *isto*, 28.

[703] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 346.

[704] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O grijesima* (rukopis), 30.

[705] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 347.

[706] Usp. *isto*, 348–351.

[707] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O grijesima* (rukopis), 30.

potom mješovite (to su u biti unutarnji u vezi s izvanjskim izvršenjem), i izvanjske (izvršena zla djela, krađa, preljub i slično).[708] Istu podjelu navodi i u knjizi Živković međutim ne navodi ovakvu konkretizaciju gdje se ti čini rađaju i nastaju već prelazi na ono o čemu Živković kasnije u rukopisu govori. Tako kod čisto unutarnjih navodi odmah kako je tu riječ o jednom grijehu dok se god može reći da se nižu kao pod uplivom jednog strastvenog zamaha ili voljnog prohtijeva. Za mješovite čine navodi kako su tu strastveni porivi jači i da zato duže traju nego li kod prethodnih čina, i na trećem mjestu za vanjske čine kaže da njihovo moralno umnažanje nastaje onda kad je jedan čin obavljen i potpuno završen.[709]

Ono što ne nalazimo u knjizi a o čemu nam autor u rukopisu govori jesu načini na koji se ljudski čini moralno ujedinjuju ili razjedinjuju. Treba svakako imati na umu, naglašava autor, kako se ne ujedinjuju ljudski čini na isti način na koji se razjedinjuju odnosno umnažaju. Moralno se ujedinjuju: po namjeri činioca (kad činilac nastoji postići neki čin i sve što čini, čini u tu svrhu), po jednom te istom izljevu ili provali strasti (jedan duševni zanos ili strastveni poriv predstavlja jedan voljni čin), po prirodi djela (može neko zlo djelo po prirodi iziskivati više raznih čina, a može ih tražiti po uredbi ili ustanovi). Moralno se prekidaju: svojevoljnim opozivom, svojevoljnim prekidom ili odustajanjem, i prirodnim prekidom koji nastaje uslijed zaboravnosti, rastresenosti …[710] Sve prethodno navedeno je bilo potrebno navesti kaže Živković u rukopisu kako bi se uopće postavilo pravila. Iz toga svega proizlazi i drugo pravilo „toliko brojimo grijeha koliko je moralno samostojnih predmeta".[711] Potrebno je ovdje uzeti dvije činjenice u obzir. Najprije da fizički različiti predmeti mogu u moralnom pogledu tvoriti moralnu jedinicu to jest sačinjavati nešto jedinstveno. Moralno samostojni predmeti su logično oni koji su u moralnom pogledu neovisni od drugih, cjeloviti i jedinstveni s obzirom na zahvat volje i shvaćanje razuma. I ovdje također kao i kod prethodnog pravila treba voditi računa o razlici između unutrašnjih i izvanjskih čina.[712]

U knjizi također navodi autor ovo pravilo, no u sažetijem obliku o njemu govori. Kaže kako „bio čin vanjski ili unutrašnji, kad god se odnosi na fizički više objekata, samo će onda po broju biti više grijeha kad su ti fizički objekti ujedno i moralni samostojni objekti".[713] Razvidno je koliko u rukopisu jasnije Živković izlaže materiju, te ju čini time razumljivijom nego li što je o tome bilo riječ u knjizi. Naime u knjizi Živković ostaje na razini definicija i objektivnog iznošenja sadržaja bez dodatnih pojašnjenja, a s obzirom

---

708 Usp. *isto*.

709 Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 350.

710 Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O grijesima* (rukopis), 31–32.

711 *Isto*, 35.

712 Usp. *isto*.

713 Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 348.

da je uvidio koliko je važno pojasniti određeni sadržaj iz toga razloga i donosi dodatna proširenja u rukopisu. U rukopisu Živković govori o razdiobi grijeha među sobom što ne nalazimo u knjizi. Ta se razdioba tiče moralne težine grijeha, odnosno tiče se govora o tome koji je grijeh od kojega teži ili veći po veličini moralnog prijestupa. Ovdje je riječ o općenitoj usporedbi grijeha s obzirom na to ukoliko su oprečni s većom ili važnijom kreposti. Živković se poziva na Akvinčeve misli koji utvrđuje da grijesi kao zli čini nemaju međusobne veze, kao što je imaju trajno izvršavani dobri čini odnosno kreposti. Među krepostima uspostavlja vezu krepost razboritosti. Kod grijeha pak daje uvijek pojedinačni predmet, grešna radost ili uživanje vrsnu oznaku. Pa kako su predmeti različiti, a često i u suprotnosti, nemaju po sebi ni grešni čini između sebe neke povezanosti. Živković pobija zabludu da su svi grijesi jednaki, a potom postavlja tvrdnju prema kojoj se mjeri moralna težina grijeha međusobno te zaključuje da se moralna težina grijeha mjeri prema predmetu i prema okolnostima čina.[714]

S obzirom na predmet čina grijeh je kao bolest, ali stvarno i jest bolest duše, konstatira Živković. Budući da je ljudsko djelovanje uvijek usmjereno prema nekoj svrsi, čovjek grijehom vrijeđa sad veću sad manju svrhu. Iz toga je razumljivo da su veći grijesi što se odnose na Boga od onih koji se odnose na čovjeka. Ponekad se događa da i dobar ljudski čin nije ponekad točno izvršen kako to prilike ili okolnosti zahtijevaju. Međutim, razuman se čin nikada ne smije staviti u opreku s konačnom svrhom života, a grješnik se grijehom upravo stavlja u takvu opreku i ne obazire se na svrhu kao najbitniju okolnost svoga djelovanja.[715]

U daljnjem govoru o grijehu Živković navodi smjernice koje preuzima od Noldin–Schmitta, a koje uglavnom odgovaraju općem shvaćanju o težini pojedinih grijeha i nabraja ih polazeći od najtežih do najlakših. „*Izravna uvreda Boga i unutarnjih Božjih svojstava* dolazi po težini na prvo mjesto (mržnja na Boga, nevjera, zdvojnost ili očajanje). *Uvreda izvanjskih Božjih odlika* (svetog imena, dužnog štovanja, časti …), Kristova čovječjeg dostojanstva, presvete euharistije, dolazi na drugo mjesto, to su: psovka, praznovjerje, kriva prisega, kušanje Boga, štovanje idola, svetogrdna pričest, uvreda Krista Gospodina i slično. *Uvreda ljudskog dostojanstva i svojstava osoba* (rođaci, poglavari, strani ljudi) na trećem je mjestu: samoubojstvo, uvreda roditelja, neposlušnost, izdaja. *Povreda ljudskih dobara*, najprije života i časti, zatim dobra glasa te napokon izvanjskih dobara (imovina) na četvrtom je mjestu: ubojstvo, bludnost, kleveta, krađa, pijanstvo.”[716]

---

[714] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O grijesima* (rukopis), 39.

[715] Usp. *isto*, 39–40.

[716] *Isto*, 41; NOLDIN – SCHMITT, *Summa theologiae moralis. De principiis*, vol. I., 1939., br. 323; br. 3; 318.

2.6.5. Izvori i uzroci grijeha

Pogibelj ili opasnost od grijeha u svemu je što čovjeka može privući, navesti, skloniti i dovesti do grijeha. O ovoj temi Živković ne govori u knjizi već samo u rukopisu. Opasnosti od grijeha mogu uslijediti s dvije strane: *iznutra* sa strane duševnih moći kao što su mašta, osjetilna težnja i razum, i *izvana* sa strane čovjeka ili predmeta, koji čovjeka vuče i potiče na grijeh. I jedna i druga opasnost može biti teška i laka, potom bliža i daljnja. Za pojedinca koji se nalazi u opasnosti da objektivno sagriješi vrijede općenito ova pravila: Tešku i bližu opasnost grijeha dužan je svatko izbjegavati pod tešku odgovornost. Iz opravdana je razloga dopušteno izložiti se bližoj opasnosti, ali uz potrebne mjere opreza, i u takvom slučaju ne pokazuje pojedinac sklonosti na grijeh, nego ljubav k plemenitom djelu. Laku i daljnju opasnost grijeha svatko je dužan izbjegavati pod laki grijeh.[717]

Kako se u životnim zbivanjima očituje opasnost od grijeha te kako će se pojedinac u tim situacijama ponašati, Živković pokazuje govoreći o napasti na grijeh i grešnoj prigodi.[718]

2.6.5.1. Napast na grijeh i grešna prigoda

Izraz napast, u latinskom jeziku *tentatio*, u širem smislu znači ispit ili iskušavanje, dok u užem smislu označava navođenje na grijeh. U hrvatskom pak jeziku taj izraz „napast" služi redovito za označavanje užega smisla, odnosno navođenja na grijeh. Prema širem se značenju izraza, to jest ukoliko označava iskušavanje, ispitivanje, može i mora razlikovati iskušavanje od navođenja. Grešna napast ide za tim da ljudsku volju privede ka grijehu, i ona može biti unutrašnja i izvanjska te laka i teška.

Tri su glavna izvora grijeha; požuda tijela, požuda očiju i oholost života (1 Iv 2, 16). Požuda tijela nije drugo nego osjetilna težnja koja izravno privlači volju da prihvati i ono što požuda žudi, a neizravno kad utječe na sud razuma kako ne bi ispravno ocijenio zloću osjetilnog predmeta. Utjecaj požude na volju nije izravan, nego neizravan. Požuda očiju znači želju i uživanje u vidljivom svijetu i radostima što ih taj svijet pruža. Oholost života označuje za ljude opasnog napasnika u vlastitoj osobi. Oholost je „majka" svih grijeha.[719] Napast po sebi nije nikakav grijeh, grijeh je pristati uz napast. Potrebno joj se suprotstaviti, no otpor ne mora biti izravan. Može biti i neizravan. U napasti nije dopušteno ravnodušno držanje. Ako je požudni nagon žestok, može takvo držanje biti težak grijeh, gdje je riječ o stvari zabranjenoj pod tešku odgovornost. Gdje je pak napast laka, mlaka ili slaba, neće grijeh biti težak, makar predmet i bio zabranjen pod tešku odgovornost. Grešna prigoda naziva se izvanjski čin ili predmet što drugomu pruža mogućnost pada.

---

[717] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O grijesima* (rukopis), 42–44.

[718] Usp. *isto*, 45.

[719] Usp. *isto*, 46–48.

Od napasti se grešna prigoda razlikuje utoliko što pruža priliku za izvanjski grijeh i što redovito dolazi samo izvana, dok napast djeluje redovito iznutra. Prigodu na grijeh pružaju: čin ili teško grešan predmet, kao što su ružna riječ, djelo, sablažnjiva slika, zatim manje ispravan čin ili sablažnjiv predmet, jer mogu dati priliku za grijeh, i na kraju okolnosti mjesta i vremena, osobna svojstva pojedinca, neka određena osoba u društvu i slično.[720]

Živković u knjizi[721] i u rukopisu navodi unutarnje i vanjske uzroke grijeha. Sljedeći nauk sv. Tome Akvinskoga Živković navodi „kako općenito uzeto svaki grijeh kao neuredan ljudski čin ima svoj uzrok. Ukoliko je ljudski čin po sebi mu je uzrokom slobodna volja, a rjedje druge duševne moći. Ukoliko je taj čin grijeh uzrok mu je: volja priklonjena k stvorenom dobru, i volja okrenuta od Boga kao konačne svrhe. Volja je formalni uzrok grijeha i stoga su unutrašnji uzroci grijeha neposredno volja i razum, a posredno mašta i osjetilna težnja. I ti se unutrašnji uzroci ne javljaju svi kod svakoga grijeha niti uvijek istim redom nego nekad jedni, nekad drugi dok voljna odluka mora uslijediti kod svakoga, bilo kao radost ili želja bilo kao grešno djelo."[722]

Što se tiče izvanjskih uzroka grijeha njih također Živković navodi pozivajući se na one koje donosi sv. Toma Akvinski, a to su tri sljedeća uzroka: „prvi može izravno djelovati na volju (Bog), drugi na razum (čovjek ili demon) i treći na osjetilnu težnju (izvanjski predmeti). Svi ti izvanjski uzroci mogu samo privlačiti na grijeh,a li ga ne mogu proizvesti. Uzrok koji u čovjeku stvarno može izvesti i dosljedno izvodi svaki grijeh jest samo volja."[723] U knjizi Živković za unutrašnje uzroke navodi da je to s jedne strane osjetilna spoznaja i slobodna volja kao viši neposredni, a s druge strane osjetilna spoznaja i težnja kao niži uzrok. Za izvanjske uzroke kaže kako se oni svode na izvanjske utjecaje na volju.[724] Jasno je vidljivo kako u rukopisu autor proširuje sadržajno svoje misli te se izražava razumljivijim govorom za svakoga pojedinca, a ujedno ga čini time i primjenljivijim na ljudski život.

2.6.5.2. Ljudske moći kao nosioci grijeha

Na početku izlaganja o ljudskim moćima kao nosiocima grijeha, Živković naglašava kako se pod nosiocem grijeha ne misli ovdje na ljudsku osobu nego na djelatnu moć u čovjeku kojoj se ima pripisati grijeh kao čin. Iako je govor o ljudskim moćima u knjizi prethodio govoru o izvorima i uzrocima grijeha, Živković u rukopisu radi logični obrat gdje možemo pretpostaviti da je i njemu bilo jasnije najprije vidjeti u čemu je izvor i ko-

---

720 Usp. *isto*, 50–53.

721 Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 364–371.

722 NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O grijesima* (rukopis), 52.

723 *Isto*.

724 Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 364–365.

rijen grijeha, da bi tek potom mogao govoriti o djelatnoj moći u čovjeku.[725] Unutrašnjim činom nazivamo onaj čin koji čovjek izvršava svojim unutrašnjim duševnim moćima (razum, volja, čuvstvo, mašta). Ponekada se taj unutrašnji čin završava u izvanjskom učinku i protiv namjere nosioca, ali redovno ne prelazi u izvanjsko djelo već ostaje potpuno zaokružen u ljudskoj duši.[726] Živković i u knjizi[727] i u rukopisu navodi tri vrste unutrašnjih grijeha: grešne želje, grešne radosti i grešno uživanje ili naslada.[728]

Grijesi razuma formalno proizlaze iz volje, a ne iz razuma. S obzirom na tvrdnju da ukoliko je riječ o nekom nedostatku razumske moći stoji da se taj nedostatak u vezi s voljom može upisati i razumskoj moći u grijeh, jer volja ga je mogla vlastitim činom odstraniti ili predusresti a nije to učinila. I zato u tom kontekstu razum može biti nosiocem grijeha na dva načina: kad nema ili ne zna ono što bi mogao i trebao imati, a to je istina koji po prirodi razum ima poznavati i upravljati ostalim moćima. I u drugom slučaju kad izaziva ili svjesno pripušta neuredni čin nižih moći. Razum može izazvati neuredne porive kad promišljeno traži u osjetilima neurednu nasladu.[729] U knjizi podjednako Živković govori o prethodno navedenim grijesima razuma i sadržajno nema zamjetnije razlike.[730]

Nadalje u rukopisu Živković izlaže kako je upliv razuma na volju očit i naravan, a neuredna težnja čovjeka dovodi u položaj da mu otežava ispravan pogled na neku stvar, riječ je naime o međusobnom ili uzajamnom uplivu jedne moći na drugu. Stoga kako se za voljnu težnju može reći da je razumna kad se odvija pod uplivom razuma, tako se i za čin, tvrdi Živković, može reći da je nastao pod uplivom volje te se i razum može nazvati djelomično krivcem grijeha. Sa strane u rukopisu Živković je zapisao za prethodno navedene tvrdnje da tako o grijesima razuma naučava Toma Akvinski, no da to više ne običava tako tumačiti, već da se volju smatra formalnim nosiocem grijeha razuma.[731] U knjizi,[732]a također i u rukopisu[733] Živković svoje daljnje tumačenje posvećuje pojašnjenju prethodno navedenim trima vrstama grijeha. S obzirom na samu bit sadržaja autor ne donosi zamjetnije razlike stoga ćemo samo ukratko izložiti što bi bila svaka od potonje spomenutih vrsta grijeha. *Grešna želja* je unutrašnji voljni pristanak na buduće grešno djelo. Moralnost se ljudskih čina s obzirom na ovu želju može vrednovati uz pomoć sljedećih pravila:

---

[725] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O grijesima* (rukopis), 62.

[726] Usp. *isto*.

[727] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 355–363.

[728] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O grijesima* (rukopis), 62.

[729] Usp. *isto*.

[730] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 354–355.

[731] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O grijesima* (rukopis), 62.

[732] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 355–363.

[733] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O grijesima* (rukopis), 63–74.

1. bezuvjetna želja za zlom stvari po vrsti i po težini grijeh jednak kao i željeni izvanjski čin; 2. uvjetna i neodlučna želja grešne stvari nije grijeh, ako postavljeni uvjet uklanja zloću čina; 3. ne treba bližnjemu željeti zlo ni radi njegova dobra.[734]

Grešna radost je svjesno unutarnje zadovoljstvo nad svršenim grijehom bilo vlastitim bilo tuđim. I za nju postoje tri pravila za ravnanje:

1. tko se raduje na izvršenim grešnim djelom, griješi jednako kao i izvršitelj djela;

2. radovati se zbog načina, kako je neko grešno djelo učinjeno, nije po sebi nikakav grijeh; 3. slobodno je radovati se dobrom učinku zloga djela, ali nikada zlom djelu radi dobra učinka.[735] Jedina razlika koja je zamjetljiva na prvi pogled u rukopisu, a koju u knjizi ne navodi Živković jest da kod definiranja grešne radosti ne kaže u knjizi da je svjesno unutarnje zadovoljstvo, već neko nutarnje zadovoljstvo, dok je ostali dio svega teksta sadržajno jednak.[736] Iz razloga jer je grijeh svjesno i hotimično počinjeno zlo, Živković u govoru o grešnoj radosti unosi pojam'svjesno'.

Grešno uživanje ili naslada kao treća vrsta unutarnjih grijeha jest voljni čin ugodnosti ili zadovoljstva nad zabranjenom (grešnom) stvari, koju tko sebi zamišlja li predstavlja. Kod govora o grešnoj nasladi, u rukopisu Živković stavlja naglasak na tri stvari koje ne nalazimo u knjizi: „1.) grešno uživanje nema za predmet neko izvanjsko djelo, nego po mašti predočen predmet; 2.) nosilac nema želje za izvršenjem ili dohvatom predmeta, nego se zadovoljava s uživanjem u njemu u misli i čuvstvovanju, i 3.) ovo se uživanje može protezati ne samo na stvari povezane s bludnim grijehom nego na svaki grijeh uopće".[737] Kao i kod ostalih unutarnjih grijeha i kod ove vrste postoje određena pravila kako djelovati: 1. grešno je uživanje u zlom djelu, grijeh je kao i to samo djelo;

2. grešno se uživanje vrsno i stupnjevito mijenja prema okolnostima, ako ih tko zapaža i u njima uživa. Jer promišljeni pristanak na uživanje u grešnoj stvari s uočenim i njezinim spoznatim okolnostima odobrava ne samo njeno djelo nego i okolnosti.

3. uživati u načinu kojim je grijeh izveden u spoznaji grešnog djela, nije samo po sebi grešno. Naime način izvedbe nekoga čina ne mora sam po sebi biti nešto zlo, dapače, može po sebi biti i nešto dobro.

4. uživati u dobrom učinku zla djela nije grijeh. Pod ovim pravilom navodi Živković primjere kao radost zbog djeteta koje je rođeno iz preljuba ili pak kad se netko raduje baštini koju je primio nakon ubojstva rođaka i slično. To je očito dopušteno jer je predmet užitka dobar.[738]

---

[734] Usp. *isto*, 63–66; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 358–361.

[735] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O grijesima* (rukopis), 66–69.

[736] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 361–363.

[737] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O grijesima* (rukopis), 70.

[738] Usp. *isto*, 71–72; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 356–358.

U rukopisu Živković navodi još jedno pravilo koje u knjizi ne nalazimo a to je da je slobodno uživati i u zlom činu, kad ga gledamo isključivo s materijalne strane. To pravilo pojašnjava određenim primjerima te tako kaže „uživati u tudjoj nesreći dopušteno je, ali samo ukoliko to bližnjemu služi na duhovno dobro, a nipošto ukoliko mu nanosi zlo. Dobro radi kojega se tko raduje u tudjoj nesreći mora uvijek biti veće i jače nego zlo, što ga bližnji trpi. Na primjer dopušteno se je radovati što će se netko preko bolesti ili nesreće obratiti i tako spasiti dušu."[739]

Poriv i osjetilna težnja o kojoj se govori i u knjizi[740] i u rukopisu također može biti nosiocem grijeha. Neuredni požudni pokreti ili težnje mogu se opirati razumu, a čak i gospodariti djelovanjem čovjeka. Volja ih, dakako podržava kaže Živković, kao grijehe osjetilnosti (ljubav ili mržnja, radost ili žalost, nada ili zdvojnost, strah ili smionost…), svi se ovi porivi javljaju prirodno kao posljedica istočnoga grijeha.[741] Kod ovih poriva važno je razlikovati prvotne porive (javljaju se prije svake prethodne pažnje i redovno iznenađuju čovjeka, nisu nikakav grijeh), drugotne porive (čovjek ih zamjećuje, ali polu svjesno i redovno su laki grijeh), svjesne porive (pažnja je kod njih potpuna kao i voljni pristanak). Podjednako o potonjem Živković govori i u knjizi kao i u rukopisu. Kao i prethodno govoreći o unutarnjim grijesima i kod poriva navodi određena pravila za njihovu ocjenu s obzirom na moralnost ljudskih čina u rukopisu.

„1.) Neuredni porivi osjetilne težnje: a.) prvotni nisu formalni, nego materijalni grijesi (gdje čin nije izveden s potrebnim znanjem ni s voljnim pristankom, tu nema govora o ljudskom činu pa dosljedno ni odgovornosti za njega), b.) drugotni su redovno laki (gdje je čin izveden s nepotpunim znanjem i s djelomičnim pristankom volje uračunava se nosiocu kao laki grijeh), c.) svjesni su porivi teški ili laki grijesi prema veličini predmeta i svojstvu čina (težina grijeha ne ovisi samo o predmetu osjetilne težnje, nego i o svojstvima čina);

2.) Izravno voljni a teško neuredni porivi osjetilne težnje su težak grijeh, dok neizravno voljni su grešni ali po sebi nisu težak grijeh;

3.) Uzročno voljne se neuredne osjetilne težnje toliko upisuju u grijeh, koliko ih tko predvidja. Nikomu se ne može uračunati u grijeh nešto, što nikako nije predvidio jer mu to kao potpuno nepoznato nikako ne može biti voljno ili željeno, pa zato niti njegovo kaže Živković, ali mu se uračunava onoliko koliko je predvidio."[742]

Iako Živković nastavlja svoj govor razlažući posljedice grijeha nećemo o tome ovdje govoriti jer je već taj sadržaj izložen prethodno kod govora o teškom i lakom grijehu. Samo navodimo konstataciju da se u užem smislu shvaćeno trajno grešno raspoloženje,

---

739 NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O grijesima* (rukopis), 73.

740 Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 352–354.

741 Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O grijesima* (rukopis), 74.

742 *Isto*, 75–76.

odnosno kao posljedica grijeha može se u grešniku nalaziti kako iza teškog tako i iza lakog grijeha. Međutim, nakon počinjenog teškog grijeha posljedica leži na grešnikovoj duši, on čini neprijateljstvo s Bogom, izaziva osjećaj krivnje zbog počinjenog grijeha i stanje nemilosti. Grešnik ne može steći novih zasluga niti zadobiti djelatne milosti, dok se ne pokaje, obrati k Bogu i ne postigne oproštenje. On trpi trajnu grižnju savjesti. Savjest je Božji glasnik u ljudskoj duši, navodi Živković, i otuda bolni osjećaji zbog trajnog prigovaranja savjesti i otud nemir u duši. Nerijetko je takva grižnja savjesti daleko teže snošljiva nego fizička kazna povezana s tjelesnom boli.[743] U knjizi doduše spominje Živković posljedice i teškog i lakog grijeha, međutim u sažetijem obliku nego li kako je to obrazložio u rukopisu a što smo i prethodno naveli. Za teški grijeh na primjer u knjizi navodi samo „da je teški grijeh kad smo svojevoljno pripustili uzrok iz kojeg bezuslovno slijede pojave osjetilne težnje, zabranjene pod teški grijeh".[744]

2.6.6. Sedam glavnih grijeha

Svoje izlaganje o grijehu Živković zaključuje govorom o sedam glavnih grijeha. Što se tiče razlika u odnosu knjiga-rukopis, nema velikih razlika s obzirom na samu bit sadržaja. Tako na početku pozivajući se na Akvinčevu misao Živković navodi kako je ovdje pravilnije govoriti o manama nego grijesima, jer se ovdje radi o „sedam grešnih sklonosti i grešnih uzročnih raspoloženja (stanja), iz kojih kao iz korijena niču pojedinačni grijesi".[745] Ovi se grijesi ne nazivaju glavnima zato što bi oni bili najveći i najteži nego stoga što su prema ostalim grijesima ono što je glava u sklopu s tijelom. Crkva ih stavlja svojim vjernicima pred oči, kaže Živković, zato da se čuvaju izvora mnogih grijeha te da ne bi nemarnošću u lakim stvarima stvorili u svojim dušama raspoloženje i bezbrižno tako teško griješili.[746]

Što se tiče govora o broju ovih grijeha, zašto sedam, i u knjizi[747] i u rukopisu Živković donosi obrazloženje tako da govori kako taj broj sedam opravdava sv. Toma Akvinski. „Glavni su izvori grijeha ili glavne mane u ljudskome životu s jedne strane dobra što ih ljudi najpožudnije poželjuju i što najviše privlače njihovu osjetilnu težnju, a s druge strane su to stvari ili predmeti od kojih ljudi bježe, unatoč njihove veze s nekim dobrom."[748]

---

[743] Usp. *isto*, 79–80.

[744] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 354.

[745] Usp. Toma AKVINSKI, *Teološka suma*, I-II, q. 84, a. 3; NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O grijesima* (rukopis), 88; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 377–378.

[746] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O grijesima* (rukopis), 88–89; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 377–378.

[747] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 378.

[748] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O grijesima* (rukopis), 88.

O svakom pojedinom grijehu progovorit ćemo samo ono najosnovnije jer kako smo već i naveli nema zamjetnije razlike u odnosu knjiga–rukopis. *Oholost* je neuredna težnja za neurednom slavom ili grešno mišljenje o višoj vrijednosti. Protivi se kreposti ljubavi i poniznosti. Potpuna oholost je onda ako se netko u svojim mislima ili ponašanju uzdiže iznad svih drugih ljudi i samoga Boga, a nepotpuna je ona koja priznaje apsolutnu uzvišenost Boga nad sobom i mogućnost većih sposobnosti i kod drugih ljudi, no ipak pretjerava kod svojih sposobnosti s obzirom na druge ljude jer druge podcjenjuje. Ona čovjeka zasljepljuje pred istinom, jer se pojavljuje i pri vršenju dobrih djela. Iz korijena oholosti niču: častoljublje, razmetljivost, tvrdoglavost, taština, nepokornost. Razmatranje o Božjoj slavi, Kristovoj poniznosti i o kaznama za oholost jesu spasonosna sredstva protiv toga grijeha.[749]

Lakomost ili škrtost pripadaju neurednoj želji za posjedom zemaljskih dobara. Ona se očituje u pretjeranoj i trajnoj brizi za imetkom.[750] I u knjizi govori Živković jednako za lakomost kao i u rukopisu.[751] Lakomac kaže Živković ne vrijeđa doduše tuđe pravo već se tom neurednom željom ogrješuje o dužnu ljubav prema sebi i bližnjemu. Lakomost ili krtost je ružan grijeh, svi lakomca preziru i svi ga mrze, i Živković u bilješci koju umeće u rukopisu navodi kako bi propovjednici trebali to isticati, jer „narod svećeniku oprašta gdjekoju manu kako tako, ali škrtost nikako".[752]

Bludnost i nečistoća jesu neuredne težnje za spolnim nasladama protiv vodstva razuma, odnosno protiv svrhe koju je Bog dao tom nagonu. Protive se Božjem planu koji on ima s čovjekovom spolnom moći, to jest međusobno iskazivanje ljubavi u braku i rađanje novih bića. O ovome grijehu piše Živković za svoje vrijeme: „U moru suvremene ćudoredne pokvarenosti gube se i kod nas mnoge duše na selu i u gradu. Potrebno je napose voditi brigu što će se poduzeti s dušobrižničkog gledišta. Uvijek su djelotvorna ova sredstva; pobožna molitva, posebno prema Blaženoj Djevici Mariji, često primanje svetih sakramenata ispovijedi i pričesti, izbjegavanje grešnih prigoda, organiziranje mladeži i odraslih u društva Katoličke akcije i u pobožna društva."[753]

Zavist je neuredna žalost zbog tuđeg dobra, a to tuđe dobro zavidnik osjeća kao vlastito zlo, što drži da tim propada njegova vlastita veličina.[754] Po sebi je težak grijeh jer se protivi ljubavi prema bližnjemu. Plodovi zavisti su: mržnja, ogovaranje, ponižavanje bližnjega, a protiv zavisti borimo se pomoću razmatranja ljubavi Božje prema svim stvarima te vježbanjem u ljubavi prema bližnjemu.[755]

---

[749] Usp. *isto*, 89–93; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 378–380.

[750] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O grijesima* (rukopis), 94.

[751] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 381.

[752] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O grijesima* (rukopis), 95.

[753] *Isto*, 96.

[754] Usp. *isto*, 96.

[755] Usp. *isto*, 97–98; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 383.

Neumjerenost u jelu i piću znači neurednu težnju za jelom ili opojnim pićem. Ova je mana usmjerena protiv kreposti umjerenosti uopće, a protiv uzdržljivosti i trijeznosti napose. Po sebi nije težak grijeh nego lak, međutim okolnosti mogu učiniti da postane težak grijeh. Ona je neuredna i grešna ako se više radujemo jelu i piću nego višim stvarima, ako su misli i razgovori potpuno posvećeni jelu i piću.[756]

Za grijeh *srditosti* Živković piše kako se ona javlja kao neuredna čovjekova reakcija na pojave s kojima se ne slaže. Ona je „neuredna težnja za osvetom".[757] Svaka srdžba nije mana, niti je svaka osveta nepravedna. Tako je neuredan poriv srdžbe i pretjeran način osvete po sebi lak grijeh jer ne uzrokuje velikog nereda u skladu, niti čovjeka odmiče od Boga. Ali nepravedna je osveta po sebi težak grijeh jer stoji izravno u opreci sa zakonom ljubavi.[758]

Duhovna lijenost općenito gledano znači mržnju i nevoljkost koja čovjeka obuzima pri pomisli da je savko duhovno djelo povezano s nekim trudom. Ona ipak u posebnom smislu jest žalost radi Božje dobrote koja se očituje u darovima Duha svetoga i u posvetnoj milosti. Tako promatrana u posebnom smislu ona je uvijek težak grijeh jer je izravno usmjerena protiv Božje ljubavi i vlastitog spasenja.[759]

2.6.7. U nebo vapijući grijesi

Zašto ove grijehe nazivamo u nebo vapijućim Živković pojašnjava sljedećom tvrdnjom: „Izvanjski razlog što se neki grijesi tako nazivaju jest sv. Pismo jer kad god ih ono spominje navodi da 'vape Bogu za osvetom', a unutrašnji je razlog u činjenici što neki grijesi na osobiti način vrijeđaju u čovjeku osjećaj pravednosti a napose osjećaj i težnju za sređenim, mirnim i sretnim društvenim životom."[760] I u knjizi navodi autor iste misli, te nastavlja kako ovi grijesi ruše društveno dobro koje je potrebno i korisno svima, izravno se protive volji Božjoj po kojoj ljudi imaju živjeti u zajednici i u njoj se spašavati, tako kaže u rukopisu,[761] a u knjizi piše kako ljudi vape Bogu za osvetom.[762] Razvidno je kako u rukopisu Živković nekako u blažem obliku izriče ono što je rekao sadržajno jednako i u knjizi.

---

[756] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O grijesima* (rukopis), 99–103; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 384–387.

[757] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O grijesima* (rukopis), 103.

[758] Usp. *isto*, 104–105.

[759] Usp. *isto*, 106–107.

[760] *Isto*, 109.

[761] Usp. *isto*, 109.

[762] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 390.

2.6.8. Grijesi protiv Duha Svetoga

Nije istovjetno što o ovim grijesima govori Sveto pismo i nauk teologa. Prema Svetom pismu grijehom protiv Duha Svetoga naziva se samo onaj grijeh u kojem očita djela Božje moći iz zlobna srca pripisujemo đavlu. Ovaj grijeh se naziva farizejskim grijehom protiv Duha Svetoga, navodi u rukopisu Živković, jer je izraz osobite mržnje i zloće koja na strahovit način vrijeđa Božju dobrotu, kad mjesto Bogu pripisuje đavlu.[763] Što se tiče naučavanja bogoslova Živković navodi kako se po njima grijehom protiv Duha Svetoga može nazvati svaki teški grijeh ukoliko poništava posvetnu milost-dar Duha svetoga.[764]

U knjizi ipak Živković na jedan drugačiji način govori o grijesima protiv Duha Svetoga, premda ako gledamo samu bit teksta on nije uvelike različiti od potonje navedenog iz rukopisa. No u rukopisu je jasniji i preglednije. Grijeh protiv Duha Svetoga ispravno ćemo označiti ako kažemo: „Svako svjesno i hotimično počinjeno zlo, lako i posve nebrižno priklanjanje teškom grijehu, odbijanje svakog sredstva za očuvanje od grijeha znači griješiti protiv Duha Svetoga."[765] Isto tako u knjizi na samome kraju govora o grijehu Živković spominje i đavolski grijeh o kojem nema riječi u rukopisu. Za njega kaže kako to nisu samo grijesi koji su očiti u mržnji na Boga, u uživanju u zlu i grijehu samo zato jer je zlo i prestupak, u svojevoljnoj i radosnoj sklonosti na krađu, laž, svađu, nego mislimo naročito na službovanje đavlu, odavanje počasti njemu kao Božjemu protivniku.[766]

Zaključno, u knjizi je više naglašena objektivna dimenzija grijeha ukoliko je to povreda moralnog zakona od Boga danog, a čovjek ga čini svojim svjesnim, slobodnim i hotimičnim djelovanjem. U rukopisu pak ističe više subjektivnu dimenziju grijeha ukoliko je to nerazumnost jer čovjek čini nešto što se protivi samoj svrhovitosti naravi i za što razum nema argument. Grijeh stoga nije samo povreda objektivne moralne norme već i čin protiv samog čovjeka ukoliko djeluje protiv svoje razumnosti kojom shvaća svrhovitost dobra.

3. ŽIVKOVIĆEVO POIMANJE KRŠĆANSKIH KREPOSTI

Govoriti o temi kršćanskih kreposti u teološkoj misli Andrije Živkovića nije lako jer ga uvijek moramo promatrati u kontekstu njegova govora o savjesti. Naime, Živković izlaganju o krepostima posvećuje cijeli drugi svezak svoje trilogije o moralnome bogoslovlju. Iako postoji rukopis *Kršćanske kreposti uopće*, *a bogoslovske i stožerne napose* iz 1954., koji je pohranjen u Arhivu Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Đa-

---

[763] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, *O grijesima* (rukopis), 111.

[764] Usp. NAZ, *isto*, 112.

[765] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje*, 392.

[766] Usp. *isto*, 394–395.

kovu, mi ćemo se usredotočiti na tiskano izdanje iz godine 1942. jer je sam autor naveo kako rukopis „nije povećan, već je, štoviše, na pojedinim mjestima skraćen".[767] Drugim riječima, uspoređujući rukopis s tiskanim izdanjem, uvidjeli smo da je sadržajno sve ostalo isto.

Živković govori o krepostima u nekoliko zasebnih tema. On, naime, ističe činjenicu kako je važno znanost o krepostima prikazati u što iscrpnijem i punijem obliku, jer na vidjelo izlaze težnje da se duhovne i vječne evanđeoske vrijednosti zamijene prolaznim i sporednim vrijednostima.[768] Tragajući za odgovorima na pitanja koja ga svakodnevno pogađaju, čovjek traži put sigurnosti. Taj i takav put jesu kreposti. Po njima čovjek treba pozitivno kročiti. One su stube po kojima će se uspješno penjati kako bi došao do svoje konačne svrhe. Nije dovoljno da se čovjek samo čuva od grijeha, tvrdi Živković, a istodobno si priušti sve užitke i radosti svijeta, iako postoji mogućnost da bi i takav postigao konačnu svrhu, ali takav život ne bi bio uzor kršćanskoga života u duhu Kristova morala. Slikovitim govorom Živković pridonosi lakšem razumijevanju konačne svrhe i njezine vrijednosti u životu čovjeka. On kaže: „Ispravno shvaćena konačna svrha ljudskoga života u stanju je u čovjeku rasplamsati žar prave kršćanske ljubavi; ona mora u djelovanju donijeti trajne plodove, sazrele na deblu što je ustaljeno u kreposti pustilo duboko korijenje, a ojačano u patnji, očeličeno u borbama, postalo čvrstom hridinom o koju se razbijaju valovi i nasrtaji neprijatelja ljudske duše."[769]

U činjenju dobrih djela krepost je nezaobilazno potrebna čovjeku. Svaki ljudski čin zaslužan za vječni život odvija se dijelom kao prirodan, a dijelom kao natprirodan, gdje milost ima glavnu ulogu. Živković tvrdi kako se u raspravljanju o kršćanskim krepostima služimo katoličkim dogmatskim naukom o milosti, jer u moralnom govoru o podjeli bogoslovnih disciplina pretpostavljamo kao poznat nauk o milosti, s jedne strane, a nauk o duši (psihologiju) s druge strane. Razumljivo nam je da je čovjeku u životu važno ono što pribavlja svojim prirodnim silama, ali stanje milosti puno je važnije. Pozivajući se na riječi sv. Pavla iz Poslanice Galaćanima: „Živim, ali ne više ja, nego živi u meni Krist" (Gal 2, 20), Živković upućuje poziv ne samo sebi nego cijelomu kršćanskom puku, da tu misao što bolje osvijesti, jer bi se tako suvremeni ljudski život u moralnom pogledu puno bolje odvijao nego što se doista odvija.[770] Kreposni čin obuhvaća cijelu osobu, uključujući pritom razum, volju i duševnu snagu. Govor o krepostima Živković temelji na nauku sv. Tome Akvinskoga, koji sav moralni nauk dijeli na četiri stožerne kreposti. Time pobija one koji misle da takav nauk vrijedi samo za Tomino vrijeme, a ne i za vrijeme kada je on živio i djelovao. Drži kako će, oslanjajući se na Tomin nauk o krepostima, samo korisno

---

767 Usp. *Predgovor k drugom izdanju rukopisa Kršćanske kreposti*, Zagreb, 10. ožujka 1954.

768 Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, Zagreb, 1942., V–VII.

769 *Isto*, 2.

770 Usp. *isto*, 2–3.

poslužiti znanosti i svom narodu.[771] Vrijeme u kojem je Živković pisao o krepostima bilo je obilježeno krizom moralnih vrijednosti. Kršćansku istinu o smislu života nisu mogle uništiti nikakve ideologije, iako je ona tada bila zastrta krvlju, dimom i ruševinama. Ona će ipak nakon svega zasjati poput sunca i ponovno će donijeti okrepu za ljudski život: vjeru u Boga, nadu u spas i mir i ljubav među ljude.[772]

„Narod bez kreposti – jest narod bez budućnosti! Budućnost se može graditi samo na dobro osiguranim temeljima narodnog života. Gdje u narodu nema kreposti, nego gdje prevladavaju mane, nema potrebnih uvjeta za život, pa ni za uspješnu vedru budućnost."[773] Govoreći o manama koje vode u propast i na sramotu su hrvatskom društvu, autor izdvaja sljedeće: nepoštivanje svetoga Božjeg imena (psovka)[774], nepoštivanje roditeljskog autoriteta i vlasti (sin ubio oca, brata ili prijatelja, učenik napao profesora…), nepoštivanje Božjeg zakona u ljudskom životu (ubojstvo nerođenih), nepoštivanje tuđeg vlasništva (krađa). Zastupnike Crkve i države zadužuje da u duše svoga naroda i njegove inteligencije unesu svijest o kreposnom životu kao jedinom uvjetu bolje moralne budućnosti.[775]

---

[771] Misao i vrijednost sv. Tome Akvinskoga neprolazne su vrijednosti i za prošla vremena i za naše današnje vrijeme. Sv. Toma zaslužio je naslove „crkveni naučitelj", „anđeoski naučitelj" te „nebeski zaštitnik filozofskih i teoloških znanosti", koji mu je dao papa Pio V. Prvo svojstvo kojim se odlikovao Toma Akvinski bio je njegov odnos pun poštovanja prema božanskoj Objavi. Drugo svojstvo, koje opravdava pedagoško prvenstvo anđeoskog naučitelja, jest veliko poštovanje koje je iskazivao vidljivom svijetu, ako je djelo, dakle trag i slika, Boga Stvoritelja. Treće svojstvo jest Tomina potpuna i iskrena privrženost crkvenom učiteljstvu. Ta svojstva, koja je naveo i papa Lav XIII., mogu i nama danas zorno oslikati lik velikog znanstvenika sv. Tome Akvinskoga. Drugi vatikanski koncil također nam propisuje proučavanje i predavanje trajno vrijedne filozofske baštine, od koje je znatan dio upravo misao anđeoskog naučitelja. I danas profesori filozofsko-teoloških disciplina redovito spominju sv. Tomu. Blagopokojni papa Ivan Pavao II. jasno je inzistirao na aktualnosti sv. Tome. Nakon tolikih stoljeća taj papa, naš suvremenik, daje Tomi novi naslov „naučitelj čovječnosti", čime je želio istaknuti da u Akvinčevu djelu, koje je usredotočeno na Boga kao izvor i svrhu svega svijeta, također dolazi do punog izražaja afirmacija i zaštita dostojanstva ljudske osobe. Usp. IVAN PAVAO II., *Naučitelj Čovječnosti. Doctor Humanitatis. I drugi spisi o suvremenosti sv. Tome Akvinskoga*, Zagreb, 1998.

[772] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 4–7.

[773] *Isto*, 8.

[774] Andrija Živković o poimanju psovke na poseban način progovara u svome djelu *Oče naš*, koje upućuje hrvatskom čitateljstvu za duhovnu i moralnu izgradnju. Psovka je u autorovo vrijeme bila jako raširena pojava i na selu i u gradu. Sramota je da psuje ne samo priprost nego i obrazovan čovjek, koji zaboravlja da vrlo često psuje, a široki slojevi naroda kad čuju psovku iz usta obrazovana čovjeka, u tome nalaze samo ispriku za svoj loš postupak. Živković piše kako su naši stari Hrvati tijekom povijesti jako oštro postupali protiv psovki, spominjući pritom članak Sabora iz 1563. godine, koji je obnovljen u Hrvatskom saboru u Zagrebu 6. travnja 1756. Opširnije o tome vidi u: Andrija ŽIVKOVIĆ, *Oče naš*, Zagreb, 1943.; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 8.

[775] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 9.

3.1. Pojam i definicija kreposti

Kako bismo konkretno pokazali na što mislimo kad govorimo o kreposti najprije govorimo o tome što ona jest. U širem smislu ona znači napredovanje u dobrom. Primjenjujući pojam kreposti na ljudske moći, pod njim podrazumijevamo: snagu, sposobnost i spretnost kojom razumne moći svrsishodno djeluju. Promatramo li ga pak u užem smislu, možemo reći da je krepost dobro duševno stanje koje ne samo da potiče na djelovanje nego i djeluje. No kad pred očima imamo čovjeka, ne može biti govora o usavršavanju s obzirom na njegovu bit, nego s obzirom na njegovo djelovanje, jer se čovjek po svom djelovanju najviše približava Bogu, koji je samo djelovanje po svojoj biti.[776] „Krepost je postojanost i lakoća u vršenju dobra što izvire iz najintimnije dobrote kreposnog čovjeka."[777]

Krepostan je onaj čovjek koji je trajno dobar i trajno izvodi dobra djela. S krepostima će čovjek lakše svladavati teškoće, naglašava Živković, a bez njih će prije zapasti u zlo. „Ni poniznost, ni čistoća, ni umjerenost u jelu i pilu, ni druge kreposti ne idu ni čestitu čovjeku samo tako od ruke; i njemu se valja hrvati s protivštinama i svladavati u sebi pokrete koji navlače osjetilnu stranu i primamljuju na nedozvoljeni pristanak. Ali u odbijanju i stalnom svladavanju tih poriva i to tako: da ih osoba pripravno i radosno, stalno i bez krzmanja od sebe odbija – stoji krepost."[778] U potpunom smislu riječi krepost nije bilo kakva dobrota, već potpuna i načelna usmjerenost na dobro. Biti krepostan ne znači samo općenito se odlučiti za dobro, već znači biti prožet dobrim do u zadnje dubine vlastite osobnosti kao i u krajnjim vanjskim očitovanjima. Čovjeka čini kreposnim to što je zahvaćen dobrom u svim svojim dimenzijama.[779]

3.1.1. Razvojni put pojma „krepost" tijekom povijesti

Stara indijska filozofija, koja prema brahmanskim *Upanishadama* poznaje etički problem, traži od ljudi dobra djela u životu. Promatrajući *budizam*, *konfucionizam*, *taoizam*, možemo vidjeti kako svi oni upućuju čovjeka, kao i stara indijska filozofija, na činjenje dobrih djela, ali i na čitav niz kreposti, navodeći pritom neke od njih kao blagost, pravednost, iskrenost, poslušnost.[780] Promišljajući o razdoblju *grčke kulture*, znanje o krepostima nije postavljeno u etičkom smislu, već više u smislu prirodnih tjelesnih ili duševnih karakteristika kao posebnih darova božanskih miljenika (Ahila, Odiseja…). Etički nauk

---

[776] *Isto*, 20–21.

[777] Bernhard HÄRING, *Kristov zakon I.*, 467.

[778] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 23.

[779] Usp. Bernhard HÄRING, *Kristov zakon I.*, 468.

[780] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 24.

grčke kulture započinje zapravo sa *Sokratom*, koji je postavio pitanje u pravo svjetlo: „Krepost je najprije poznavanje pravoga dobra i prave svrhe svakoga ljudskoga čina."[781] Budući da su neki Sokratu pripisivali kako je prema prije izrečenim mislima poistovjetio krepost sa znanjem, treba naglasiti kako ono znanje o kojem on govori nije čista teorija, nego snaga razuma, koja se odražava u volji, tako da tek onaj koji je razumni čin poistovjetio sa svojom duševnom dimenzijom zapravo zna što je dobro. Sokrat antropološki i etički problem stavlja u središte svog filozofiranja.

Sokratovo poimanje kreposti razradio je *Platon*. Budući da su moći duše mnogostruke, Platon razrađuje glavne kreposti kao uzor: umjerenost u osjetilnoj težnji, hrabrost u srcu i mudrost u razumu. Gdje su te tri kreposti u duši zajedno, tu je i krepost pravednosti, koja ih harmonično veže. Takvo Platonovo razmišljanje o krepostima ostalo je na visini do današnjih dana i samo kršćansko učenje malo što ima nadodati i upotpuniti. *Aristotel*, koji dolazi nakon Platona, daje nam najsavršeniju raspravu o krepostima. Po njemu je krepost trajno raspoloženje raditi prema razumnom izboru, i to po srednjoj liniji što je razuman čovjek odredi. Zanimljivost Aristotelova govora o krepostima jest da se on upušta u raspravljanje da se kod pojedinih kreposti pokažu i mane, kojih se treba čuvati.[782]

---

[781] *Isto*, 25.

[782] Na koji način Platon i Aristotel promišljaju o vrlinama-krepostima govori nam Alasdair Macintyre, koji u svom djelu *Za vrlinom* nudi čitatelju filozofsku teoriju moralne tradicije i tradicije općenito. Stoga mislim da je vrijedno posebno se osvrnuti na to djelo. Filozof Platon svoje promišljanje o vrlinama-krepostima povezuje govorom o idealnoj državi s idealnim sustavom. Prema tome, dobro kojemu teži racionalna želja i zbiljski život grada-države treba strogo razlikovati. Ono što se politički može postići nije zadovoljavajuće, već se samo filozofijom može postići ono zadovoljavajuće. Pojam kreposti ostaje politički pojam, jer je Platonov prikaz kreposna čovjeka neodvojiv od njegova prikaza kreposna građanina. Platon govori kako nam um propisuje da svaki dio duše obavlja specifičnu funkciju. Upravo izvršavanje te svake pojedine specifične funkcije jest pojedinačna vrlina. Tjelesni nagoni trebaju prihvatiti ograničenja što ih um nameće. Pritom im pomaže vrlina umjerenosti, a ona vrlina koja odgovara izazovu opasnosti očituje se kao hrabrost. Um kada je discipliniran matematičkim i dijalektičkim istraživanjem može razabrati što je sama pravednost, što je sama ljepota i povrh svih drugih ideja što je ideja dobra. U tome očituje svoju vlastitu specifičnu vrlinu, mudrost. No ni jedna od vrlina ne bi se mogla očitovati ako se ne očituje pravednost, koja označava u sebi dodjeljivanje svakome dijelu duše njegove određene funkcije i nijedne druge. Takvu snažnu postavku vrline kako je donio Platon, ponavljaju Aristotel i sv. Toma Akvinski, iako ne identično. Aristotelov prikaz vrlina odlučno konstituira klasičnu tradiciju kao tradiciju moralnog mišljenja. On ne misli da izmišlja novi prikaz vrlina, nego artikulira prikaz koji je već implicitan u mišljenju, govoru i djelovanju obrazovanog Atenjanina. On želi biti racionalni glas najboljih građana najboljega grada-države, jer misli kako jedino u njemu vrline ljudskog života mogu doći istinski i potpuno do izražaja. Vrline nisu samo dispozicije da se djeluje na određen način, nego da se i osjeća na određen način. One su obilježja koje će pojedincu, prema Aristotelu, omogućiti da postigne sreću, blaženstvo, blagostanje – *eudaimonia*. Po njegovu mišljenju vrline nalaze svoje mjesto ne samo u životu pojedinca nego i u životu grada, te je pojedinac uistinu shvatljiv kao *politikon zóon.* Kad govori o višku ili manjku, Aristotel se služi idejom sredine, kako bi općenito

Vrhunac kreposti za Grke bila je razboritost. Biti razborit za njihov intelektualizam bio je najsveobuhvatniji izraz za krepost. U tome smislu za njih je razboritost od najvećega značenja kao ona koja prosuđuje i naređuje onako kako to zahtijeva bitak.[783] Svoj potpuniji sadržaj pojam kreposti dobiva u tezama pojedinih autoriteta iz grčko-rimskih škola (Bazilije, Grgur Nazijanski, sv. Ambrozije, sv. Ivan Krizostom, Jeronim). U ovom dijelu ističemo na poseban način *sv. Augustina*, koji je u svojim brojnim djelima uglavnom utvrđivao Aristotelov i Platonov nauk o krepostima. Stari grčki nauk o krepostima svoj savršeni oblik dobiva tek u kasnome srednjovjekovnome filozofsko-teološkom nauku, posebice u djelima Aleksandra Haleškog, sv. Bonaventure, sv. Alberta Velikog i sv. Tome Akvinskoga. Vjera u Boga je ono što njihovu nauku daje najveću vrijednost jer ona podiže razumske izvode do posebne jasnoće i potpunosti. Čovjek je pozvan da trajno u sebi izgrađuje sliku Božju, jer je pozvan da bude savršen kao Otac nebeski. Čovjek je ne samo Božje stvorenje nego i Božji partner.

Moderno razdoblje filozofije pojmu krepost poklonilo je veliku pozornost. Tako *Descartes* osobito raspravlja o osjećajima slijedeći pritom stope stoika. *Spinoza* pogrešno vidi otpad od kreposti u strahu, nadanju, samilosti te pokori, pretjerano pridajući razumu izravnu moć vezivanja na Božju volju. *Empirička* se pak struja po pitanju kreposti (Hobbes, Locke) više priklanja realnom životu te se time udaljuje od ispravna načela i utire staze fenomenalizmu, materijalizmu i naturalizmu (Hume, Rousseau…). U *idealističkoj filozofiji* krepost zauzima samo neku relativnu vrijednost. *Kantovim* promišljanjem kategoričkog imperativa, koji je u biti zahtjev ljudskog umovanja, moralni čin dobiva svoju etičku vrijednost jedino iz stava poštovanja prema moralnom zakonu.[784] Ova filozofija

---

okarakterizirao vrline. Tako se hrabrost nalazi u sredini, između naglosti i plašljivosti; pravednost između činjenja nepravde i trpljenja nepravde, darežljivost između rasipnosti i škrtosti. Iz toga vidimo kako za svaku vrlinu postoje dva odgovarajuća poroka. To su mane, koje naglašava i Živković u svom prikazu govora o kršćanskim krepostima kod Aristotela. Ono što još možemo navesti za Aristotela jest da on na početku razlikuje dvije vrste vrlina s obzirom na oprečne načine na koje ih stječemo: umne vrline stječu se podukom, karakterne vrline stječu se navikom. Na kraju upućujemo na sljedeću literaturu za opširnije studiranje. Usp. Alasdair MACINTYRE, *Za vrlinom. Studija o teoriji morala*, Zagreb, 2002., 151–176; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 25–26.

[783] Usp. Bernhard HÄRING, *Kristov zakon I.*, 468.

[784] U središtu Kantove moralne filozofije nalaze se dvije varljivo jednostavne teze: Ako su pravila moralnosti racionalna, ona moraju vrijediti jednako za sva racionalna bića, na isti način kao i aritmetička pravila. Ako su pravila moralnosti obvezna za sva racionalna bića, onda slučajna sposobnost takvih bića da ih ispunjavaju mora biti nevažna – ono što je važno jest njihova volja da ih ispunjavaju. Kant ne sumnja u to da svi ljudi čeznu za srećom, kao niti u to da je najveće zamislivo dobro ono moralnog savršenstva pojedinca okrunjeno srećom koju ono zaslužuje. Ali ipak misli kako je naša koncepcija sreće previše nejasna i labilna da bi mogla biti pouzdana moralna vodilja. No on misli kako je sigurno da svi istinski iskazi moralnog zakona imaju bezuvjetni kategorički karakter koji nam propisuju jednostavno. Prema Kantu, bit

ne pruža stvarni oslonac za učvršćivanje pojma kreposti, tvrdi Živković, jer etika idealističkih filozofa (Fichtea, Schellinga, Nietzschea) jest u biti spašavanje ljudskog života od negativnih posljedica. Pozitivizam i materijalizam ne trebaju uopće nikakav moralni zakon te tako ne trebaju uopće kreposti. Njima je kriterij dobra korist društva i pojedinca, ili potreba čovjeka.[785]

3.1.2. Trpne (pasivne) kreposti

Povijesni razvoj pojma krepost Živković zaključuje govorom o takozvanim trpnim ili pasivnim krepostima. U tom vremenu pojavio se pokret nazvan *amerikanizam*[786] koji se svojim naučavanjem jasno protivio duhu i poimanju kršćanskog pojma krepost. „Svaka je

---

uma je ono što postavlja načela koja su univerzalna, kategorička i imaju unutarnju konzistenciju. Otuda će racionalna moralnost postaviti načela koja mogu poštivati svi ljudi, neovisno o okolnostima i uvjetima, i koja konzistentno može poštivati svaka racionalna osoba u svakoj prilici. Više o Kantovu nauku čitamo u: Alasdair MACINTYRE, *Za vrlinom*, 48–53.

[785] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 26–29.

[786] „Amerikanizam" kao pokret nastaje u 19. st. u Americi i Francuskoj. Zahtjevi tog pokreta bili su sljedeći: a) da se Crkva prilagodi zahtjevima modernoga vremena, b) da se pojača osobna djelatnost pojedinaca u Crkvi, c) da se na pojedinca ograniči utjecaj vanjskih smjernica, jer Duh Sveti vodi svakoga posebno, d) da se izbace zavjeti redovnika kao stvar neprikladna za moderno doba, e) da se razvoj redovništva ograniči zbog male koristi Crkvi. Papa Leon XIII., u pismu „Testem benevolentiae" Vatikan, 22. siječnja 1899., osuđuje pokret „amerikanizam". Govoreći tako o njegovanju kreposti Duha Svetoga, Sveti Otac kaže kako je čovjeku pritom nužna pomoć. No oni koji rado vole slijediti novine, previše ističu naravne kreposti, gotovo kao da bi one na primjereniji način odgovarale običajima i potrebama sadašnjeg vremena i da je bolje njima se uresiti, jer one čovjeka čine spremnijim za djelovanje i snažnijim. No teško je razumjeti kako oni koji su puni kršćanske mudrosti mogu dati naravnim krepostima prednost nad nadnaravnim, te im pripisivati veću djelotvornost i plodnost. S takvim mišljenjem o naravnim krepostima povezano je, kako papa kaže, i jedno drugo mišljenje prema kojem se kršćanske kreposti dijele na neki način u dvije vrste: na pasivne, kako kažu, i aktivne. Isti dodaju kako su prve bile pogodnije za neka prošla vremena, a da su druge primjerenije za sadašnjost. No onaj koji tvrdi da su ostale kršćanske kreposti prikladne za neka druga vremena, samo pokazuje da se ne sjeća apostolovih riječi: „Jer koje predvidje te i predodredi da budu suobličeni slici Sina njegova te da on bude prvorođenac među mnogom braćom" (*Rim* 8,29). Prijezir, kako papa kaže, evanđeoskih kreposti, koje se pogrešno naziva pasivnima, lako je mogao uroditi time da se dušama postupno širio također prezir prema vjerskom životu. A da je to zajedničko pristašama novih mišljenja, zaključujemo iz nekih njihovih izjava o zavjetima koji se polažu u redovničkim zajednicama. Oni, naime, tvrde da su ti zavjeti daleko od duha našega doba, jer ograničavaju prostor ljudske slobode, te da su primjereniji slabijim dušama nego jačima i da uopće ne služe kršćanskome napretku i dobru ljudskoga društva, nego su, naprotiv, u suprotnosti te štete i jednom i drugom. Iz toga što je dosad rečeno, kaže papa, mi ne možemo odobriti ta mišljenja čiju cjelinu neki nazivaju „amerikanizmom". Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 29; PAPINSKO VIJEĆE ZA KULTURU, *Vjera i kultura*, Zagreb, 2010., 41–43.

krepost djelatna, već stoga što označuje trajno raspoloženje usmjereno na dobro i prema tome trpnost je pojam koji je izvan pojma krepost."[787] Poduzetnost, spretnost, djelatnost i energičnost zagovornici amerikanizma nazivaju djelatnim krepostima, dok poniznost, poslušnost, svladavanje, samoodricanje, strpljivost, blagost, milosrđe, čistoću i ljubav nazivaju trpnim krepostima. Problem tog pokreta je da je on pri razdiobi kreposti na trpne i djelatne zaboravio sasvim na duševnu djelatnost, koja smjera na čisto unutarnji život pojedinca i skupine, kao da to nema nikakve vrijednosti. I upravo je iz toga vidljivo krivo shvaćanje životne svrhe i zadaće čovjeka na zemlji.[788]

3.2. Jedinstvenost i mnogostrukost kreposti

Veličina čovjeka počinje i završava iznutra. On ili će zaći u dubinu i baviti se unutarnjom reformom duše ili će ostati površni promatrač i formalist. Kreposni život i djelovanje pozitivni su čovjekov odgovor Bogu na njegov poziv zajedničkoga života s njime. Čovjekov je život sav usmjeren prema natprirodnoj svrsi, no u životu se ne krećemo isključivo na tom području, kaže Živković. I nastavlja da ljudska priroda nije uzdignućem uništena niti je svedena na potpunu pasivnost, jer na nju djeluje milost i preko nje Gospodin u nama djeluje.[789] Pojedina vrednota svoj sjaj i svoje dostojanstvo ima u sklopu svih ostalih vrednota, tako je onda i pojedina krepost samo stvarni red i prava ljepota kad je uključena u sklad i red svih ostalih vrednota.[790] S obzirom na prethodno navedene tvrdnje, razlikujemo sljedeće kreposti:

S obzirom na izvor, kreposti su *stečene* i *ulivene*. *Ulivene* su one koje Bog čovjeku nadnaravno podjeljuje, bez posebnog čovjekova truda. To su *božanske* ili *teologalne* kreposti: vjera, nada i ljubav. *Stečene* su one koje čovjek stekne svojim nastojanjem, npr. krepost strpljivosti.

S obzirom na predmet, kreposti su *teološke* i *moralne*. *Teološke ili božanske* su one kojima je direktni predmet Bog, a to su: vjera, nada i ljubav. *Moralne* su one kojima je direktni predmet neko stvoreno dobro ili čovjek, a indirektni predmet Bog, npr. milosrđe. Moralnih kreposti ima mnogo, a glavne su četiri: razboritost, pravednost, jakost, umjerenost. Njih također nazivamo i *stožernim* krepostima, jer na njima kao na stožerima počiva čitav ljudski život i one su stožeri cjelokupnoga moralnog života.

S obzirom na snagu djelovanja, kreposti su *naravne* i *nadnaravne*. Naravne su one koje prije svega djeluju snagom ljudskih naravnih sposobnosti i izravno su upravljene na čovjekovu vremenitu sreću, a neizravno pak i na vječnu, npr. pravednost, brižljivost.

---

787 Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 29.

788 Usp. *isto*, 30–31.

789 Usp. *isto*, 34.

790 Usp. Bernhard HÄRING, *Kristov zakon I.*, 470–471.

Naravnim krepostima neki pribrajaju i tzv. intelektualne kreposti: spoznajnost, učenost, umjetnost… *Nadnaravne* su one koje ponajprije djeluju snagom milosti i direktno su usmjerene na vječnu sreću, a indirektno na vremenitu, npr. poniznost. Njima se pribrajaju i darovi Duha Svetoga: mudrost, razboritost, savjet, znanje, pobožnost, jakost i strah Božji. Kreposni je život za kršćansku svijest nešto bitno drukčije negoli je vršenje izvanjskih zakona ili nekog apstraktnog ideala. On zapravo znači biti preoblikovan Kristovim duhom, biti prožet Kristovom ljubavlju i biti zahvaćen njegovim primjerom.[791]

3.2.1. Krepost kao stečena vještina

Stečene kreposti ujedno su i prirodne jer one ne prelaze snage ljudskih moći u njihovu normalnome prirodnom načinu djelovanja. No prirodne se sklonosti (nesavršene kreposti) ne mogu pribrojiti stečenim krepostima zato što one nisu stečene, nego su baštinjene. Na stupanj prave kreposti mogu se podići vježbom i tada su kao trajno savršeno raspoloženje stečene. Budući da se mi u ovom našemu zemaljskom životu trudimo, radimo i kreposno nastojimo da bismo došli do postignuća konačne svrhe, redovito nam pritom stečene kreposti pomažu kao zalog i znak ozbiljnog i svjesnog ispunjenja zadaće. „One su ujedno izvor neke vrste zasluga, koliko preko njih dobra volja uklanja svaku zapreku da nam Bog daje potrebne milosti za napredovanje i rad u dobru.”[792] No od kreposti ne bi bilo ništa kada bismo naglasili samo vježbanje i naviku, kaže pak Häring, za razliku od Živkovića, koji naglašava vježbu kao podizanje na stupanj kreposti. Krepost je sušta protivnost svake navike, nastavlja Häring. Navika i vježbanje ne smiju nikada biti zamjena za uvijek novu i slobodnu odluku za dobro koje proizlazi iz čovjekova najdubljeg uvjerenja.[793]

U spoznavanju istine usavršavaju nas razumske kreposti, a kako je istina spekulativna ili praktična, otud proizlazi i pet razumskih kreposti. Tri su u spekulativnom, a dvije u praktičnom umu. Spekulativni um podrazumijeva razum, znanje i mudrost, koji nam omogućavaju jasnije shvaćanje, pravilno uočavanje i izvođenje zaključaka u odnosu prema najvišem uzroku svega stvorenoga, Gospodu Bogu. Pod praktičnim umom podrazumijevamo razboritost, koja je intelektualna krepost što usmjerava praktični um čovjeka, a time ujedno i njegovo ljudsko djelovanje i vještinu koja dolazi do izražaja prilikom vanjskog djelovanja, gdje se izvodi nešto fizički, prolazno. „Osim za razboritost, niti za jednu od nabrojenih vrlina ne može se reći da je krepost u punom smislu riječi”[794], kaže Živković. Razumskim krepostima potrebno je težiti i nastojati ih steći, jer u moralno dobrom djelovanju mogu čovjeku uvelike pomagati. Krivo ima onaj tko bi izbjegavao

---

791 Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 35–36; Bernhard HÄRING, *Kristov zakon I.*, 472–473.

792 Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 39.

793 Usp. Bernhard HÄRING, *Kristov zakon I.*, 474.

794 Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 40.

razumsku uljudbu podrazumijevajući pod tim pojmom kulturu, smatrajući je neprijateljicom pravih moralnih kreposti. Potrebno je nastojati da se razumske kreposti prosvijećenih slojeva skladno sliju i stope sa čestitošću seljačkih srdaca, te tako prostruji narodnim bićem nov, svjež, snažan i krepostan duh istinskog, kulturnog shvaćanja i djelovanja. Tek tada će se moći govoriti o pravoj narodnoj kulturi i napretku, naglašavao je Živković za svoje vrijeme.[795]

Moralne su kreposti „stečena stanja kojima pojedinac najsigurnije i najpouzdanije postiže svoje konačno određenje".[796] Ćudoredna (moralna) krepost odražava stalnu ravnotežu između djelovanja i razuma, pri čemu razum odabire, a djelatna moć izvodi. Pozivajući se na sv. Tomu Akvinskoga, Živković konstatira kako se sve ljudsko kreposno djelovanje svodi na razumske ili na ćudoredne kreposti,[797] jer ćudoredna krepost ne može postojati bez razuma i razboritosti, ali bez ostalih razumskih kreposti može. Tako i razboritost ne može postojati bez ćudorednih kreposti, jer uvijek i u svakom poslu, ako želimo da bude dobar, potrebna je krepost razboritosti. Ona ima moć rasuđivanja u radu, po kojoj slijedi odabiranje najboljeg sredstva, i ona treba odabirati ono što je prema svrsi najprikladnije.[798]

Kreposti koje usavršavaju volju i upravljaju djelovanjem ravnaju naš odnos prema drugima, a one što usavršavaju osjetilnu težnju i upravljaju trpljenjem određuju čovjekov stav prema sebi samome.[799] Postojanje moralnih kreposti nije potrebno dokazivati jer su one činjenice u ljudskom životu i srednja je mjera njihova vlastitost. Krepostan čovjek uvijek će poslušati savjet razboritosti, a opirat će mu se samo onaj koji je u kakvoj mani ogrezao. Nije moguće da čovjek koji je potpuno odan nekoj mani čini kreposna djela. On se može odlikovati u nekoj stvari, ali ta odlika njegovo djelovanje neće podići na stupanj kreposti. Pozivajući se na sv. Augustina, Živković navodi kako će „njegovo djelovanje biti samo slično kreposti, ali neće biti krepost, jer mu s obzirom na odanost mani nedostaje razboritosti".[800]

To rade mnogi koji su se udaljili od Boga i od Crkve, primjećuje prof. Živković, s tim da on ne niječe njihovim djelima vrijednost, samo kaže da ako ih promatramo s gledišta

---

[795] Usp. *isto*, 40–41.

[796] *Isto*, 41.

[797] „Unde relinquitur quod omnis virtus humana vel est intellectualis vel moralis. Stoga ostaje da svaka ljudska krepost ili je intelektualna ili moralna." Toma AKVINSKI, *Suma teologije* I–II, q. 58, a. 3.

[798] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 42–43.

[799] Prema Aristotelu ima deset ćudorednih kreposti: jakost, umjerenost, darežljivost, veličanstvenost, velikodušnost, častoljublje, krotkost, prijateljstvo, istinitost, dosjetljivost. Kako Živković uzima *Teološku sumu* kao temelj svemu, on od sv. Tome preuzima identične kreposti, a sv. Toma preuzima ih od Aristotela, no naš autor ih donosi na latinskom jeziku u svome djelu, dok mi navodimo njihov prijevod. Usp. Toma AKVINSKI, *Suma teologije* I–II, q. 60, a. 5.

[800] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 47.

katoličkoga morala, pravilno ih ocjenjujemo kad im odričemo važnost kreposnih djela.[801] Razumske su kreposti izvrsnije od moralnih i njihova se vrijednost određuje u odnosu na predmet. Tako je predmet razuma izvrsniji negoli je predmet volje. Prema tome, mudrost i znanje vrsno su izvrsnije kreposti od milosrdnosti i strpljivosti. Ako razumske kreposti gledamo s obzirom na učinak koji izvode, tada su moralne kreposti izvrsnije od njih jer se one ne ograničavaju samo na usavršavanje sposobnosti, nego stvarno zadiru u djelo, pokreću moći i sposobnost provode u čin.[802]

3.3. Stožerne kreposti

Pozivajući se na vrijeme crkvenih otaca sv. Ambrozija i sv. Tome Akvinskoga, Živković govori o četirima stožernim krepostima: razboritosti, pravednosti, hrabrosti i umjerenosti, iznoseći pritom činjenicu da na njima „kao vrata na stožerima, počiva čitava zgrada ljudskoga života".[803] Svoje promišljanje potkrepljuje biblijskim citatom: „Ako li pak tko ljubi pravednost, pa, kreposti su plodovi njezinih napora: ona poučava umjerenosti i razboritosti, pravednosti i hrabrosti, od kojih u životu nema ništa korisnije ljudima" (Mudr 8, 7). Posebno se Živković osvrće na krepost razboritosti, temeljeći svoje izvode na definiciji Tome Akvinskoga[804] da je, s obzirom na nositelja, razboritost razumska krepost, a s obzirom na predmet, moralna.

Stožernost tih kreposti u širem smislu promatra kao uvjete za sve ostale kreposti. Pritom navodi četiri uvjeta: a) spoznaja koja se odnosi na razboritost; b) čin koji se odnosi na pravednost, podrazumijevajući pritom da vlastito pravo zastupamo, a tuđe ne vrijeđamo; c) uvjerenje da se nismo dali zavesti od osjetilne težnje za ugodnošću što se odnosi na umjerenost; d) hrabrost koja nas potiče da ne posustajemo pred teškoćama na putu ka dobru. Stožerne su kreposti u najužem smislu ono najvažnije i najvrjednije što obuhvaća ljudski život. Pozivajući se na novozavjetne svetopisamske tekstove: „A govoraše svima: Hoće li tko za mnom, neka se odrekne samoga sebe, neka danomice uzima križ svoj i neka ide za mnom" (Lk 9, 23); „A i svi koji hoće živjeti pobožno u Kristu Isusu, bit će progonjeni" (2 Tim 3, 12), Živković nam obrazlaže vrijednost kreposti hrabrosti i umjere-

---

801 Usp. *isto*, 42–47; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Naša Crkva i naša inteligencija*, Mostar, 1929.

802 Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 48–49.

803 *Isto*, 50.

804 Vezano uz samu definiciju, Živković doslovno citira sv. Tomu Akvinskoga, što ovdje prenosimo uz hrvatski prijevod: „Prudentia dicitur esse media inter virtutes morales et intellectuales, quantum ad hoc quod in subjecto convenit cum virtutibus intellectualibus; in materia autem totaliter convenit cum moralibus" – Kaže se da se razboritost nalazi između intelektualnih i moralnih kreposti u tom smislu što je s obzirom na nositelja razumska, a s obzirom na predmet moralna." Toma AKVINSKI, *Suma teologije* II–II, q. 181, a.2 ad. 3.

nosti. Na prvome mjestu progovara o križu, koji svakome valja na sebe uzeti, a na drugom zajedno sa sv. Pavlom o trpljenju progonstva onih koji svjedoče Krista.[805]

U govoru o stožernim krepostima Živković izlaže i odnos moralnih i stožernih kreposti. „Predmet moralnih kreposti sačinjavaju čini cjelokupnog ljudskog života, unutrašnjeg i izvanjskog. Sav se taj mnogostruki sadržaj da skladno raspodijeliti prema četiri stožerne kreposti, tako da one potpuno obuhvate čitavo životno djelovanje."[806] Pozivajući se na svetog Tomu, Živković izlaže kako to možemo ovako označiti: budi razborit – kad odabireš, budi pravedan – kad dijeliš, budi jak – kad podnosiš, budi umjeren – kad uživaš.

3.4. „Nove" kreposti[807]

Područje Živkovićeva teološkog promišljanja o krepostima svakako obilježava intrigantan naslov „'Nove' kreposti", kojim zaključuje govor o stečenim krepostima. Nije riječ o kreposnom djelovanju, već o govoru što udaljuje od pravoga kršćanskog duha koji u Živkovićevu vremenu dobiva izgled osobito vrijedna djelovanja „što u očima modernoga svijeta seže čak do svoje vrste kreposti".[808] *Država kumir* – nema tu govora o zdravoj ljubavi prema narodu i domovini, već o shvaćanju koje je u suprotnosti sa zdravim načelima kršćanskoga morala. Takav se stav ne smije i ne može odobriti, naglašava Živković i pod tim podrazumijeva: „nerazumno gomilanje materijalnih dobara, pretjerani državni vojni izdaci, rasipanje državnog novca za svečanosti, parade, izložbe, kazališta, zabave svake ruke i sl.".[809] Živković kritizira takvo stanje države koja igra ulogu zavodnika, odgajajući tako građane bez vjere, koji time postaju potkupljivi, nemoralni i razuzdani. Pita se može li takav čovjek biti domoljub i prijatelj svoga naroda. Kad bismo tome pribrojili liberalno novinarstvo, koje je daleko od vjersko-moralnih načela, pisce knjiga i romana, kina, moderne areligiozne znanstvene ustanove, ne bismo li se trebali zapitati ne vodi li nas to u propast? Živković se nada da će u novije vrijeme pravo shvaćanje pobijediti nenarodni i nekršćanski liberalni duh, te će se tako „nove" kreposti ne samo odbaciti u interesu kršćanskog morala nego i u interesu države i samoga naroda. Žrtvovanje života pripadnika jedne države i njezino uzdizanje do kumira bez milosrđa pobuđuje mržnju i prijezir ostalih naroda.

Dobrotvorne zabave, *predstave*, *plesovi* – Živković navodi primjer dobrotvornih zabava i misli da su takvi postupci „kreposno" djelovanje nedostojno katolika i osuđuje ih. Pod krinkom milosrđa oni najmanje misle na Krista, stavljajući u prvi plan sebe i svoje

---

[805] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 50–52.

[806] *Isto*, 52; usp. Toma AKVINSKI, *Suma teologije* I–II, q. 61, a. 3.

[807] Pod tim je naslovom Živković objavio prikaz u: *BS*, 29 (1941.) 3, 272–277.

[808] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 53.

[809] *Isto*, 54.

svjetske prohtjeve. Zatim primjećuje kako zabave nemaju granicu, već se protežu dugo u noć, dajući k tome prigodu za grijeh, gdje posebno ističe vrijeme korizme i adventa, kada bi se kršćani trebali više sabirati i preispitivati savjest.

Društvo za zaštitu životinja – duh takvoga društva počiva na materijalističkom shvaćanju čovjeka i njegova položaja u svijetu, gdje se više vodi briga o zaštiti životinja nego o ljudskim potrebama njihovih bližnjih. Živković to oštro osuđuje te navodi primjer žene nerotkinje koja svoj život posvećuje brizi o psiću, a da joj nije ni na um palo othraniti i doškolovati dijete.

Izleti u prirodu – pod istoimenom „novom" krepošću Živković kritizira planirane izlete ljudi u prirodu nedjeljom i svetkovinom, zanemarujući pritom svoju kršćansku dužnost pod izgovorom plemenitog djela brige za zdravlje.

Živković u zaključnoj misli o „novim" krepostima primjećuje da su i stariji pisci prije njega navodili te kreposti, samo pod imenom „krive kreposti": puka želja, kriva pobožnost, djela iz prirodne sklonosti ili potrebe i licemjerstvo.[810]

3.5. Darovane (ulivene) kreposti

Živković zaključuje svoje izlaganje o krepostima govorom o darovanim (ulivenim) krepostima. Budući da je riječ o temi vrlo opsežnog sadržaja, nastojat ćemo izložiti Živkovićev govor o spomenutim krepostima u što sažetijem obliku. „Naša se ljudska priroda mora na neki način izdići iznad sebe i dijelom se staviti u isti red s Božanskom prirodom, jer se s njom ima sjediniti. Ima zato svojim djelovanjem stupit u jedan ravnopravan odnos tako da između naših čina i natprirodne svrhe bude neki razmjer."[811]

Pritom su nam potrebna darovana (ulivena) stanja, koja zbog njihova djelotvornog značenja nazivamo krepostima. U odnosu na stečene kreposti, koje čovjek stječe svojim trudom i radom, ove nam kreposti daje isključivo Bog. Ove kreposti nazivamo još i bogoslovnim, za što Živković navodi sljedeće razloge: materijalni i formalni, kojima je predmet Bog, svrha naša ispravna orijentacija prema Bogu, a izvor Sveto pismo i za njih znamo samo po objavi Božjoj.[812]

Njihovo postojanje dokazuju nam svetopisamski tekstovi, posebno poslanice sv. Pavla: „Opravdani dakle vjerom, u miru smo s Bogom po Gospodinu našemu Isusu Kristu. Po njemu imamo u vjeri i pristup u ovu milost u kojoj stojimo i dičimo se nadom slave Božje. I ne samo to! Mi se dičimo i u nevoljama jer znamo: nevolja rađa postojanošću, postojanost prokušanošću, prokušanost nadom. Nada pak ne postiđuje. Ta ljubav je Božja razlivena u srcima našim po Duhu Svetom koji nam je dan! Doista, dok još bijasmo ne-

---

[810] Usp. *isto*, 54–58.

[811] *Isto*, 59.

[812] Usp. *isto*, 60–62.

moćni, Krist je, već u to vrijeme za nas bezbožnike umro" (Rim 5, 1–6). „A mi koji smo od dana, budimo trijezni, *obucimo oklop* vjere i ljubavi i stavimo *kacigu*, nadu *spasenja*" (1 Sol 5, 8), kao i crkveni dokumenti.

Vrsna razlika između ovih kreposti i razumskih i ćudorednih uvjetovana je formalno različitim predmetom, a predmet bogoslovnih kreposti jest Bog, kojeg ljudski razum ne može obuhvatiti. Crkveni nauk govori nam o tri bogoslovne kreposti: vjeri, ufanju i ljubavi. Živković govori kako među njima postoji red, i to s obzirom na postanak: na prvome je mjestu vjera, potom je potrebno spoznati ono u što se polaže nada, koja je pred ljubavlju, jer se ljubav rađa iz nade da će neko dobro postati našim, a s obzirom na savršenost, na prvom je mjestu ljubav, jer ona je forma i majka svih kreposti.[813]

Bernhard Häring pak taj red među božanskim krepostima izražava sljedećim riječima: „Krepošću vjere osposobljuje se razum da čvrsto prione uz božanske istine; ufanjem se na sreću usmjerena volja upravlja na baštinu djece Božje, na Božje blaženstvo; ljubavlju se čovjekova ljubavna moć prianjanja uz vrijednosti osposobljuje za smirenje u apsolutnoj vrijednosti Božje ljubavi, u ljubavnom sjedinjenju s Bogom."[814]

3.5.1. Krepost vjere

O kreposti vjere u Živkovićevu poimanju i njezinu značenju za život čovjeka već smo govorili kada smo razlagali govor o vjeri i moralu. Stoga ćemo ovdje samo kratko još jednom navesti da je vjera krepost koja kao trajno dobro raspoloženje uvijek smjera k istini i budući da spoznaja prethodi htijenju, zauzima prvo mjesto. Ona je „natprirodno darovano trajno raspoloženje po kojemu čovjek čvrsto pristaje uz istine od Boga objavljene poradi Njegova ugleda".[815] Bez osnove duhovnog života, a to je vjera u Boga, nema nikakva pravoga duhovnog života, a društvo bez duhovnog života ide svojoj stalnoj smrti u moralnom i nacionalnom pogledu. „Sve što čovjek u životu ima u spoznajnom području, sve što naziva vlastitom duševnom svojinom, stekao je ili znanjem ili vjerovanjem."[816] No isto tako u iznimnim situacijama može je preteći čin i koje druge kreposti, primjerice čin poniznosti uklanja oholost i utire put k vjeri. Potreba vjere je dvostruka: jedna je posljedica bezuvjetne potrebe i kao takva je sredstvo koje vodi do cilja, a druga je posljedica propisa (naređenja) i uvjet je za postignuće svrhe.[817]

Vjera je potrebna svima i bez razlike, a osim toga njezin je čin potreban odraslima za opravdanje i spasenje. Potkrepu za takvo promišljanje Živković pronalazi u svetopisam-

---

[813] Usp. *isto*, 64.

[814] Bernhard HÄRING, *Kristov zakon II.*, Zagreb, 1980., 27.

[815] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 77.

[816] *Isto*, 78.

[817] Usp. *isto*, 79–90.

skim tekstovima: „Jer pravednost se Božja od vjere k vjeri u njemu otkriva kao što je pisano: Pravednik će od vjere živjeti" (Rim 1, 17). „A pravednik će moj od vjere živjeti, ako li pak otpadne, ne mili se on duši mojoj" (Heb 10, 38). „Onomu tko ne radi, a vjeruje u Onoga koji opravdava bezbožnika, vjera se uračunava u pravednost…" (Rim 4, 5). Konačna je svrha natprirodna i ne može je spoznati ni shvatiti čovjek svojim prirodnim moćima, već je čovjeku potrebna natprirodna moć koju prima u daru vjere. Onaj koji hoće svoje djelovanje pravilno usmjeriti prema konačnome cilju, treba vjerovati da Bog postoji kao konačna svrha čovjekova. Nužno je stoga vjerovati da Bog postoji te da dobro nagrađuje, a zlo kažnjava. Nije svakomu moguće uvijek sve znati i vjerovati, a pogotovo ne provesti to u život, ali je moguće vjerovati u činjenje onoga što je svakomu pojedinome potrebno za spasenje. Važnost vjerovanja ima svojstvo da vjerujući ne kolebamo, nego čvrsto pristajemo, a taj pristanak uvijek slijedi na poticaj volje. Stoga je on čin razuma i volje.[818]

Svoj daljnji govor o kreposti vjere Živković nastavlja navodeći grijehe koji se njoj protive. Grijeh protiv vjere očituje se u izravnim činima koji ruše vjeru i neizravnim činima koji je ugrožavaju i dovode u opasnost. Takvi su grijesi *nevjera*, *krivovjerje*, *odmetništvo i huljenje. Nevjera* je grešan čin kojim netko promišljeno uskraćuje svoj pristanak bilo kojoj vjerskoj istini koja mu je predložena. Vrste nevjere mogu se razlikovati s obzirom na mogućnost zablude, jer ljudi će uvijek nailaziti na sumnje i u vjerskim pitanjima padati u nove intelektualne pogreške. *Krivovjerje*[819] je zabluda onih kršćana koji namjerno niječu neku katoličku vjersku istinu. Nevjernik može biti svaki čovjek, jer se nevjera odnosi na objavljene istine, a krivovjernik može biti samo kršćanin, jer se krivovjerje odnosi na istine koje je objavila Crkva i predložila za vjerovanje. Potrebno je razlikovati formalno krivovjerje, koje je uvijek teški grijeh, jer označava formalni prijezir Božjeg ugleda, i materijalno, u kojem zabluda nije dragovoljna, zatim unutarnje i vanjsko krivovjerje, javno i privatno.

Otpadništvo označava potpun otpad krštene osobe od vjere. Živković navodi kako je otpadnika u Crkvi uvijek bilo tijekom povijesti, no danas ih je mnogo više, misleći pritom na formalne odmetnike, a tome je pridonijelo krivo poimanje i poznavanje modernog vremena, suvremeni materijalizam i općenito podcjenjivanje duhovnih vrijednosti. *Huljenje*,

---

[818] Usp. *isto*, 91–98.

[819] Blaženi Augustin Kažotić jedan je od najstarijih hrvatskih teologa koji nam govori o krivovjerju, praznovjerju, gatanju, svetogrđu, čaranju i slično. Krivovjerje, u bogoslovnom smislu, znači krivo prosuđivanje nečega što pripada određenoj vjerskoj istini ili moralnoj dobroti (ćudoređe), dok je svetogrđe, prema Kažotiću, osude vrijedno nanošenja uvrede Božjim ili Bogu posvećenim stvarima. Više o ovoj temi možemo naći u: Franjo ŠANJEK, *Augustin Kažotić o. p. (oko 1260 /65. – 3. kolovoza 1323.). Bogoslovni spisi. Rasprava o pitanjima krštenja slika i drugim oblicima praznovjerja (1320)*, Zagreb, 2007., 53–63; Marijan BIŠKUP, *Blaženi Augustin Kažotić. Biskup*, *prosvjetitelj i zaštitnik siromaha*, Zagreb, 2002., 119–124.

ako je u suprotnosti s javnim priznavanjem vjere, nije samo grijeh protiv štovanja Boga nego i protiv vjere. Živković naglašava tri zasebne točke, od kojih se jedna odnosi na vjerski dodir i njegov odnos s nevjernicima i krivovjercima, zatim govor o vjerskoj sumnji i kritika, i na koncu govor o modernom „duhu vremena".[820]

Vjersku sumnju i kritiku u životu katolika Živković navodi kao one koje ga odvode od vjere i stavljaju ga u područje indiferentizma, pa čak i nevjere. Sumnja čovjeka stavlja u stanje dvojbe između dva proturječna mišljenja, a prema Živkovićevu mišljenju, vjerniku katoliku nikada nije slobodno sumnjati o svojoj vjeri, jer Bog je bit vjere. Nekatoliku je, za razliku od katolika, dopušteno sumnjati, jer je to za njega čak i početak spasenja, kaže Živković, a ako se posveti ozbiljnom ispitivanju, što mu je i razumna dužnost, milošću će Božjom doći do pravih, čistih izvora.[821]

Živković se u zaključnim mislima o kreposti vjere osvrće na moderni „duh njegova vremena, „koji podrazumijeva utjecaj na mišljenje pojedinca u pitanjima vjere koje nameće liberalno shvaćanje inteligencije. Vjera je u takvom liberalnom okruženju postala vrijednost prepuštena sasvim privatnoj brizi pojedinca. U javnom su životu veće pogibelji za vjeru u Boga, jer se ona bez milosrđa zatirala kroz moderni tisak, zatim su tu kazališta i kina, nadalje ideološki pokreti s određenim stavom prema vjeri i škole koje su, nažalost, u onom vremenu postale rasadišta nevjere.[822] Opasnost uvijek predstavlja hladna vjera, kaže Häring, jer ona po svojoj najdubljoj biti teži za tim da se snažno iskaže i nađe svoj oblik u ljubavi,[823] a baš takva hladna vjera, mogli bismo reći, prevladavala je u Živkovićevo vrijeme.

3.5.2. Krepost nade

O kreposti nade Živković govori kao o natprirodnome darovanome trajnom raspoloženju, uz pomoć kojega čovjek sigurno smjera k ostvarenju kraljevstva Božjega. S obzirom na njezin formalni i materijalni predmet, koji je sam Bog, nada je istodobno u našem ljudskom životu povezana sa strahom i pritom trebamo biti svjesni činjenice da nas Bog ne spašava bez nas, a naša ljudska narav često pada u grijeh. Sav temelj naše nade postavljen je u Kristovu otkupljenju. Krist je naša jedina nada, jer bez njega bismo bili beznadno izgubljeni u grijehu.[824]

---

820 Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 98–105.

821 Usp. *isto*,105–111.

822 Usp. *isto*, 112–114.

823 Usp. Bernhard HÄRING, *Kristov zakon II.*, 54.

824 Usp. *isto*, 86.

3.5.2.1.Kako i kada je potrebna nada[825]

Osim što nam Živković govori o potrebi nade, koja je nužno sredstvo spasenja, koja je također i naređena, ali ne samo prirodnim zakonom, on naglašava i svetopisamske tekstove. Tako spominje i govor o strahu Božjem na način kakav on može biti od čovjeka u odnosu na Boga i navodi: ljudsko (kad čovjek odstupa od Boga zbog zla koje ga može u životu stići), ropsko (kad se čovjek drži Božjih zapovijedi iz straha pred kaznom), sinovsko (kad čovjek posluša zapovijedi iz straha pred grijehom odnosno iz straha da ne uvrijedi Boga) i spasonosno (kad čovjek ispunjava zapovijedi ne samo iz straha da Boga ne uvrijedi nego i iz straha da ne padne pod kaznu) strahovanje.

Nakon govora o potrebi kreposti nade, govori i o grijesima koji joj se protive. Protiv kreposti nade možemo griješiti propustom ili djelom. Tako *mržnja prema Bogu* zatire svaku nadu u Boga, *očaj* svoj izvor ne nalazi u pomanjkanju nade, nego u pozitivnome voljnom činu kojim čovjek odbacuje svaku nadu u Boga, što teško vrijeđa svojstvo Božjeg milosrđa u potpunosti, a u nepotpunom smislu govori o malodušju koje je u pretjeranom strahu za spas duše. *Preuzetnost* je nerazborito uzdanje u Boga. Tako je, s jedne strane, prisutno pretjerivanje uzdanja u Boga, a s druge je strane nedostatak potrebnog straha Božjega.[826]

---

[825] Andrija Živković, kao i drugi teolozi Crkve, malo govori o kreposti nade. Tako, primjerice, Petar Lombardski u *Sententiae in IV libris distinctae* navodi samo jednu distinkciju o nadi (l. III, d. 26). U *Sumi teologije* sv. Toma Akvinski navodi o nadi 6 pitanja (II – II. q. 17–22). Pitanje o davanju veće važnosti teološkoj kreposti nade došlo je od protestantskog teologa Jürgena Moltmana. Svakako treba imati na umu činjenicu da neki stariji teolozi u priručnicima govore o posljednjim stvarima (smrt, sud, pakao, čistilište, raj,) kao i o nebeskom blaženstvu. Usp. Petrus LOMBARDUS, *Sententiae in IV libris distinctae*, Grottaferrata (Romae), 1981., 159–161; Toma AKVINSKI, *Suma teologije*, II – II. q. 17 – 22; Eduardo HUGON, *De sacramentis in communi de Eucharistia. De novissimis*, Parissis, 1920., 397–547; J. M. HERVE, *Manuale theologia dogmaticae. De SS. Eucharistia*, *de poenitentia et indulgenti. De E. Unctione – de Ordine – de Matrimonio de Novissimis*, Parisiis, 1934., 565–711; Jürgen MOLTMAN, *Theologie der Hoffnung*, München, 1964.; Duilio BONIFAZI, „Teologia della speranza e del futuro", *Correnti Teologiche postconciliari*, Roma, 1974., 99–137; Ladislav NEMET SVD, *Kršćanska eshatologija*, Zagreb, 2002., 9–13; Ivan KARLIĆ, „Teologija nade: Značenje i aktualnost", u: Fra. Ljudevit MARAČIĆ (ur.), *Spe Gaudentes*, *u nadi radosni*. *Zbornik u povodu 8o. rođendana fra Celestina Tomića*, Zagreb, 1997., 238–248; Anton TAMARUT, Marijan JURČEVIĆ, Milan ŠIMUNOVIĆ, „Nada i eshaton", *Riječki teološki časopis*, 5 (1997.) 1, 1–180.

[826] U izlaganju o grijesima protiv nade Živković se razlikuje od sv. Tome i ostalih teologa, koji navode samo dva grijeha: očaj i preuzetnost. On donosi i grijeh mržnje prema Bogu. Sv. Toma i drugi teolozi o grijehu mržnje kao o grijehu protiv ljubavi prema Bogu i prema bližnjemu navode: grijeh zazora (*odium abominationis*) i grijeh neprijateljstva (*odium inimicitiae*). Usp. Toma AKVINSKI, *Suma teologije*, II–II, q. 20, a. 1–4; q. 21, a. 1–4; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 121–124.

3.5.3. Krepost ljubavi

Ljubav je bit svake kreposti. Isus kaže da o dvjema zapovijedima ljubavi ovisi sav Zakon i Proroci (Mt 22, 37–40). Sv. Toma Akvinski uči nas da je ljubav forma i zadnji cilj svih kreposti. Dakle, po ljubavi su kreposti povezane i tko nju posjeduje, posjeduje i sve ostale. Ljubav je svako duševno voljno prilagođavanje onome što čovjeku donosi neki životni ugodni osjećaj, bilo radosti, koristi, ljepote, a u užem smislu ona je svjesni čin dobrohotna čuvstva prema drugoj osobi, bez ikakva udjela sebične koristi, i kao takva naziva se dobrohotna ljubav.[827] Živković govor o kreposti ljubavi izlaže u odnosu prema Bogu, prema samome sebi i prema bližnjemu. „Božanska krepost ljubavi znači u konkretnom spasenjskom redu, imati udjela u savezu ljubavi između Krista i Crkve."[828]

3.5.3.1. Ljubav prema Bogu

Budući da je čovjekova prirodna sklonost nagnuće prema dobru uopće i težnja koja se rađa nakon spoznaje Boga, u čovjeku se rađa ljubav prema Bogu. Kad je predmet ljubavi Bog, osim divljenja njegovoj veličini, iz toga proizlazi odanost, predanost i želja da ljubljeni što više raste u svojoj veličini i da tako ostane trajno u toj ljepoti i dobroti. Božansku ili teološku ljubav zajedno sa sv. Tomom, Andrija Živković označava kao prijateljstvo čovjeka s Bogom. Zato je „ljubav kao krepost darovano (uliveno) trajno raspoloženje koje nas vodi da Boga nadasve ljubimo radi Njega samoga, a sebe i svoga bližnjega radi Boga".[829] Dokaze za tvrdnju o kreposti ljubavi kao prijateljstvu s Bogom donosi nam Sveto pismo: „Tko ima moje zapovijedi i čuva ih, taj me ljubi" (Iv 14, 21); „Vi ste prijatelji moji ako činite što vam zapovijedam" (15, 14) i crkvena predaja.

Prvotni materijalni predmet kreposti ljubavi jest sam Bog, a drugotni su razumna stvorenja, naš bližnji, dok je formalni predmet vječna Božja dobrota dostojna ljubavi u sebi i zbog sebe. Ljubav je natprirodna krepost jer je darovana od Boga, najizvrsnija je jer joj počelo djelovanja polazi izravno od Boga, za razliku od moralnih kreposti, gdje je ljudski razum počelo djelovanja. Drugim riječima, ljubav je kraljica kreposti jer je forma svih ostalih kreposti dajući im konačni oblik u odnosu prema konačnoj svrsi.[830]

Dvije su vrste grijeha koje su izravno usmjerene protiv ljubavi prema Bogu, a to su mržnja prema Bogu i duhovna lijenost. *Mržnja prema Bogu* najveći je grijeh zbog izravnog napada na Božju dobrotu. Isto tako, ako usporedimo mržnju iz neprijateljstva prema Bogu i mržnju iz bojazni, sa sigurnošću možemo konstatirati kako je ona iz neprijatelj-

---

[827] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 125–126.

[828] Bernhard HÄRING, *Kristov zakon II.*, 111.

[829] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 127.

[830] Usp. *isto*, 127–129.

stva gora jer se protivi Božjoj unutarnjoj dobroti, za razliku od mržnje iz bojazni, koja se protivi izvanjskom učinku koji od Boga dolazi. *Duhovnu lijenost* Živković definira u poimanju grijeha, tvrdeći da se ona sastoji u osjećaju žalosti zbog Božje dobrote, jer su trud i muka povezani s radom oko duhovnog spasenja.[831] „Ljubav koju nam Bog daruje te svojom milošću omogućuje da bude naša ljubav, jest nezasluženo nadnaravno sudioništvo u njegovoj biti koja je ljubav."[832]

3.5.3.2. Ljubav prema samome sebi

Ljubav prema samome sebi za ljudski život ima presudno etički značaj, jer ona, osim što je nesvjesna težnja za očuvanjem i usavršavanjem vlastitog bitka, istodobno svjesno upravlja kako bi čovjek sebe i svoje prirodno dobro unaprijedio, povećao, sačuvao za budućnost i tako sebi olakšao život. U ljubavi prema Bogu, koji je predmet ljudske sreće, sadržana je i natprirodna ljubav prema samome sebi radi Boga, koji je sama dobrota, a čovjek ništa ne ljubi što njemu i njegovoj prirodi ne odgovara kao spoznato dobro, i budući da je Bog nama dobar i milostiv, tako ga i ljubimo.[833]

Pozivajući se na evanđeoski tekst: „Druga, ovoj slična: Ljubi svoga bližnjega kao sebe samoga" (Mt 22, 39), Živković govori kako ljubav prema sebi treba biti mjerilo ljubavi prema bližnjemu. U skladu s tim trebamo se skrbiti za natprirodna dobra (provoditi život u posvetnoj milosti, primati sakramente, slijediti Božje, crkvene i ljudske zapovijedi, činiti dobra i kreposna djela), duhovna dobra, tjelesna dobra (pri čemu Živković naglašava kako briga za stanovanje, hranu, odijelo i odmor pripada uistinu čovjeku, posebno očevima obitelji, ali pritom čovjek ne smije biti gramziv i pretvoriti svoj život u brigu samo za stjecanjem novca i imutka, što je, nažalost, zahvatilo društvo) i vanjska dobra (podrazumijevajući čovjekov dobar glas i osobnu čast čovjekovu, koji ga čuvaju na putu kreposti, i na kraju imetak koji mora biti dostatan čovjeku kako bi bez teškoća mogao udovoljavati obiteljskim dužnostima). Ni vjera ni nada, ma koliko bile nužne za spasenje, ne mogu dovoljno obilježiti kršćansku opstojnost. Nju najjasnije obilježava ljubav – caritas.[834]

Kršćanski Bog nije daleko i indiferentno biće bez zanimanja za čovjeka i njegov svijet. On se brine za ljude, slijedi ih svojom providnošću i sve ih želi spasiti, premda su ljudi zli (usp. Lk 11, 13), nezahvalni (Lk 6, 35) i nepravedni (Mt 4, 35). Ljubav Božju prema čovjeku na poseban način pokazuje Isus u svojim prispodobama. Naša bi ljubav trebala biti samo odgovor ljubavi na ljubav, a to nam i Bog nalaže u dvjema zapovijedima ljuba-

---

[831] Usp. *isto*, 132–135.

[832] Bernhard HÄRING, *Kristov zakon II.*, 113.

[833] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 135–136.

[834] Usp. *isto*, 137–143.

vi (Mt 22, 37–39). Čovjek prema sebi može griješiti dvostruko, i to ako sebe stavlja na prvo mjesto i time zapostavlja Boga i svoga bližnjega *(egoizam)* i premalo sebe ljubi kad god griješi, jer svakim grijehom nanosi štetu najprije svojoj duši *(mržnja prema samome sebi*). Živković pojašnjava kako se u ovom slučaju grijesi prema samome sebi ne iznose u sakramentu ispovijedi zbog toga jer je svaki grijeh stvarna optužba vlastite duše koja grijehom sebe zanemaruje, ali grijeh pretjeranog egoizma treba se ispovjediti i dužni smo o tome vjernike poučiti.[835]

3.5.3.3. Ljubav prema bližnjemu

Prvi oblik ljubavi prema bližnjemu jest ljubav prema svakome čovjeku jer je on sin Božji i moj brat. Kršćanska se ljubav mora iskazivati prema svima, bez ikakvih povlastica. Prva svojina te ljubavi jest ljubav prema siromahu, a potom ljubav prema neprijatelju. Koliko god daleko sezala zloća našeg neprijatelja, on time ne gubi svoje dostojanstvo ljudskog bića. Bog ga i dalje ljubi kao i pastir izgubljenu ovcu, kao otac koji čeka izgubljenoga sina (usp. Lk 15). I za njega Krist umire na križu (Lk 23, 34). To znači da, ma koliko on bio neprijatelj, zločinac i razbojnik, on uvijek ostaje moj brat te i prema njemu treba iskazati *bratsku ljubav*. Izraz ljubavi prema neprijatelju vrlo je *teška ljubav*, ali je slična onoj Kristovoj, koja je po križu otkupila svijet. I tu je razlog evanđeoske ljubavi prema neprijatelju: *oproštenje*.[836]

Protiv ljubavi prema bližnjemu griješi svatko tko ga ne ljubi, bilo u duši (unutarnji čin) bilo na djelu (izvanjski čin). Korijen mržnje redovito je *zavist*, koja je i povod mnogim drugim grijesima. Živković se posebno osvrće na grijeh *psovke*, koja je uzela velikog maha u društvu njegova vremena, te se o njoj govori kao o narodnoj sramoti. Pod grijehom *smutnje* podrazumijeva govor o sablazni, koja proizlazi iz namještene prigode za pad bližnjega pod grijeh. Sablazan razlikujemo dvostruko, i to kao aktivnu, koju netko izravno uzrokuje kad nagovara drugoga na grijeh, i neizravno, kad ne želi tuđi grijeh, ali ga svejedno predviđa te unatoč tome izvodi zlo djelo iz kojega će slijediti grijeh, i kao pasivnu sablazan, koja isto tako može biti dvovrsna. Isus Krist je osobito naglasio sablazan kao težak grijeh rekavši: „Onomu, naprotiv, tko bi sablaznio jednoga od ovih najmanjih što vjeruju u mene bilo bi bolje da mu se o vrat objesi mlinski kamen pa da potone u dubinu morsku. Jao svijetu od sablazni! Neizbježivo dolaze sablazni, ali jao čovjeku po kom dolazi sablazan" (Mt 18, 6–7). „Zakon ljubavi nas obvezuje da smo dužni izbjegavati pasivnu sablazan gdje god ne postoji opravdan razlog za izvedbu čina i prepuštanje duhovnog pada bližnjega."[837]

---

[835] Usp. *isto*, 142–143.

[836] Usp. *isto*, 144–158.

[837] *Isto*, 163.

Formalno nikada nije dopušteno sudjelovati u tuđem zlodjelu, jer ono uključuje voljno odobravanje tuđega grijeha, dok je materijalno sudjelovanje katkada slobodno, iako je po sebi i ono također nedozvoljeno jer se protivi ljubavi prema bližnjemu.[838]

4. ŽIVKOVIĆEVA KRITIKA ETIČKOGA RELATIVIZMA (Friedrich Nietzsche)

Andrija Živković osim što se isticao svojom izvrsnošću kao teolog bio je također izvanredan poznavatelj filozofske (etičke) misli, a što nam je zorno prikazano u djelu o Friedrichu Nietzscheu, o kojem ovdje raspravljamo. Budući da je u cjelokupnom svome nauku Živković slijedio misao Tome Akvinskog o kojem enciklika *Aeterni Patris* raspravlja kao učitelju kršćanske filozofije i teologije, važno je naglasiti da svjetlo razuma nije Bog uzalud stavio u ljudsku dušu a pridodano tome svjetlo vjere ne smanjuje moć razuma nego ga naprotiv usavršava. Filozofija ako ju znanstvenici pravilno koriste na neki način može poravnati i učvrstiti put za pravu vjeru, i prikladno pripraviti duše svojih štićenika za prihvaćanje objave. Na potonje navedeni način i Živković je koristio filozofske teze i konstatacije u svojim djelima.

Svjetlom vjere Bog nije objavio samo one istine koje ljudska pamet ne može doseći, nego je objavio i neke koje nisu potpuno nedostupne razumu, kako bi uz podršku Božjeg autoriteta, one bile svima odmah jasne bez primjese ikakve zablude.[839] Na filozofske znanosti spada braniti božanski spoznate istine, i oduprijeti se onima koji to žele osporavati. Crkva cijeni ljudski razum, s obzirom na njegovu sposobnost da sigurno dokaže postojanje jednoga osobnoga Boga, isto tako i da nepobitno pomoću božanskih znakova potvrdi same temelje kršćanske vjere kao i protumači zakon koji je Stvoritelj usadio u ljudska srca, ali razum će tu zadaću moći prikladno izvršiti samo onda ako je obrazovan na pravi način, odnosno bude li prožet onom zdravom filozofijom koja je predana kao baština iz ranijih kršćanskih vremena.

Iako se u toj filozofiji iznosi i mnogo toga što se ne tiče vjere i ćudoređa, niti izravno niti neizravno, Crkva to prepušta na slobodnu raspravu stručnjacima. Međutim, filozofija se može i u tom kontekstu odjenuti u prikladniju i bogatiju odjeću, moguće ju je učvrstiti boljim izrazima, može se osloboditi manje prikladnih skolastičkih dokazivanja, obogatiti je, ali ju nije nikada dopušteno potkopavati ili zaraziti krivim načelima, a niti ju smatrati nekim veličanstvenim ali zastarjelim spomenikom.

Filozofija i teologija u razdoblju skolastike predstavljaju dva krila istine, odnosa razuma i vjere. To su ujedno dva smjera na putu do čovjekove spoznaje svijeta. Stoga nas ne iznenađuje činjenica zašto je Crkva zahtijevala da se svećenici u filozofskim znanostima

---

[838] Usp. *isto*, 164–173.

[839] Usp. PIO XII., Enciklika „Humani generis" 12. kolovoza 1950. (*kritika modernih teoloških strujanja*), 573–574; 738.

obrazuju prema metodi i nauku tome Akvinskog. Kako bismo prikazali Živkovićevu kritiku etičkog relativizma poslužit ćemo se već spominjanim rukopisom *Friedrich Nietzsche kao protivnik kršćanskoga morala*, nastojeći pritom naglasiti kako je Andrija Živković analizom osobe Friedricha Nietzschea i njegovih djela pokušao svratiti pozornost na govor o kritici kršćanskog morala i religije.

Pretraživanjem različitih arhiva naišli smo na to nesumnjivo vrlo zanimljivo djelo. Rukopis ima 295 stranica pisanih strojopisom i relevantan je pokazatelj kako je Živković kao moralni teolog promišljao filozofiju koristeći se pritom analizom djela Friedricha Nietzschea. Zbog njegova opsega ne namjeravamo ga detaljno prikazati, već samo shematski, i pokazati kako je Živković pišući o jednom filozofu otkrio i svoju zainteresiranost za filozofiju općenito. Bez poznavanja filozofske misli i moralna je misao znatno siromašnija, jer filozofija bez morala, koja je utemeljena samo na subjektivizmu, nema vrijednosti.

4.1. Friedrich Nietzsche kao protivnik kršćanskog morala

Vjerojatno bi se mogli zapitati: Zašto baš rukopis posvećen Friedrichu Nietzscheu? Živković nam već u uvodnom dijelu nudi odgovor ističući kako treba poznavati Nietzschea, jer se svjetska kulturna javnost brine kako će se suprotstaviti utjecajima komunizma na društvenom polju, a komunizam ima svoju kulturno-filozofsku pozadinu koja se podudara s mnogim Nietzscheovim pogledima.[840] Društvene prilike u vrijeme kada je živio i djelovao Živković bile su obilježene ideologijama komunizma, materijalizma i boljševizma. Stoga ih on nerijetko spominje u gotovo svim svojim rukopisima i s obzirom na takvo stanje i progovara o pojedinim temama.

Andrija Živković promatra Nietzscheovu osobu s vjersko-kulturnog i literarnog gledišta te tvrdi kako se za njega može reći da nije samo filozof, nego da je više filozof pjesnik, podrazumijevajući pod tim osobitu sposobnost jakog maštanja i zaodijevanja misli u pjesnički oblik. Drugim riječima, on piše kako se Nietzsche sam oduševljava pogledima na budućnost, zauzimajući pritom nerijetko stav proroka. Po prirodi i svojoj unutarnjoj težnji on je filozof kojega prožima pjesnički zanos kad se upušta u proročanstva o „nadčovjeku".[841] Svoje mišljenje Živković potkrepljuje citirajući Nietzscheove riječi: „Što pripovijedam povijest je dvaju idućih stoljeća. Opisujem ono što dolazi, što više ne može doći drugačije: *uspon nihilizma*. Već je sada moguće ispričati tu povijest jer je na djelu sama nužnost. Ta budućnost govori već u stotinu znakova, ta se sudbina navješćuje posvuda, za tu glazbu budućnosti naćuljene su već sve uši…"[842]

---

[840] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Friedrich Nietzsche kao protivnik kršćanskoga morala* (rukopis), Zagreb, 1953., 1–8.

[841] Usp. *isto*.

[842] Friedrich NIETZSCHE, *Volja za moć*, 5.

Istina je, kaže Živković, da smo „u ovo naše vrijeme svjedoci te 'glazbe budućnosti', jer gledamo kako se ateizam i nihilizam razmahuje po svijetu. Nismo, dakako ravnodušni na sve što se u posljednje vrijeme događa u tom pravcu, ali opravdano sumnjamo u opću pobjedu nihilizma u svijetu. Uvjereni smo da će Nietzscheovo 'proročanstvo' ostati pusta fraza iz prošlosti. Činjenica da je razmah bezvjerja uhvatio najviše maha u radničkim redovima i da se odande širi, ima svoj glavni razlog u nepravednom razmjeru materijalnih dobara u svijetu. Kapitalizam je tomu kriv, on, istina, još nije prevladan, ali će ga ipak s vremenom nestati. Mi vjerujemo u pobjedu zdravih načela društvenoga života – prije ili kasnije. Mi vjerujemo u Božju providnost, jer je Ona najveća stvarnost u životu naroda i država. Ljudska će se narav uvijek opirati ateizmu i ateizam nikad ne može općenito pobijediti. Može se više ili manje raširiti, kraće ili dulje vrijeme trajati, ali nikad ne može postati opća svojina ljudskog roda, niti doći do opće pobjede."[843]

Procjenjujući osobu Friedricha Nietzschea, Živković piše sljedeće: „Nietzsche je po prirodi i po svojoj nutarnjoj težnji filozof, koga snažno prožima pjesnički zanos, kad se upušta u proročanstvo o 'nadčovjeku', ide do zanesenosti i to do fantastičnih smionih konstrukcija. Ali kako nema sigurnog pozitivnog temelja, a pjesnička mašta radi, on dosta lako napušta svoje tvrdnje i prelazi na nove. Sav njegov rad je prožet osebujnošću njegove osobe i nosi obilježje koje se skroz naskroz individualističko."[844] Budući da je Nietzsche odrastao u protestantskoj obitelji, osnova svega njegova zanimanja bila je religija. Za poznavanje razvoja njegove osobnosti bila su presudna dva sastava koja je napisao još u mladosti. Jedan je naslovljen „Usud povijesti" a drugi „Izvodi o kršćanstvu". On, naime, zapisuje u njima kako su povijest i prirodne znanosti glasnici naše budućnosti. Baš je u tome, naglašava Živković, ključ za razumijevanje svega daljnjeg Nietzscheova neprijateljskog stava prema kršćanstvu, a osobito prema kršćanskom moralu.[845] On promišlja da kao što je ćudoređe učinak nekog vremena, tako je moral posljedica općeg razvoja čovječanstva. Nietzscheove su tvrdnje daleko od kršćanstva, poput one da je kršćanstvo stvar srca, a kad se ono u nama utjelovi i postane čuvstvo, tada je čovjek pravi kršćanin. Glavne istine kršćanstva izriču osnovne istine ljudskog srca, one su simboli. Da je Bog postao čovjekom upućuje samo na to da čovjek nema što tražiti svoju sreću u beskonačnom, nego osnovati svoje nebo na zemlji.[846]

Živković u svojim prosudbama ne postupa odmah oštro, već govori kako je riječ o mladom čovjeku, ali neobično nadarenom, ozbiljnom i gotovo sazrelom. No unatoč tome Nietzscheove se misli ne mogu držati nehotičnom zabludom, nego su one izljev pomalo stvarnog uvjerenja. Kriva slika o Bogu i sarkazam koji je on imao prema kr-

---

843 NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Friedrich Nietzsche kao protivnik kršćanskoga morala* (rukopis), 2.

844 *Isto*, 3.

845 Usp. *isto*, 12.

846 Usp. *isto*, 14; Friedrich NIETZSCHE, *Volja za moć*, 86–87.

šćanstvu inicirani su protestantizmom, koji ne pozna dubljega vjerskog života, a Luther je sav kršćanski život sveo na dvije postavke: samo čitanje Svetoga pisma i pouzdanje u Božju milost, po kojoj će svatko dobiti oproštenje grijeha i bez dobrih djela. „Nietzsche nije tražio istine, nego poslušnost i vjeru u svoje postavke. Nije kritizirao s namjerom da utvrdi neku filozofsku ili povijesnu misao, nego da omalovaži tuđe mišljenje, a za račun vlastitih filozofskih konstrukcija."[847] Kod mladog čovjeka, kaže Živković, „u kritičnim godinama njegova vjersko-moralnog života na prvom mjestu odlučni su psihološki, a na drugom mjestu znanstveni razlozi. Mladog čovjek mora privući Krist i život s Njim po Euharistiji, da ga taj isti Krist uzmogne zaustaviti, kad se Njegov lik stane kolebati kao živa istina. Ako nema jakog uvjerenja o Kristu-Bogu, kako ga vjerojatno nije Nietzsche imao, unatoč vjeri okoline u kojoj je živio, mladi će čovjek popustiti i od poklonika lako se okrenuti u protivnika."[848]

4.2. Na krivoj strani

Čovjek koji nije dobro filozofski spreman teško će se snaći u čitanju Nietzscheovih djela, navodi Živković. Na Nietzscheovu filozofsku misao posebno je utjecao Schopenhauer, kod kojega se učestalo govorilo o nijekanju, odricanju i rezignaciji, pa nas ne treba ni iznenaditi njegova udaljenost od kršćanstva. Nietzsche je bio njime toliko zaokupljen da je i svojim ukućanima pisao kako je slabe vrijednosti njihovo kršćanstvo jer je sladunjavo i razvodnjeno.[849]

Mladost Nietzscheu može biti isprika za prvi dojam, za njegovu nekritičnost, ali ga to ne opravdava zašto u kasnijim godinama nije nastojao kritički proniknuti duh Kristova nauka, tvrdi Živković. Nietzscheu je nedostajalo ispravno tumačenje Schopenhauerove filozofije, u mnoštvu neodređenih i nerazjašnjenih pojmova, pogrešno postavljenih polaznih točaka, a posebno u pretpostavci da nema Boga ni metafizičkog svijeta. On je prema vlastitoj volji birao ono što mu se svidjelo te je tako stvarao sliku o svijetu i životu samovoljno kao i pod utjecajem Schopenhauerove misli, koja može biti zabavna i zanimljiva, no ona ne odgovara ljudskoj naravi, a još manje znanstvenom pogledu na svijet. Ono što je bilo najsudbonosnije iz Schopehauerove filozofije za Nietzschea nije panteizam, nego posvemašnji ateizam, koji je Nietzschea uspio uvjeriti kako ne postoji nikakav transcendentni uzrok svijeta i svemira, nego čovjek sam sebi stvara Boga, a sam čovjek nije ništa drugo nego prolazna pojava kao i sve ostale pojave u svijetu.[850]

---

[847] NAZ Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, 15.

[848] *Isto*, 18.

[849] Usp. *isto*, 29–30.

[850] Usp. *isto*, 36.

U konačnici, iako je Schopenhauer bio uzor i životni učitelj Nietzscheu, ipak se razilaze u jednome. Dok Schopenhauer naučava kao ideal volju za prevladavanjem svijeta i života, Nietzsche se oduševljava voljom koja potvrđuje život i u njemu se pobjedonosno snalazi. Tako Nietzsche tvrdi, kaže Živković, da kad bi se preuzelo to Schopenhauerovo prevladavanje svijeta, da bismo time u životu samo još više otežali pojedincu da što sigurnije dođe do spoznaja o nevrijednosti života. Prema tome to je besmislena etika i pogibeljna posljedica jedne znanosti o smislu i zadaći ljudskoga života.[851]

4.3. Nietzscheov relativizam i subjektivizam

Kada prelazi na pojedinosti ljudskoga moralnog djelovanja, održivost moralnih pojmova Nietzsche tumači na relativistički način, tvrdi Živković. Tako nekim pojmovima daje neispravno značenje, a cijeli je niz pojmova koji su kao moralni usađeni kod svih ljudi, svih vremena i kontinenata. „Otkud tim pojmovima stalnost i nepromjenjivost? Zar je Nietzsche relevantan tumač kad kaže da je značenje moralnih pojmova uvijek određivano prema shvaćanju klase koja vlada narodom? Zar se smije reći da je samilost ili suosjećanje bolest, a dobrota san okorjelih utopista? Zar je znanstveno tvrditi da ljudi istinu govore samo iz udobnosti, jer im je navodno teško izmišljati odgovore kojima bi zavarali onoga tko ih nešto pita? Nije li svojstvo cinika da se ruga tuđoj smrti za obranu čistoće kao kreposti, vjere kao izraza štovanja Boga, a progonstva i muke kao dokaza ljubavi?”[852]

Unatoč svim pitanjima koja Živković postavlja, Nietzsche tvrdi da nema ni grijeha ni kreposti. I doista ako vjerujemo da nema Boga, tada nema ni grijeha protiv Boga, a isto tako nema ni kreposti kao svjesnog vršenja dobrih djela Bogu za ljubav, tvrdi Živković. Budući da Nietzsche ne priznaje postojanje Boga ni vječnoga Božjeg zakona, kao vrhovnog mjerila za pojmove dobra i zla, kako se može uopće s njim raspravljati o moralnim pojmovima?, pita se Živković?[853]

Nije istina, kako tvrdi Nietzsche, da nema vrsne razlike između dobrih i zlih ljudskih čina, nego da postoji samo stupnjevita razlika i da su u biti svi ljudski čini dobri. Istina je, kaže Živković, da je „savjest mjerilo za subjektivnu ćudorednost, ali nije istina da nema objektivne razlike između dobrih i zlih čina. Tu je razlika i više nego očita, jer osveta i mržnja su po sebi zli čini, a ljubav i milosrđe su dobri čini.” Tako zaključuje da „Nietzsche nije nikakvu novu znanost izmislio kad je tvrdio da je sve zbivanje nužno, jer je takva kriva nauka bila već poznata kod Grka. A da je sve nužno nije dosta tvrditi, nego to treba i dokazati.”[854]

---

[851] Usp. *isto*, 37.

[852] *Isto*, 43.

[853] Usp. *isto*, 44.

[854] *Isto*, 45.

4.3.1. Kritika Nietzscheova „nadčovjeka"

Nietzscheova sljedeća kritika morala upravljena je na ljudsku misao o životu „onkraj groba".[855] S takvim se uvjerenjem treba u svijest svakoga pojedinoga čovjeka dovesti pojam odgovornosti pred budućnošću. Ljudski je život na zemlji prema tome ovisan o budućnosti. Ako je tome tako, prema Nietzscheu, takav moral onda može biti kriv da se nikada neće razviti onaj viši tip čovjeka, kako ga je on zamislio, „nadčovjek" u punini snage, sjaja i suverene moći.[856]

Živković tvrdi kako nasuprot tomu Nietzscheovu poimanju „nadčovjeka" stoji suprotno metafizičko stajalište s pojmom Boga Stvoritelja. Prema tome, njegova je misao unaprijed osuđena na propast ako se održi kršćanski pojam morala, koji je sav utemeljen na ideji Boga. Kršćanski moral ne poznaje razlike između jakih i slabih, zdravih i bolesnih ljudi, između ljudi i nadljudi, nego na svakoga normalnog čovjeka primjenjuje jedno i jednako opće moralno mjerilo po kojem se razlikuju dobri i loši čini. Prema tome, sve Nietzscheove konstrukcije o „višem tipu čovjeka" i „nadčovjeku" ostaju bez ikakve vrijednosti. Jer on ne istražuje i ne dokazuje, nego se ruga i čitav problem kršćanskog morala svrstava pod komediju. Živković zaključuje da se Nietzsche pokušao spasiti idejom o „nadčovjeku", a u biti je ta misao bila samo odraz naravne težnje ljudske duše za Bogom.[857] Nietzscheovo moralno naučavanje ne predstavlja načela i propise u ćudorednom pogledu, već je ono znanost o vrijednostima po kojem nema dobrog i lošeg čina, nego se ocjenjuje po mjerilu kao vrijedan ili nevrijedan. Temeljni nagon mu je „volja za moć", a moral naziva „naukom o uljepšavanju života koji se treba ravnati prema idealu koji treba ostvariti, a to je ideal nadčovjeka".[858] „Njegov ideal čovjeka, kakvoga je zamislio, nije u stanju ništa ostvariti, on nema snage jer se smrzava u svojoj ledenoj osamljenosti"[859], zaključuje Živković.

4.3.2. „Tako je govorio Zaratustra" i „Volja za moć"

Budući da je riječ o vrlo iscrpnom rukopisu, koji do najsitnijih pojedinosti razrađuje životni put Friedricha Nietzschea i njegova djela, u nastavku ćemo se pobliže osvrnuti na dio u kojem se nastavlja govor o kritici kršćanskog morala i kritici religije. Govoriti o tome nemoguće je bez osvrtanja na djelo Friedricha Nietzschea *Tako je govorio Zaratustra*, koje je, kako piše Živković, nastalo u razdoblju kada je Nietzsche bio potpuno osa-

---

855 *Isto*, 127.

856 Usp. *isto*.

857 Usp. *isto*, 126–131.

858 *Isto*, 131.

859 *Isto*, 132.

mljen i napušten od svih. Alegorije se u njemu isprepleću sa satirom, pouka s poezijom. Zaratustra predstavlja samog Nietzschea, jer je tu postavio svoj plan i odredio svoj cilj, a to je da smisao života mora postojati, ali da ga sam čovjek može i mora stvoriti. „To je u biti čitav Nietzsche i sav mu je život prošao u traženju toga cilja."[860]

Nietzsche u predgovoru ove knjige nije zaboravio naglasiti: „A kad je Zaratustra ostao sam, reče u svojoj šumi ovako srcu svome: 'Zar je to uopće moguće! U svojoj šumi stari svetac nije ništa o tome čuo da je *bog mrtav*!'"[861] Živković piše kako Nietzsche u svome djelu govori o zmaju, koji je, po njegovu mišljenju, slika za kršćanski pogled na svijet i život i u kojem dolazi do izražaja Božji zakon kojemu se ljudska volja treba pokloniti. Taj će zmaj pokazati pravi smisao života, umjesto dosadašnje nauke o krepostima: „Sva je vrijednost već stvorena, a sva stvorena vrijednost, to sam ja. Doista ne treba da bude više nikakvog 'Ja hoću!' tako je govorio zmaj."[862]

4.4. Pojam „krepost"

Krepost nije ništa drugo nego snaga strasti, prema Nietzscheu: „Jednom si posjedovao strasti i nazvao ih zlima. Ali sad imaš još samo svoje kreposti: one izrastaju iz tvojih strasti. Ali nužno je to zlo, nužna je zavist i nepovjerenje i ogovaranje među tvojim krepostima."[863] Nietzsche o svećenicima piše s prezirom i podrugljivo: „Oni su neprijatelji puni zla: ništa nije osvetljivije od njihove poniznosti. A onaj tko ih napada lako se može uprljati."[864] U pojedinim odsjecima knjige, kaže Živković, Nietzsche piše tako da se vidljivo mogu zapaziti paralelizmi s novozavjetnim tekstovima Svetog pisma. Izvanjski je oblik tako sličan psalamskoj poeziji, a neki su pojmovi preuzeti i izokrenuti, a na nekim mjestima sežu do bogohuljenja.

„Ali ni 'tvrdost', ni 'stvarateljska volja', ni 'nužnost', ni 'pobjede', ni sve te i takve pripovijesti o 'jakosti', o 'nesmiljenosti', o 'novim vrelima' i 'novim krepostima' i slično, nisu Nietzschea dovele do nekog stalnog uvjerenja."[865] Zaključno, tvrdi Živković: Kada se to Nietzscheovo djelo iščita, ono ostavlja dojam čiste lirike. On je „pjesmator", a ne filozof.

No unatoč svemu tome, djelo je pisano najljepšim stilom, koji je tu i tamo u naručju okrutnosti, da sve to ne može izbrisati neugodan dojam što ga ostavlja na čitatelja.[866]

---

860 *Isto*, 133.

861 Friedrich NIETZSCHE, *Tako je govorio Zaratustra*, Zagreb, 1976., 9.

862 NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Friedrich Nietzsche kao protivnik kršćanskoga morala* (rukopis), 24.

863 *Isto*, 32–33.

864 *Isto*, 83.

865 *Isto*, 141.

866 Usp. *isto*, 142.

4.5. Nietzscheov skepticizam

„Moralni je skepticizam nužna posljedica moralnog pozitivizma. Tko je u stanju postaviti stalna moralna načela, ako sam polazi sa stanovišta da je istina relativna iako je čitava filozofska etika skup pravila, kako ih je čovječanstvo sebi složilo u svom razvoju, a prema prilikama i potrebama svoga života, nije li očito da u tom sklopu pravila mora biti i takvih koja se međusobno isključuju?"[867]

Otuda proizlazi i Nietzscheova nesigurnost, koja je još povezana s njegovim temperamentom i neograničenom samosviješću. Pojmovi kršćanskog morala ne samo da su u skladu s ljudskim razumom kad ispravno sudi, nego su u skladu s idejom Boga i religijom koja povezuje ljude s Bogom, kaže Živković.[868] Budući da su najveće vrijednosti sadržane u istinama kršćanskoga morala, njegova je obrana uvijek suvremena, bili oni koji to niječu iz prošlog ili sadašnjeg vremena. Upravo zbog toga moral i jest Nietzscheu zadao najveću brigu. No ono što je on nazivao moralom, nije nikakav moral, tvrdi Živković, već su to smjernice za fizički rast i napredovanje pojedinca i cjeline, s jedne strane, te društveno snalaženje i korisno unaprjeđenje ljudskoga života, s druge strane. Na mjesto starih kršćanskih pojmova o ćudorednosti, Nietzsche postavlja individualnu volju.

4.6. Poimanje religije

U govoru o religiji Nietzsche stavlja čovjeka iznad Boga, tvrdeći da kad čovjek nema Boga, da se izvor religije mora naći u čovjeku. Po Nietzscheovu mišljenju, „religija je ponizila pojam 'čovjeka'; ekstremna je njezina konzekvencija da je sve dobro, veliko, istinito, nadljudsko i podareno tek nekom milošću …".[869] Postojanje Boga znanstveno je dokazana činjenica. Onaj koji to niječe utječe se maštanju i nužno se okreće svim mogućim pretpostavkama ne bi li uspio odgonetnuti pojavu religioznosti među ljudima, tvrdi Živković opovrgavajući Nietzscheove misli.[870] „Čovjek zdrava razuma sudi i zaključuje pa na osnovu svojih sudova o pojavama u svijetu, koje moraju imati svoj uzrok, dolazi po načelu uzročnosti do zaključka o Božjoj opstojnosti. A daljnje mu njegovo umovanje otkriva dužnost pasti na koljena pred svemogućnošću i neizmjernošću toga Bića, koje naziva Bogom. Sve se na tom putu i jedino na tom putu dade skladno istumačiti štogod nam je povijest ljudskog umovanja i djelovanja iznijela o čovjeku

---

[867] *Isto*, 146.

[868] Usp. *isto*.

[869] Friedrich NIETZSCHE, *Volja za moć*, Zagreb, 1988., 77.

[870] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Friedrich Nietzsche kao protivnik kršćanskoga morala* (rukopis), 157–158.

u svijetu"[871], zaključuje Živković. Kršćanstvo je za Nietzschea, citira Živković, „spoj bolesnih elemenata koji se međusobno privlače i traže, ono nije uvjetovano nacionalno ni rasno, ono se obraća na propalice na sve strane, ono nosi u sebi mržnju na sve što je uspjelo i što vlada. Njemu treba simbol što predstavlja prokletstvo svega. Ono se protivi svakom duhovnom pokretu i svakoj filozofiji."[872]

Religija sama po sebi nema ničega zajedničkoga s moralom, tvrdi Nietzsche, čime on, kaže Živković, niječe i obara metafizičke pojmove. Kršćanstvo se odnosi negativno prema životu i nagone drži zlima, jednako kao i prirodu i svaku osjetilnost. Zbog toga propada ne samo prava religija nego i kultura, piše Nietzsche. Iz toga je vidljivo kako Nietzsche kršćansku religiju izruguje i pobija i na prvi pogled jasno je kako to nije kršćanska religija, nego skup besmislenih i ružnih tvrdnji koje nemaju nikakve veze s Kristovom religijom. Stoga je dosta navesti te Nietzscheove tvrdnje da bismo svakoga uvjerili kako su one izraz slijepe mržnje, a nikakvoga filozofskog istraživanje, tvrdi Živković.[873] A naše je kršćanstvo najdivnija pojava u povijesti ljudskoga roda i po njemu je čovjek spoznao zašto živi, kome ide i što ga čeka nakon ovoga zemaljskog života. Živković ne zaboravlja spomenuti ni to da ima i tamnih sjena u kršćanstvu, no to ide na račun ljudi koji su kršćani po krštenju i odgoju, ali nekršćani po svom djelovanju.[874]

4.7. „Volja za moć"

Kao što je svoje negativno mišljenje o svećenicima izrazio u djelu *Tako je govorio Zaratustra*, jednako čini i u djelu *Volja za moć* te piše kako su „svećenici glumci bilo čega nadljudskoga, čemu oni imaju dati osjetilnu jasnoću, bilo ideala, bilo bogova, bilo spasitelja: u tome nalaze svoji poziv, za to posjeduju svoje instinkte…".[875] Takvim stavom Nietzsche kršćansku religiju izvrgava ruglu i pobijanju. U svome djelu *Volja za moć*

---

[871] *Isto*, 158.

[872] Friedrich NIETZSCHE, *Volja za moć*, 84–84; NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, 159.

[873] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Friedrich Nietzsche kao protivnik kršćanskoga morala* (rukopis), 159.

[874] Od samoga svojeg postanka čovjek je pozvan na razgovor s Bogom. On, naime, postoji samo zato što ga je Bog iz ljubavi stvorio i što ga uvijek iz ljubavi uzdržava. Samo ako tu ljubav čovjek priznaje, tada živi potpuno u skladu s istinom. No, unatoč toj tvrdnji, postojali su uvijek i postoje i danas oni koji ne uviđaju tu najdublju povezanost s Bogom, ili je pak izričito odbacuju. Oni koji svojevoljno nastoje udaljiti Boga od svojega srca i izbjeći religiozna pitanja, jer ne slijede glas vlastite savjesti, nisu, dakako, bez krivnje. Neku odgovornost za to često snose i sami vjernici jer nisu dosljedni u onome što ih Crkva uči. Usp. DOKUMENTI DRUGOGA VATIKANSKOG KONCILA, Pastoralna konstitucija o Crkvi u suvremenom svijetu, *Gaudium et spes*, 19, Zagreb, 2008., 675–677; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Friedrich Nietzsche kao protivnik kršćanskoga morala* (rukopis), 159–160.

[875] Friedrich NIETZSCHE, *Volja za moć*, 77.

on pod pojmom 'moral' „podrazumijeva sustav vrednovanja koji je u dodiru sa životnim uvjetima nekog bića. On je plod po kojemu prepoznaje tlo na kojem je niknuo."[876]

Ponovno Nietzsche progovara o pojmovima dobra i zla, gdje, po njegovu mišljenju, postoji samo 'tumač' moralnih zbivanja. Drugim riječima: tko svome zlodjelu dadne društveno ili individualno opravdan cilj, radi dobro. „Moja nakana je u svem zbivanju pokazati apsolutnu homogenost, a primjenu moralnog razlikovanja samo kao uvjetovanu perspektivom; pokazati kako je sve što se kao moralno hvali u biti jednako svemu nemoralnome te je, kao i svaki razvoj morala, samo omogućeno nemoralnim sredstvima i u nemoralne svrhe…"[877] Na taj način očito je da nema objektivne razlike između dobrih i zlih djela. Nitko ne može prihvatiti navedenu Nietzscheovu tvrdnju kako je sve što se hvali kao moralno u biti jednako onomu što je nemoralno, te da je postalo moguće pomoću nemoralnih sredstava i za nemoralne svrhe i obratno. U svemu tome Živković vidi samo igru riječi oko Nietzscheove neodržive tvrdnje da nema razlike između dobra i zla.[878]

U općim moralnim temama, bilo da je riječ o slobodnoj volji čovjekovoj, o savjesti, o ljubavi prema bližnjemu, odgovornosti i dobroti uopće, Nietzsche nastoji dokazati da su svi ti pojmovi u opreci s ljudskim životom, da su lažni i opasni jer čovjeku dočaravaju postojanje drugoga svijeta.[879] Na temelju svega rečenoga, pita se prof. Živković, što uopće možemo očekivati od Nietzschea da nam kaže o kreposti, koja za njega nije drugo doli pretvaranje, zato što misli da se krepostan čovjek odriče moći i gubi volju za moć.[880]

Zaključno možemo konstatirati da je poanta Nietzscheova razmišljanja u tome da je za njega čovjek središte svega, a ne neko nepoznato i apsolutno biće. Sve je drugo drskost i glupost. Ni onda kad naiđe na trag istini, on je ne želi priznati, već namjerno ostaje u tami. Tako svi njegovi nasrtaji i napadi na kršćanski moral u biti su nepriznavanje da čovjek ima svoj životni cilj i određenje. Prema Živkoviću mišljenju, Nietzsche nije pravi filozof, jer zaobilazi odgovore na pitanja: Otkuda svijet i život te kakvu svrhu ima ljudski život? Zašto čovjek trpi, zašto se nada, što ga čeka nakon smrti? Kakav je to filozof koji ne promišlja odgovore na ta pitanja? U prilog Živkovićevu razmišljanju ide i kritika Nietzschea od filozofa i obraćenika Vladimira Solovjeva, koju Živković ističe u rukopisu. Solovjev tako zanimljivo tvrdi za Nietzschea kako su „ljepota, veličina i sila trojstvo, koje je pronašao kako bi njime zamijenio kršćansko Trojstvo".[881]

---

[876] *Isto*, 134.

[877] *Isto*, 140.

[878] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Friedrich Nietzsche kao protivnik kršćanskoga morala* (rukopis), 164.

[879] Usp. Friedrich NIETZSCHE, *Volja za moć*, 163–198.

[880] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Friedrich Nietzsche kao protivnik kršćanskoga morala* (rukopis),164; Friedrich NIETZSCHE, *Volja za moć*, 155.

[881] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, 273.

Sila nemoćna pred smrću, zar je to doista sila, kao i veličina i ljepota? Nietzsche je bio oduševljeni „propovjednik tijela, sebe i smisla zemlje. Antikrist Nietzsche, kako ga naziva Solovjev, nije vidio da su prava snaga, veličina i ljepota nerazdružive od Neograničenoga Dobra, jer one mogu doći do smrtnih bića samo putem Neograničenoga Dobra. On nije opazio da Evanđelje nije glasnik smrti ili žalosti, nego poruka pravoga spasa, veselja i svjetla. Kršćanstvo nije neprijatelj ni ljepote ni snage. Ono samo neće priznati dostatnom snagu nemoćnika koji ide prema smrti, ili ljepotu tijela koje će istrunuti."[882]

Nietzsche najprije tvrdi: Boga nema i ne treba se truditi da se dokaže njegovo postojanje, međutim Živković na to kaže kako sve od 19. stoljeća postoje znanstvenici i dokazi koji priznaju Božje postojanje. Stoga ta Nietzscheova postavka nije dokaz dubokog razmišljanja, nego površnog prihvaćanja tuđih mišljenja. Nema razlike između fizičkog i metafizičkog svijeta, prema Nietzscheu, no on tu tvrdnju nije nikako obrazložio unutar svojih djela. Stoga ona dobro dolazi onomu tko lakoumno zatvara oči pred činjenicom da osim fizičkoga svijeta postoji i metafizički. Nietzsche nadalje tvrdi kako nema odgovornosti jer nema slobodne volje, kao da i razlikovanje između dobra i zla počiva na zabludi, o čemu smo već govorili. [883]

Ono što Nietzsche naziva moralom i moralnim zakonom nisu nikakvi zakoni ni moralni propisi, već su to više ili manje izvodi i zaključci pojedinih filozofa, zaključuje Živković. Nipošto nije istina da je dobro sve što bilo tko čini te da se može odobriti zlo djelo zbog vlastitog užitka. Najmanje je istina da nema vrsne razlike između dobrih i zlih čina, nego da postoji samo stupnjevita razlika, a da su svi ljudski čini dobri. Ta je razlika i odveć očita jer su mržnja i osveta po sebi zli čini, a ljubav i milosrđe dobri, piše Živković.

I na kraju: da je Nietzsche izvršio dublju psihološku analizu o Božjem postojanju, njegov bi rezultat bio drukčiji. Svestrana psihološka analiza ljudske duše i pojava objektivnog u njoj, onoga koji istražuje dovest će do Boga. O tome postoje i klasična svjedočanstva od Augustina do Pavla.[884] Zabluda je uvijek nedovoljno spoznanje i nije zabluda sve što netko tvrdi kad naučava krivi nauk. Nije sve krivo, ali je kriv osnovni temelj ili izvedeni zaključak. Istina je, nastavlja Živković, najslađi med spoznanja a najveći vrhunac mudrost. No oni koji sebe proglašavaju bogovima teško dolaze do tog vrhunca, jer svi oni koji su okusili med te transcendentne spoznaje skrušeno su i smjerno pali ničice pred pojmom Boga i njegova svjetla, poput Augustina i Tome Akvinskoga. Za Nietzschea su

---

[882] *Isto*, 273–274.

[883] Kako ne bi zbunjivalo onoga tko čita bilješke, navodim ovdje kako se ovaj citat nalazi na početnim stranicama rukopisa, no nakon što se rukopis u cijelosti pročita, slobodno se može vratiti na početak. Kako vidimo, doista se već tu nalaze glavni naglasci onoga o čemu Nietzsche u svojim djelima raspravlja pa stoga to ujedno može biti i zaključni dio. Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Friedrich Nietzsche kao protivnik kršćanskoga morala* (rukopis), 39–51.

[884] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, 51.

metafizički pojmovi sredstva za uspavljivanje. Oni umiruju čovjeka te u njemu stvaraju raspoloženje mirnog prosuđivanja i vjerovanja u stečeno znanje.[885]

5. ZAKLJUČNI OSVRT

Andrija Živković bio je izuzetno napredan teolog moralist u kontekstu svoga vremena. Njegova izvrsnost posebno je došla do izražaja pri revidiranju prvog sveska *Katoličkog moralnog bogoslovlja*, naslovljenog *Osnovno moralno bogoslovlje* čije je tiskano izdanje objelodanjeno 1938., a rukopis nastaje samo deset godina kasnije. U teološkoj misli Živković ostaje „zarobljen" u okvirima tradicionalne teološke misli vremena u kojem je živio i djelovao. No unatoč tome nije bio u razmišljanjima statičan već je išao naprijed svojim putem, a što nam je i očito razvidno iz činjenice da mu nikada nije ponestajalo primjera za život, koje je nerijetko unosio u korpus svojih djela čime je ujedno i naglašena njegova pastoralna dimenzija.

Iako vjerni sljedbenik tomističke tradicije Živković se oslanjao i na izvornu misao drugih crkvenih otaca i teologa moralista koji su posebno bili aktualni u vremenu kada je on živio i djelovao. Budući da je ondašnje vrijeme bilo obilježeno govorom o moralu bez Boga, misli kršćanskih velikana (Augustina, Alberta Velikog, sv. Tome Akvinskog…) potpuno su bile bačene u sjenu, a ondašnji je tisak u čovjeku ubijao sram te ga zanosio lažnim ponosom, i sve to bila mu je motivacija da posegne za mislima velikih umova u crkvenoj tradiciji. Prilikom sastavljanja rukopisa *Osnovnoga moralnog bogoslovlja* Živković je nastojao prihvatiti sve kritike koje su došle od relevantnih teologa njegova vremena na objavljeno tiskano izdanje iz 1938. Jedna od kritika na knjigu (1938.) bila je i ta da je Živkoviću zatajio nacionalni estetski osjećaj za jezik, stoga je u rukopisu (1948.) veliki trud i brigu posvetio upotrebi što točnije hrvatske terminologije, s obzirom na terminologiju korištenu u knjizi iz 1938. U svome naučavanju Živković nesumnjivo ostaje u okvirima kazuističkog morala svoga vremena, ali to ne znači da se djelomično nije odmicao od njega u svome nauku. U rukopisu on sustavno produbljuje teološku misao koju primjenjuje na praktični život kršćanina, koristeći se pri tome svim suvremenijim autorima njegova vremena. U tom smislu, u rukopisu više dolazi do izražaja govor o kreposnom kršćanskom životu, dok je u knjizi bio više istaknut moral dužnosti. Naime, krepost nije samo uska staza u ljudskome životu, kako je bilo u knjizi promatrano, nego je životna snaga i okrjepa.

Ono što nam ukazuje određeni razvoj Živkovićeve teološke misli u rukopisu s obzirom na knjigu je činjenica da osim što upotpunjuje tekst, on sadržajno mijenja i raspored nekih tematskih jedinica te tako tekst o savjesti sada dolazi prije govora o zakonima. Za Živković savjest nije više puka primjena moralnog znanja na pojedinačnu situaciju po

---

[885] Usp. *isto*.

načelu dužnosti koje proizlazi iz snage Božjeg autoriteta, kako je to bilo u knjizi (1938.), već je ona razborita prosudba koja ovisi o kreposti razboritosti. Razvidno je stoga kako je Živković u rukopisu načinio velik odmak od knjige jer u knjizi uopće nema ni spomena o tome da je savjest svijest, znanje o vlastitim doživljajima, samosvijest o samome sebi. U knjizi Živković samo navodi da postoji sud o činu, ali ne i to da se savjest javlja s obzirom na psihološki moment u osobi kao neki nutarnji glasnik koji svjedoči čovjeku o njegovim djelima.

Možemo reći kako Živković u rukopisu dublje ponire u ljudsku osobu te time radi izvjestan odmak od čisto objektivnog promatranja i ide k jednom više unutarnjem promatranju onoga što se odvija u dubini čovjeka. No, unatoč odmaku koji je zamjetan u rukopisu, Živković ipak ostaje u granicama kazuističkog morala. Iako u rukopisu obvezatna snaga savjesti ne proizlazi iz autoriteta vanjskog zakona nego iz čovjekove razumne naravi i njegove participacije na vječnom Božjem zakonu, ona za Živkovića ipak ostaje sud odnosno primjena znanja ne neki pojedini čin. Živković kada govori o slobodi i ljudskom djelovanju polazi od tvrdnje kako se čovjek u svome djelovanju bitno razlikuje od nerazumne životinje. Budući je čovjek razumno biće on razmišlja o tome što bi poduzeo u životu, nada se uspjehu ili neuspjehu, oprezno izbjegava neugodnosti, u konačnici slobodno se odlučuje na izvršenje konkretnog djela. Pravi ljudski čin podrazumijeva stoga da čovjek zna što hoće u životu i da to radi slobodno i svjesno (*actus humanus*). No, čovjek ne samo da je gospodar djela nego i načina kako ga izvodi (*quo ad modum*). Sloboda je upravo ona koja čovjeku omogućuje izvesti ili ne izvesti određeni čin, jer samo tada i dolazi do izražaja sloboda volje u konkretnom slučaju. Ljudskim se činom s obzirom na potonje može nazvati samo slobodno-voljan čin, kojega čovjek (ne)može i (ne)želi izvesti, ovisno o volji.

Volja nalaže čine, ona ih potiče i pokreće na djelo, a time ujedno pokreće i druge duševne i tjelesne moći. Ona po prirodi nužno teži za konačnom srećom i dobrom uopće, jer u izboru stvarnoga dobra ona radi samostalno i neovisno. Osim pojmova 'općenito dobro' i 'dobra uopće' te pojma 'konačna svrha', volju privlači i sve ono što je po sebi povezano s prirodom ljudskoga bića: život, zdravlje, istina, jer sve je to po sebi u skladu s ljudskom naravi. Stoga je pitanje o slobodnom vršenju ljudskih čina, kaže Živković, osnovno pitanje moralne teologije, jer nema li čovjek slobode, tada nema ni svoje čine, a nema li odgovornosti, nema ni grijeha ali ni zasluge. Na tom tragu, i Živković se trudi sustavno produbiti teološku misao primjenjujući je na praktični život kršćanina, koristeći se pri tome suvremenim autorima svoga vremena, osobito Mausbacha. Na taj način, više dolazi do izražaja govor o kreposnom kršćanskom životu u rukopisu, dok je u knjizi bio na prvome mjestu moral dužnosti. Krepost nije samo uska staza u ljudskome životu, kako je bilo u knjizi promatrano, nego je životna snaga i okrjepa. Drugim riječima, dok u prvom izdanju slijedi noldinovski koncept i više naglašava poslušnost autoritetu i moral dužnosti, u rukopisu, pozivajući se na nauk sv. Tome i savjesti kao kreposti razboritosti,

Živković nastoji prikazati moral koji više odgovara mentalitetu suvremenog čovjeka, tj. koji želi razumjeti razloge zašto nešto čini i da to onda čini iz osobnog uvjerenja u čemu razumska spoznaja ima presudnu ulogu. Ipak, uz svo nastojanje, Živković ostaje u okvirima kazuističkog morala i moralnih sustava, osobito probabilizma. Radi objektivnijeg pristupa Živkovićevoj teološkoj misli na pojedinim mjestima pozivali smo se na misao Bernharda Häringa, pri čemu ističemo činjenicu kako nije moguće teme fundamentalnog morala kako ih Živković izlaže komparirati sa onim što o istome govori Häring, iako su djela nastajala u istom vremenskom periodu. Živković ostaje na objektivnoj razini promatranja spomenutoga, dok Häring u svome djelu *Kristov Zakon sv I.*, naglašava personalističku dimenziju u nasljedovanju osobe Isusa Krista. Takvo poimanje kod Živkovića ne nalazimo, već on u rukopisu ublažava kazuistički govor za razliku od knjige i unosi osobniji pristup odabranim temama.

Osim rukopisa iz fundamentalnog morala *Osnovno moralno bogoslovlje* (1948.) u ovom poglavlju spominjemo i još dva vrijedna Živkovićeva rukopisa: *Friedrich Nietzsche kao protivnik kršćanskog morala* i *Razgovori o vjeri i nevjeri*. *Suvremena razmatranja*, koji nam otkrivaju nove karakteristike autorove osobnosti. Budući da je Živkoviću podlozi njegovih promišljanja filozofija bila temelj, proučavao je misao filozofskih umova, te utvrđuje činjenicu da nam je povijest sačuvala svjedočanstva što ih poganstvo pruža kao dokaz siromaštva u vjerskom pogledu. Kršćanstvo je unijelo u kulturu i društvo posebne vrijednosti, što se prvo moglo uočiti na blagoslovu obiteljskoga života. Kršćanska kultura za naš hrvatski katolički narod, podrazumijevajući pritom katoličku kulturu, sadržana je u svojim osnovnim smjernicama u katoličkoj religiji, naglašava Živković.

Pitanje vjere i nevjere, koje je uvijek aktualno, i u prošlosti i danas, pomalo nas usmjerava na ondašnje Živkovićevo vrijeme i društvo. Pritom on posebno ističe duh intelektualnih krugova, koji uglavnom žive u velikim gradskim središtima, i kod njih zamjećuje propadanje vjerskih vrednota. Problem vidi u tome što moderna znanost želi imati posljednju riječ kad je riječ o istini, ali isto tako, s obzirom na okolnosti, ne smijemo podcijeniti važnost inteligencije i njezina značenja za društvo, već moramo na tom polju raditi te i onima koji su naoko daleko od Crkve prići na poseban način. Živković naglašava kako ne smijemo zaboraviti da je, unatoč svemu, inteligencija u narodu prvi čimbenik kulturnoga života. Ona stvara, proizvodi, sije, ali i razara. Živković je na srcu uvijek imao hrvatski narod i Crkvu. Zbog toga je i napisao sveske moralne teologije na materinjem jeziku kako bi pridonio što jasnijem razumijevanju teološke misli iz područja morala, te je time pomogao i svojoj subraći svećenicima u njihovu propovijedanju i poučavanju naroda. Živković je bio čovjek riječi i pera i nije posustajao na tom svom putu sve dok ga bolest nije shrvala i time mu onemogućila nastavak njegova znanstvenog rada.

Treće poglavlje

ANDRIJA ŽIVKOVIĆ KAO KRITIČAR DRUŠTVA ILI SOCIJALNI ETIČAR

UVOD

U ovom poglavlju doktorskog rada svoju ćemo pozornost posvetiti Andriji Živkoviću kao kritičaru društva ili socijalnom etičaru. Na prvome mjestu vidjet ćemo što je Živković podrazumijevao pod „socijalnim pitanjem" svoga vremena te što je za njega u tom kontekstu bio socijalni nauk Crkve. Svoja razmišljanja u daljnjem tekstu usmjerit ćemo na Živkovićevo djelovanje govoreći pritom o političkom pitanju njegova vremena te ćemo u tom kontekstu izložiti i odnos Crkve i države, a potom ćemo govoriti o ideologijama s obzirom na gospodarski sustav kao i viziji kršćanina u svijetu te o socijalnim krepostima.

Ako se osvrnemo na sam naslov ovoga poglavlja, možemo odmah uočiti da je on postavljen kao pitanje. No budući da se naš govor ovdje izričito temelji na nekoliko izvornih rukopisa koje je Živković napisao za života, a nakon smrti ostavio u svojoj bogatoj rukopisnoj ostavštini, sigurno ćemo dobiti uvid i na jedno i na drugo, iako ne u potpunosti barem ćemo djelomično uvidjeti zašto kritičar društva, a opet s druge strane zašto socijalni etičar. Rukopisi o kojima će biti riječi u ovom poglavlju jesu sljedeći: *Katolička društvena nauka*, *Razmatranja o etici i moralu*, *Naši putevi*, *K historiji Katoličkoga pokreta u hrvatskim zemljama*.

Andrija Živković puno je pisao o socijalnim temama ondašnjeg društva i vremena, a kako bismo što vjerodostojnije o tome progovorili, istaknut ćemo prije svega njegov rukopis *Katolička društvena nauka*, koji je ujedno i najrelevantniji pokazatelj razvoja socijalne misli. Nikako ne smijemo smetnuti s uma kako se u Živkovićevim djelima jasno vidi utjecaj službenih crkvenih dokumenata, posebno enciklikâ *Rerum novarum* pape Leona XIII. i *Quadragesimo anno* pape Pija XI., koje su utjecale na razvoj njegove katoličke socijalne misli, a što je jasno prepoznatljivo i što ovdje ponajprije želimo osvijetliti. Ne smijemo smetnuti s uma kada je riječ o socijalnim enciklikama da je Živković uvelike pridonio ondašnjem društvu u napredovanju u znanosti prijevodima enciklika na materinji hrvatski jezik. Budući da ćemo svoje izlaganje temeljiti na promišljanjima o Andriji Živkoviću kao socijalnom etičaru, nije lako sažeti u nekoliko redaka vrijeme u kojem je Živković djelovao i živio.

Razdoblje druge polovine 19. i prve polovine 20. stoljeća bilo je vrlo turbulentno za narod Božji i Katoličku Crkvu, koju se uz sve prividne povlastice sputavalo u njezinu djelovanju. Svojim interdisciplinarnim načinom promišljanja Andrija Živković obilježio je teološko-crkveni i društveni život u Hrvatskoj u tom razdoblju, a što i kanimo djelomično prikazati preko njegovih zapisanih misli koje su nam ostale sačuvane do današnjih dana.

Možemo reći kako je to vrijeme kada dolazi do raspada Austro-Ugarske Monarhije te ujedinjenja Hrvata, Slovenaca i Srba iz austro-ugarskih zemalja sa Srbijom i Crnom Gorom u jednu zajedničku državu – Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. U toj državi, a što je očito i iz mnogih povijesnih zapisa, nije bilo prave vjerske slobode niti ravnopravnosti, jer se javno napadalo vjerski nauk i crkvenu hijerarhiju.[886] Navedene činjenice svakako trebamo imati na umu kad iščitavamo rukopise Andrije Živkovića. Živjeti u vremenu tolikih društvenih i političkih previranja nije bilo lako, a još teže bilo je uspjeti i nešto od napisanoga objaviti. Sam Živković zapisao je na pojedinim rukopisima kako ih vlasti nisu htjele objaviti te kako je potrebno čekati neka bolja vremena. No kako ne bismo u uvodnim mislima otišli predaleko od teme s obzirom na povijesni kontekst, vratit ćemo se Živkoviću i njegovu viđenju i analizi društva njegova vremena.

1. ANDRIJA ŽIVKOVIĆ I „SOCIJALNO PITANJE"

Promatrajući društvo i život oko sebe Živković piše kako „ne smijemo dopustiti da se promjene našega vremena zbivaju bez nas, kao da nas se ne tiču. Baš s toga što se nas tiču moramo zahvatiti u zbivanje. Ideje Evanđelja moramo zasađivati u srca ljudi svoga vremena. Da imamo uspjeha moramo razumjeti te ljude našega vremena. Valja biti upućen s jedne strane, što misle ti ljudi o pitanjima: obitelji, braka, zvanja, društva, narodnosti, vjere, svećeničkog i redovničkog staleža, plaće, privatne imovine i drugo, a s druge strane, što je crkveno stajalište u tim pitanjima. Dakle, treba studirati i upoznavati sve što može služiti za apostolsko djelovanje!"[887] Potonje navedene misli bile su glavna nit vodilja Živkoviću pri pisanju o društvenoj problematici njegova vremena.

Prisjećajući se duhovnika i profesora đakovačkog bogoslovskog sjemeništa pokojnog Grgura Galovića citira njegove misli iz članka „Sociologija i svećeničko djelovanje" u kojem se prof. Galović osvrće na svećenstvo u Francuskoj u godini 1911. gdje kaže: „Četrdeset tisuća svećenika u Francuskoj ima, pa ipak je vjera oslabila! To je misterij! Ne

---

[886] Više o svim povijesnim događanjima u hrvatskoj povijesti prvih desetljeća 20. stoljeća možemo opširno i detaljno čitati u djelu: Zlatko MATIJEVIĆ, *U sjeni dvaju orlova. Prilozi crkveno-nacionalnoj povijesti Hrvata u prvim desetljećima 20. stoljeća*, Zagreb, 2005.

[887] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, „Mjesto prdgovora", *Katolička društvena nauka* (rukopis), Zagreb, 1954., IV.

leži krivnja zbog nazatka vjere u Francuskoj na moralnim pogreškama francuskoga klera, nego u njegovoj bezbrižnosti za socijalni život XIX. stoljeća. Kler je ostao u sakristiji, kako su željeli njegovi protivnici."[888]

Budući da je vrijeme Živkovićeva rada i djelovanja bilo obilježeno različitim ideologijama pa tako i komunizmom koji je svojim metodama provodio progon kršćanske religije, navodi kako je „za suvremenu sociologiju svakako i ta društvena pojava predmet studija. Ali i ozbiljna pouka za budućnost svih naroda i narodnih skupina koje su svojom djelatnom suradnjom pomagale i još danas pomažu zatirati kršćansku, a napose katoličku religiju."[889]

Iz pojava međusobnog ljudskog djelovanja izvodimo pojam ljudskoga društva, a odatle proizlaze; društveno djelovanje, zbivanje, odnosi, stanje i gibanje. Živković kaže da „ono što izražava pojam ljudskoga društva jest trajni zajednički život svjesno vezan zajednicom cilja. Radi toga je ljudsko društvo moralni organizam koje mu bolje pristaje naziv zajednica *Gemeinschaft* nego društvo *Gesellschaft*."[890] Društvo je oduvijek bilo predmetom kako povijesnih znanosti tako i kulturne povijesti čovječanstva. Međutim, Živkovićevo vrijeme za razliku od prošlih vremena polako je uništavalo oblike društvenoga života. Nama je sasvim jasno i razumljivo da je čovjek društveno biće te da svako njegovo ponašanje ima biljeg društvenog ponašanja. Povijest, kultura, civilizacija sve su produkti grupnog ponašanja, a ne ponašanja pojedinca.

U Živkovićevom vremenu „kod mnogih je prevladavala misao da Bog nije središnja os, oko koje se sve okreće, niti vrhovni upravitelj ljudskoga života, nego da je to čovjek. Svijet se i život ne ravna po Promislu Božjem, vele filozofi tog novog vijeka, nego po odredbama i smjernicama ljudskog uma. Novi se vijek vratio na staru grčku krilaticu da je čovjek mjerilo svih stvari. Čak ne samo mjerilo nego i stvaralac i upravitelj. Pa otkako je čovjek stao upravljati svijetom i životom mnogo se toga okrenulo u zlo. Zlo je u novije vrijeme došlo do takvih razmjera u društvenom životu, da im se valjalo ozbiljno pobrinuti kako će mu doskočiti. Otud je nastala potreba jedne nove samostojne znanosti: nazvali su je 'društvena znanost' (sociologija)."[891]

„Uz pretpostavku da je čovjek osoba i ujedno društveno biće, a društvo jedan socijalno-moralni organizam, pokazuje da su za ispravno poimanje društvenoga poretka od osnovne važnosti: a) prirodni moralni zakon i na njemu osnovani moralni i pravni red u svijetu, b) pozitivni Božji zakon i iz njega izvedeni pozitivni ljudski i crkveni zakoni kako se očituju i ostvaruju u ljudskom životu. Bez nesmetanog skladnog razvoja svih snaga

---

[888] *Isto*, V.

[889] *Isto*, VI.

[890] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Katolička društvena nauka* (rukopis), 1.

[891] *Isto*.

u cilju dvaju prethodno navedenih zakona nema ni plodonosnog uspjeha u društvenom odnosu između ljudi."[892]

Neposredno navedeni razlozi naveli su Živkovića da napiše *Katoličku društvenu nauku*. S obzirom na nesklad društvenih slojeva njegova vremena na prvom mjestu našlo se tako zvano radničko pitanje koje je Marks ideologijom kapitalizma zaoštrio u klasno pitanje. I iz toga razloga za Živkovića riješiti suvremeno društveno pitanje značilo je riješiti društveno zlo pod kojim se podrazumijevalo „izraz nezadovoljstva ne samo s materijalnim nego i s duševnim stanjem čitavih slojeva, da ne kažem čitavih naroda u pojedinim državama"[893], navodi Živković. Najbolja oznaka društvenoga zla jest činjenica da su se ljudi našli u teškoćama kako zadovoljiti potrebe za tjelesni, duhovni i zajednički život, a materijalistički „ledeni zadah u najnegativnijim oblicima, to je suvremeno zlo u svijetu".[894]

1.1. Katolička društvena nauka

Za *Katoličku društvenu nauku* na naslovnici rukopisa Živković je napisao sljedeće retke: „Pod naslovom 'Katolička društvena nauka' sastavio sam u knjigu moja predavanja na fakultetu, što sam ih držao kao kolegij 'kršćanska sociologija'. Držim, da bi ovakva knjiga bila posvema podesna za predavače na bogoslovskim učilištima i na fakultetu. Ali u tisak može doći – samo u slobodnoj državi. Zgb, 12. XII. 1954. Dr. A Živković."[895] Zbog vrijednosti i jasnoće Živkovićevih netom citiranih misli u daljnjem tekstu donosimo sadržajnu podjelu rukopisa, koji je strukturalno podijeljen na šest poglavlja sa sljedećim tematskim cjelinama:

I. Poglavlje: Uvodna pitanja iz nauke o društvu

1. Društvo i društveno zlo/„socijalno pitanje"/; društvene znanosti
2. Društvena nauka/„sociologija"/i njezina zadaća
3. Svećenik i društveno pitanje
4. Rad na području društvene nauke: a/ u svijetu uopće, b/ u hrvatskim zemljama napose

II. Poglavlje: Škole i smjerovi u društvenoj nauci

1. Starija i novija razdioba društvene nauke
2. Suvremeni pravci i strujanja u društvenoj nauci
3. Pozitivistička i katolička društvena nauka

---

[892] AKBF, *Fascikl* br. 4. Predavanje koje je održao prof. Andrija Živković na Hrvatskom socijalnom tjednu u godini 1938. na temu *O kršćanskoj socijalnoj orijentaciji*.

[893] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Katolička društvena nauka* (rukopis), 5.

[894] *Isto*, 6.

[895] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Katolička društvena nauka* (rukopis), Zagreb, 1954.

III. Poglavlje: Osnovna društvena načela prema Društvenom zakoniku/„Code sociale"/

1. Obiteljska zajednica
2. Državna zajednica
3. Staleška udruženja/korporacije/
4. Društveni gospodarski život: a/ Područje ekonomskih zakona; b/ Pitanje napučenosti zemlje; c/ Sredstva proizvodnje; d/ Vrste vlasništva; e/ Udruženje gospodarskog značaja; f/Vrijednost, cijena, lihva, spekulacija; g/ Načela za čestit državni život; h/ Medjunarodni život; i/ Briga za nadnaravni život
5. Osvrti na sadržaj

IV. Poglavlje: Na pogrešnim putevima

1. Individualističko-liberalni gospodarski sustav/„kapitalizam"/
2. Marksističko-komunističko rješenje društvenoga zla: a/ Marx-Lenjinov komunizam (ruski boljševizam); b/ Staljinov komunistički imperijalizam; c/ Komunizam u previranju: 1./ Jugoslavija /„Titoizam"/; 2./ Kina: Mao Tse Tung traži svoj put
3. Internacionalni socijalizam
4. Neka starija i novija mišljenja o komunizmu

V. Poglavlje: Kršćansko rješenje društvenog pitanja

1. Pokušaji prije nastupa Leona XIII.
2. Sadržaj i značenje enciklike „Rerum novarum"
3. Tumač k enciklici „Quadragesimo anno"
4. Stav nekih suvremenih katoličkih sociologa

VI. Poglavlje: U borbi za istinom/„Fiat lux"/

1. „Bankrot buržujske sociologije"
2. „Osnovna načela društvenoga života"
3. Uzroci polagana razvoja kršćanskog društvenog gibanja
4. Pogrešna ocjena marksizma: skretanje u lijevo nekih francuskih katolika.[896]

U samom uvodu svoje *Katoličke društvene nauke* Živković navodi svoje uzore te izvore na kojima je gradio svoja predavanja. U tom smislu on piše kako, s obzirom na sve veće društveno zlo koje je zavladalo svijetom, katolički socijalni radnici nisu zanemarili svoje dužnosti. Među najpoznatijim „prvoborcima na ovom polju brojimo biskupa Ketelera oca 'kršćanskog socializma'".[897] U Malinesu godine 1920. osnovano je internacionalno društvo koje se okupljalo oko kardinala Desiréa-Josepha Merciera koje je osim studija

---

[896] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Katolička društvena nauka* (rukopis), I-II.

[897] *Isto*, 66.

društvenih znanosti pod kršćanskim vidom nastojalo hrabriti svaki napor katoličkog socijalnog radnika te je u tu svrhu imalo cilj ustanoviti međunarodni ured za savjetovanje. Ovome društvu prethodilo je „Društvo za promicanje društvenih nauka", koje je bilo pod vodstvom kardinala Gasparda Mermilloda, čija je zasluga bila da je spomenuto društvo utiralo put načelima koja je uskoro svečano proglasio papa Leon XIII. u prvoj socijalnoj enciklici *Rerum novarum*.[898]

Onodobno internacionalno društvo kardinala Merciera okupljalo je ugledna imena s područja kršćanske sociologije poput: Vermeerscha, Pottiera, Seipela, Nell-Breuninga i dr., kojima imamo zahvaliti izdanje „t.zv. Socijalnog zakonika, u kome su za kršćansku sociologiju u jednoj knjizi sabrana osnovan načela na kojima se ima odvijati rad kršćanskih sociologa".[899] S obzirom da su u „Socijalnom zakoniku" iscrpno navedena načela kršćanskog gledanja na rješenje društvenoga zla, Živković naglašava kako se nije moguće upuštati u razglabanje svih načela, jer ta načela „nanizana u Socijalnom zakoniku mogu poslužiti svakom učitelju kršćanske sociologije kao osnovni naučni zbornik kako je služio 'liber sententiarum' magistra Petra Lombarda nekada učiteljima kršćanske bogoslovske nauke".[900] Živković stoga naglašava kako „na svaki način možemo mi danas poći metodički drugim putem nego naši prethodnici, pa posvetiti više pažnje drugim pitanjima koja su u novije vrijeme iskrsla".[901] Drugim riječima, Živković naglašava kako će u najkraćim crtama iznijeti sadržaj „Socijalnog zakonika" i upozoriti na probleme koji su dandanas napose iskočili na prvo mjesto. „Odmah ćemo zatim prijeći na sadržaj jednog i drugog pisma vrhovnih poglavara Katoličke Crkve. Tako ćemo pozitivno iznijeti kršćansku nauku za rješenje društvenog pitanja."[902]

Čitajući ove retke odmah nam postaje jasno da Živković društvenim pitanjima pristupa deduktivno, pomalo apologetski, kako je bilo uobičajeno u ono vrijeme. U tom kontekstu Andrija Živković upozorava na probleme ondašnjeg društva te govori o problemima koji se tiču obiteljske i državne zajednice, potom o staleškim udruženjima te raznovrsnim oblicima gospodarskog života. Obiteljska zajednica se „osniva izravno na ljudskoj naravi, nastaje slobodnim udruženjem muškarca s jednom ženom u braku, koga je Isus Krist uzvisio na sakrament".[903]

Ljudska narav koja je izašla iz Božje ruke i prirodno teži k udruživanju temelj je države i vlasti. „No ni zakon ni propisi ne vežu nikada, ako država nalaže nešto što se protivi naravnom ili pozitivnom Božjem zakonu. Promjene u osobi ili u obliku državne vlasti ne

---

898 Usp. *isto*, 66.

899 *Isto*, 66.

900 *Isto*, 67.

901 NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Katolička društvena nauka* (rukopis), 67.

902 *Isto*, 67.

903 *Isto*, 68.

utječu na obveze sa strane podložnika kao ni na dužnost sa strane države. I država je kao moralna osoba vezana propisima moralnog zakona i preuzetih pozitivnih dužnosti. Dužnosti državne vlasti jesu: a/ štititi prava pojedinaca i cjeline jer njihova povreda ugrožuje državu i opće dobro, b/promicati vremenito/materijalno/intelektualno i moralno dobro podanika, c/potpomagati privatni pothvat za opće dobro, a ne gušiti ga."[904]

Uvijek je potrebno voditi računa o naravnom pravu za pojedinca, obitelj i društvo koje postoji prije ikakvoga državnog prava, ističe Živković. Tako bi zakonodavac uvijek trebao imati pred očima činjenicu da se sloboda može zloupotrijebiti, i zbog toga privatno pravo posjedovanja, sloboda mišljenja i znanosti uistinu i jesu prava samo dotle dok promiču dobru i poštenu stvar.[905] U govoru o staleškim udruženjima i korporacijama zajedničko ili opće dobro bi trebalo biti njihova međusobna veza, te bi ovakva udruženja trebala državu jačati a ne slabiti. Gospodarski život jedne države ne smije biti prepušten slučajnosti i gospodarskoj samovolji, potrebno je nužno se „obazirati na pravednost i ljubav kao dva osnovna stupa ljudskoga života".[906]

„Država je čuvar prava gradjana i upravljač općim dobrom. Napose ima država čuvati život gradjana i paziti na radno vrijeme. Socijalna pravda ima prodrijeti u sva društvena nadleštva i u duše pojedinaca. Ali i ljubav ima izvršiti svoju dužnost. Njezino je područje neograničeno. Napose briga za siromahe, ostavljene i unesrećene. Duša svake društvene pomoći ima uvijek ostati ljubav prema čovjeku i subratu."[907]

1.2. Što je socijalni nauk Crkve za Živkovića

Za razliku od naturalističkog, pozitivističkog, ili materijalističkog promatranja ljudskog društva kao skupine razumnih bića, koja osim tjelesnog života žive doduše i duševnim, ali svrsi takvog života ne priznaju ništa izvan svjetskog značenja, nasuprot takvom tumačenju s druge strane stoji kršćansko-katoličko stanovište. Živković pojašnjava kako kršćansko gledanje na čovjeka i život poima „čovjeka kao biće proizašlo iz Božje ruke, a društvo kao skup razumnih bića kojima je vremenita svrha blagostanje u ovom, a konačna svrha život s Bogom i u Bogu izvan ovog fizičkoga i naravnoga reda t. j. u izagrobnom i nadnaravnom životu duša".[908]

Filozofskim umovanjem lako je pokazati da je nekršćanska (protukršćanska) sociologija pogrešna i štetna. „Činjenica je da ona u stvarnom ljudskom životu ne vodi k rješenju

---

[904] *Isto*, 70–71.

[905] Usp. *isto*, 71.

[906] *Isto*, 74.

[907] *Isto*, 82–83.

[908] *Isto*, 10.

društvenoga zla niti k smirenju i napredovanju čovječanstva, da ne oplemenjuje ljude, nego ih uvlači u ratove i surovost svake ruke, govori dosta uvjerljivo svima koji promatraju zbivanja u svijetu bez predrasuda. I najbolji teorijski izvodi pojedinih sociologa nemaju praktičnog uspjeha, ako nemaju obavezne moći za duše i savjesti onih kojima su namijenjeni."[909] Ljudima je potrebno pružiti jasnu i objektivno održivu orijentaciju u kaosu suvremenih teoretskih društvenih sustava Živkovićeva vremena, a to im jedino može pružiti znanost koja uvažava metafizička načela kršćanskog pogleda na svijet i život. S obzirom na navedene tvrdnje Živković se pita: „da li je opravdana naziv „katolička" društvena nauka? Postoji li specifično katolička sociologija? I u čemu se t.zv. katolička sociologija razlikuje od sociologije kao filozofske grane uopće?"[910]

Kako se kršćanska ili katolička filozofija obogaćuje novim znanjem kada uzima u obzir objavu, a da pri tome ne gubi ništa na svom specifično filozofskom značenju, tako se ni znanstveni značaj sociologije ni najmanje ne oslabljuje kada uvažava istine koje joj pruža kršćanski pogled na svijet i život. Odgovarajući prethodno navedenim tvrdnjama na postavljeno pitanje o opravdanosti „katoličke" društvene nauke, prof. Živković nastavlja kako za katoličke narode mora biti normativnom katolička društvena nauka jer je katolicizam pozitivna društvena snaga. I u konačnici bez obzira na to što je sociologija praktična znanost ona se ne može odreći svakog pogleda na društvenu značajku kao što je vjera ili vjersko-moralni život društva. U ljudskome životu nema čovjeka bez neke vjere tvrdi Živković, i unatoč svih nastojanja marksizma i komunizma, pa i unatoč liberalno-agnostičkog socijalizma i svih drugih protukršćanskih struja u svijetu, objektivan sociolog ne smije prelaziti preko tog čimbenika u društvenom pogledu.[911]

Socijalna filozofija i sociologija se upotpunjuju kao dvije znanstvene grane. Unatoč tome one nisu istovjetne već je svaka od njih samostalna grana društvenih znanosti. Tako svaka ima svoj vlastiti predmet i metodu. Predmet sociologije je „život i zbiljske pojave, a socijalne filozofije opći ljudski život i pojave ukoliko su oblik društvene stvarnosti. Sociologija koristi induktivnu i deduktivnu metodu a socijalna filozofija povijesnu. Prva ispituje životne pojave pod društvenim vidom, a druga ih istražuje pod vidom sukladnosti ili nesukladnosti s naravnim zakonom i životom kao realnošću."[912] S obzirom na potonje tvrdnje Živković konstatira kako bez metafizike nema sociologije jer čovjek zahvaća u metafizičko područje. Za razliku od sociologije pozitivizam ne može nikako odgovoriti na pitanja koja nameće znanost o društvu. „Ako kaže da je čovjek puka životinja, opredijelio se za naturalizam i materijalizam a tim je već stao na metafizičko gledište da ništa ne postoji osim materije. Ako pak prizna u čovjeku dušu usvojio je metafizičko gledište,

---

[909] *Isto*, 11.

[910] *Isto*.

[911] Usp. *isto*, 11–12.

[912] *Isto*, 15.

a napustio vlastito da postoji samo što se pozitivno osjetilima dade zamijetiti i tim je priznao potrebu metafizike."[913]

Za sve filozofske struje (evolucionizam, utilitarizam, racionalizam, intucionizam, eudajmonizam …) koje se opredjeljuju za moralni pozitivizam vrijedi ovo što je rečeno za potivizam u sociologiji, jer njima je svima zajedničko da ne priznaju metafiziku. Očito je stoga da „protivnici kršćanske sociologije mogu svoju graditi (a konačno i moraju) na: nijekanju Boga-ateizam, nijekanju vječnog života-na materijalizmu i nijekanju odgovornosti-imoralizam. Svaka društvena nauka izgrađena na tim načelima nije za ljudsko društvo korisna nauka"[914] zaključuje Živković te nadodaje kako „katolička sociologija iz dana u dan postaje sve potrebnija pomoćna znanost u bogoslovlju, nego gdjekoji stari kolegij iz područja povijesti ili jezikoslovlja. Ona će postati neophodno nužna nauka u izlaganju uloge Crkve i njezine zadaće u suvremenom životu."[915] Vrijednost katoličke društvene nauke nad pozitivističkom jest u tome „što je katolička društvena nauka izgradjena prema zakonima čitave ljudske naravi dok se pozitivistička društvena nauka isključivo oslanja na jednu ili više činjenica iz društvenog života, a uzima u obzir tek krnju ljudsku narav".[916]

U tom smislu, socijalni nauk Crkve, prema Živkoviću, svoja načela uzima iz naravnog zakona, etike, društva kao organizma uopće, a svrhe pojedinačnih društava napose. Kršćanski pogled na svijet i život jesu polazišne točke katoličke društvene nauke koja ni u kojem slučaju ne smije ispustiti iz vida stvarnu, konačnu svrhu ljudskoga života, iako kao znanost ima pred očima tek vremenitu njegovu svrhu to jest blagostanje, i isto tako ne smije ispustiti bitne značajke ljudske naravi kao što su sloboda volje, dostojanstvo osobe i savjest. To je sadržaj katoličke društvene nauke za Živkovića.[917] „Društveni ljudski život ne dopušta nikomu da ga ukruti u okove koji se protive naravi. Bilo je uvijek, a tako i danas ima teoretičara koji ne poštivaju zakona naravi: dok oni teoretiziraju na jednoj život teče po drugoj strani. Sve je takve teorije društveni život svladao i odbio, ne doduše bez borbe i odjednom"[918], ističe Živković.

---

913 *Isto*, 16; 61.

914 *Isto*, 17.

915 *Isto*, 29.

916 *Isto*, 64.

917 Usp. *isto*.

918 *Isto*, 65.

1.3. Društvene znanosti – sociologija

„Sav je ljudski život predmet koji obradjuju t.zv. društvene znanosti. One se bave ljudskim društvom ili pojedinačnim područjima društvenoga života."[919] Ukoliko društvene znanosti promatramo kao cjelinu tada one obuhvaćaju ljudski život promatran s različitog gledišta. U širem kontekstu promatrane, društvenim znanostima možemo nazvati sve one koje obrađuju bilo koji odnos međusobnog ljudskog života, a u užem smislu su to znanosti koje promatraju ljudske odnose pod posebnim vidom društvenosti. Živković stoga ističe, a u kontekstu govora o izbavljenu društvenih slojeva ondašnjeg vremena iz bijede u koju su zapali, kako je sociologija jedna od prvih društvenih znanosti. Ona nije jedina znanost koja se bavi društvenim pitanjima, ali je prvenstvena znanost. U širem smislu predmet joj je ljudsko društvo po svom postanku, naravi i svrsi, a ako ju promatramo u užem smislu ona je prema mišljenju Živkovića, znanost o rješenju društvenoga zla.[920]

Kao znanost sociologija se ne smije ograničiti samo na to da se ustanovi kakvo je društveno stanje, već prije svega treba pronalaziti sredstva kako otkloniti društveno zlo, a društvo unaprijediti do svrhe koja mu je kao ljudskom društvu svojstvena. Ne govori stoga Živković samo o sociologiji kao društvenoj znanosti, nego spominje i sljedeće: nauk o gospodarstvu za koji navodi kako on jest jedan od najvažnijih poslova u državi, ali nije jedini i opći čimbenik društvenoga opstanka kako joj to pridaju materijalistički sociolozi, zatim sljedeći je nauk o državi gdje Živković naglašava kako je država oduvijek bila veoma važna ustanova ali, kako je u njegovom vremenu bila mnogo složenija nego li u prošlosti i to posebno iz razloga gdje su apsolutistički oblici vladavine (fašizam, nacional-socijalizam, boljševizam) potisnuli demokraciju, on navodi i nužnost nauka o pravu uopće i na koncu, u duhu tomizma, ističe i važnost socijalne filozofije.[921]

Za socijalnu filozofiju Živković kaže kako je ona „znanost koja poučava o najvišim i posljednjim istinama zajedničkog (društvenog) ljudskoga života. Ona istražuje smisao, značenje i bit ljudskoga života. Kao grana filozofije pita za posljednje uzroke svih društvenih pojava, ali istražuje i svojstva raznih društvenih oblika te ih ocjenjuje."[922] Živković definira sociologiju kao „znanost koja istražuje uzroke društvenih pojava u svrhu, da ih popravi i poboljša".[923] Sociologija i socijalna filozofija su dvije znanosti koje se prema Živkoviću međusobno nadopunjuju, što ne znači da ih poistovjećujemo već su one obje samostalne grane društvene znanosti. Sociologije nema bez metafizike. To znači da ona ne sabire samo činjenice, ustanovljuje pojave i sređuje ih nego daje i smjernice za daljnji napredan razvoj i usa-

---

[919] *Isto*, 7.

[920] Usp. *isto*.

[921] Usp. *isto*, 7–9.

[922] *Isto*, 9.

[923] *Isto*, 13.

vršenje društvene stvarnosti. Čovjek umnim sposobnostima određuje smjer socijalnog rada i razvoja, ocjenjujući pri tom prilike i odabirući sredstva do svrhe, bilo bliže bilo konačne. U tom kontekstu čovjek se ravna po nekim načelima te zahvaća u metafizičko područje. Pozitivizam pak nikako ne može odgovoriti na pitanja koja nameće nauka o društvu. On ne može dati odgovor na pitanje o postanku društva, a još manje o njegovoj svrsi, kaže Živković, jer krivo shvaća čovjeka.[924] Sociologija ima svoj formalni predmet, a to je društvo u konkretnim pojavama, potom kritički ispituje društvene pojave induktivnim i deduktivnim putem, a svoja načela uzima iz naravnog zakona, etike, društva kao organizma uopće, a svrhe pojedinačnih društava napose. Stoga nije sociologija znanost koja sabire ostale pojedine društvene znanosti, nego je samostalna znanost koja u vezi s ostalim znanostima obrađuje svoj predmet, svojom metodom prema načelima koja joj pruža i nalaže razmatranje o društvu i čovjeku kao Božjem stvorenju.[925] Slijedom toga, neko je pitanje znanstveno obrađeno kada su mu istraženi temelji, narav, svrha, sredstva i metoda rada. Prema tome znanost je nepristrana i ne treba se bojati objektivnog uvida u narav pojava, bića ili stvari u svijetu.

1.4. Važnost socijalnog nauka Crkve za svećenike

Andrija Živković je redovito u svojim djelima naglašavao ulogu i važnost svećenika u društvenom životu te potrebu za njihovim znanstvenim i stručnim usavršavanjem.[926] Zadaća svećenika treba se uzdići iznad materijalnih briga i teškoća, no time nije rečeno „da svećenstvo smije s oka smetnuti materijalne teškoće u kojima se nalaze kršćanski vjernici. Baš naprotiv: svećenstvo mora u prvome redu imati razumijevanja i sučuvstvovanja s bijedom svojih vjernika."[927] U Živkovićevu vremenu svećenstvo se po svem svijetu trudilo oko uklanjanja društvenoga zla u svojim zemljama, a imalo je i pravo tvrdi Živković jer „društveno je zlo u tijesnoj vezi s kršćanskim moralom, za koji medju vjernicima radi svećenstvo po svojoj prvenstvenoj t. j. duhovnoj djelatnosti".[928] Ljudska narav je sklona zlu i stoga svećenstvo ne smije ostati izvan briga onih kojima rješenje društvenog zla jest jedna od najprečih briga.

---

[924] Usp. *isto*, 5–16.

[925] Usp. *isto*, 18.

[926] U svojoj trilogiji *Katoličkog moralnog bogoslovlja* Živković je naglasio kako piše svoje djelo na hrvatskom jeziku da bi na taj način olakšao svećenicima ondašnjeg vremena u obradi moralnih pitanja koja se svednevice pojavljuju na području pastorala. Također za *Enciklike pape Pija XI. za moralno socijalni preporod društva*, bez obzira što ih je objelodanio kao knjigu, misleći na svoju subraću svećenike on ih sve objavljuje i u pojedinim brojevima znanstvenog časopisa *Bogoslovska smotra* želeći ih na taj način učiniti zanimljivijim te potaknuti svećenike na njihovo čitanje.

[927] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Katolička društvena nauka* (rukopis), 26.

[928] *Isto.*

Živković je veliku pozornost svraćao na dokumente Crkve. Tako u svome govoru o svećenicima citira dvojicu papa te donosi smjernice enciklika o važnosti svećenstva u proučavanju socijalnih problema. Papa Pijo XI. u enciklici „Quadragesimo anno" ističe važnost svećenstva, a na čiji se citat poziva i Živković, sljedećim riječima: „Vaša je časna braćo i vašega klera u prvom redu dužnost, da marljivo tražite, razborito izaberete, prikladno izobražavate i podučavate ove laike, apostole radnika i poslodavaca. Na taj se način stavlja svećenicima u dužnost teško područje rada. Da bi na njemu mogli raditi valja buduće svećenike dobro pripraviti pomnim proučavanjem socijalnih problema."[929]

Papa Pijo XII. u svojoj poruci *Menti nostrae* koju je godine 1950. upravio čitavom kleru ondašnjeg vremena, uz to što naglašava napredovanje svećenika u svetosti daje i upute u rješavanju socijalnog pitanja. Tako papa Pijo XII. kaže: „Ima među svećenicima onih koji se danas prema krivim komunističkim naukama, što u prvom redu smjeraju na uništenje vjere istim onima, kojima obećavaju materijalno blagostanje, pokazuju ne samo plašljivima nego se još za njih i zagrijavaju. Apostolska Stolica suvremenim dokumentima je pokazala put kojim treba da idu svi, i od kojega se nitko ne može udaljiti, ukoliko ne želi izbjeći vlastitim dužnostima."[930] Pijo XII. govori i o kapitalizmu čije je štetne posljedice Crkva više puta ocrtavala, naglašavajući pri tome kako bogatstvo i imetak trebaju pripomoći proizvodnji na korist čitava društva i za zaštitu dostojanstva ljudske osobe.

Na temelju papinih riječi Živković zaključuje da: „a/ Treba kod ljudi otklanjati plašljivost pred nastupima kako komunista tako i kapitalista. b/ Iz jednog i drugog sustava slijede teške posljedice koje društvo trpi. c/ Jedina je Katolička društvena nauka u stanju izliječiti rane što su ih ta dva sustava zadala čovječanstvu, jer jedino ona spaja pravednost s ljubavlju i na taj način dovodi do sklada izmedju mnogostručnih probitaka pojedinih staleža. d/ Svećenici u prvom redu nisu zvani da liječe društvene rane, već da vode duše k spasenju, ali su zvani na prvom mjestu da svojim primjerom t.j. u praksi pokažu kako se uspješno provodi pravednost u vezi s kršćanskom ljubavlju. e/ Na socijalnom polju i u rješavanju t.zv. socijalnog pitanja imaju prvu riječ laici, a gdje nema sposobnih laika dužnost je svećenika da ih nadju, pouče i osposobe za taj posao."[931]

2. POLITIČKA PITANJA: O ODNOSU CRKVE I DRŽAVE

U kojem god se vremenu dotaknemo pitanja odnosa Crkve i države, ono je uvijek aktualno. Tako i Živković piše kako ta tema ne silazi s dnevnoga reda u svim modernim

---

929 *Isto*, 27.

930 *Isto*, 28.

931 *Isto*, 28–29.

državama. Naime, budući da narod čini i Crkvu i državu Živković je ovom pitanju posvetio dosta pozornosti, jer odnos države prema slobodi vjere u mnogome utječe na javni život ljudi i uređenje odnosa između Crkve i države.

2.1. Narod i država

Sociologija pozna teoriju koja zahtijeva da svaki narod ima svoju vlastitu državu. To je postulat takozvanoga narodnog načela. Tako promatrano, to pitanje odnosa države prema narodu postaje mnogo jednostavnije, a što nam Živković pojašnjava navodeći kako je država samo jedan organski stupanj razvoja toga naroda te forma koju si je sam narod prema svojoj volji i svojim narodnim osobinama izabrao.[932] Naravno je da je život u takvoj državi primjeren ćudi i osjećajima naroda i gotovo nam je nezamislivo da bi moglo doći do jačih opreka između onih koji državu predstavljaju i onih koji je čine. Država je pojam koji u sebi uključuje narod. Iako je ona u prvome redu forma, kako Živković kaže, prema kojoj narod pušta da se s njim i njegovim javnim potrebama upravlja, ona u sebi zapravo nije ništa ako nema glavne sastavnice, a to je narod.

Pojam „narod" definira se kao prirodni „supstrat" iz kojeg se formiraju nacija i država i od kojeg se stvara Crkva kao narod Božji. Nije dovoljno govoriti o pojmovima nacije i naroda kao sinonimima, premda se često događa da se oba ta pojma primjenjuju na određene skupine ljudi koji imaju neke zajedničke kulturološke ili religiozne odrednice. Ipak narod je, za razliku od nacije, oblikovan po sintaksi prirodne društvenosti te je tako njegov korijen u snazi izvanjskih sudionika. Naime, riječ je o skupu pojedinaca vezanih jednim jezikom, kulturom, poviješću, civilizacijom i interesima. No isto tako narodu pripada

---

[932] Govor o narodu i državi nalazi se u Živkovićevu rukopisu *Naši putevi*, uz koji je ostavio i pismo u kojem navodi sljedeće riječi: „Rukopis *Naši putevi* napisao sam u godinama 1922. ili 1923. To je izljev mišljenja pristaše katoličkoga pokreta kakav je onda vladao kod nas." Budući da taj rukopis, unatoč svim autorovim pokušajima, nikako nije ugledao svjetlo dana, na koncu je po njegovu mišljenju postao i neaktualan. Stoga on i sumnja da će se nešto dati iz njega upotrijebiti. Jedino, kaže, „ako se odlučim na pisanje knjige 'Uspomene/Ljudi/događaji'". To je pismo Živković napisao u svibnju 1945. Tekst rukopisa pisan je rukom, ali uspjeli smo njegov sadržaj transkribirati. Stoga napominjem da u bilješkama navodim stranice onako kako one idu prema transkripciji, u kojoj rukopis ima ukupno 65 stranica. Rukopis je podijeljen na četiri poglavlja. U prvom poglavlju Živković obrađuje sljedeće teme: 1. Narod i država, 2. Nacionalni pogledi, 3. Narodno i vjersko pitanje. Drugo poglavlje raspravlja o temama: 4. Vjera i javni život, 5. Crkva i država, 6. Katolicizam u Jugoslaviji, 7. Vjersko jedinstvo. U trećem poglavlju teme su: 8. Suradnja sa liberalcima, 9. Naši stariji pobornici, 10. Kultura i politika, 11. Jednostranost u shvaćanju. I u četvrtom, završnom poglavlju autor donosi sljedeće teme: 12. Ideal katoličkog svećenika, 13. Katolički radikalizam, 14. Excelsior! Usp. Arhiv Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Zagrebu (dalje: AKBF), Andrija ŽIVKOVIĆ, *Naši putevi* (rukopis), Zagreb, 1922., 4.

uključenje u društveni poredak, a postaje i nositelj suverenosti sudjelujući na izborima i drugim aktivnostima političkog karaktera koje predviđa Ustav.[933]

U tom je kontekstu i Živković promatrao djelovanje naroda u svome vremenu. Kad želimo promotriti odnos države prema narodu, tada ne mislimo na državu ukoliko ona označava jednu jedinstvenu ili raznorodnu etničku cjelinu, već mislimo na onaj aparat koji pod određenom formom vodi javne narodne poslove, koji treba zastupati interese širokih masa i štititi njihov ugled, koji vodi njihov napredak, brani njihovu i svoju slobodu i skrbi za njihov integritet. I nije to državna vlada, nego državni ustroj koji može biti raznovrstan, ali njegov odnos prema narodu ostaje isti.[934] Nezaobilazna je činjenica da je Živković svoja razmišljanja o državi pisao u vrijeme kad je ona bila država Srba, Hrvata i Slovenaca (dalje: SHS).[935] U skladu s tim pita se: Žive li u jednoj državi tri naroda ili samo jedan? No odmah i odgovara kako on to pitanje neće rješavati. Neka ga riješe oni kojima je jako na srcu pozitivan ili negativan odgovor. Jer čini mu se da „da" ili „ne" na prethodno pitanje nije prijeko potrebno budući da su se tijekom četiri godine zajedničkoga suživota Srba, Hrvata i Slovenaca u jednoj državi kudikamo preciznije iskristalizirale i kod jednih i kod drugih i kod trećih osjećaji individualnosti. „Za nas postoji povijesni hrvatski narod, pa nas to ovlašćuje da o njemu tako i govorimo,

---

933 Usp. Ivan BODROŽIĆ, „Crkva – nacija – država", *Nova prisutnost. Časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 1 (2003.) 2, 257–264.

934 Usp. AKBF, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Naši putevi* (rukopis), 4.

935 Katolička Crkva u državi Srba, Hrvata i Slovenaca od početka se nosila s brojnim izazovima. S državne strane najviše se radilo o pokušajima isključivanja Crkve i crkvenih službenika iz školstva, uvođenja ustavnih odredaba koje bi duhovnicima zapriječile svako javljanje „u partijske svrhe", a zapravo o državnim i političkim pitanjima, privilegiranju protukatoličkog sokolstva u školskoj tjelovježbi te drugim akcijama koje su išle za slabljenjem crkvenog utjecaja. Andrija Živković u svojim rukopisima također govori o pokretu sokolstva te navodi što je u tom vremenu bilo logičnije negoli da su protiv Sokola organizirali orlovsku tjelovježbenu organizaciju, koja bi itako izniknula kod Hrvata i da se nisu događale neke promjene unutar sokolstva. Kaže kako su mnogi mislili da je hrvatski Sokol sam po sebi, zato jer je hrvatski, dostatan, međutim on osim tjelovježbe ima i svoje prosvjetno odjeljenje. Budući da je Crkva imala posjede, i ona se našla pod udarom agrarne reforme. No osim državnih bilo je izazova i unutar same Crkve. Posve u duhu tog vremena javio se i reformni pokret među katoličkim svećenstvom („žuti pokret"), s programom ukidanja celibata i demokratizacijom crkvenog upravljanja. Za njih piše Živković kako svoj rad nazivaju borbom za hrvatsku Narodnu crkvu. No nije želio u svojim rukopisima ulaziti u detalje oko spomenutoga reformnog pokreta, već je samo naveo kako je borce za Narodnu crkvu stigla crkvena kazna izopćenja te kako je to znak da je vrhovna crkvena uprava, nakon neuspješnih pokušaja da zalutale svećenike dozove natrag u krilo Rimokatoličke Crkve, smatrala potrebnim da ih proglasi javnim apostatama. Usp. AKBF, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Naši putevi* (rukopis), 34–39; 57–61; Ivo BANAC, *Hrvati i Crkva. Kratka povijest hrvatskog katoličanstva u modernosti*., Zagreb, 2013., 55–59.

a ljubav nam nalaže da o njegovoj sudbini, njegovom napretku i budućnosti vodimo računa."[936]

Narod je živi organizam koji treba rasti i napredovati, a njegova je naravna težnja razvitak na bolje. Povijesnim razvojem od naroda postaje nacija koja traži prikladne strukture života u kojima sebi može osigurati subjektivitet i autonomiju. Jasno je da je država društveno-politička struktura koja jamči ostvarenje određenih prava pojedinaca koji joj pripadaju, ali isto je tako ovlaštena i regulirati njihove dužnosti. Ona je isto tako i jamac suvereniteta i autonomije pojedine nacije te sredstvo zaštite njezinih prava u odnosu prema drugim nacijama i u okviru svjetskog poretka. No razvoj naroda u državi mora se očitovati na tri razine: nacionalno, prosvjetno i gospodarski. Sama nacionalna svijest već je znak velikog napretka. Ona je poticaj za herojska djela, za žrtve i smione pothvate. Doduše, nije uvijek na istoj razini s prosvjetnim napretkom, ali je jaka obrana u navalama odnarođivanja i gušenja temeljnih ljudskih prava. Gospodarski razvoj treba biti podloga na kojoj je satkano narodno blagostanje. Ono je individualno prema karakteru zemlje i naroda. Ali dužnost je države uočiti pravi put gospodarskoga narodnog napretka i na tom području potpomagati mnoge koji na njemu snažno zahvaćaju. Živković naglašava kako je organizacija poljoprivrede prva narodna zadaća, jer je naša zemlje agrikulturna. U gospodarski jakom narodu lako će se buditi nacionalni zanos, jer će ga interes vezati uz onu grudu koja hrani njega i njegovu obitelj. Taj i takav razvoj država treba podupirati.[937]

Kako je to vrijeme Kraljevine SHS, Živković naglašava kako oni koji su vodili državu u njezino ime i pravdu krojili, nisu poznavali nikoga osim Srba. Takvim postupanjem nisu ništa drugo postigli, nego su stvorili mržnju u milijunima duša svojih podanika i izazvali prezir prema vlastitoj državi. Ono što su trebali u ljudima podržavati oni su uništavali sve do onoga što narodu bijaše sveto. Ljubav prema državi utjerivali su narodu silom, a sve ono što tumačilo hrvatskim bilo je protivno „državnom jedinstvu". Tako je iščeznula ona prava svijest da je država radi naroda, a ne narod radi države.[938]

Danas u modernom svijetu, kada se govori o pojmu države, navode se njezina tri bitna elementa; narod, teritorij i suverenitet. Suverenitet države naslovnik je njezine moći, iznad koje ne postoji nijedan drugi autoritet i o kojoj ovisi sudska i zakonodavna vlast. U unutardržavnim okvirima država bi trebala štiti jednakopravnost svih svojih građana, pri čemu se naglašavaju slabiji i nezaštićeni, jer jaki i moćni nađu načina sebe zaštiti. Upravo o tome govori i Živković u situaciji u kojoj se našao u Kraljevini SHS. On nije zadirao dubinski u politička pitanja, već je sve promatrao izdaleka; jednostavno

---

[936] AKBF, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Naši putevi* (rukopis), 4.

[937] Usp. Ivan BODROŽIĆ, „Crkva – nacija – država", 259; AKBF, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Naši putevi* (rukopis), 5–6.

[938] Usp. AKBF, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Naši putevi* (rukopis), 6.

je gledao ponašanje naroda i vlasti te bi prema tome i prosuđivao. „Mi smo objesni kao mlado momče! Još nismo u naponu svoje snage i još ne shvaćamo svojih energija. Svi se rasipamo, raskućujemo, ali ipak ne propadamo! Nama treba zrelosti i sređenosti!”[939] Država je pozvana uvijek tražiti mehanizme za zajedničko dobro naroda koji u njoj žive i ne bi smjela biti skup individualaca, nego zajednica osoba svjesnih svoga statusa i poslanja, prava i dužnosti.[940]

2.2. Narodno i vjersko pitanje

U izlaganju o narodnom i vjerskom pitanju Živković se osvrće na prvome mjestu na inteligenciju svoga vremena. Pritom iznosi činjenicu kako ona narodno pitanje stavlja ispred pitanja vjere, i to čini iz uvjerenja da je nacionalno pitanje vrjednije od vjerskoga. Takvo je shvaćanje i razumijevanje od inteligencije ušlo među narod te je to pitanje uspjelo učiniti predmetom najživljeg i najdubljeg zanimanja. No jasno nam je kako je to uvjerenje sasvim krivo. Naime, ako to pitanje promatramo s teoretskog područja, tada nema sumnje da su vrednote koje vjera sa sobom nosi puno uzvišenije od onih što ih krije pojam narodnosti. Vjera usmjerava naš odnos prema Bogu, koji sadrži odgovore na pitanja o svrsi i cilju našega ovozemnog života. Tu su sadržani principi moralnog dobra i zla, norme za uređenje našega odnosa prema ljudskoj zajednici, po kojima naš socijalni život dobiva svoju vrijednost, a naša osoba toliku vrijednost koliko u sebi i izvan sebe uspije u život unijeti dobrotu i ljubav.[941]

Budući da nas vjera usmjerava prema Bogu, u Živkovićevo je vrijeme više no ikad bilo potrebno podsjećati na vezu vjere i istine. Naime, u suvremenoj se kulturi često teži prihvatiti kao istinu, samo onu koju nam nudi tehnologija. S druge strane spremni smo priznati subjektivne istine pojedinaca, koje se sastoje u vjernosti vlastitim dubokim uvjerenjima, ali vrijede samo za pojedinca i ne smiju se predlagati drugima u naporu oko služenja općem dobru. U konačnici ostaje nam relativizam, u kojem pitanje o univerzalnoj istini, a to u konačnici znači pitanje o Bogu, postaje nevažno.[942] Vjera se, naime, rađa iz susreta s praiskonskom Božjom ljubavlju, iz koje na vidjelo izlaze smisao i dobrota našega života. Njezino je svjetlo sposobno vrednovati bogatstva ljudskih odnosa, njihovu sposobnost da budu trajni, pouzdani te obogaćuju zajednički život. Ona je zajedničko dobro koje nam pomaže izgrađivati naša društva na takav način da mogu kročiti prema

---

[939] *Isto*, 10.

[940] Usp. Ivan BODROŽIĆ, *isto*, 259; AKBF, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, 7–10.

[941] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, „Narodno i vjersko pitanje”, *Organizacijski vjesnik Hrvatskog Orlovskog Saveza*, 4 (1926.) 1, 16–18; Andrija ŽIVKOVIĆ, „Narodno i vjersko pitanje”, *Nedjelja. Glasilo za katolički rad, prosvjetu i socijalni život*, 1 (1929.) 2, 1.

[942] Usp. PAPA FRANJO, *Lumen fidei. Svjetlo vjere. Enciklika o vjeri*, KS, Zagreb, 2013., 31–32.

budućnosti u znaku nade.[943] Stoga, uspoređujući pojmove vjera i narodnost s obzirom na njihov sadržaj on uočava goleme razlike.

Pojam narodnost u sebi krije nedvojbene vrednote što ih trebamo poštivati. Ponajprije to je ponos pojedinca što pripada narodu koji ima svoju povijest, a s druge je strane čovjekova naravna težnja za očuvanjem toga povijesnog značenja. Taj pojam također u svome širem značenju obuhvaća i osjetljivost za osobitosti pojedinog naroda, bilo da je to izraženo u narodnim nošnjama, u govoru, pjesmi, u načinu života i vjerskim običajima. Sve je to drago jer je sve naše. Usprkos svemu tome nikako se ne bi smjelo dogoditi da nacionalni osjećaj zatomi u čovjeku ono što je iznad nacije, a na što je svaki narod pozvan. To je poziv na nastavak ovozemnog života. U tome vjersko pitanje postaje vrjednije od narodnog i nikako se ne smije ispustiti iz vida i ići samo za uređenjem narodnog pitanja.

Vjera ne smije nikako biti pitanje drugoga reda niti ju se ni u kojem slučaju smije odijeliti od naroda. Ona je sastavni dio narodnog organizma, kaže Živković, i nastavlja: „Budući da je narod organizam koji, među ostalim, živi i duševnim, vjerskim životom, bez tog svoga duševnog elementa narod je mrtav i nepokretan. Hrvatski se katolici ne smiju oduševljavati programima koji ispuštaju iz vida vjerski moment u javnom životu. Nikada i nikome ne smiju popuštati i odustajati od svojih jasnih zahtijeva prema državi, i nema te borbe koja bi mogla s dnevnog reda opravdano skidati pitanja u vezi s poštivanjem vjerskih principa hrvatskog katolika.”[944]

2.3. Vjera i javni život[945]

Kada je Živković pisao svoje zapise, vjera je bila potisnuta iz javnoga života. Onodobne vlasti tjerale su svećenike iz škola, ukidale su marijanske kongregacije na srednjim zavodima po Hrvatskoj i Slavoniji, nisu dopuštale da Crkva katolička blagotvorno utječe na katoličku mladež, bojeći se da mlade ne učini lošim državljanima. Živković piše da se vlastodršci žele pokazivati na javnim skupovima i u Crkvi, no to je samo maska, igra, komedija. To nikako nije poticaj duše ili želja za većom slavom Božjom.[946] Mišljenja protivna istinama vjere nesmetano se iznose bez relevantnih dokaza i objašnjenja, umjesto da pokušaju oplemenjivati i odgajati dušu mladoga čovjeka. Što se tiče novina i knjiga, u

---

[943] Usp. *isto*, 66–67.

[944] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, u: *Organizacijski vjesnik Hrvatskog Orlovskog Saveza*, 18.

[945] Pri iščitavaju ovog podnaslova svakako naglašavam činjenicu koju treba imati na umu, a to je da je vrijeme kada je Živković ovo pisao bilo vrijeme države Srba, Hrvata i Slovenaca. I sam je na početku uz rukopis stavio popratno pismo pisano 1922. ili 1923. Tako su i njegova razmišljanja bila usmjerena na vlasti kakve su bile u toj državi i s tog aspekta valja nam napisano i razumijevati.

[946] Usp. AKBF, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Naši putevi* (rukopis), 11–12.

potpunosti su bili liberalnog[947] usmjerenja. Nažalost, misle da odgajaju mladog čovjeka kad mu za uzor stavljaju vrijedne narodne radnike bilo na socijalnom bilo na znanstvenom polju, ali na Boga zaboravljaju, tvrdi Živković.

Zašto se uopće borimo za priznavanje vjerskih principa u javnom životu? Na to postavljeno pitanje Živković nam daje nekoliko odgovora. Ponajprije kaže da je naša katolička vjera najdragocjenije blago u životu. Ona je ono po čemu upoznajemo svoj poziv na ovome svijetu. Bez vjere narod ne bi znao u svome socijalnom opredjeljenju zauzeti ispravan stav, ne bi mogao razumjeti razlike zašto netko pati od fizičke boli i moralne tuge dok drugome cvate cvijeće. Sav svoj javni rad čovjek je obvezan tako urediti da država u svojim zahtjevima, bilo prema pojedincu bilo prema društvu ima pred očima njegovo vremenito i vječno opredjeljenje.[948]

Kršćanska država pomaže pojedincu i društvu u njihovu nastojanju da se približe cilju života. Za priznavanje vjere zauzimamo se u društvu i zbog toga jer su njezini plodovi vrlo korisni za državu. Vjera ljude preporađa, uči ih mirnom, pravednom i marljivom životu te ih upućuje na svet i krepostan način traženja ovozemnih dobara. Ona je učiteljica kreposti, a krepostan će čovjek znati da mu je dužnost biti korisnim članom ljudske zajednice. Katolička Crkva i vjera očuvale su sve tekovine kulturnog razvoja ljudskog roda. Katolička Crkva majka je europske kulture. Vidimo da Živković u svojim daljnjim promišljanjima ističe kako je kršćanstvo u povijesti čovječanstva sa sobom donijelo neslućene rezultate, a to su temelji europske kulture. I mi danas, kad smo ušli u Europsku uniju, usprkos tome što se u ustavu Europe ne spominju kršćanski korijeni, nikako ne bismo trebali prestati govoriti o našoj vjeri i povlačiti se iz društva. Trebamo se truditi na tom području poučavajući suvremenog čovjeka temeljima koje je sa sobom donijelo kršćanstvo i koje svoj kontinuitet održava do današnjih dana.

I na koncu naša je vjera božansko svjetlo, koje naravnim silama našega uma stečeno znanje podiže na veći stupanj i čuva od zablude. Velika nam je dika što se principi našega vjerovanja ni u čemu ne suprotstavljaju objektivnoj znanosti, tvrdi Živković, jer pravom znanju i vjeri jedan je izvor, a to je Bog. Suvremenoga modernog katolika njegov vjerski

---

[947] Izrazom „liberalizam" označava se misaona struja koja zastupa apsolutne vrijednosti individualne slobode i slobodne osobne inicijative, a istodobno traži da društvo i država jamče za takvu slobodu više nego za bilo koju drugu vrijednost. Prema individualističkome liberalizmu, država jednostavno treba štiti prava pojedinaca. No povijesno iskustvo i gledanje na ljudsku stvarnost, sklonu egoizmu, pokazuju da zajedničko dobro ne može zajamčiti država ako se ograniči na zaštitu prava, a pozitivno ne intervenira da uspostavi red i da pomaže. Socijalni nauk Crkve, polazeći od ispravnog poimanja osobe, protivi se individualističkome shvaćanju slobode te mu se na gospodarskome i političkome polju suprotstavlja tvrdnjom o pravu – dužnosti države da jamči zajedničko dobro, i tako umjesto načela tolerancije afirmira načelo solidarnosti, koje tumači poimanje osobe u njezinoj individualnosti a istodobno i u njezinoj društvenosti. Usp. *Enciklopedijski teološki rječnik*, Zagreb, 2009., 585–586.

[948] Usp. AKBF, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Naši putevi* (rukopis), 13–14.

pogled na svijet ni najmanje ne sprječava da se prilagodi svim zahtjevima svoga vremena. Ali nitko ne treba u zlu slijediti svoje moderno suvremeno doba, jer ono što je u duhu modernoga života trulo, nepošteno i nezdravo, istim će takvim rodom i uroditi. Živković se s obzirom na svoje vrijeme i društvo pita: Je li pretjeran i pogrešan naš zahtjev da se katoličkoj vjeri u javnom životu dodijeli uloga koja joj pripada prema promisli njezina božanskog utemeljitelja?[949]

2.4. Crkva i država

Kako je Živković razumijevao pojmove Crkva i država, te u kojem je kontekstu promatrao njihov međuodnos, mogli smo već pomalo i naslutiti iz njegova govora o vjeri u javnom životu. Povijesna je činjenica da je Isus Krist osnovao jednu Crkvu i da joj je naravni i zakoniti predstavnik Rimokatolička Crkva sa svetim ocem na čelu.[950] Kad govorimo o Crkvi kao Kristovoj instituciji, na umu imamo samo Rimokatoličku Crkvu, tvrdi Živković, i pritom misli i na njezin odnos prema državi.[951] U tom smislu, Andrija Živković piše o teškom položaju Katoličke Crkve u Jugoslaviji te navodi kako je on dvostruko teži negoli položaj Katoličke Crkve u nekoj drugoj državi koja se treba boriti s modernim liberalizmom i ateizmom. No prije ili poslije katolički će puk od sebe odgurnuti sve ono što mu razdire dušu i razbija svetišta. U biti Živković promatra kakav je odnos države prema katolicima s obzirom na pripadnike drugih vjeroispovijesti te navodi kako katolici traže samo jednaku slobodu, jednaku potporu i zaštitu kao i za sve ostale vjeroispovijesti u državi. Duboko je uvjeren da će milost Duha Svetoga biti s katoličkim narodom ako svećenici i laici budu izvršavali svoje apostolsko zvanje bez razlike.[952]

Kad god promatramo odnos Crkve i države, pa bilo to i samo u definicijama, nailazimo na određene teškoće. Najprije trebamo biti svjesni kako je u državi narod trajno nastanjen na određenom teritoriju, dok nas Crkva uči da je ona hodočasnički putujući narod na

---

[949] Usp. *isto*, 14–18.

[950] Trebamo naglasiti kako je ovaj Živkovićev članak među rijetkima koji su onodobne državne vlasti dopustile tiskati, od cijelog njegova već spominjanog rukopisa *Naši putevi*. Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, „Crkva i država", u: *Organizacijski vjesnik Hrvatskog Orlovskog Saveza*, 4 (1926.) 2, 6–11.

[951] Danas nam je poznato, kako nas uče i Drugi vatikanski koncil i Katekizam Katoličke Crkve, da je Crkva novi narod Božji s kojim je Krist u svojoj krvi sklopio novi savez. Riječ je tu o mesijanskom narodu kojeg je Krist ustanovio da bude zajednicom života, ljubavi i istine. Članom toga naroda postaje se rođenjem, ali ne fizičkim, nego „rođenjem odozgor", iz „vode i Duha" (Iv 3, 3–5). Crkva pazi na dostojanstvo svojih članova, stoga joj je Gospodin priskrbio dostojanstvo slobode sinova Božjih. Usp. Ivan BODROŽIĆ, „Crkva – nacija – država", *isto*, 260; *Enciklopedijski teološki rječnik*, 132–134; DOKUMENTI DRUGOGA VATIKANSKOGA KONCILA, Dogmatska konstitucija o Crkvi *Lumen gentium*, 9, 92–94.

[952] Iako Živković koristi riječ „svjetovnjaci", u našem jeziku danas mi za tu riječ koristimo termin „laik". Stoga je i navodim u tom obliku u tekstu. Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, „Crkva i država", *isto*, 10–11.

putu prema vječnoj domovini. I baš zbog toga nije bila rijetkost da se Crkvi predbacivalo kako se ona malo ili slabo zauzima za izgradnju ovozemaljskog društva, a s druge ju se pak strane željelo izgurati izvan utjecaja u društvenom životu. Upravo u jednom takvom društvenom uređenju našao se i Živković s narodom svoga vremena. I Crkva i država, svaka na svom području djelovanja, jesu savršena društva, ali imaju različite svrhe djelovanja. Crkva se brine da vjernici na zemlji žive nadnaravnim životom, a poslije smrti životom slave u Bogu. Država se treba brinuti za mir i vremeniti napredaka svih svojih građana.

Uređenje Crkve i države moguće je, prema Živkovićevu mišljenju, svesti na četiri stava: *prijateljski stav*, u kojem država, uz to što vrši svoju suverenu vlast, priznaje Crkvi prvenstvo s obzirom na duhovni značaj i javno ispovijeda katolicizam; *neprijateljski stav*, kada državna vlast, pod izlikom da spriječi sukobe, svojata za sebe prvenstvo i nadmoć te se neovlašteno upliće i u crkvene stvari; *konkordatski stav*, gdje su odnosi zakonski, ali sporazumno uređeni, i na kraju *slobodni stav*, u kojem je svim društvima zajamčena sloboda unutar državnih zakona te nema povlastica ni ograničavanja.[953]

Ako se osvrnemo na stavove koje je naveo Živković, prigovor koji se Crkvi predbacivao kako se ona slabo i malo zauzima za izgradnju ovozemaljskog društva uistinu je neutemeljen, jer svaki vjernik svojim angažmanom u vremenu ostvaruje i vječnu nagradu, i svojom brigom i odgovornošću za zemaljsku domovinu zaslužuje i nebesku. Neovisnost političke zajednice Crkva prepoznaje, jer se njezino poslanje, njezine službe i nadležnosti ne preklapaju s onima političke zajednice, ali isto tako upozorava na opasnosti koje u sebi krije želja za lažnom autonomijom čovjeka. U tom duhu nema nijednog čovjeka koji bi se zauzimao za boljitak i napredak društva bolje od kršćanina, jer je on definitivno svjestan svoga mjesta boravka na nebesima i automatski se ne navezuje niti na jednu formu življenja.[954]

2.4.1. Katolicizam u Jugoslaviji[955]

Svoje izlaganje o katolicizmu Živković nadovezuje na izlaganje o Crkvi i državi. On tvrdi kako je i hrvatskim i slovenskim katolicima stalo do toga kakav će biti odnos države

---

[953] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Katolička društvena nauka* (rukopis), Zagreb, 1954., 72.

[954] Usp. Ivan BODROŽIĆ, „Crkva – nacija – država", *isto*, 260–261.

[955] Već na kraju 2. st. u takozvanome Nicejsko-carigradskom vjerovanju katolicitet se ubraja među četiri bitne osobine Crkve. Pridjev „katolički", osim označavanja bitne osobine Crkve, također se koristi kao konfesionalna oznaka Crkve u jedinstvu sabrane pod Papom, biskupom Rima i Petrovim nasljednikom. U tome se smislu govori o „katolicizmu". I upravo u tome kontekstu o njemu govori i Živković, jer čim započima svoj govor o Crkvi i državi, on govori o Rimokatoličkoj Crkvi sa svetim ocem na čelu. Potrebno je svakako imati na umu i činjenicu da je Andrija Živković djelovao u vrijeme nekoliko različitih vlada. Tako je tu bila Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, potom Kraljevina Jugoslavija, Banovina Hrvatska,

prema njihovoj vjeroispovijesti, i to s jedne strane jer je gotovo polovina državljana istočno-pravoslavne vjeroispovijesti, a s druge pak strane što je između i Hrvata i Slovenaca dosta jak liberalizam takozvanih naprednjačkih redova.[956] Kako je u tom vremenu jačala komunistička stranka, kojoj su se vjerski stavovi bazirali na materijalnim načelima u državnim službama, katolici su se našli u vrlo teškom položaju, a kakva je vlada države, takva će biti i sudbina katolika u njoj. Drugim riječima možemo reći da onakvim duhom kakvim budu disali ljudi kojima je povjereno vodstvo države u zemlji, tako će se to jednako odražavati i na kulturni i vjerski život naroda.

Kršćanin i Crkva ispovijedaju da je svaka vlast od Boga i da su Božji autoritet i Božji zakon ipak iznad ljudskoga, koji je dobar ako je u skladu s Božjim. Problemi se javljaju ako država sebe shvati kao apsolut koji se ne treba savjetovati niti ravnati prema Božjim odredbama i da može donositi zakone potpuno neovisno na temelju pojedinih interesnih skupina.[957] Upravo takvi problemi javljali su se za vjernika katolika Živkovićeva vremena, jer je država sebe razumijevala kao apsolut i nije priznavala ništa što je imalo u sebi prizvuk vjerskoga i Božjega. Stoga je glavna uloga katolika da ustrajno i solidno organiziraju redove katoličkog puka. Zadaća je katolika da i među inteligenciju onoga vremena unose zdravo shvaćanje o ulozi katolicizma u javnom životu. I baš takav rad nalaže dužnost obrane svetinja naše vjere. Živković je primijetio da bi u zakonodavni državni život trebalo uvesti ljude koji će drugim očima gledati na ulogu religije u javnom životu, drukčije nego kako su to gledali ondašnji parlamentarni predstavnici u većini. Inače se ništa neće promijeniti dok god narod i njegova liberalna inteligencija na svojoj vlastitoj koži ne osjete što znači biti otkinut od Crkve i njezinih utjeha i što znači javno državno nekažnjeno bogohulstvo. Kad osjete svu grozotu hladnog bezvjerstva, zavapit će za toplim zagrljajem Crkve, dobre majke. Tek tada će u državi doći do slobode vjeroispovijesti, slobode organizacije; pravednost će onda biti temelj u dijeljenju i bit će poštivanje tuđega uvjerenja.[958]

Katolicizam ne posvećuje samo pojedince, nego zahvaća u društvo i javni život. On je religija koja u čovjeku gleda osobnu vrijednost i dostojanstvo čovjeka, neovisno o politici i gospodarstvu. Za njega su neizmjerno važni čovjekova savjest i sloboda te jednakost sviju pred Bogom.[959] Takvo Živkovićevo razmišljanje o katolicizmu potpuno je oprečno onomu kršćanskih socijalista koji su u prošlosti gradili pokret katoličke izdvojenosti –

Nezavisna Država Hrvatska i FNRJ. Samo iz tih povijesnih činjenica možemo naslutiti kako je bilo vjerniku kršćaninu tijekom svih tih vladavina kada niti je bilo prave vjerske slobode niti ravnopravnosti. Usp. *Enciklopedijski teološki rječnik*, 482–483.

[956] Usp. AKBF, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Naši putevi* (rukopis), 19.

[957] Usp. Ivan BODROŽIĆ, „Crkva – nacija – država", *isto*, 261.

[958] Usp. AKBF, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Naši putevi* (rukopis), 24.

[959] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Katolička društvena nauka* (rukopis), 85–86.

„katolicizam" kao ideologije katoličke organiziranosti, posebno kulture i politike, čak i nacionalnog identiteta – zapravo, katoličkog paralelizma u svemu što je bilo nepoznato ili nepotrebno u dominantnoj katoličkoj Europi prije pojave liberalizma.[960]

2.4.2. Država kumir

U već spominjanom djelu *Kršćanske kreposti* Andrija Živković govori pod jednim pomalo intrigantnim naslovom „nove" kreposti[961] o djelovanju koje udaljuje od pravoga kršćanskoga duha, i koje je u njegovu vremenu dobivalo izgled osobito vrijedna djelovanja „što u očima modernoga svijeta seže čak do svoje vrste kreposti".[962] U tom kontekstu promišljao je i o državi kao kumiru, gdje nije riječ o zdravoj ljubavi prema narodu i domovini, koju kršćanski moral osobito visoko cijeni kao krepost i preporučuje kao dužnost svakog pojedinca, već je riječ o shvaćanju koje je u suprotnosti sa zdravim načelima kršćanskog morala jer zastupa misao da svrha posvećuje sredstvo. Tako je naime riječ i o opravdanju nemoralnih sredstava u interesu države, no kršćanski moral to socijalno-utilitarističko gledište nikada ne smije i ne može odobriti.[963]

Ako se osvrnemo u ovome kontekstu promišljanja na govor o pojmu socijalne države koji se razvijao tijekom 20. st., potrebno je reći kako se uz prava na slobodu osobito gaji osjetljivost prava na pravdu (ili solidarnost), tako da takva država zajamči svima mogućnost stvarne integracije. Mora se razvijati etika solidarnosti, koja će promicati suradnju i svakoga poticati da preuzme vlastitu odgovornost.[964] Živković kao da je promatrao situaciju države baš u kontekstu spomenutog poimanja socijalne države, jer on piše kako se u nemoralna sredstva ne mogu ubrojiti samo čini ubojstva, izdaje, otimanja i slično, nego i sve ono što je po sebi neopredijeljeno a treba služiti državi i narodu bez obzira na pozitivne vjersko-moralne propise. Pod tim on podrazumijeva gomilanje materijalnih dobara, pretjerane državne vojne izdatke, rasipanje državnog novca za svečanosti, izložbe, kazališta, zabave i slično. I sve to malo-pomalo čini da se ljudi upuste u vrtlog svjetskih uživanja bez obzira na konačnu svrhu ljudskoga života.

Gdje god je riječ o nerazumnoj i pretjeranoj ljubavi prema narodu i državi, gdje se zanemaruje religija kao osnova zdravoga državnog i narodnog života, riječ je o primjeru „nove" kreposti ljubavi, kaže Živković. Nije stoga kreposno zbog države ili naroda pogodovati takvom razvitku situacija koje udaljuju ili čak posve odvajaju od religije, kako

---

[960] Usp. Ivo BANAC, *Hrvati i Crkva. Kratka povijest hrvatskog katoličanstva u modernosti*, 37–41.

[961] Pod istim naslovom Živković je objavio prikaz: Andrija ŽIVKOVIĆ, „Nove" kreposti, *BS*, 29 (1941.) 3, 272–277.

[962] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, Zagreb, 1942., 53.

[963] Usp. *isto*, 54–55.

[964] Usp. *Enciklopedijski teološki rječnik*, 215–216.

su to činili liberalni vođe Živkovićeva vremena. On se nada da će u novije vrijeme pravo shvaćanje pobijediti nenarodni i nekršćanski liberalni duh te će se tako „nove" kreposti odbaciti ne samo u interesu kršćanskog morala nego i u interesu države i samoga naroda. Žrtvovanje života pripadnika jedne države i njezino uzdizanje do kumira bez milosrđa pobuđuje mržnju i prezir ostalih naroda.[965]

U nekoliko prije navedenih podnaslova mogli smo vidjeti kako je Andrija Živković promatrao vrednovanje kršćanske vjere i kršćana u vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Kraljevine Jugoslavije te u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske, kada je pisao o državi kao kumiru pod krinkom „novih" kreposti. To su tek početni pogledi onoga o čemu je pisao kada je promatrao ideologije svoga vremena, a o čemu ćemo detaljnije progovoriti na sljedećem stranicama rada. U Živkovićevo vrijeme Crkvu se promatralo kao opoziciju vlasti, što Crkva niti je bila niti je željela biti. Ona je naddržavna institucija i kao takva ima što reći svakom društvu i sustavu, a da se ni s jednim ne poistovjeti. Jer Crkva pripada svim narodima, ona može biti neparcijalna nositeljica suživota i dijaloga i zastupanja pravednih principa. Država čuva i upravlja pravima građana. Ona treba čuvati život građana i paziti na njihovo radno vrijeme, jer se na pravednosti i ljubavi temelji društveni život. Posebno je potrebno isticati zakonsku pravednost, za koju Živković piše da joj bolje pristaje naziv socijalna pravednost.[966]

Područje ljubavi je neograničeno, posebno briga za siromašne, ostavljene, unesrećene. Duša svake društvene pomoći mora biti i ostati ljubav prema čovjeku i subratu. U kontekstu promatranja odnosa Crkve i države možemo napomenuti i činjenicu da Crkva može imati utjecaja na politički život, a o čemu nam svjedoče i dokumenti Drugoga vatikanskoga koncila: „Crkva, koja se na temelju svoje zadaće i mjerodavnosti ni na koji način ne miješa s političkom zajednicom niti se veže uz bilo koji politički sustav, znak je ujedno i zaštita transcendentnosti ljudske osobe. Politička zajednica i Crkva, svaka na svome osebujnom području, jedna o drugoj su neovisne i autonomne. Obje su, iako sa

---

[965] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 54–55.

[966] Pojam „socijalna pravednost" novijeg je datuma i počinje se upotrebljavati u 19. st., a u biti odgovara onome što se u tradicionalnoj misli, počevši od Aristotela, naziva *zakonskom/legalnom pravednošću* koja uređuje doprinos građanina u odnosu na društvo. Socijalna pravednost daje zakonskoj pravednosti dinamičko obilježje i ističe zahtjeve distributivne pravednosti. Pojam „socijalna pravednost" prihvaćen je u moralnome katoličkom nauku od vremena Pija XI. Enciklika o socijalnom nauku, nazvana još i socijalna enciklika *Quadragesimo anno* važna je upravo po uporabi toga izraza. Budući da je Živković napisao i knjigu *Enciklike pape Pija XI. Za moralno socijalni preporod društva*, posvetio se uvelike studioznom proučavanja enciklika. Tako je napisao i prikaz enciklike *Quadragesimo anno*, koji je uvrstio u rukopis *Katolička društvena nauka*. Zbog svega navedenoga ne iznenađuje nas ni činjenica da je upotrebljavao izraz „socijalna pravednost". Usp. *Enciklopedijski teološki rječnik*, 906–907; NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Katolička društvena nauka*, 73–84.

različitog naslova, u službi osobnog i društvenog poziva istih ljudi."[967] Crkva je svjesna da demokracija s jedne strane na najbolji način izražava izravno sudjelovanje građana u političkim odlukama, a s druge je moguća samo u mjeri u kojoj ima u svom temelju pravo shvaćanje osobe.

Sudjelovanje katolika u političkome životu ne smije ničim ugroziti to životno načelo, jer bi u suprotnome zanijekao kršćansku vjeru u svijetu i unutarnje jedinstvo i dosljednost samih vjernika. Demokratsko ustrojstvo, na kojem se suvremena država nastoji izgraditi, bilo bi poprilično krnje ako u njegovu središtu ne bi bila osoba. Poštivanje osobe demokratsko sudjelovanje čini mogućim.[968] Sve prije navedene tvrdnje trebamo imati na umu kada je riječ o ideologijama koje zadiru u područja ljudskog života i djelovanja, a u svojim temeljima ne poštuju dostojanstvo ljudske osobe.

3. IDEOLOGIJE S OBZIROM NA GOSPODARSKI SUSTAV

Da bismo pridonijeli što kvalitetnijem uvidu u socijalno pitanje Živkovićeva vremena, krenut ćemo najprije od terminološkog poimanja onoga što je Andrija nazivao „društvenim zlom".[969] Promjene vremena u kojem živimo ne smiju se događati kao da

---

[967] DOKUMENTI DRUGOGA VATIKANSKOG KONCILA, Pastoralna konstitucija o Crkvi u suvremenom svijetu *Gaudium et spes*, br. 76, str. 786; Josip GRBAC, „Crkva i politika", u: Stjepan BALOBAN (ur.), *Kršćanstvo*, *Crkva i politika*, Zagreb, 1999., 121–137.

[968] Usp. KONGREGACIJA ZA NAUK VJERE, *Doktrinarna nota o nekim pitanjima vezanim uz sudjelovanje katolika u političkome životu*., Zagreb, 2007., 17.

[969] O društvenom zlu pisao je Andrija Živković u svome rukopisu *Katolička društvena nauka*, koji smo već spomenuli u kontekstu govora o Crkvi i državi, a koji je bio priredio kao knjigu od svojih predavanja održanih na Katoličkome bogoslovnom fakultetu, na kolegiju Kršćanska sociologija. Sam je zapisao kako vjeruje da bi ta njegova knjiga bila sasvim valjana za predavače na bogoslovskim učilištima i na fakultetu, ali da u tisak može doći samo u slobodnoj državi. Rukopis je podijeljen na šest poglavlja. U prvom poglavlju autor nam donosi pregled uvodnih pitanja iz nauke o društvu: „1. Društvo i društveno zlo /'socijalno pitanje'/ društvene znanosti, 2. Društvena nauka /'socilogija'/ i njezina zadaća, 3. Svećenik i društveno pitanje, 4. Rad na području društvene nauke: a.) u svijetu uopće i b.) u hrvatskim zemljama napose". Drugo poglavlje nam govori o školama i smjerovima u društvenoj nauci: „1. Starija i novija razdioba društvene nauke, 2. Suvremeni pravci i strujanja u društvenoj nauci, 3. Pozitivistička i katolička društvena nauka". U trećem poglavlju raspravlja se o osnovnim društvenim načelima prema „'Društvenom zakoniku' /'Code sociale'/: 1. Obiteljska zajednica, 2. Državna zajednica, 3. Staleška udruženja /korporacije/, 4. Društveni gospodarski život (područje ekonomskih zakona, pitanje napučenosti zemlje, sredstva proizvodnje, vrste vlasništva, udruženja gospodarskog značaja, vrijednost /cijena /lihva/ spekulacija, načela za čestit državni život, međunarodni život, briga za nadnaravni život), 5. Osvrt na sadržaj". Četvrto poglavlje nam izlaže temu „Na pogrešnim putovima": „1. Individualističko-liberalni gospodarski sustav /kapitalizam/, 2. Marksističko-komunističko rješenje društvenoga zla; a.) Marx-Lenjinov komunizam (ruski boljševizam), b.) Staljinov komunistički imperijalizam, c.) komunizam u previranju (Jugoslavija /'Titoizam'/ i Kina: Mao

nas se ne tiču, već upravo zbog toga jer nas se izravno tiču moramo zahvaćati u zbivanja. Ideje evanđelja potrebno je usađivati u srca ljudi, tvrdi Živković, a što smo već i istaknuli u uvodnom govoru u ovo poglavlje. Da bismo imali uspjeha u tome, trebamo se truditi razumjeti ljude onog vremena u kojem živimo, moramo nastojati biti upućen u ono što misle o pitanjima obitelji, zvanja, društva, narodnosti, vjere, svećeništva, redovništva… U tom kontekstu nastojat ćemo približiti Živkovićevo izlaganje o pojedinim pitanjima i čovjeku našega vremena.

3.1. Pojam ideologije i društvenoga zla

S obzirom na činjenicu da se Andrija Živković susretao u svome životnom vijeku s mnogo različitih ideologija, neće nam biti naodmet da prije negoli prijeđemo na konkretnije izlaganje koje su to ideologije bile te kako ih je on razumijevao, progovorimo i nekoliko riječi o samom pojmu „ideologija". Smisao je ideologije zajamčiti opravdanost sustava i vlasti koju ona provodi. U suvremenom govoru, osobito nakon Marxa, pod pojmom ideologije podrazumijeva se nauk koji dobiva moć, i to ne toliko od objektivne provjere svojih tvrdnji, nego od interesâ koji stoje iza njega i od konkretnih ciljeva kojima nauk teži.[970] No postoji razlika između konzervativne ideologije, koja želi sačuvati vlast u onakvom stanju kako je uspostavljena, i reakcionarne ideologije, koja vlast želi svesti na institucionalni oblik autoritarnog tipa koji se opire demokratskom ustrojstvu. U negativnom kontekstu promatrana je ideologija jedno s težnjama koje naginju prema licemjerju, što se odražava na psihološko i društveno područje. Uloga je etike stoga da, osim što razotkriva jednostrane (ideološke) vrijednosti na pozornici povijesti, pronađe put do velikih vrijednosti koje su sposobne ujediniti ljude. Takve sposobnosti koje ujedinjavaju ljude zasigurno su društvene tvorevine o kojima nam govori i Živković. To su: obiteljska zajednica, u kojoj se pojedinac rađa i dobiva prvi odgoj; potom državno-politička zajednica, čijim članom pojedinac postaje preko obitelji; zatim crkvena zajednica, čijim se članom postaje sakramentom krštenja; staleška zajednica, kojoj čovjek pripada po slobodnom izboru zvanja, i na koncu slobodna zajednica, kao što je umjetnička, znanstvena, društvena.[971]

Tse Tung traži svoj put), 3. Internacionalni socijalizam, 4. Neka starija i novija mišljenja o komunizmu". Peto poglavlje: „Kršćansko rješenje društvenoga pitanja: 1. Pokušaji prije nastupa Leona XIII., 2. Sadržaj i značenje enciklike 'Rerum novarum', 3. Tumač k enciklici 'Quadragesimo anno', 4. Stav nekih suvremenih katoličkih sociologa". I u šestom, posljednjem poglavlju Živković nam govori o borbi za istinu /„Fiat lux"/: „1. Bankrot buržujske sociologije, 2. Osnovna načela društvenoga života, 3. Uzroci polaganoga razvoja kršćanskog društvenog gibanja, 4. Pogrešna ocjena marksizma: skretanje u lijevo nekih francuskih katolika". NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Katolička društvena nauka* (rukopis), Zagreb, 1954.

970 Usp. *Enciklopedijski teološki rječnik*, 392–393.

971 Usp. *isto*; usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Katolička društvena nauka* (rukopis), 1–3.

Onaj čovjek koji priznaje da je čovjek osoba koja ima savjest i samosvijest, da je po naravi društven, a nipošto neka dobričina koga su tek prisilili da postane članom društva te koji razumije da su temelji društvenog života pravednost i ljubav, a ne tek neki apstraktni pojmovi, ispravno gleda na društvo. Stoga Živković pod društvenim pitanjem svoga vremena podrazumijeva sukob i nesklad između društvenih slojeva na nekome određenom društvenom području iz kojeg proizlazi društveno zlo. Društveno je zlo „izraz nezadovoljstva ne samo sa materijalnim nego i duševnim stanjem čitavih slojeva".[972]

U tom kontekstu javljaju se i različita pitanja kao što je klasno pitanje, gdje se pojavljuju sukobi zbog imovine, dohodaka i općegospodarskih probitaka. U tom se smjeru razvilo i radničko pitanje, koje se proširilo i s obzirom na sadržaj, tako da se pod tim pitanjem može govoriti i o intelektualnom pitanju. Potom staleško pitanje, ako sukobi nastaju zbog vlasti, položaja, prava i dužnosti; političko pitanje, koje se uglavnom pojavljuje kada je riječ o nepravednoj podjeli vlasti, i na koncu kulturno pitanje, ako dolazi do sukoba zbog pritiska na savjest građana, njihovu vjersku slobodu i prava. Rješenje problema „društvenoga zla" nije samo stvar pojedinca i pojedinih društava, skupina, nego je to dužnost cijeloga ljudskoga roda, a posebno prosvijećenog čovječanstva, koje se diči svojom starom kršćanskom kulturom. Zbog problema društvenog zla u kojem je riječ o opstanku života, sloboda je postala nepoznat pojam, a dostojanstvo osobe pusta riječ bez značenja.[973] „Društvena se nauka treba obazreti na temeljne istine kršćanstva jer one igraju itekako važnu ulogu u društvenom obziru. Kršćanska istina kako je napose ostvarena u katoličkoj Crkvi, nije prazna riječ, nego živa snaga duha, koji u njoj struji odozgora."[974]

S obzirom na unutardruštvena previranja, Živković govori o ideologijama svoga vremena, koje i naziva društvenim zlima, spominjući pritom kapitalizam i komunizam, koji su naveli ljudsko društvo na staze što vode u propast. Kaže kako na njima jest glavna, ali ne i sva krivnja, jer krivnja je i na samim kršćanima koji nisu uistinu kršćani, nego samo po imenu. Zlo je stoga, po Živkovićevu mišljenju, „veće s moralne nego s materijalne strane, jer na dnu socijalnog pitanja leži moralno, a ta je tvrdnja već odavno pala u vodu".[975] Smjer socijalnog rada i razvoja određuje čovjek prema svojim razumskim sposobnostima, procjenjujući prilike i odabirući sredstva do svrhe. Na taj način čovjek zahvaća i u metafizičko područje, gdje, prema Živkovićevu mišljenju, nema ni sociologije, koju on naziva i društvenom znanošću, te je definira kao znanost koja istražuje uzroke društvenih pojava kako bi ih popravila i poboljšala.

---

[972] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Katolička društvena nauka* (rukopis), 5.

[973] Usp. *isto*, 5–6.

[974] *Isto*, 12.

[975] *Isto*, 21.

3.2. Na pogrešnim putovima

Naprednoga društvenog života bez kršćanskog morala ne može biti. To je posebno potrebno naglasiti, tvrdi Živković, jer je od temeljne važnosti za život hrvatskoga naroda, posebice kad se „novo društvo" djelomično rađa, a konačno i ostvarilo pod revolucionarnim bljeskom i radikalno nas kida od onoga što je do danas u moralnom pogledu vrijedilo kao tekovina kršćanskoga duha i kulture. Kršćanstvo je kao nauk Isusa Krista zaokružen sustav, a njegov moral u tom sustavu isto je tako jedinstven, dosljedan i cjelovito izgrađen skup ćudorednih načela. Novo društvo, koje je trebalo nastati na bezbožnim temeljima, dovelo bi do raspadanja. Nema drugoga temelja na kojem se narod može graditi, izgrađivati i podizati ako taj narod izbaci „ugaoni kamen", što je Krist Gospodin.[976]

Na zakonima ljudske naravi temelji se katolička društvena znanost, za razliku od pozitivističke, koja se isključivo oslanja na jednu ili više činjenica iz društvenog života, dok ljudsku narav uzima u obzir tek površno. S obzirom na društvo, katolička društvena znanost polazi od kršćanskog i katoličkog pogleda na svijet i život, stoga nikako iz vida ne smije ispustiti konačnu svrhu ljudskoga života i bitna obilježja ljudske naravi kao što je slobodna volja, dostojanstvo i savjest osobe. Promatrajući svijet i život u tom kontekstu, ona se suprotstavlja materijalističko-pozitivističkim sustavima, za koje su pojmovi slobodna volja, dostojanstvo i savjest osobe samo puke riječi bez značenja.[977]

Konačna svrha ljudskoga života ne može biti nešto materijalno, jer sve je takvo prolazno, konačno i raspadljivo. Govoriti, naime, o vječnoj materiji nije filozofski, jer u sebi uključuje protuslovlje, tvrdi Živković. Konačna sreća traži stalnost i neograničeno trajanje, a to je upravo ono čega materija nema. I upravo zbog toga konačna svrha života mora biti u nečemu duhovnom, neovisnom o materiji, tako da svaku dušu može potpuno zadovoljiti i usrećiti, a takva svrha može biti samo nestvoreno duhovno dobro, jedino Bog sam.[978] U odnosu prema Bogu, Stvoritelju svega, Živković i jest promatrao društvo i svijet u kojem je živio i djelovao. Stoga on i govori o ideologijama svoga vremena kao o društvenom zlu koje je razaralo tkivo društva cijele Europe, o čemu ćemo u idućem tekstu cjelovitije progovoriti.

3.3. Individualističko-liberalni gospodarski sustav – „kapitalizam"

Gospodarski sustav pod imenom „kapitalizam" razvio se iz takozvanoga gospodarskog liberalizma (individualizma). Prema tome, kapitalizam nije izvorni, nego izvedeni način proizvodnje i gospodarenja, a njegov je korijen u filozofskom liberalizmu, koji pretjerano naglašava slobodu pojedinca. Za vjerski liberalizam Živković tvrdi kako je samo

---

976 Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Razmatranja o etici i moralu* (rukopis), 3–5.

977 Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Katolička društvena nauka* (rukopis), 61–65.

978 Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Razmatranja o etici i moralu* (rukopis), 14.

korak do takozvanog individualizma, jer tko se ne brine za Boga i njegove zakone, sam je svoj neograničeni gospodar.[979] Relativno liberalno ozračje nije mimoišlo ni hrvatske krajeve na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, a isto tako ni Crkvu i njezine vjernike. Stoga je danas u povijesti postalo uobičajeno zastupati tvrdnju kako je baš u tom vremenu vladao određeni liberalizam među hrvatskim katolicima, iako se mišljenja razilaze s obzirom na njihovu dosljednost. No usprkos svim razilaženjima u mišljenju, ostaje provjerenom činjenica da je veći broj svećenika i vjernika pokazao otvorenu naklonost prema slobodarskim usmjerenjima, što im je omogućilo da budu prisutni u onodobnim strankama, čime otkrivaju svoj liberalni odabir.[980]

Vraćajući se na uvodne misli rukopisa *Katolička društvena nauka*, Živković pojašnjava kako svećenik treba imati mnogo razumijevanja i suočavati se s bijedom svojih vjernika kako se ne bi prepustio liberalnim idejama, jer ljudska je narav slaba i sklona je zlu. Stoga ona moralno propada sve dublje, i u tome je razlog zbog kojeg svećenstvo ne smije ostati izvan kruga onih kojima je rješenje društvenog zla jedno od najprečih briga, ali se u svome stavu ne smije pokolebati.[981] Ako na područje gospodarstva primijenimo već spomenutu tvrdnju da čovjek koji se ne brine za Boga i njegove zakone postaje sam svoj neograničeni gospodar, nužno je da će se iz toga razviti gospodarsko poslovanje u kojem slabiji podliježe jačemu. Tijekom 18. i 19. stoljeća osobito se razvio gospodarski kapitalistički sustav u kojemu je sloboda razvoja jedno od osnovnih načela. No Živković govori o činjenici da se taj sustav nije zadovoljavao samo tom slobodom, već se oslobodio svih moralnih sustava te zauzeo stajalište kako svrha posvećuje sredstvo, potom se oslobodio bilo kakvog osvrta na Boga te od društvenih obzira. „Kapitalist je jednostavno rob nezasitne želje za bogatstvom. Imetak ga očarava i ako je slobodno to reći: boguje nad njim. Kao da predstavlja živu silu koja upravlja ljudskom voljom, kapital u pravom smislu riječi gospoduje nad čovjekom.”[982]

Nakon velike ekonomske krize 1927.–1931., stari je kapitalizam zamijenjen neokapitalizmom. U toj fazi socijalni nauk traži očuvanje nekih osnovnih prava ljudske osobe, a od države traži veću ekonomsku i socijalnu odgovornost, dopuštajući joj intervenciju na temelju načela supsidijarnosti.[983] Tako socijalno ekonomsko pitanje postaje javno, da-

---

[979] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Katolička društvena nauka* (rukopis), 89–91.

[980] Više o liberalizmu u Hrvatskoj promatranom kroz tri etape, u kojima se govori o nepomirljivoj osudi liberalizma kao i neuspjehu katoličkog obračuna s njime, možemo čitati u: Željko MARDEŠIĆ, „Hrvatski katolički pokret i liberalizam”, u: Zlatko MATIJEVIĆ (ur.), *Hrvatski katolički pokret. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Zagrebu i Krku od 29. do 31. ožujka 2001.*, Zagreb, 2002.

[981] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Katolička društvena nauka* (rukopis), 26–31.

[982] *Isto*, 91.

[983] Načelu supsidijarnosti svrha je očuvati prostore pojedinaca i društvenih skupina od pretjeranog uplitanja države. Po prvi put to je načelo formulirano u enciklici pape Pija XI. *Quadragesimo anno*, gdje

kle i političko pitanje. Papa Pio XI. zahtijeva da se stvori ekonomija koja će biti vođena etičkim načelom: načelom socijalne pravde. Riječ je više o moralnoj nego strukturalnoj reformi kapitalističkog sustava. Logično je, dakle, da se u toj fazi na površinu probija personalističko gledanje na rad i sva popratna pitanja. Uvidjevši to stanje, Pio XI. govori o kapitalizmu kao sustavu gdje se poduzeće i uopće cijelo gospodarstvo ravna po volji i u korist posjednika kapitala, bez obzira na dostojanstvo radnika, socijalnu pravednost te na opće blagostanje. Liberalizam ili gospodarski individualizam, kako ga naziva Živković, doveo je do kapitalizma, koji je u vrlo kratkom vremenu stao gušiti sve oko sebe. Stroj je zarobio čovjeka i oduzeo mu velik dio rada, s tim da je pohlepa za bogatstvom zaslijepila poduzetnike i tako im oduzela osjećaj za pravednost. Posljedica svega toga bila je osiromašenje radnika a gomilanje nezadovoljstva, i otuda društveno zlo koje Živković spominje kao i nezadovoljstvo. Tek kada se u pitanju društvenih odnosa u čovjeku radniku počne poštivati njegova osoba, društveno će pitanje biti riješeno.[984]

Liberalizam ne donosi rješenje društvenoga pitanja, on je misao o neograničenoj slobodi i jednakim pravima na svim poljima, u što je brzo uvjerio čovječanstvo. U vremenu prije nastupa pape Leona XIII. kapitalizam je zamijenio feudalizam. S vremenom je tada ponestalo staleške svijesti i ljubavi za rad, a pojavila se klasna svijest. Svi su rad zamrzili, a mržnja čovjeka prema čovjeku posvuda se proširila. Živković tako tvrdi kako su bolesti njegova vremena i društvenog života: nezdrava i nenaravna društvena organizacija (kapitalistička i radnička klasa), društveni kapitalizam kao lakomost za dobitkom te materijalističko gledanje na svijet i život koje ne brine ni za Boga, ni za vjeru, ni za moral. Upravo zbog takve situacije kapitalistički gospodarski poredak nametnuo se kao jedini gospodarski sustav.[985]

Katolička Crkva nije ostajala imuna na takvo stanje i tako su se pojavila mnoga istaknuta imena, između kojih Živković spominje ime biskupa Emanuela Kettelera, koji je naglašavao dužnost Crkve i katolika da se aktivno zauzmu za rješenje takozvanoga radničkog pitanja. Njegove su ideje bile da treba omogućiti zavode za nemoćne radnike, omogućiti im ostvarenje domaćeg ognjišta i smiren obiteljski život, dati radniku potrebno znanje i naučiti ga poznavanju kršćanskih istina, poraditi na uređenju pravedne radničke

---

papa tumači njegov sadržaj napominjući: „Kao što ne valja pojedincima oduzimati i predavati državi one poslove koje oni mogu obavljati na vlastitu odgovornost i vlastitom marljivošću, tako je nepravedno i vrlo škodljivo i za javni poredak opasno davati većemu i višemu društvu one poslove koje mogu izvršavati manje i niže zajednice. Svaka naime društvena ustanova mora po svom pojmu i značenju pomagati udovima društvenoga tijela (*na dopunski način*), a ne smije ih nikada uništiti ni sasvim prisvojiti" (br. 81), u: *Enciklopedijski teološki rječnik*, 699.

[984] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Katolička društvena nauka* (rukopis), 91–99; Josip GRBAC, *Graditelji kraljevstva. Teologija rada II. vatikanskog sabora*, Rijeka, 1996., 199–200.

[985] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Katolička društvena nauka* (rukopis), 202.

plaće, tražiti skraćeno radno vrijeme i dane počinka te odmaknuti djecu, žene i majke iz posla po tvornicama.[986]

Upravo kao u vrijeme Andrije Živkovića, i do današnjih dana stoji tvrdnja: Onako kako društveni nauk gleda na socijalno pitanje, mijenja se i njegovo gledanje na ljudski rad, gdje ipak ostaje uvijek prisutna ona temeljna personalistička i komunitarana dimenzija, uvrštena ne samo u encikliku *Rerum novarum* nego razrađena i po ostalim enciklikama. Pravi put za rješenje radničkoga pitanja treba se tražiti u složnoj suradnji između Crkve, države i samih radnika i poslodavaca.[987] Na tom tragu razmišlja i Živković, što nam posvjedočuje i činjenica da je preveo encikliku *Rerum novarum* na hrvatski jezik. Naime, na izazove ondašnjeg vremena Leon XIII. odgovorio je enciklikom *Rerum novarum*, kojom je potvrdio crkvenu nelagodu prema liberalnom kapitalizmu („gramzivost neograničene konkurentnosti"), ali i prema socijalistima („koristeći se zavišću siromašnih prema bogatima, pokušavaju ukinuti privatno vlasništvo"). Dokazivao je da su sa stajališta države „interesi svih jednaki, bili oni viših ili nižih staleža", premda svi ne mogu jednako pridonijeti zajedničkom dobru[988] na jednak način ili istom mjerom. Zalagao za organska društva međusobne pripomoći i suradnje, među kojima je najvažnijima držao radničke asocijacije, po njemu nastavak starih zanatskih cehova koji su „radnicima pružali ne samo mnoštvo blagodati nego i velikim dijelom promicali procvat umjetnosti". Enciklika *Rerum novarum* dala je novi poticaj rješavanju gorućih društvenih pitanja na

---

[986] Usp. *isto*, 205–206.

[987] Nije li pitanje traženja tog pravoga puta prisutno i u našem hrvatskom društvu? U suvremenom svijetu, pojave poput globalizacije i relativizma koje zauzimaju sve više maha, dovele su do činjenice da sve veća pojava nezaposlenosti kod ljudi izaziva razočarenje i nezadovoljstvo, koje svoja obilježja ostavlja i na obiteljima i cijelom društvu. Stoga bi i u današnjem svijetu kršćani trebali biti odgovorniji promičući kulturu darivanja, umjesto kulture svemoći i tržišta. Potrebno je boriti se protiv primata gospodarstva, U odnosu na ovo naše današnje vrijeme, i Živković je u svome vremenu upozoravao na slične opasnosti ondašnjeg društva. Usp. Luka TOMAŠEVIĆ, *Crkva pred izazovom globalizacije*, Zagreb, 2007., 168–169.; Luka TOMAŠEVIĆ – Ana BEGIĆ, „Enciklika *Caritas in veritate* – Ljubav u istini", *Služba Božja*, 50 (2010.) 2, Split, 161–183.

[988] *Bonum comune*, koje označava *neko dobro*, koje je *dobro za sve*, i koje proizlazi iz tomističke filozofije, označava jedno svima zajedničko dobro koje se ima smatrati ciljem društva ili neke konkretne zajednice. Opće dobro pretpostavlja *neku vrijednost*, koja mora biti na bilo koji način utemeljena u čovjeku kao takvom, ali se tek povezanošću s drugima može otkriti i ostvariti. Riječ je o trajnome procesu u kojem se oblikuju *uvjeti društvenoga života* koji skupinama i pojedincima omogućuju da potpunije i lakše dođu do vlastitoga savršenstva. To zajedničko dobro nije nešto statično (materijalno blagostanje i standard…), nego nešto dinamičko, to jest skup „uvjeta društvenoga života" u kojem se čovjek kao pojedinac i kao član određene skupine i naroda može razvijati kao zrela osoba. Takvo *opće dobro* kao cilj neporecivo je načelo čitava društvenoga života. Usp. Stjepan BALOBAN, *Slobodni i ponosni u društvu. Kršćanin i svijet*., Zagreb, 2010., 227–231.

osnovi katoličkoga učenja.[989] „Moderna tehnička iznašašća i nagla proizvodnja, gomilanje bogatstva s jedne strane, a siromašenje s druge strane, tražilo je u rješenju radničkih pitanja riječ s mjerodavne crkvene strane. U toj skrajnoj potrebi čitavom svijetu izrekao je mjerodavnu riječ papa Leon XIII. u spomenutoj enciklici. Nazvali su je 'magna charta' radničkih prava."[990] U tom smislu, humanizacija rada prema *Rerum novarum* događa se onda kada se radu vrati njegov humani i osobni smisao, kako bi se radnik oslobodio situacije ropstva u koju je zapao.

Enciklika *Quadragesimo anno* inzistira na moralnim kategorijama u ekonomskom i socijalnom poretku te proklamira pravo na rad svakoga kao i pravo na vlasništvo. Živković navodi kako preporod moralnog čovjeka nije u znanju ili poznavanju potrebnih načela, nego u njihovoj primjeni na život. Kapital bez rada ne može postojati, ni obratno, rad bez kapitala. Kako bi se društveno pitanje riješilo, potrebna je moralna čestitost, i društvena se obnova može provesti ako se obnovi država i ako se moralno obnovi društvo. Obnoviti državu znači pametno je preurediti, a moralno obnoviti društvo znači preporoditi pojedince i uspostaviti tako u društvu ćudoredne vrijednosti. Društvo ljudi bez vjere u Boga i svijesti odgovornosti opasnije je nego skup krvoločnih životinja. Vjersko-moralni život društva odvija se na razini krivulje: on raste i pada, ali potrebno je čuvati moral i politički razbor i stalno ga promicati. Pridavati radu njegove autentične vrijednosti, gledati ga kao nešto što je u sebi pozitivno te naglašavati njegove teološke vrijednosti po kojima rad utječe na ostvarenje čovjeka u duhovnom i religioznom smislu, sve to itekako utječe na humanizaciju finaliteta rada.[991]

3.4. Sustav zajednice dobara – „komunizam"

Četrdesetih godina 20. stoljeća dvije totalitarne ideologije, nacionalsocijalizam i komunizam, na poseban se način okomljuju na kršćanstvo i katolicizam. Koliko god komunizam imao kao jedinstvenu oznaku zajedništvo dobara, zbog načina kako to zajedništvo ostvaruje a napose zbog političkih stvarnosti, u društvu se vide posebna strujanja komunizma. Uzevši kao primjer Kristove riječi o ljubavi prema bližnjemu, Živković postavlja intrigantno pitanje: Nije li možda baš katolicima mjesto, upravo dužnost ući u redove komunista? No odmah i odgovara kako to može biti napast samo za neuka i nerazumna čovjeka, a nipošto za onoga koji pozna kršćanstvo s jedne strane, a komunizam s druge strane, koji je sav u negaciji kršćanstva i Krista, a misao o ljubavi prema bližnjemu, što

---

[989] Usp. Ivo BANAC, *Hrvati i Crkva. Kratka povijest hrvatskog katoličanstva u modernosti*, *isto*, 37–38.

[990] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Katolička društvena nauka* (rukopis), 207.

[991] Usp. *isto*, 214–260; Josip GRBAC, *Graditelji kraljevstva. Teologija rada II. vatikanskog sabora*, 201–203.

je Marxov komunizam naoko zastupa, u svojoj biti zapravo je kršćanska. I upravo je ta misao, nažalost, mnoge zavela u to marksističko društvo.[992]

3.4.1. Nastajanje komunizma

Utemeljitelj takozvanoga komunističkog „raja na zemlji" ili komunističke organizacije jest Karl Marx (1818.–1883.), podrijetlom Židov. Dojmila ga se misao o propadanju Rousseova gledišta „po naravi" dobrom čovjeku, a pokazala se ružna stvarnost o čovjeku životinji. Marxov sustav, koji još nazivamo i marksizam, zacrtan je u „Manifestu Komunističke partije" iz 1947. Temeljna postavka marksizma jest povijesni materijalizam, koji ima takvo obilježje da se cijeli društveni život odvija prema određenim putovima koje ljudskom društvu nameću proizvodnje.[993] Odavno je utvrđeno da je materijalističko shvaćanje povijesti u sebi protuslovno, navodi nam Živković, jer svako shvaćanje nadilazi materiju i ono je svojstvo duha i razuma osobe. Komunizam nema i ne može imati morala u ispravnom značenju tog pojma. Potrebno je mnogo vremena dok istina ne zasvijetli u punom sjaju i oslobodi duše od tame, u kojoj još mnogi žive.[994]

Budući da Marx nije priznavao drugi život osim zemaljskoga, što je on mogao i ponuditi radnicima nego ideal uživanja na ovome svijetu. Kad nema Boga, nema ni etike, kaže Živković, a budući da za marksizam Boga nema, ne može biti ni prave etike, jer etika bez Boga nije drugo doli više ili manje vrijedna zbirka nečijih dobrih savjeta, skup pravila o pristojnom ponašanju. U svojim temeljima kršćanstvo je sa spomenutim stavovima oprečno marksizmu i zato nikada između katolicizma i marksizma ne može biti prijateljstva.[995]

Osjećaj za pravednost duboko je usađen u čovjekovu dušu kao i želja za njezinom ostvarenošću, no u pitanju komunizma besmisleno je i govoriti o nekom pravu ili zahtjevu pravednosti, jer sve je u komunističkim organizacijama takozvano njihovo pravo, upravo milost koju oni daju ljudima onako kako oni to žele. Budući da komunisti ne priznaju primat razuma nad materijom i da za njih nema ničega na svijetu osim materije, dakako da ne može biti ni govora o nekom pravu. Tamo gdje se priznaju čovjekova osobnost i

---

[992] Usp. Franjo ŠANJEK, „Odnos kršćana prema naciji. Crkva i nacionalni identitet 1941.–2001.", u: Stjepan BALOBAN (ur.), *Socijalna budućnost Hrvatske*, Zagreb, 2002., 111–128; NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Katolička društvena nauka* (rukopis), *isto*, 101–110.

[993] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *isto*, 101–110.

[994] Rukopis koji smo već spominjali *Razmatranja o etici i moralu* velikim dijelom govori o komunizmu. Razlog tome je da je taj rukopis Živković napisao 1937., kada se po svijetu pa tako i kod nas prilično jasno stala zapažati opasnost komunizma. Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Razmatranja o etici i moralu* (rukopis), 1–2.

[995] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Katolička društvena nauka* (rukopis), 112.

njegova prirodna prava koja mu Bog daje, tamo postoji i pravo. Budući da komunističko vrhovno pravilo glasi: Ako je u interesu države da nečiji život nestane, država ga ima 'pravo' ukloniti sa svijeta. Tako je vrhovna norma moralnosti interes državne zajednice. S obzirom na to Živković se pita gdje tu može biti govora o pravu osobnosti. Radnik je u komunizmu rob, brojčana jedinica, još više nego u kapitalizmu. Nema osobne slobode, osobnih prava, dio je cjeline i ima toliko prava koliko mu zajednica priušti. Marxovi zakoni društvenoga razvoja nemaju kritički opravdana temelja. Marx je postupao samovoljno i stvarao zakone razvoja te je sve oslanjao na ekonomiju. Gospodarsko stanje u svijetu, i onda i danas, za svakog je normalnog čovjeka jedan od važnih uvjeta društvenoga života. No onaj koji nepristrano promatra, naglašava Živković, priznat će kako je uvijek u povijesti ljudskoga roda više do izražaja dolazila snaga duha nego snaga gospodarskih odnosa ili ekonomija. Čovjek se u komunizmu mora pokoravati smjernicama koje mu on određuje i nameće. Ne smije znati što je sveto, za njega nema duhovne radosti koju sa sobom nosi vjersko uvjerenje. On ga jednostavno mora prigušiti, kriti u javnosti i svojoj obitelji. Konačno, komunistički je moral zbrka odredaba po kojima tobože treba raditi da se ostvari „komunistički raj" na zemlji.[996]

3.4.2. Komunizam u Jugoslaviji

Ne možemo pisati o ideologiji komunizma u Jugoslaviji s obzirom na njegov kompleksni povijesni tijek, jer bismo otišli predaleko od konkretizacije onoga što od nas zahtijeva navedena tema. Stoga ćemo ovdje u prvom redu govoriti o onome što nam je i kako nam je ostavio Andrija Živković u svojim rukopisima, a vezano je uz komunizam u Jugoslaviji. Komunistički vlastodršci željeli su uništiti Katoličku Crkvu, jer im je ona smetala za potpuno ovladavanje narodom. Pred narodom su morali glumiti modernu i slobodnu državu. Tako su i zakone morali donositi barem djelomično usklađene sa zakonima demokratskog i slobodnog svijeta. No u provođenju svih zakona kao i u cjelokupnom životu nastojali su uništiti Katoličku Crkvu. Razdoblje najgrubljih i najburnijih odnosa između Katoličke Crkve i jugoslavenske komunističke vlasti bilo je u vrijeme Josipa Broza Tita.[997]

Živković komunizam u Jugoslaviji naziva još i *titoizam* te tvrdi kako je u tom vremenu komunizam bio službena ideologija, čisti marksizam, ali u još gorem obličju. S tim u vezi komunisti odbacuju svaku sjenu vjerske snošljivosti na svim područjima društvenoga života, oduzimaju narodu privatno vlasništvo radikalno, baš kako to traži čisti marksizam, koji u konačnici dokazuje kako prema svojim ideološkim načelima proizlazi iz duboke mržnje prema cjelokupnoj stvarnosti. Komunistička načela narod ne usrećuju,

---

[996] Usp. *isto*, 113–124.

[997] Usp. Miroslav AKMADŽA, *Crkva i država*. *Svezak I*., Zagreb, 2008., 5–11.

već ga uništavaju materijalno, a osobito moralno, što je narod s vremenom i uvidio.[998] „*Titoizam* je sustav komunizma koji je želio pokazati Zapadu lijepo lice, kako bi od njega dobio potrebnu pomoć, ali u svojoj srži nije ništa drugo doli komunistički put kojim oni žele izgraditi socijalizam, koji ima isti životni ideal kao i kapitalizam, te narod dovesti do one 'sreće' koju je Marx opisivao jednostavnom, ali ju još nitko nigdje nije ostvario na ovoj zemlji."[999]

Andrija Živković govori i o problemu Partije, koja se javlja u vrijeme komunizma, te kako su ljudi bili prisiljeni birati, primjerice na izborima za vodstvo države, protivno svojoj savjesti. Kada bi se narod u Jugoslaviji slobodno po savjesti mogao izjasniti kako i što misli, tada Komunistička partija sigurno ne bi dobila ni 10 posto glasova, piše Živković. No u Jugoslaviji čovjek nije mogao slobodno izraziti svoje mišljenje, jer je marksizam usmrtio čovjekovu slobodu. Sve je u takvoj državi bio diktat i temeljilo se na lažima, a društveni sustav koji laž ima za temelj prije ili poslije mora propasti. Dr. Jordan Kuničić, kojega Živković u svojim rukopisima spominje, govori o tome kako se mnogi poznavatelji duha komunizma o njemu izražavaju kao o religiji. No u svojoj definiciji, kaže Jordan, on je uništenje svih religija, onih religija koje kršćanskog Boga priznaju svojim Stvoriteljem, Uzdržavateljem i Sucem svijeta. Komunisti sve uništavaju, ne dopuštaju slobodu misli niti trpe prilagođavanja, bez samokritike primaju ateizam i sve krilatice protiv kršćanstva.[1000]

3.5. Društveni moral i društveni nagon

U svome pisanju i svojim promišljanjima o društvenim pitanjima Andrija Živković na prvo je mjesto stavljao čovjeka, i društvo u cijelosti. Govori kako ne postoji nekakav posebni „društveni moral", koji se razlikuje od općeg morala ili koji je izvan okvira toga općeg morala. Kada Živković govori o društvenom moralu pri tome ističe da „ništa drugo nemamo pred očima nego one ćudoredne dužnosti ili obveze čovjeka ukoliko je član ljudskoga društva. Ne postoji neki posebni 'društveni moral' različit od općeg morala ili izvan okvira općih moralnih propisa. Tek za svakog pojedinca s obzirom na njegov društveni položaj i djelovanje nastaju neki odnosi, neke dužnosti i neka prava, pa po tom i određeni moralni propisi, kojih ne bi bilo kad čovjek ne bi živio društvenim životom."[1001] Prema tome, za svakoga čovjeka, osim dužnosti prema Bogu i prema sebi, postoji čitav niz društvenih obveza.

---

998 Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Katolička društvena nauka* (rukopis), 132–138.

999 *Isto*, 139.

1000 Usp. *isto*, 140–142; 174; 201.

1001 NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Razmatranja o etici i moralu* (rukopis), 43.

No moderni marksisti u svojoj ludoj umišljenosti drže kako su tek oni otkrili pravi život te svrhu i zadaću čovjekovu. Na tu tvrdnju Živković zaključuje kako time samo jasno pokazuju da nisu ništa naučili iz povijesti te kako su svoje metode umnogome trebali promijeniti, i to ne samo na gospodarskom nego posebno na kulturno-prosvjetnome području.

Nemoralno je u ime društvenosti oskvrnjivati tuđa naravna prava, jer prirodno je pravo prvotnoga, a društveno drugotnoga značaja. Tako se moral „klasnih normi", koji su željeli uvesti komunisti, u svojoj srži protivi najbitnijim etičkim naravnim zahtjevima. Kršćanski moral odgovara svim zajedničkim prohtjevima i potrebama ljudske naravi. Istine sadržane u Svetom pismu i Crkvenoj predaji nisu u suprotnosti s istinama ljudskoga uma. „Bog ostvaruje svoje namisli u čovjeku i na čovjeku tako da stvorenu ljudsku narav uzima u svoju službu na taj način što je prožima i oplemenjuje, što je posvećuje i usavršava te na svoj način osposobljuje za svrhu koju želi postići."[1002] Moral zamišljen izvan ljudskoga društva ne postoji, a za komuniste Živković piše kako oni imaju svoj komunistički moral.

Tako citirajući papu Pija XII., on navodi iz njegove enciklike *Divini Redemptoris* četiri osnovne zablude komunizma: komunizam ruši temelje društva i kida društveni red u zajednicama; on ne pozna i ne priznaje pravi izvor i narav države i njezinu svrhu; ukida osnovana čovjekova prava, njegovo dostojanstvo i slobodu; protivi se Božjim odredbama i naravnom razumu. Tko u svome srcu barem nešto drži do kršćanstva, taj nikada neće postati uvjereni komunist i marksist. Zbog toga je potrebno u narodu najprije očuvati prirodni moral, onaj ispravni etički osjećaj koji mu je Bog usadio i koji svatko u sebi osjeća. Čovjek koji sluša glas svoje savjesti, koji je glas Božji u našoj nutrini,[1003]nikada neće i ne može odobriti ubijanje ljudi onako kako su to činili komunisti u provođenju svojih ideja.[1004] Komunisti zastupaju mišljenje da „kako su materijalne pojave prolazne i promjenjive da prema tome nema i ne može biti nikakva vječnog života onkraj groba".[1005] Živković s obzirom na načela komunizma svoju pozornost svraća na tvrdnju kako je „vrhovno načelo komunizma samo djelomično ispravno, podrazumijevajući pod općim 'blagostanjem' put koji dovodi do konačne svrhe čovjeka i zajednicu, i sve što tim putem dovodi do konačne svrhe može se nazvati dobrim, a zlim sve što od nje odvodi".[1006]

[1002] *Isto*, 52.

[1003] Savjest je najskrovitija jezgra i svetište čovjeka, u kojem je on sam s Bogom, čiji mu glas odjekuje u nutrini. U savjesti se na divan način otkriva onaj zakon koji se ispunja u ljubavi prema Bogu i bližnjemu. DOKUMENTI DRUGOGA VATIKANSKOG KONCILA, Pastoralna konstitucija o Crkvi u suvremenom svijetu *Gaudium et spes*, br. 16, str. 672.

[1004] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Razmatranja o etici i moralu* (rukopis), 43–48.

[1005] *Isto*, 59.

[1006] *Isto*, 60.

No kriterij za diobu djela između dobrih i zlih u komunizmu nije održiv jer je samovoljno postavljen, kritički je pogrešan, neobrazložen i nedokazan. Po načelu dijalektičkog materijalizma, čovječanstvo bi moglo doći do blagostanja samo borbom.

Ta načela komunizma odvajaju se od općih ljudskih etičkih postupaka i u svijetu izazivaju strah i zaprepaštenje. „Ako je vrhovni cilj ljudskoga života materijalna udobnost i uživanje na zemlji, onda je slobodno onoga koji se tome protivi: ubiti, okrasti ga, prevariti ga, lagati mu, zavesti ga na zlo, upropastiti mu vjeru u Boga"[1007], zaključuje Živković.

Budući da je komunizmu temeljna „dogma" materijalizam, pa bio on i dijalektički, njegov se „moral" ne može odijeliti od osnovne oznake ideologije i logički je i stvarno vezan na materijalizam. Tako se bez velikih filozofskih umovanja može vidjeti kako je pojam „materijalistički moral" protuslovan, jer pravila koja čovjeka vode do svrhe, a posebno vrhovno pravilo, predstavljaju ideju, misao, nešto nematerijalno, odnosno imaju značenje apsolutnoga. Apsolutno je zapravo u suprotnosti s materijom i ne može biti njezin proizvod niti o njoj ovisiti. „Materijalistički moral" ne može nikako uvidjeti razliku između dobra i zla jer odviše je očito da bitnu razliku između dobra i zla trebamo tražiti u drugom kriteriju koji mora doticati bit samih stvari i stajati iznad njih i njihovih međusobnih odnosa, a ne konačnu svrhu postaviti u „opće dobro na zemlji". U konačnici materijalizam ne može imati morala jer „norme apsolutnoga značaja traže apsolutni osnov o koji će se oprijeti i od kud će polaziti", a to im, jasno, ne može dati materija, nego samo Bog, kao vječno i apsolutno biće.[1008]

3.5.1. Društvenoj obnovi mora prethoditi ćudoredna obnova

„U gospodarskom, industrijalnom, trgovačkom i financijskom životu suvremenoga društva nestalo je gotovo sasvim kršćanskoga duha",[1009]izričito naglašava Živković. Pita se: Kakva korist svijetu od reforme na gospodarskom području ako u ljudskim dušama i nadalje bude carevala lakomost i nemar za spas duše?

Andrija Živković navodi uzroke suvremenih i društvenih moralnih zala svoga vremena te ih nabraja redom: „1.) Požuda za bogatstvom iz koje proizlazi nesavjesnost u trgovini, pomanjkanje odgovornosti, isključiva težnja za vremenitim dobrima i uživanjem; 2.) Nestalni položaj gospodarskih prilika koji nagoni ljude na gomilanje dobara i spremanje za budućnost, pri čemu su ljudi spremni na prevare i nepravde; 3.) Divlja spekulacija za dobitkom iz koje proizlazi spremnost za izrabljivanjem ljudske požude; 4.) Država ne mari za čuvanje morala jer joj zatvaranje očiju pred nemoralnim pojavama donosi korist

---

[1007] *Isto*, 62.

[1008] Usp. *isto*, 63–65.

[1009] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Katolička društvena nauka* (rukopis), 254.

/porezi/; 5.) Pravne norme i ustanove pogoduju nemoralu. To su takozvana 'anonimna društva' gdje pojedinci vrše najgore stvari, ali im uspijeva izbjeći osobnoj odgovornosti; 6.) Nova ekonomska nauka ne pozna morala, ne vodi o njemu računa i doslijedno tome ga smatra nepotrebnim na tom isječku životnog rada; 7.) Primjer buržuja slijede radnici, u ovim je krugovima moralni pad još veći. Nemoralu pogoduju nestašica stanova, potreba namještenja, prehrane; 8.) Nesnalaženje crkvenih ljudi u tom kaosu. Starinski dušobrižnički način rada očito ne odgovara novim prilikama. Dušobrižnici nisu znali očuvati gradove, a i sela im već izmiču iz ruku. Apostolat se ne smije suziti na crkveni prostor, 'moderni ribari duša' moraju loviti s modernim oružjem ondje gdje se okuplja množina ribe."[1010]

Posljedice koje se pojavljuju s obzirom na prethodno navedene uzroke najviše su pogodile obitelji. Tako Živković kaže kako je obitelj prestala biti produktivni čimbenik, prestala je biti prava zajednica jer su roditelji i djeca po tvornicama i poljima za posao, nije više odgojno središte, ne svetkuje se više ni blagdan ni nedjelja jer nove organizacije uzimaju svakom slobodno vrijeme i borba za kruh potiskuje na stranu brigu za dušu. No unatoč svemu tome donosi Živković dozu optimizma te kaže kako ne valja smetnuti s uma da nad čovječanstvom bdije Providnost.[1011] „Ljudsko je srce zagonetka i velika tajna, ljudska volja i njezina suradnja s Božjom milošću također! U Božjoj je moći da i zlo obrati na dobro. Naše je raditi i ulagati svoje sile prema najboljem znanju i savjesti, a ostalo treba prepustiti Bogu."[1012]

Gospodarski se život isključivo može popraviti obnovom kršćanskoga života. Takva obnova zahvaća u razumno gospodarenje, kaže Živković, podrazumijevajući pod tim da čitav naš ljudski rad bude uključen u Božji plan jer kad je Bog stvorio čovjeka i svijet, odredio mu je što treba raditi i kako se njegovo djelovanje treba usmjeravati. Božja je sveta volja da čovjek svojim radom održava život na zemlji, da po radu napreduje i pomoću rada udari temelje kulturnom životu. Drugo bitno obilježje obnove jest obnova u bratskoj ljubavi. Ljubav je sredstvvo koje ljude sjedinjuje i svoj učinak ima u tome da svakome dade što je njegovo, pa tako i radniku ono pravo koje ga ide. U tom smislu valja razumjeti i uzvik koji se čuo iz radničkih redova u Živkovićevo vrijeme u društvu „Nećemo milostinje!" jer je odbijanje djela milosrdnosti proizlazilo iz komunističke mržnje koju su rukovodioci podjarivali među radnicima. Složnost za zajedničkim dobrom može uslijediti tek kada bogati uvide kršćansku istinu „da su svi braća u Kristu", a siromašni shvate da nije sreća u bogatstvu, nego u zadovoljstvu.[1013]

[1010] *Isto*.

[1011] Usp. *isto*, 255.

[1012] *Isto*.

[1013] Usp. *isto*, 256–257.

3.6. Pogled u budućnost komunizma

Godine 1955. Živković piše kako je u to vrijeme već djelomično bila skinuta maska komunizmu te kako je već bio upoznat sa svih strana. U njemu je bila ostvarena i duhovna i društvena propast i nije se taj „demon", kako ga Živković naziva, uvukao samo u duše osiromašenog i često izrabljivanog čovjeka radnika i seljaka, nego se pod vidom „slobodne misli" uvukao i u krv onih koje nije tištalo materijalno zlo. No postavlja se pitanje: Što je zapravo ljude privlačilo tom zlu? Za jedne je to očito bila ideja o jednakosti u materijalnim dobrima i u pravu, za druge pak ideja duhovne slobode, političke jednakosti i privlačnost komunističkog pokreta u posvemašnjoj slobodi u moralnom smislu. No ne smije se zaboraviti ni činjenica da mnogi ljudi nisu poznavali pravo značenje komunizma te da je većina pod tim pojmom zamišljala ono što bi svakom pojedincu osobno išlo u prilog više negoli zajednici.

S obzirom na navedenu činjenicu nepoznavanja komunizma u njegovoj biti, komunisti su to iskorištavali te su, puni mržnje prema svemu što je sveto i što za Bogom teži, bili vrlo aktivni i neumorni u svome razornom djelovanju. Borba komunizma protiv Boga i religije u ljudskoj povijesti posebno je poglavlje koje je i do naših dana ostalo živi dokaz kuda vodi bezboštvo pod raznolikim oblicima takozvane čiste ljudske mudrosti, a bez nadnaravne moći. Pretjerani kult uma (racionalizam), čovjeka (humanizam), slobode (liberalizam), materije (laicizam), svi oni potamnjuju pitanja koja se tiču duhovnoga života. Naša je dužnost uvijek iznositi objektivnu vjersku istinu i utvrđivati stav onih ljudi koji se za nju bore i koji je traže.[1014]

Kristov moral nije dovoljno samo poznavati, jer će se brzo uočiti sva neplodnost kršćanskoga rada gdje taj moral nije u život proveden. Baš u vremenu kakvo je bilo i ono Živkovićevo, kada su mnoge ideologije razarale društvo, kršćanski moral morao je biti revolucionaran, jer biti polovičan kršćanin daje priliku za nastup svim njegovim radikalnim protivnicima. Komunizam je silno težio stvoriti „novo društvo" ukidanjem religijske slobode i propagandom bezboštva. Ono što je ostalo na tom području zapisano, ostalo je za svu ljudsku povijest dokaz kako duboko pada ljudsko biće kad se udalji od Boga kao svoga izvora.

4. ŽIVKOVIĆEVA VIZIJA KATOLIKA U DRUŠTVU

Suvremena moralna znanost, prema Živkoviću, trebala bi voditi računa o tvrdnji kako „sami kršćani najviše ugrožavaju kršćanstvo", jer su u punom smislu riječi mnogi često pasivni promatrači, „nazovikršćani" i u svom su životu daleko od onoga što Krist traži od svojih sljedbenika. Potrebno je stoga iz generacije u generaciju buditi novi kršćanski

---

[1014] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Razmatranja o etici i moralu* (rukopis), 66–73.

život, a on će biti opća spoznaja velikoga Kristova nauka da su svi ljudi braća i sestre u njemu i djeca jednoga Boga, kojega smijemo nazivati svojim Ocem.

U nepoznavanju kršćanskih istina zapravo leži i odgovor zbog svih neuspjeha u obnovi i preporodu bilo kojeg pokoljenja. Zadaća je Crkve da ona ne smije nikako popuštati ili smalaksati u svome djelovanju oko spasenja ljudi. S obzirom na takvo djelovanje i zadaću Crkve, Živković je pisao o *Katoličkoj akciji* i o *Hrvatskome katoličkom pokretu* promatrajući u tom kontekstu viziju i aktivnosti kršćanina u društvu.

4.1. Kultura i politika

Zanimljivo pitanje Andrije Živkovića: „Ne čini li vam se kultura nužnim preduvjetom, da možete govoriti o jednoj specijalnoj grani razvoja to jest o politici, kao skrbi za javni državni život?"[1015] zadire i u pitanje društva našega vremena. Tijekom dvijetisućljetne povijesti zauzimanje kršćana u svijetu pronašlo je mnoštvo različitih izražaja. Jedan od njih je svakako i sudjelovanje kršćana u političkom životu. Današnja demokratska društva, u kojima svi u istinskoj slobodi sudjeluju u vođenju javnih poslova, zahtijevaju od građana, kršćana i nekršćana, nove i šire oblike sudjelovanja u javnome životu. Svi mogu pridonijeti oblikovanju političkih i zakonskih odluka, koje u većoj mjeri koriste općem dobru.[1016]

U vremenu kada je djelovao Živković prevladavala je kultura razuma, koja nije vodila brigu o metafizičkom pitanju niti je priznavala Božju svemoć nad čovjekom. Gdje ljudi nemaju duhovne veze s Bogom, nemaju ni spremnosti na žrtvu. Zato Živković, kada govori o kulturi svoga vremena, nerijetko spominje intelektualne krugove koji su se upravo prepustili vodstvu razuma, a zaboravili na Boga.[1017]

On ne želi uspoređivati pojmove kulture i politike, već govori o njihovu stvarnome sadržajnom odnosu. Živković tako piše kako je čitavo titansko naprezanje ljudskoga roda pošlo za kulturom, i da ta riječ kao da je zadobila nekakvo kumirsko značenje. Krv i život, ono najdragocjenije što čovjek ima, davao je za cijenu porasta u kulturi. Promatrana u pravilnom smislu, kultura je sinteza intelektualnog i moralnog napretka čovječanstva.

[1015] AKBF, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Naši putevi* (rukopis), 45.

[1016] Usp. KONGREGACIJA ZA NAUK VJERE, *Doktrinarna nota o nekim pitanjima vezanim uz sudjelovanje katolika u političkome životu*, Zagreb, 2007., 9–10.

[1017] Posebno djelo Andrije Živkovića, koje je u prvom redu zamislio kao razmatranja o molitvi Očenaš, posvetio je upravo ljudima koji su činili inteligenciju njegova vremena. U svojim razmatranjima upravo naglašava važnosti molitve, jer kršćanin koji je u neprijateljstvu s Bogom i sa svojom dušom, taj doista ne živi, nego je stvarni mrtvac. Kako bismo ispravno shvatili smisao života, potrebna nam je molitva. Narodnoj državnoj i društvenoj snazi preduvjet je duhovna jakost. Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Oče naš. Razmatranja o molitvi Gospodnjoj*, Zagreb, 1943.

No je li doista to tako? – pita se Živković za svoje vrijeme. Značaj moderne kulture kakav je on doživio poprimio je protukršćanski izgled. Katolicima ne smije biti svejedno u kakvom obliku i s kakvim se načinom njima predaju rezultati modernoga kulturnog razvoja. Očigledno se to očitovalo u znanosti, u knjigama i u novinama. Mudro, ali energično protukršćanski duh širio se na društvo. Zbog toga su katolici morali reagirati jer je katoličkim „inteligentima" stalo do toga da se širi kraljevstvo Božje na zemlji. Vjeru Kristovu oni drže najuspješnijim zalogom i najvažnijom poukom u kulturnom životu čovječanstva. Oni su tražili da moderna kultura bude kršćanska, jer ako je ona sinteza intelektualnog i moralnog napretka čovječanstva, onda joj nipošto kršćanski značaj ne smije uzmanjkati.

U razvoju ljudske kulture kršćanstvo ima takvu ulogu kakvu nije imala niti će imati bilo koja pojava u životu naroda, tvrdi Živković. Ono što je u kulturi dobro i plemenito plod je kršćanskog duha, a moderna kultura upravo to dobro želi zatrti. Govoreći o politici, Živković se poziva na Aristotelove riječi, koji politiku naziva umjetnošću i kaže kako ona to doista i jest ako zamislimo da smo zadobili moć u javnom životu, ali takvu moć da je umjetnost pokazati kako jedan čovjek ili jedna politička grupa zna tu zadobivenu moć dobro upotrijebiti. Nije dovoljno imati samo valjane intelektualne nego i moralne kvalitete. I ako zbog ičega stradava naš javni politički život, onda je to upravo zbog toga jer u javnom radu manjka takvih moralnih kvaliteta kod onih koji imaju moć u rukama.[1018]

„Zadaća je politike skrbiti za javni državni život, a njezina sredstva koja upotrebljava potrebno je da potpuno odgovaraju visokom cilju i ozbiljnoj zadaći koju država ima. Ono što kršćani zahtijevaju jest da se u javnom životu svaki čin mjeri istom mjerom kojom se mjeri i čin svakoga pojedinca u privatnom životu. Norma moraliteta po našoj kršćanskoj etici samo je jedna. I zato ono što po sebi ili po svojoj namjeni nije dobro, nego imoralno i zlo, ni u javnom životu ne može biti drukčije. Kao što zahtijevamo da se privatni život provodi i prosuđuje prema načelima kršćanske etike, tako isto težimo da se ta načela uvažavaju i u javnom a pogotovo u političkom životu. Za politiku zahtijevamo da bude kršćanska te da se ravna prema principima što ih je u svijet unijelo kršćanstvo. A prema tim principima moguće je pravedno rješenje socijalnog pitanja, kao i odgojan rad koji će biti čelični potporanj državi."[1019]

Kulturno gledište daje karakternu oznaku pojedincu, a taktika je politička. Politika bi trebala u svakom pogledu uzdizati kulturno nastojanje nekog naroda, jer nepojmljivo je da onaj koji zadobije moć u javnom životu izrabljuje protiv interesa naroda. No, nažalost, toga je uvijek bilo i bit će, jer ljudi i na visokim odgovarajućim položajima ostaju tek samo ljudi sa svim svojim slabostima. Politika je područje na kojem su se tijekom povijesti događala za čovjeka, ljudske zajednice i čitave narode mnoga važna, čak presudna, pozitivna zbivanja, osobito onda kada je politika bila ono što bi po svojoj definiciji i trebala

---

[1018] Usp. AKBF, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Naši putevi* (rukopis), 46–48.

[1019] *Isto*, 48–49.

biti: služba *općem dobru*, upravljanje ljudima u narodnim zajednicama i drugim ljudskim skupinama u svrhu služenja zajedničkom dobru svih za koje je odgovorna. No politika je i područje na kojem su se tijekom povijesti događale i najpogubnije borbe i bezobzirna nametanja, potaknuti nelegitimnim interesima, težnjom za što apsolutnijom vlašću i nadmoći, za zgrtanjem bogatstva i prevlasti; događala su se i najteža nasilja, zločini, uništavanja ljudskih bića, pojedinih skupina, pa i čitavih naroda, ljudi drugih ili drukčijih mišljenja, koje je politička vlast tlačila i satirala u borbi s njima ili nekom drugom vlašću.[1020]

Takvi su događaji obilježavali i vrijeme Andrije Živkovića. Kako je liberalizam bio izrazito jak, logično je bilo da će svaka liberalna politička stranka ometati kulturno djelovanje katolika, a politika će im služiti da dođu do utjecaja u javnom životu, što će ujedno pojedincima omogućiti da provode u život one i onakve kulturne ideje koje nisu u interesu narodnog razvitka. Tijekom povijesti išla je politika po opasnom rubu vlastite provalije, kroz natjecanja i nadmetanja, usred tjeskobne brige za stjecanjem vlasti i održavanjem vlastitih položaja i prestiža, težnje za što većim i neprijepornim uspjehom, za što trajnijom afirmacijom ne samo sebe nego iznad svega njezinih nosilaca. Stoga, zaključno tvrdi Živković: „Onaj tko želi da suvremena kultura zadrži kršćanski karakter, taj dosljedno mora poraditi na jačanju kršćanske politike, koja je najjači i najpotrebniji pomagač u širenju i jačanju kršćanske kulture."[1021]

4.2. Hrvatski katolički pokret

Vrijeme o kojem piše Živković bilo je, kako i sam navodi, vrijeme radikalnih promjena, otvorenog bezvjerja, otpada od tradicionalnih katoličkih istina kršćanske vjere. Bezvjerje je zahvatilo sve društvene slojeve i sve je „moralo biti istrgnuto iz ruku svećenika i odvojeno od upliva Crkve". [1022] Kako bi se suprotstavilo tom brzom i pogubnom bezvjerstvu, pokrenut je Katolički pokret. Taj oblik organiziranja katoličkih vjernika – svećenika i laika – bio je odgovor Crkve na neke popratne pojave stvaranja novoga, liberalnoga građanskog društva. Nositelji liberalne ideologije, u prvom redu svjetovna inteligencija, vidjeli su u Katoličkoj Crkvi jednog od glavnih čuvara staroga, konzervativ-

---

[1020] Usp. Ivan SUPIČIĆ, „Humanizam i politika", u: Stjepan BALOBAN (ur.), *Kršćanstvo*, *Crkva i politika*, Zagreb, 1999., 17–38.

[1021] AKBF, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Naši putevi* (rukopis), 52.

[1022] Još davne 1913. Andrija Živković, tada mladi svećenik u Rimu, za vrijeme studija na *Collegiumu Germanico-Ungarico*, za Akademiju sv. Ćirila i Metoda napisao je prilog *K historiji Katoličkoga pokreta u hrvatskim zemljama*, za koji je 1946. u Zagrebu zapisao kako bi taj rukopis mogao imati neku vrijednost jer sadrži svježa sjećanja na zaboravljene događaje i ljude. Tekst je pisan rukom, sadrži 13 stranica i nije objavljen. Nalazi se u AKBF-u u Zagrebu, u fasciklu pod br. 4/III., u nesređenoj arhivskoj građi dr. Andrije Živkovića.

no-feudalnog društva, koje više nije bilo u skladu s poimanjem države i nacije. Katolička je prosvjeta, s obzirom na okolinu u kojoj čovjek živi, skladan razvoj uma i srca, i ona je uvelike obuhvaćala inteligenciju Živkovićeva vremena. Stoga on i tvrdi kako hrvatskim katolicima nije svejedno kakvim će duhom disati narodna prosvjeta, te da je naša dužnost nadahnuti svaki prosvjetni rad katoličkim duhom.[1023]

Tamo gdje se bezvjerstvo najsnažnije razmahalo, najkasnije su se trgli katolici i najmanje uspjeli, kao u Francuskoj, no zamjetan i uspješan njihov rad bio je u Belgiji i Njemačkoj. Živković piše kako u Europi nije bilo države ili naroda gdje nije bilo katoličkog pokreta koji je bio jednostavno reakcija na sve snažnije utjecaje bezvjerja. Gdje se rano počelo živo raditi, tu se i pokazalo da je katolicizam živ i snažan princip u radu te da se uspješno može othrvati širokom i zavodljivom liberalizmu. Dok su do hrvatskih krajeva doprle ideje o samosvjesnom istupu katolika, trebalo je dugo vremena. Naš je katolički pokret, piše Živković, koji postoji jedva deset godina, prema njemačkom, koji je u tom razdoblju postojao već šezdeset godina, još uvijek dijete. Zašto je to tako? Odgovara kako se u zemljama u svijetu (u Belgiji, Njemačkoj, Sloveniji) liberalizam otvoreno prometnuo u ateizam. U svim spomenutim zemljama laicizaciji – koja zahtijeva da sva pravila zajedničkoga života, pretočena u zakone, koliko je god moguće budu oslobođena svakog utjecaja religije ili etičkih sudova koji se njime nadahnjuju – jedina reakcija od strane katolika bila je nužna samoobrana, sredstvo za očuvanje vlastitih položaj, a i dužnost čisto socijalna.[1024]

U jednome takvom kriznom razdoblju upravo se u Crkvi zbilo nešto novo, gotovo spontano. S jedne strane državna vlast nije štitila crkvena prava, a istodobno je novo društvo izglasalo sva jednaka građanska prava i slobodu. Stoga su vjernici, kao članovi toga novog društva, shvatili kako je došao trenutak da se posluže stečenim pravima te da se sami zauzmu za slobodu i prava Crkve, koju država nije više štitila. Tako su nastali pokreti koje su inicirali sami vjernici. To je početak laičkih pokreta novog doba, i njihova je pojava novost u Crkvi. Laičke su se organizacije u drugoj fazi zauzele za rješavanje socijalnog problema, koji je u doba prve industrijske revolucije bio aktualan. Tako su poznati socijalni radnici organizirali takozvane „socijalne tjedne" u raznim državama.

Pojavom pape Leona XIII. i njegove enciklike *Rerum novarum*, socijalno djelovanje u Crkvi dobilo je novi poticaj. U takav povijesni okvir smjestio se i Hrvatski katolički pokret, koji je nastao u vrijeme oblikovanja kršćanske demokracije, te se nadahnjivao i vodio njezinim smjernicama. Temeljne oznake Hrvatskoga katoličkog pokreta nisu se

---

[1023] Detaljnije i opširnije o katoličkoj prosvjeti i njezinim usmjerenjima u vrijeme Andrije Živkovića možemo čitati u: Andrija ŽIVKOVIĆ, *Katolička prosvjeta*. *Naša savremena dužnost*, Osijek, 1924.

[1024] Usp. AKBF, Andrija ŽIVKOVIĆ, *K historiji Katoličkoga pokreta u hrvatskim zemljama* (rukopis), 1–3; Tomislav VUKOVIĆ, „Intervju s dr. Vladimirom Dugalićem: Država je u podređenom položaju prema društvu", *Glas Koncila*, 43 (2013.), 8–9.

mnogo razlikovale od ostalih katoličkih pokreta u Europi. Sažeti ih možemo u dvije točke: buđenje kršćanske svijesti te borba za očuvanje i njegovanje katoličke baštine i rad za dobro naroda u duhu kršćanske demokracije.[1025]

4.2.1. Prvi hrvatski katolički sastanak (1900.)

Važno je, piše Živković, o tom sastanku reći koju riječ, jer bi tkogod mogao pomisliti da i Hrvatski katolički pokret datira od tada. On taj sastanak naziva odjekom. Bio je parada, jeka koja je prošla ne ostavljajući za sobom trag, i zato se uz njegovo održavanje ne može vezati početak Hrvatskoga katoličkog pokreta. Važnost tog sastanka bila je u tome što je on bio znak manifestativnoga katoličkog buđenja Hrvata po uzoru na slična gibanja u katoličkom svijetu. No zaključci i rezolucije, koji su svečano izglasani i proklamirani, uglavnom su ostali kao lijepe želje sudionika.[1026]

4.2.2. Razvoj Hrvatskoga katoličkog pokreta[1027]

Govoreći o razvoju katoličkog pokreta u Hrvatskoj, Živković navodi dvije značajke i tvrdi kako pravi katolik, pogotovo svećenik, ne može prema tom gibanju ostati neutralan i biti mirne savjesti, a kao drugo, za one koji su dobre volje, povijest je još uvijek *magistra vitae*. Liberalizam je u to vrijeme već bio uzeo dosta maha u javnom životu i činilo se da nema ničeg katoličkoga, osim ono naroda koji u svojoj jednostavnosti još vjeruje i nada se spasu. Tako su se počeli trzati i hrvatski katolici, koji su oko sebe osjetili taj zadah i rasprostranjenost liberalizma. U svim tim društvenim previranjima pojavljuje se ime biskupa Mahnića, koji pokreće časopis *Hrvatska straža*, kojem je prvotni cilj bio stati u obranu kršćanskih načela. Živković je za taj časopis napisao kako je to bila „revija

---

[1025] Usp. Anton BOZANIĆ, *Biskup Antun Mahnić čovjek nepokolebljive vjere, jasnih vizija i smjelih djela*, Zagreb – Krk, 2013., 80–81.

[1026] Usp. AKBF, Andrija ŽIVKOVIĆ, *K historiji Katoličkoga pokreta u hrvatskim zemljama* (rukopis), 4–7; Anton BOZANIĆ, *Biskup Antun Mahnić čovjek nepokolebljive vjere, jasnih vizija i smjelih djela*, 82.

[1027] Budući da ne namjeravamo ovdje govoriti opširno o Hrvatskome katoličkom pokretu kroz povijest, ograničit ćemo se na ono što je o tome spominjao Andrija Živković. Opširnije o razvoju Hrvatskoga katoličkog pokreta i katoličkog pokreta uopće možemo čitati u: Anton BOZANIĆ, *Biskup Antun Mahnić čovjek nepokolebljive vjere, jasnih vizija i smjelih djela*, Zagreb – Krk, 2013., 78–91; Franjo ŠANJEK, *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru*, Zagreb, 1991., 345–355; Jure KRIŠTO, *Hrvatski katolički pokret (1903.–1945.)*, Zagreb, 2004.; VIJEĆE ZA LAIKE HRVATSKE BISKUPSKE KONFERENCIJE, *Hrvatski katolički pokret. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Zagrebu i Krku od 29. do 31. ožujka 2001.*, Zlatko MATIJEVIĆ (ur.), Zagreb, 2002.; Zlatko MATIJEVIĆ, *U sjeni dvaju orlova. Prilozi crkveno-nacionalnoj povijesti Hrvata u prvim desetljećima 20. stoljeća*, Zagreb, 2005.

solidna, stroga i ovješto katolička, te gdje je kukolja bilo kosila je nemilosrdno".[1028] Štiva kakvo je počela donositi *Hrvatska straža* dotad u Hrvatskoj nije bilo. Stoga ona i nije išla u prilog onima kojima katolicizam nije bio načelo i program života i rada. Živković zapisuje kako se sjeća da ju je počeo čitati od prvoga broja te da tada bijaše još šestoškolac, a njezini članci iz filozofije bili su teški i listali su se po dijelovima. Biskup Mahnić je u to vrijeme govorio o novoj epohi u Hrvatskoj te o važnosti pojedinih članaka.[1029]

Budući da je Hrvatski katolički pokret bio prije svega usmjeren prema duhovnom i intelektualnom obrazovanju mladih, posebno buduće inteligencije, zauzimao se za izgradnju novog i pravednijeg društva, prožetog kršćanskim vrijednostima. Glasila hrvatske liberalno orijentirane inteligencije napadala su Mahnićev časopis tvrdeći da „cijepa narodno jedinstvo". Biskup Mahnić je sam, bez pomoći ostalih članova hrvatskoga katoličkog episkopata, idejno usmjeravao i pratio organiziranje hrvatske katoličke mladeži, đacima je povremeno upućivao poslanice te tako davao smjernice njihovu radu na širenju Hrvatskoga katoličkog pokreta.[1030]

Nekako odmah nakon *Hrvatske straže*, točnije 1903., u Beču je osnovano udruženje naših studenata pod imenom *Hrvatska*. Duša tog pokreta bio je Butković, mladi svećenik iz Krčke biskupije, Mahnićev pouzdanik. Biskup Mahnić nije tražio nikakve novosti, već samo potpuno jasnu istinu, a ne natrunjenu nečim što ne diše katoličkim duhom. Upozoravao je na suvremenost katoličke ideje u ono teško i tužno doba. Vidio je pojave koje su glasno izvikivale kako je spas u katolicizmu, a neustrašivo upirale pogled u njegova predstavnika papu. Katolicizam ne pozna dvoličnosti i zato je radikalan. Kao takav on se ne proteže samo na pitanja vjere, nego se proširuje na sva polja kršćanske kulture. I zato katolici traže da u svemu životu i radu bude katolička misao ono svjetlo koje će kroz život svijetliti pojedincu i skupini. Snaga katolicizma božanskog je izvora. Stoga je neiscrpiva i neslomljiva. Svako popuštanje ili sklapanje primirja katolicizmu nanosi štetu, jer gdje je o principu riječ, o ideji nema nagađanja. Tu se mora čuvati čistoća katoličke misli, jer je ona jaka i nesavladiva kad je modernim pokvarenim dahom natrunjena. Gdje god su neprijatelji katoličkog pogleda na svijet svom snagom htjeli da katolicizmu zametnu trag, tamo je snaga katoličke misli i svježina katoličke akcije oživjela novim životom. To dokazuje Katolički pokret i u svijetu i u Hrvatskoj.[1031]

[1028] AKBF, Andrija ŽIVKOVIĆ, *K historiji Katoličkoga pokreta u hrvatskim zemljama* (rukopis), 8.

[1029] Usp. *isto*.

[1030] Zlatko MATIJEVIĆ, „Hrvatski katolički seniorat i 'narodno jedinstvo' Srba, Hrvata i Slovenaca (1912.–1918.)", u: Stjepan BALOBAN, *Socijalna budućnost Hrvatske*, Zagreb, 2002., 83–110.

[1031] Usp. AKBF, Andrija ŽIVKOVIĆ, *K historiji Katoličkoga pokreta u hrvatskim zemljama* (rukopis), 9–13; Anton BOZANIĆ, *Biskup Antun Mahnić čovjek nepokolebljive vjere, jasnih vizija i smjelih djela*, 83–84; AKBF, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Naši putevi* (rukopis), 62–65; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Katolička prosvjeta. Naša savremena dužnost*, 22.

4.3. Katolička akcija

Novi oblik udruživanja katolika pod imenom Katolička akcija definirao je papa Pio XI. enciklikom *Urbi arcano* godine 1922. Duh čitave te enciklike teži prema velikom cilju: preporoditi materijalno i moralno izranjeno ljudsko društvo, izliječiti boli i rane njegove te mu pokazati put prema miru. U godinama prije enciklike dogodio se Prvi svjetski rat, koji je posijao sjeme razdora te podjario mržnju među narodima. Pio XI. zaključuje kako je time stradao društveni, obiteljski i vjerski život. Kako se u društvu razmahala lakomost za imetkom te s njome povezana škrtost, pohlepa za vlašću i gospodarenjem, moralna dimenzija takvoga društvenog života duboko je negativna. Iz javnoga života potisnuto je sve pozitivno i kreposno. Unutar obiteljskog života izgubila se potrebna poslušnost, koja je temelj svake obitelji; izgubila se i bračna vjernost, a nestajanjem pravog shvaćanja rada i napretka povećala se lijenost.

Uzroci svih spomenutih zala jesu materijalizam, egoizam pod plaštem patriotizma (i baš ta dimenzija javnoga društvenog života ubija javni i privatni moral) te na trećemu mjestu vjerski indiferentizam ili laicizam. Preko svega navedenoga, tvrdi Živković, ne mogu prijeći oni koji spoznaju da se naš život ne može odvijati bez zahvata Božje ruke. Moralni red, nad kojim stoji svemoćna volja Božja, obuhvaća sve težnje i sve čine ljudske duše, po kojima ljudi dolaze do konačne svrhe. Svatko od nas osobno ima zadaću da svoju volju uskladi s tim moralnim redom. Crkva može pružiti lijek za moralni preporod društva, a on je mir Kristov, koji je jedini zalog društvene pravednosti za kojom svi čeznu. Kao rješenje tog teškoga moralnog stanja društva papa Pio XI., između nekoliko bitnih točaka, spominje i Katoličku akciju, kao apostolat katoličkih laikata za moralno-socijalni preporod društva.[1032]

Tu zadaću, koju je papa stavio pred narod, nisu uvidjeli samo svećenici nego i vjernici laici, od kojih su mnogi organizatori i sudionici Katoličke akcije. Kad su protivnici katolicizma uvidjeli što poduzimaju katolički vjernici kako bi širili kraljevstvo Božje u svim narodima, jasno je da su im se suprotstavljali na sve moguće načine.[1033]

U društvenom životu prijeko je potrebno odijeliti katolike od liberala, zato što oni nikada ni u kojim situacijama neće propustiti zadiranje u katolička načela. Liberal je uvijek najprije liberal i protivnik kršćanskoga svjetovnog nazora, a tek potom stručnjak ili učitelj. Katolički radnik muči se i trudi intenzivnije nego liberal, a pothvati, koje tobože obavljaju zajednički, ne smiju nositi katoličko obilježje. U kulturno-prosvjetnom radu u društvu imamo svoje katoličke stavove u koje trebamo vjerovati.

[1032] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Enciklike pape Pija XI. za moralno socijalni preporod društva*, Zagreb, 1931., 6–13.

[1033] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Razmatranja o etici i moralu* (rukopis), 103–111; NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Katolička društvena nauka* (rukopis), 154–170.

Katolicizam i liberalizam ne idu zajedno, kaže Živković, no unatoč svemu i na socijalnom području susrećemo se u radu s liberalima. Iako bi bilo poželjno da mi u socijalnom, osobito karitativnom i moralno-odgojnom, radu imamo svoje katoličke ustanove, dok ih nemamo, ne smijemo stajati skrštenih ruku. Temeljna misao vodilja svega socijalnog djelovanja jest ljubav prema bližnjemu. No u društvu Živkovićeva vremena narod se poziva na sve i svašta, ali nitko u ime Isusa Krista. A znamo da je Isus Krist temelj svega što zovemo kršćanskom ljubavlju i da je svako djelo učinjeno u njegovo ime položeno na pravi temelj. Na ispravno shvaćenom pojmu požrtvovnosti počiva sav socijalno-karitativni rad, ali kad se od čovjeka traži žrtva, tada njegov moral, kultura i samosvijest, i pojedinačna i narodna, slabo izdrže. Samo kršćanska ljubav ispravno zahvaća u socijalni život, jer donoseći bolje ljudskom tijelu, teži da uzdigne i njegovu dušu.[1034]

Katolici ne mogu „graditi socijalizam", jer je on kao sustav nespojiv s katolicizmom. I „kršćanski" socijalizam i takozvani „religiozni" socijalizam u svojoj biti označavaju protuslovne pojmove. Andrija Živković misli da je sudjelovanje katolika u komunističkim državama preporučljivo, pa čak i potrebno ondje gdje oni mogu svojim sudjelovanjem pomoći ili pak nešto pridonijeti u izgradnji boljega zajedničkog života. No društvena suradnja nikako ne smije biti takva da širi slojevi naroda krivo zaključe kako između katolicizma i socijalizma nema velike razlike. Stoga takva suradnja mora biti povremena, nikako stalna. Socijalizam se u svome učenju protivi kršćanskom nazoru na svijet i život, i baš kao i sve druge ideologije ne priznaje nadnaravnu svrhu ljudskoga života. Njemu je ostvarenje ljudske sreće ovdje na zemlji, a kršćanstvo upravlja svoj pogled na nadnaravno sjedinjenje s Bogom. Za društveni život nema ništa pogubnije od nejasna stava i nesigurnoga glavinjanja.[1035]

Stoga nas ne iznenađuje činjenica da je katolički narod težio za Katoličkom akcijom, koja je prije svega pretpostavljala udruživanje katolika te sudjelovanje laika u hijerarhijskom apostolatu Crkve. Katolička akcija, kao pokret „odozgo", isključivo je laički pokret, u koji se nisu mogli učlaniti pripadnici klera, a djelovala je po uputama biskupa i imala izrazito vjersko-moralnu svrhu. Ona ne obuhvaća djelatnosti s ovozemaljskim ciljevima: zadruge, sindikate, političke stranke i slično. Uloga svećenstva u Katoličkoj akciji bila je u tome da su oni bili duhovni vođe organiziranih laika, ali kao pripadnici klera ne upisuju se u društva Katoličke akcije. Unutar Katoličke akcije u posebnim se savezima organizira radnička, seljačka i građanska mladež.[1036]

Živković piše da ako se katolici budu držali uputa vrhovnoga crkvenog učiteljstva i u stvarima koje nisu dane *ex chatedra*, uvijek će u sebi zadržati onaj pozitivni osjećaj koji veže vjernika i njegovu Crkvu. Sve one koji su u Katoličkoj akciji i Crkvi sjedinit će znak

---

[1034] Usp. AKBF, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Naši putevi* (rukopis), 34–39.

[1035] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Katolička društvena nauka* (rukopis), 154–170.

[1036] Usp. Franjo ŠANJEK, *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru*, Zagreb, 1991., 352–353.

Kristova križa i evanđelje. Pod tim vidom i prema tom mjerilu promatrali su katolici sav javni društveni život, premda su im neki, unatoč tome, predbacivali jednostranost u mišljenju. Živković kaže da ga to ne bi iznenadilo od liberala, ali to su, nažalost, činili ljudi koji po svom položaju i po svom zvanju nikako ne bi smjeli, već bi, naprotiv, trebali svojim intelektualnim sposobnostima pomoći Katoličkoj akciji i unaprijediti je. Oni bi trebali znati kako je čitava katolička inteligencija pozvana da sve svoje sposobnosti i snage uloži u proširenje Katoličke akcije među šire narodne slojeve. Pod tim ljudima koje spominje, Živković u prvome redu misli na svećenstvo, a svećenik bi trebao biti osoba puna razumijevanja i osjetljiva na socijalna pitanja svojih vjernika. Svećenstvo ne bi smjelo ostati izvanjski promatrač onoga što se zbiva u društvu, već bi se trebalo zauzeti oko rješavanja društvenog zla.

Važnost svećenika posebno je istaknuo papa Pio XI. u enciklici *Quadragesimo anno*, naglasivši kako je potrebno buduće svećenike dobro pripraviti pomnim proučavanjem socijalnih problema. Tako će svećenik moći pomoći narodu. Isti papa u enciklici *Ubi arcanno* također govori kako u bogoslovima treba raspiriti žar vjere i božanske ljubavi, jer će se tim putem odgojiti svećenici koji će moći i znati oduprijeti se moralnom, juridičkom i socijalnom modernizmu. Na socijalnom području prvu riječ imaju osposobljeni laici, no gdje takvih nema, dužnost je svećenika da ih nađe i osposobi za taj posao. Katoličko gledište, za razliku od liberalističkog, ima jedino pravo da pretendira na objektivnost. Katoličku akciju, tvrdi Živković, u njegovo su vrijeme sputavali katolici koji su u prvom redu „strančari političari", kako ih naziva. No utješna je pritom činjenica da će proći i njihovo vrijeme te da će doći novi ljudi, modernih pogleda na ulogu katolicizma u životu naroda. Dužnost je svakog katolika da aktivno sudjeluje u provedbi te akcije, kojoj je svrha proširenje kršćanske kulture. Za tu kršćansku kulturu moramo sve žrtvovati, zaključuje Živković.[1037] Drugim riječima, Crkva ne samo da je isticala zloupotrebu velikog bogatstva i samoga prava vlasništva, kako ga je isticao i branio kapitalizam, nego je, Živkovićevim riječima, poučavala društva za zaštitu dostojanstva ljudske osobe. Ona je nalagala takav red u društvu koji nije pojedine građane međusobno rastavljao zbog težnje za prevelikom koristi pojedinca, nego sve je sjedinjavala u skladne odnose i vezu bratske solidarnosti.[1038]

[1037] Usp. AKBF, Andrija Živković, *Naši putevi* (rukopis), 53–56; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Enciklike pape Pija XI. za moralno-socijalni preporod društva*, 12; NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Katolička društvena nauka* (rukopis), 26–31.

[1038] Živković se u navedenom tekstu izričito poziva na riječi pape Pija XII., iz njegove poruke *Menti nostrae* koju smo spominjali kada smo govorili o važnosti svećenika za Socijalni nauk Crkve. Papa je ovom porukom dao i upute socijalnom pitanju za Živkovićevo vrijeme. Posebno je istaknuo da kadgod se radi o socijalnim problemima da svećenici nikada ne smiju zaboraviti da je njihova dužnost odlučno i nepokolebljivo iznositi ona katolička načela o pravu vlasništva, o bogatstvu, o pravednosti i ljubavi između

Vrlo je važno da se prosvjetni rad hrvatskih katolika razvija na kršćanskim načelima. Među našim narodom opravdan je i poželjan pučko-prosvjetni rad koji poštuje vjersko uvjerenje našega puka. Narodu valja govoriti istinu, a inteligencija mora u duši nositi razumijevanje i ljubav za selo i život u njemu. Katolicizam je velik i iz njega su niknuli veliki ljudi kojima se divi čovječanstvo, a stvara ih još uvijek na udivljenje modernog od Krista odmetnulog naraštaja.[1039]

5. SOCIJALNE KREPOSTI

O socijalnim krepostima počelo se govoriti tek u novije vrijeme. U strogom smislu riječi svaka je krepost u određenom stupnju socijalna, jer kreposno djelovanje pojedinca ne može ostati bez nekakvog utjecaja na zajednicu. No kako život teče sve više u živom i međusobnom dodiru, u sve većoj povezanosti i ovisnosti, potrebno je govoriti o socijalnim krepostima. „Ljudi su danas više upućeni jedni na druge, jer su u razvoju i provedbi svoga života ovisni jedni o drugima."[1040] Istina je da nositelj socijalnog života jest i ostaje čovjek kao osoba, jer se od svih ostalih bića na zemlji razlikuje po tome što ima svoju vlastitu svrhu: svjesno i slobodno proslaviti Boga. Danas su više nego prije, tvrdi Živković, nositelji socijalnog života moralne osobe – Crkva i država u najširem, a skupine i društva u užem značenju toga pojma. Upravo zbog toga što su ljudi zanemarili potrebu za skladnim razvojem navedenih nositelja društvenoga života, u pojedinim državama došlo je do „socijalnog" pitanja. Tako je dobro pojedinca postalo izvorom zla za zajednicu; tako se kapitalizam osilio na račun širokih slojeva i ugrozio njihov pravilan razvitak i opstanak i tako je došlo do pokretanja radničkog, seljačkog i ženskog pitanja.[1041]

Socijalno pitanje nije nikako samo ekonomsko pitanje, kako ga jednostrano shvaćaju neke sociološke struje. Ono se niti smije niti može ograničiti samo na pitanje izvanjskog vlasništva, jer sa sobom nužno povlači i pitanje duhovnog života (vjere) sa svim problemima praktičnog provođenja čestita, kreposna života (morala) unutar i izvan društvene zajednice. Crkva i u tome teškom pitanju ide umjerenim putem, koji je u skladu sa zdravim načelima ljudske prirode i koji osvjetljava ne samo prošlost nego i sadašnjost. Značenje kršćanstva u rješavanju socijalnog pitanja vrlo je važno. Ono daje ispravan put za rješavanje socijalnih problema kada naglašava ljubav sviju i prema svima radi Krista i vječnoga života. Nakon što je uvidio kako su revolucionarni socijalizam i komunizam neprijatelji i otvoreni protivnici Crkve i samoga Boga, pouč-

---

različitih društvenih slojeva. A svojim primjerom neka pokazuju kako se ova načela najprikladnije provode u život. Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Katolička društvena nauka* (rukopis), 28.

[1039] Usp. Andrija Živković, *Katolička prosvjeta*. *Naša savremena dužnost*, 35–70.

[1040] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 340.

[1041] Usp. *isto*, 341.

no i temeljito o socijalnom se pitanju izrazio papa Pijo XI. u već spominjanoj enciklici *Quadragesimo anno*. Katolička je Crkva dokazala koliko joj je stalo do rješavanja socijalnih tegoba koje su pritisnule čovječanstvo. I onda i danas Crkva je trajno aktivna kad govori o socijalnim problemima. Govor o socijalnim krepostima, koje bi trebale biti temelj društvene zajednice, postaje ugrožen u onom trenutku kada se potreba za socijalnim krepostima poveže s potrebom za individualnim moralnim krepostima. Nije dovoljno samo govoriti kako svi članovi društva moraju imati zajednička uvjerenja i vrijednosti da bi se društvo održalo. Moralno odgojena osoba djeluje u skladu s moralnom klimom i idealima društva kojemu pripada. Znači li to da u društvima u kojima vlada moralna klima nerada, prijevara, laži, korupcije, predrasuda i slično, biti moralan znači lagati, varati, podmićivati i mrziti? Znači li to da su oni koji takve vrijednosti i takav moral drže nemoralnim zapravo sami nemoralni, jer nisu u skladu s društvenom klimom i dovode u pitanje opstanak takva društva? Govor o krepostima uvijek nailazi na otpor u trenutku kada nadjača individualizam kao sinonim za egoizma. Taj će govor imati smisla uvijek kada unutar društva odnosno zajednice ostane netaknuta predominantna uloga pojedinca, ljudske osobe.[1042]

Suvremeno socijalno pitanje može riješiti pogled radnika i poslodavca usmjeren na križ Kristov. Da dođemo do takvih ljudi, postoji samo jedan put, a to je oblikovanje ljudskoga života po načelima kršćanskoga morala. Samo socijalnim krepostima prožeti ljudi mogu ukloniti socijalno zlo iz društva. Prvi i glavni oblikovatelj novoga čovjeka među katoličkim narodom jest katolički svećenik, koji je dužan ljudima ukazivati putove kreposti prema Kristovim moralnim temeljima i smjernicama Katoličke Crkve. Na prvome mjestu treba se brinuti kako da obnovi čovjeka kršćanina i stvori od njega sposobno sredstvo za novi i pravedniji socijalni poredak u svijetu. Bez te i takve duhovne obnove na čisto kršćanskoj razini, nikakve organizacije, tehnika i socijalna politika neće riješiti socijalno pitanje na opće zadovoljstvo. Čovjek-pojedinac vrijednostima do kojih drži prožima društveni život, a ne obrnuto. Zalažemo se za one vrijednosti koje osiguravaju dobrobit društva, bez obzira na to je li i koliko one oplemenjuju pojedinca. Takvom su logikom i sve diktature imale svojevrsnu ljestvicu vrijednosti, no unatoč tome bile su nehumane prema tolikim ljudima.[1043]

S obzirom na takvo promišljanje opravdano je govoriti o socijalnim krepostima, među kojima Živković navodi: pravednost, pravičnost, zahvalnost, milosrdnost, bogoštovlje, ljubav prema rodu i domu i istinoljubivost.

[1042] Usp. Josip GRBAC, „Doprinos Crkve životu demokratske države", *Riječki teološki časopis*, 18 (2009.) 2, 433–456; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 344–345.

[1043] Usp. Andrija ŽIKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 345; Josip GRBAC, „Doprinos Crkve životu demokratske države", *isto*, 442–443.

5.1. Pravednost

Pravednost uvijek ima pred očima drugoga, bližnjega. Tako moje pravo budi u drugome osjećaj dužnosti i obrnuto: tuđe je pravo moja dužnost. Čovjek bi mogao pomisliti da prema tome pravednost ljude razdvaja, no ona ih upravo približava, pod uvjetom da se pravo i dužnost ispunjavaju potpuno i svuda. Narodna poslovica kaže; „Čist račun, duga ljubav!", no pod izrazom „račun" podrazumijeva se pravni odnos, poštivanje prava i ispunjavanje dužnosti, piše Živković. Postoji tri vrste prava: uzajamno, razdiobno i zakonodavno, zato jer postoji i trovrstan način vlasništva nad dobrima. Prirodno je da pojedinac ima pravo na neku stvar koju je kupio ili dobio, no isto je tako prirodno da na neki način drži svojim i sve ono što posjeduje njegova država ili domovina, zato što je i sam dio te cjeline koju naziva državom ili domovinom. No dok vlasnik može svojim posebnim pravom raspolagati potpuno, na državno pravo ima samo toliko prava koliko kao pojedinac predstavlja dio zajednice. Stoga veze koje postoje između pojedinaca i država nisu umjetno stvorene, nego su prirodno određene. One su posvećene Božjom voljom, po kojoj je ljudsko društveno uređenje sredstvo za postignuće konačne svrhe svakog čovjeka. Uzajamna pravednost može postojati između pojedinca i države podjednako kao i između dviju osoba, od kojih je jedna fizička, a druga moralna. Zato uzajamna pravednost treba biti u visokom stupnju socijalna, te se stoga mora poštivati važnost zajednice, a uvažavati okolnosti u kojima se uzajamna pravednost ispunjava.[1044]

Socijalna je pravednost vrijednost koja nije samo stvar tehničkih uvjeta života i djelovanja, nego kršćanskog opredjeljenja. Ona je razmjena pravednosti i milosrđa.[1045] O općem dobru posebno se brine zakonska pravednost. Opće dobro razlikuje se od privatnoga jer ono teži za napretkom zajednice, dok privatno teži za dobrom pojedinca. Tako, kad opće dobro služi cjelini, više koristi nego kad privatno dobro služi pojedincu. No opće će dobro napredovati ne samo zajedničkim nego i pojedinačnim djelovanjem. Svaki se pojedinačni kreposni čin, jer je dobar i krepostan, ne može protiviti općem dobru, koje svoju bit ima u općem zadovoljstvu ljudi, koje nastaje kada zajednica pruža svojim članovima sve što je potrebno za pun i potpun razvoj njihovih duševnih i tjelesnih moći. Etički kriterij uporabe i korištenja općeg dobra jest dobro druge osobe ili pak, barem minimalno, nenanošenje štete drugoj osobi. Drugim riječima, onim što meni ili nama sada koristi, etički je opravdano koristiti samo u mjeri u kojoj to moje korištenje ne šteti drugima sada ili u budućnosti.[1046] Ljudski se život odvija u dvjema savršenim zajednicama: u Crkvi, koja se brine za vječni život, i državi, koja se brine za vremeniti život, kaže Živković. No uobičajeno je stavljati prevelike zahtjeve pred

---

[1044] Usp. Andrija ŽIKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 346–348.

[1045] Usp. Josip GRBAC, *Etičke dvojbe hrvatskog društva*, 2009., 80.

[1046] Usp. *isto*, 81.

državu. Pod utjecajem različitih štetnih ideologija osjeća se čak posve nesocijalno nastojanje za slabljenjem države i državne snage iznutra i izvana. „Takvom se prevratnom stavu mora oprijeti svaki svjestan državljanin i vjernik. Postoji moralna dužnost pojedinca prema zajednici kao štitniku pojedinca, i toj dužnosti valja udovoljiti smišljenim i ustrajnim pobijanjem svih neprijateljskih pojava."[1047]

Zakonsku pravednost nazivamo i socijalnom pravednošću jer nositelj društvene zajednice traži svoje pravo od svojih članova, tj. izvršavanje dužnosti prema njoj. Unatoč tome što se zakonska pravednost tako zove zbog zakona po kojima se zajednica ravna prema podložnicima, ona zadržava svoje mjesto kao formalno posebna krepost, vrlo različita od uzajamne i razdiobne pravednosti. Samo pravednim djelima pojedinca prema općem dobru nije iscrpljeno čitavo djelovanje dobra građanina, niti je udovoljeno svim potrebama društvene zajednice. Zato je nužno da se građani odlikuju i u svim ostalim krepostima.

Što se tiče razdiobne pravednosti, ona počiva na sudu poglavara o potrebama pojedinca, njegovoj vrijednosti i sposobnosti te ovisi o mogućnosti zajednice da pomogne. Kako su dobra što ih država dijeli svojim građanima vrsno različita, ne može se postaviti jedinstvena norma za provedbu razdiobne pravednosti, već je potrebno uzeti u obzir više različitih mjerila: jednakost svih pred zakonom, potrebu i vrijednost pri razdiobnoj materijalnoj pomoći, poštenje i sposobnost pri postavljanju u državnu službu i opće dobro i opću korist u vođenju državnih poslova. Kod razdiobne pravednosti razlikujemo izravni i neizravni predmet. Izravni predmet čine: državne potpore, sudjelovanja u državnim poduzećima i slično, a neizravni predmet jesu porezi i vojna služba. Znamo da porezi u užem smislu obuhvaćaju zakonom propisani novčani iznos koji se daje u svrhu pokrića državnih troškova i potreba, dok se u širem smislu porezom može smatrati i carina na uvezenu robu iz inozemstva, prijenosne pristojbe prilikom nasljedstva i kupoprodaje. Katolički moral u vezi s tim naučava kako država ima pravo propisivati pravedne poreze, zatim da porezni zakoni moraju biti pravedni, pravedno odmjereni te da raspisani porezi obvezuju pod savjest. Navedenu tvrdnju Živković potkrepljuje i svetopisamskim tekstom „Podajte dakle caru carevo, a Bogu Božje!" (Mt 22, 21).[1048]

Prava koja država traži radi obrane državne cjeline, imovine te očuvanja reda i mira odgovaraju pravima vojne dužnosti. I za zakone koji se provode u vojsci vrijedi pravilo da trebaju biti pravedni i opravdani. U svojim razmišljanjima Živković govori da je u njegovo vrijeme prisutno opće uvjerenje kako je za sigurnost države potrebno imati oružanu silu te kako se treba općenito prema savjesti pokoravati državnim zakonima, a jednako tako i pozivu na vojnu obvezu.

[1047] Andrija ŽIKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 351.

[1048] Usp. *isto*, 352–354.

5.2. Pravičnost

Pojam pravičnosti odvaja se od strogog pojma prava. Pravičnost bi bila neka srednja mjera između strogog prava i širokogrudnog opraštanja. Promatrajući je s toga gledišta, možemo reći da je ona vrlina koja čovjeka nuka da svoje pravo provodi na blag i obziran način. Pravičnost poštuje tuđe razloge, ona se na njih osvrće i uvažava ih koliko je moguće tako da pravednosti bude udovoljeno. Nositelj pravičnosti ujedno je i nositelj prava. Pravičnost se u svojoj biti ne protivi primjeni zakona, već njegovoj strogosti. Pravo neka se ispunjava samo na blag i obziran način, no ta krepost neće uvijek dosegnuti puninu pravednosti, ali će to nastojati s obzirom na okolnosti u kojima se čini. Uvijek kad bi zahtjevom za strogim pravom bila povrijeđena ljubav prema bližnjemu, postoji obveza ispunjavanja pravičnosti, kaže Živković.

5.3. Zahvalnost

„Najčvršća i ujedno najotmjenija veza među ljudima jest krepost zahvalnosti prema dobročiniteljima."[1049] Na prvom je mjestu zahvalnost prema Bogu, našemu najvećem dobročinitelju. Na drugom je mjestu zahvalnost prema roditeljima, potom prema poglavarima i dostojanstvenicima koji su postavljeni da se brinu za opće dobro i napokon dugujemo zahvalnost svakom svome dobročinitelju za učinjeno nam dobro, prema riječima sv. Pavla: „Na svemu budite zahvalni!" (1 Sol 5, 18). No zahvalnost o kojoj sv. Pavao govori razlikuje se od unaprijed spomenutih, jer ona predstavlja posebnu vrlinu koja se približava kreposti pravednosti. Živković govori kako bi uzvratni dar trebao nadmašiti dobročiniteljevo djelo, koji nam je darovao uistinu nešto što nije bio dužan. Ako mu to uzvratimo jednako, tada nismo darovali ništa.

U izrazu zahvalnosti pokazuje se osobna duševna dobrota, koja osvaja bližnjega. U socijalnom pogledu ona je jaka zato što je dobrovoljna, a nije naređena. Zahvalan čovjek može biti onaj koji nema ništa osim poštena srca i duše. Iskreno zahvalan čovjek opravdano bi želio učiniti i više nego što je stvarno primio. U očuvanju dobrih i ispravnih kršćanskih odnosa zahvalnost ima presudnu ulogu. Zato ona i jest svojstvena kršćanstvu, u kojem Krist prednjači svojim primjerom: „Oče, Tebi zahvaljujem što si me uslišio" (Iv 11, 41). Zahvalnost je krepost koju trebamo naučiti i odgojiti. Riječ 'hvala' uvodi sa sobom uljudnost, red i vedrinu. Ona je već molitva koja se s kršćanskog ognjišta diže prema Bogu da mu uzvrati zahvalnošću. Malena krepost zahvalnosti dokaz je veličine srca.[1050]

Kako je zahvalnost posebna krepost tako je i nezahvalnost posebna mana. Prvi stupanj nezahvalnosti jest ne uzvratiti dobročinstvo, zatim ne mariti za njega, a onda ne

---

[1049] *Isto*, 359.

[1050] Usp. *isto*, 359–362; Msgr. Georges CHEVROT, *Male obiteljske kreposti*, Zagreb, 1994., 18–23.

priznati ga uopće. Nezahvalnik ne zaslužuje poštovanje, ali isto tako nije dobro ni naglo osuditi takva čovjeka. Ljudi su, istina, skloni odmah osuditi, tvrdi Živković, ali uvijek valja razmisliti kako naš Gospodin postupa s nama grešnicima kad nas tako strpljivo i dugo čeka i prima od nas nezahvalnost za njegova dobročinstva.[1051]

5.4. Milosrdnost

Čin ljubavi prema bližnjemu u nevolji nazivamo milosrdnošću. Neko zlo koje drugi podnosi u nama izaziva osjećaj smilovanja. Tako milosrdan čovjek tuđe zlo uzima kao svoje i stoga se žalosti jer suosjeća s onim koga ljubi kao prijatelja i bližnjega. Milosrdnost je krepost ako razumno upravlja osjećajem duševne boli nad tuđom bijedom. Zakon ljubavi koji nam je Krist naložio ne ograničava se samo na unutarnji nego i na izvanjski čin. Dobročinstvo je stoga stvarno učinak ljubavi, jer svi smo dužni činiti dobro zbog ljubavi prema bližnjemu. Kada je ono učinjeno iz samilosti, nazivamo ga djelom milosrđa. Prirodno je da ljubav rađa ljubavlju i zahvalnošću. Zato je milosrđe uopće, a kršćansko posebno, najbolji put što vodi ljudska srca k Bogu i Crkvi. Svaki je čovjek u životu dužan davati milostinju kada je to u mogućnosti učiniti, zatim tamo gdje je to doista potrebno i gdje je stvarno od koristi.[1052]

Bogati ljudi ne moraju istraživati tko je u teškoj nevolji, ali teško griješe ako se ustručavaju općenito pružiti ozbiljniju pomoć. Nitko nije dužan tražiti siromahe, osim ako mu to nije posebna dužnost (župnik, socijalni radnik…). Isto tako nitko nije dužan davati svakome, nego samo nekima, ali nikoga ne smijemo isključiti ako se nije osobno pokazao nevrijednim. Tamo gdje postoji veća potreba, potrebno je i više žrtve. Da dužnost davanja milostinje obvezuje pod teški grijeh, nema sumnje, tvrdi prof. Živković, jer tu je riječ o krajnjoj i teškoj potrebi bližnjega. Zapovijed ljubavi teško bi povrijedio tko bi hladna srca gledao tuđu bijedu i ostao tvrde ruke. Od prvih je dana kršćanstva Crkva smatrala skrb za siromahe osobitom brigom. Sastavni dio Kristova kršćanstva jesu milostinja i djelotvorno pomaganje bližnjega u bijedi. Oštrim riječima Živković osuđuje državu i ljude građanskog milosrđa zaključujući kako se oni srame milosrđa, dok ga se Crkva ne srami. Ona u milostinji ne vidi poniženje ljudskoga dostojanstva, nego krepost. Siromaštvo i primanje milostinje nisu sramotni i nitko se toga ne treba sramiti, jer milosrđu je izvor ljubav prema bližnjemu, kojeg ljubimo radi Boga.[1053]

[1051] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 362–363.

[1052] Usp. *isto*, 364–365.

[1053] Usp. *isto*, 366–371.

5.5. Bogoštovlje[1054]

Štovati Boga znači iskazivati mu na unutarnji i vanjski način dužno priznanje, čast i štovanje. Tu krepost hrvatski nazivamo bogoštovlje (štovanje Boga).[1055] Nastojanje da štujemo Boga proizlazi jednim dijelom iz ljudske prirode, ako ona teži k Bogu i u njemu traži svoje smirenje, jer je od njega izišla. Takvo je nastojanje krepost, koju možemo nazvati i posebnom, jer se ne može usporediti ni s čim u svijetu s obzirom na Božju veličinu i slavu. Unatoč tome, ta krepost nije bogoslovna, nego moralna, jer joj predmet nije Bog, nego ljudski čin Božjega štovanja. Nositelj kreposti štovanja Boga jest volja jer je ovdje riječ o činima koji ovise o volji i ostaju u duši. Mi Boga ne častimo radi njega, nego radi sebe samih. Kad ga slavimo i štujemo, tada sebe usavršavamo, jer mu se duhom podvrgavamo.[1056]

Daljnji nositelj bogoštovlja jest ljudska osoba. Pobožnost je neposredan čin voljne pripravnosti posvetiti svega sebe Božjoj službi, ali isto se tako taj izraz odnosi i na posebno štovanje svetaca, zatim na duhovnu utjehu i molitvu kao i stanje (*habitus*) stečeno vježbom pobožna čovjeka. Kod svih naroda, bez obzira na kulturološke razlike, nalazimo ustaljene sljedeće načine bogoštovlja: klanjanje, molitvu, žrtvu i svetkovanje dana ili vremena kao redovne, a zavjet i zakletvu kao izvanredne bogoštovne čine. „Bogoštovlje je izraz ljudske prirode koja za Bogom teži i posvuda ga nalazi i u tom su nastojanju svi ljudi jednaki. Svi se i svagdje raspoznaju kao braća u Bogu, a natprirodna ljubav kao nepokretni element u ovom životu upravlja ih iza groba životu u Bogu."[1057]

Štovanje Boga naređuje Sveto pismo, propisuje Crkva, a opravdava razum. Sve navedeno ne vrijedi samo za neko posebno bogoštovlje, nego i za javno, tvrdi Živković, jer je mnogo onih koji se bune protiv javnog bogoštovlja, priznajući pojedincima samo pravo posebnoga kulta. Kako bi jače naglasio socijalni element bogoštovlja, Živković govori

---

[1054] Ovdje Živković slijedi sv. Tomu Akvinskoga i bogoštovlje smješta u krepost pravednosti. Noviji autori, poput Bernharda Häringa, o bogoštovlju govore odmah poslije bogoslovnih kreposti, a prije stečenih. Usp. Bernhard HÄRING, *Kristov zakon II*, Zagreb, 1980., 129–379; Anselm GÜNTHÖR, *Chiamata e risposta*, II, Torino, 1988., 321–525; Karl H. PESCHKE, *Etica christiana*, II, Roma, [2]1985., 117–23.

[1055] Budući da nam Novi zavjet prikazuje Krista kao religioznog čovjeka u istinskom i uzvišenom smislu, krepost bogoštovlja pruža važno okruženje za mnoge druge teme kao što je Kristovo svećeništvo, kao što su sakramenti te djelotvornost pashalnog misterija, Kristova života, smrti i uskrsnuća. Budući da nas bogoštovlje upravlja prema Božjoj veličini, promatrajući ga kao stvoritelja i upravitelja, ono je posebna krepost. Kao takvo povezano je s pravednošću, zadržavajući određenu različitost i posjedujući posebnu i neusporedivu premoć i u kontekstu milosnoga kršćanskog života. Kao moralna krepost bogoštovlje ima primat među ostalim krepostima, jer je taj habitus sposoban urediti čitav niz kreposnih čina u ime bogoštovlja. Usp. Romanus CESSARIO, *Kreposti*, 155–161.

[1056] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 373.

[1057] *Isto*, 376.

o klanjanju Bogu, koje jača u čovjeku i ljudskom društvu. Osjećaj potrebe pokoriti se i podložiti se pretpostavljenome u ispravnom smislu, diže cijenu ugleda u društvu.

Na drugom je mjestu molitva, koja je najblaže oružje u borbama što ih život nameće ljudima. Žrtve koje su ljudi Bogu prinosili u darovima i stvarima oslobađale su čovjeka od nečega njegova i time ga upozoravale da je njegov život i sve što mu služi dar najvišega bića. Time se razvijao osjećaj odricanja, zahvalnosti, odanosti, pouzdanja i pripravnosti na trpljenja radi čistoga predanja u ruke Providnosti. Važnu socijalnu vrijednost zauzima i svetkovanje dana i vremena[1058], kao izraz bogoštovlja, jer tada se i bogataš i siromah nađu zajedno i jednako iskazuju svoje poštovanje Bogu, jednakopravno okupljeni oko Božjeg oltara. Zavjetom Bogu posvećene osobe (redovnici i redovnice) čine vojsku svetih boraca za kraljevstvo Božje na zemlji. Takvi su ljudi nositelji blagoslova za narod u kojem žive. „Zakletva je istina čin kojeg Spasitelj otklanja iz naše sredine kao nepotreban i suvišan, ali pripušta zbog naše slabosti da pozivom na Njegovo sveto ime iskupljujemo svoje obaveze jedan prema drugom."[1059]

5.6. Ljubav prema rodu i domu

Pod tim izrazom ljubavi prema rodu i domu Živković želi označiti poštovanje prema roditeljima, rođacima i domovini. Kako krepost bogoštovlja ima svoju socijalnu važnost, tako ga ima i krepost rodbinske i domovinske ljubavi. Ta ljubav dolazi odmah nakon ljubavi prema Bogu. Ljubav prema roditeljima gleda na roditelje kao začetnike života i odgojitelje, i zato se razlikuje od ljubavi prema bližnjemu, dok ljubav prema domovini isto tako uključuje razliku što je dugujemo zajednici, jer u domovini jednako tako gledamo onu koja rađa i odgaja. Iz domovinske se ljubavi razvija i nacionalna ljubav prema vlastitom narodu. Ljubav prema domovini može od pojedinca tražiti i najveću žrtvu, položiti život za nju, jer je opće i zajedničko dobro iznad dobra pojedinca. Ta je žrtva kod svih naroda oduvijek bila na najvišoj razini, pa joj ni kršćanstvo nije umanjilo vrijednost, već ju je podiglo i oplemenilo. Svima je jasno, navodi Živković u osobnoj bilješci,[1060] kako se ljubav prema domovini ne može dugo održati ondje gdje je iskorijenjena vjera i pouzdanje u Boga. Dušobrižnicima naglašava kako trebaju ukazivati na moralno značenje domovinske ljubavi, isticati njezinu ljepotu, ojačati uvjerenje da je za domovinu vrijedno prinositi žrtve. Posebna krepost, različita od ljubavi prema rodu i domu, jest poštovanje kojim iskazujemo čast, to je poštovanje prema poglavarima i odličnim osobama. Ono što Živković posebno ističe jest velika dužnost roditelja i poglavara da u srca djece i mladih

---

[1058] O svetkovanju vremena možemo detaljnije čitati u DOKUMENTIMA DRUGOGA VATIKANSKOG KONCILA, *Sacrosanctum Concilium*, 48.

[1059] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 379.

[1060] Usp. *isto*, 383–384.

usađuju ljubav prema roditeljima i starijima, ne dopuštajući im vrijeđanje roditelja, starijih i poglavara.

Ljubav rađa ljubavlju. Ona je veliko dobro, a dobro traži da se razlije i na druge. Gdje je u srcima mladih iskorijenjena vjera u Boga, nema razloga ni da se poštuje starijega. Stoga je jasan zaključak da na prvome mjestu trebamo sačuvati vjeru u Boga i njegovo štovanje kako bismo sačuvali ljubav prema roditeljima i starijima. Poslušnost je druga vrsta poštovanja prema osobama po kojoj svoju volju podlažemo volji poglavara. To je posebna vrlina i ima svoj posebni predmet, a to je zapovijed ili nalog pretpostavljenoga, koje treba ispuniti. Zato što se poslušnošću čovjek odriče na neki način najvećega dara kojim ga je Gospod Bog obdario, svoje slobodne volje, ta se moralna vrlina ističe među ostalima kao jedna od prvih i najodličnijih. Neposlušnost je po sebi grešna, a laki je grijeh u slučaju nepažnje, nepotpune svijesti ili ako je riječ o neznatnoj stvari. Jasno nam je da bi tamo gdje je poslušnost razvijena bilo manje grijeha, manje vrijeđanja Boga, te manje boli, stradanja, patnje i suza u međuljudskim odnosima. No moramo biti svjesni kako svijest o potrebi te vrline može proizići samo iz srca koje poznaje i priznaje izvor svakoga ugleda, Boga.[1061]

5.7. Istinoljubivost[1062]

Kada bismo između svih kreposti koje smo istaknuli u našem izlaganju trebali izdvojiti najvažniju za sav društveni život, ne bismo se prevarili kada bismo istinoljubivost stavili na prvo mjesto. Istinoljubivost se jako približava pravednosti: uvijek je kao i ona u odnosu prema drugom, a pravednost po sebi teži za nekim izjednačenjem koje istina provodi. A opet se i udaljava od stroge pravednosti jer je moralna, a ne pravna dužnost da čovjek govori istinu. Istinoljubivost će svakoga čovjeka sačuvati od mnogih i teških neugodnosti u životu, jer je poznata narodna poslanica: Tko laže taj i krade. Živković govori o vjernosti kao integralnom dijelu istinoljubivosti, koja nastoji da čovjek ne promijeni svoje obećanje, već da ga provede u djelo. Kako istinoljubivost traži da izgovorena riječ bude odraz duše, tako vjernost traži da djelo bude odgovor na obećanje.[1063]

Istinoljubivost se odnosi na ono što mislimo i činimo. Ona nas obvezuje da nemamo zlonamjernih, skrivenih misli u svom govoru i da se ne pretvaramo u izražavanju onoga što mislimo. U pomanjkanju apsolutne objektivnosti, koja je rijetko moguća, treba biti dosta nepristran kako bismo mogli stvari prikazati onakvima kakvima vjerujemo da smo ih vidjeli i čuli. U korijenu pojma istinoljubivosti stoji istina, koja potiče čovjekovu volju

---

[1061] Usp. *isto*, 384–388.

[1062] Sv. Toma Akvinski: „Istinoljubivost je posebna vrlina po kojoj čovjek unosi red u sve što izvana poduzima." Toma AKVINSKI, *Suma teologije*, II–II, q. 109, a. 2; Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 389.

[1063] Usp. Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 340–392.

da stvara u svojoj duši trajno raspoloženje kako bi vladao sklad između nutrine i riječi kojima je otkriva. Varati nekoga znači neprijateljski postupati s njime, ali u isto vrijeme i okaljati sama sebe i učiniti se nedostojnim povjerenja. Razumljivo je da Krist ne dopušta da kršćanska usta izgovaraju laži. Nema tu isprike ni lukavstva, jednostavno recimo istinu: da, ako je da; ne, ako je ne.[1064] U tome se sastoji krepost i iskrenosti je svojstveno reći samo istinu.

6. ZAKLJUČNI OSVRT

Na koncu nakon svega izloženog sadržaja nije lako dati konkretan i jasan odgovor na postavljeno pitanje na početku o Živkoviću kao „socijalnom etičaru". Međutim, iako izraz 'socijalni etičar' ima prizvuk novijeg vremena, o Živkoviću možemo govoriti kao o takvoj osobi jer je prevodio, analizirao i predstavljao socijalne enciklike svoga vremena i govorio o socijalnom pitanju ondašnjeg društva, a interes za temu Socijalnog nauka Crkve jasno nam je izložio njegovim velebnim djelom *Katoličkom društvenom naukom*, na način kako je on to promatrao. Živković se zanimao za temeljna i egzistencijalna pitanja ljudskoga života. Pitanja: obitelji, braka, zvanja, društva, narodnosti, vjere, svećeničkog i redovničkog staleža, plaće, privatne imovine i drugo, traže od nas odgovoran pristup i jasno izraženo što je crkveno stajalište u tim pitanjima. A kako bismo mogli dati čovjeku valjane odgovore trebamo ustrajno studirati i proučavati da bismo u narodu mogli apostolski djelovati tvrdio je Živković.

Andrija Živković bio je oštrouman čovjek kritičkog duha. Njegova vizija društva željela je ojačati u narodu vjeru u Krista, što je redovito naglašavao. Kršćanin, kako ga on vidi u svojim djelima, trebao je biti borac za vjeru. Usprkos svim ideološkim strujanjima, nije smio posustajati i uvijek je u obzir trebao uzimati objektivnu istinu. Vjernici laici nipošto se ne mogu odreći sudjelovanja u mnogostrukom i raznovrsnom gospodarskom, društvenom, zakonodavnom, upravnom i kulturnom djelovanju, koje teži suvislome institucionalnom promicanju općeg dobra.[1065] Takvo opće dobro u društvu promicao je i Živković u svome životu i radu.

Ukoliko Živkovića promatramo kao kritičara društva, možemo zaključiti kako su njegove kritike, i s obzirom na društvo i s obzirom na pojedinca, uglavnom iznesene u njegovim pisanim djelima. No budući da je njegov rukopis *Katolička društvena nauka*, na koji smo posebno upozorili u ovom poglavlju, bio namijenjen kao skripta studentima ondašnjega Bogoslovnog fakulteta, pretpostavljamo da su iznesene kritike i usmenim putem. Zbog raznih tema kojih smo se dotaknuli govoreći o Živkoviću kao kritičaru društva

---

[1064] Usp. Msgr. Georges CHEVROT, *Male obiteljske kreposti*, 24.

[1065] Usp. KONGREGACIJA ZA NAUK VJERE, *Doktrinarna nota o nekim pitanjima vezanim uz sudjelovanje katolika u političkom životu*, Zagreb, 2007., 11.

ili socijalnom etičaru, možemo konstatirati činjenice kako je s obzirom na odnose Crkve i države upozoravao na zle ideologije kapitalizma, liberalizma, socijalizma i komunizma te koliko su zla nanijele razvoju čovječanstva na gospodarskom, socijalnom i društvenom području, te kako se u konačnici kršćanski narod, unutar organizacija Hrvatskoga katoličkog pokreta i Katoličke akcije, odupirao svim tim zlima. Živković je rano upozorio na golemu opasnost komunizma, upozoravajući ljude na njegove teške zablude, koji je u ime takozvane klasne mržnje širio ateizam, nasilje i produbljivao siromaštvo.

O socijalnom pitanju Živković je govorio u kontekstu vremena u kojem je živio. Očito nam je to i pokazao temeljeći svoja znanstvena razmišljanja o gorućem socijalnom pitanju i položaju radnika u društvu na socijalnim enciklikama *Rerum novarum* i *Quadragesimo anno*, držao se crkvenog učiteljstva i tako je poučavao narod. Proučavanjem socijalnog učenja Crkve kršćani postupno dolaze do svojih uvjerenja koja im omogućuju da u konkretnom slučaju mogu zauzeti stav prema sudu svoje savjesti. Razvidno je kako kod Živkovića ne možemo govoriti o poimanju Socijalnog nauka Crkve kako ga mi danas shvaćamo i razumijevamo. Njegov stil u socijalnom naučavanju obilježen je apologetski, drugim riječima Živković je pozivao na kritičko promišljanje koje pokušava sadržaje vjere predstaviti prema zahtjevu razuma. Dok Socijalni nauk Crkve kakvoga mi danas poznajemo jest otvoren razvoju, dijalogu, doprinosima laika i humanističkih znanosti. On daje doktrinarne elemente, ali i pokazuje veliku brigu da se djelovanjem vjernika i svih ljudi dobre volje povijesno i ostvari. Prema stajalištu Ivana Pavla II. (u *Sollicitudo rei socialis*, što je kasnije potvrđeno u *Centesimus annus*) socijalni nauk Crkve spada u teološko znanje i to posebno u teološko moralno promišljanje, te on ima svoje utemeljenje i motivaciju u kršćanskoj antropologiji koja na ljudsku osobu gleda u cjelini i neokrnjeno. Stoga je sasvim jasno da on nije nekakva „ideologija" niti neki „treći put", to jest organski razrađen socijalni sustav, „u sredini" između liberalizma i kolektivizma čija bi nakana bila stvoriti „kršćansko društvo".[1066]

U govoru o socijalnim krepostima vidjeli smo da Živković temelji svoja promišljanja o njihovu odnosu s obzirom na vlast i pravo države kao i s obzirom na društvo. Sve socijalne kreposti koje navodi (pravednost, pravičnost, zahvalnost, milosrdnost, bogoštovlje, ljubav prema rodu i domu, istinoljubivost) duboko svojim korijenima zadiru u čovjekovo dostojanstvo i njegovu osobu. U tom kontekstu promatrano Živković u govoru o socijalnim krepostima stavlja naglasak na socijalnu dimenziju kršćanstva, za razliku od njegovog općeg govora o krepostima gdje je naglasak na više individualnome življenju morala. U tom smislu stavljanjem naglaska na socijalnu dimenziju kršćanstva Živković nam zapravo želi reći kako „strogo govoreći svaka krepost jest u izvjesnom stupnju socijalna, jer kreposno djelovanje pojedinca ne može ostati bez nekog utjecaja na zajednicu.

[1066] Pojam „apologetika" i „Socijalni nauk Crkve", u: Usp. *Enciklopedijski teološki rječnik*, Zagreb, 209., 58–60; 1069–1071.

Više ili manje osjetit će i okolina krepostan stav čista, ponizna i pobožna čovjeka, a ne samo čovjeka hrabra, milosrdna i zahvalna."[1067] U tom smislu Živković ukazuje kako se suvremeni život odvija u jednom stalnom i dinamičnom međusobnom dodiru u većoj povezanosti i ovisnosti te da nije moguće govoriti o kršćanstvu ukoliko ne naglašavamo njegove socijalne kreposti.[1068]

Socijalne kreposti su odsjaj našeg djelovanja u skladu s voljom Božjom. Kršćani, naime, moraju u svojim životima razvijati socijalnu dimenziju kako bi ljubav prema bližnjemu bila što plodonosnija. Krist Gospodin nadasve je ljubio čovjeka i ostavio nam primjer da i mi činimo tako. Građani trebaju njegovati velikodušnu i vjernu ljubav prema domovini, ali bez duhovne skučenosti, to jest tako da istodobno imaju pred očima dobro čitave ljudske obitelji, koja je združena vezama između rasa, naroda i država, a u tome nam pomažu socijalne kreposti.[1069] Nije naodmet stoga ponoviti još jednom Živkovićeve riječi kako ne smije biti pasivnih kršćana ili „nazovikršćana", već je potrebno iz generacije u generaciju buditi novi kršćanski život, koji će biti opća spoznaja velikoga Kristova nauka da su svi ljudi braća i sestre u Njemu i djeca jednoga Boga, kojega smijemo nazivati svojim Ocem. Nepoznavanje kršćanskih istina zapravo je razlog svih neuspjeha u obnovi i preporodu bilo kojeg pokoljenja.

[1067] Andrija ŽIVKOVIĆ, *Kršćanske kreposti*, 340.

[1068] Usp. *Isto*.

[1069] Usp. Marijan VALKOVIĆ, „Političar i etička dimenzija politike", u: Stjepan BALOBAN (ur.), *Kršćanstvo*, *Crkva i politika*, Zagreb, 1999., 65–87.

ZAKLJUČAK

Andriji Živkoviću nije se posvetila ozbiljnija pozornost do sedamdesetih godina prošloga stoljeća, do članka prof. Marijana Biškupa, koji izlazi u *Bogoslovskoj smotri* 1975. godine, i u novije vrijeme članka dr. Ivice Zvonara, koji je objavljen u *Pilaru* 2010. godine. U rujnu u *Glasu Koncila*, 52 (2013.) 36, na stranici 21, u rubrici *Katolički oblikovatelji kulture*, dr. Vladimir Lončarević piše kako su o Andriji Živkoviću obrađeni samo neki vidici njegova rada u znanstvenoj literaturi, a da mu djelo još čeka da bude proučeno i dostojno predstavljeno izabranim radovima. U doktorskome radu nastojali smo prikazati upravo ono što je dr. Lončarević spomenuo. Predstavili smo unutar triju poglavlja Živkovićev bogat životni put, rad, teološku misao te njega kao kritičara društva ili socijalnog etičara.

Prof. Živković zanimao se za više područja: od moralne teologije, filozofije i književnosti do dogmatske teologije, psihologije i srodnih znanosti. Vrijeme u kojem je živio i djelovao bilo je posebno teško za Crkvu i za sav kršćanski puk. Stoga se on u svome životu nije posvetio samo znanstvenom i intelektualnom radu, već je istodobno napredovao i u svećeničkoj službi. Nije uvijek bilo lako otvoreno iznijeti svoje stavove, mišljenja i kritike, jer je sve bilo upereno protiv Crkve, službenice Božje.

Karakterne crte Živkovićeve osobe upoznali smo analizirajući njegov *Osobni dnevnik*. Posebnu brigu je iskazivao za mlade svećenike i nastojao do njih što više doprijeti pisanom riječju te ih poticati na znanstveni rad. Često je isticao vrijednost crkvenih dokumenata i enciklika kako bi ih učinio što zanimljivijima za studij. Svoja promišljanjima o kršćanskoj kulturi temelji na Kristu kao njezinu središtu, koji ujedno mora biti i u temeljima europske kulture. Njegov poseban doprinos tadašnjemu hrvatskom društvu jest argumentirano pobijanje nauka o etičkoj kulturi, koja naglašava čovjeka i njegov um te izgradnju morala bez Boga. Široj javnosti razotkriva kako pokret Miljenka Vidovića nije ništa novo, nego kopija već postojećih svjetskih pokreta za etičku kulturu, koji su u svojoj biti imali filozofsku osnovicu etičkog idealizma.

Svojim djelovanjem Živković je obilježio duže vremensko razdoblje časopisa *Bogoslovska smotra* mnoštvom prikaza, recenzija, crtica te znanstvenih članaka. Nikada se nije ustručavao iznijeti mišljenje o pojedinom djelu. Kada je neke knjige držao bezvrijednima, nije uljepšavao svoje stajalište. Zanimao se i za danas aktualnu tematiku ekumenizma, te je bio aktivni sudionik Velehradskih kongresa, na kojima se raspravljalo o toj problematici. Hrvatskom čitateljstvu nastojao je pružiti uvid u tu problematiku prikazima pojedinih konferencija i pretkonferencija, koje su se održavale u svijetu u vezi s tim pitanjem. Problem vjerskog ujedinjenja ostao je prisutan i do našeg vremena te je možda, kako i sam Živković navodi, katkada potrebno neke probleme prepustiti vjeri u milost Božju.

U drugom poglavlju doktorskog rada prikazali smo teološku misao dr. Andrije Živkovića, naglašavajući pritom djela iz fundamentalnog morala. Osim rukopisa *Osnovno moralno bogoslovlje*, pretraživanjem arhivâ naišli na zanimljiv rukopis *Friedrich Nietzsche kao protivnik kršćanskog morala*, na temelju kojeg smo mogli razumjeti zašto Živković inzistira na filozofiji kao temelju morala. Filozofija, ako ju znanstvenici pravilno koriste na neki način, može poravnati i učvrstiti put za pravu vjeru, i prikladno pripraviti duše svojih štićenika na prihvaćanje objave. U tom kontekstu i Živković je analizirao i izlagao filozofske teze i tvrdnje u svojim djelima.

Unatoč svekolikom trudu koji je ulagao pišući svoja djela njegova teološka misao ostaje „zarobljena" u okvirima tradicionalnoga morala onodobnog vremena. U teološkoj misli Živković je vjerni sljedbenik tomističke tradicije, a pri tom se oslanjao i na izvornu misao drugih crkvenih otaca i teologa moralista koji su posebno bili aktualni u vremenu kada je on živio i djelovao. Kako je njegovo vrijeme bilo obilježeno govorom o moralu bez Boga, misli kršćanskih velikana (Augustina, Alberta Velikog, sv. Tome Akvinskoga…) potpuno su bile bačene u sjenu, a ondašnji je tisak u čovjeku ubijao sram te ga zanosio lažnim ponosom, i sve to bila mu je motivacija da posegne za mislima velikih umova u crkvenoj tradiciji. Iako se nije odmaknuo u teološkoj misli od neoskolastičke tradicije, Živkovićeva odlika jest u tome što je u pitanjima morala bio vrlo konkretan i pokatkad vrlo oštar u svojim prosudbama. On nije bio u razmišljanjima statičan već je išao naprijed svojim putem, a što je i očito iz činjenice da mu nikada nije ponestajalo primjera za čovjekov život, koje je nerijetko unosio kao bilješke u sam korpus svojih djela, a što je jasno naglasilo i njegovu pastoralnu dimenziju. Živkovićeva osobita izvrsnost bila je u tome što je pratio događanja svoga vremena ne samo vezano uz ideološka strujanja u ondašnjem društvu, nego prije svega teološka strujanja u Crkvi. Svoju misao je proširivao ne pozivajući se samo na autore jednog suvremenog svjetskog govornog područja nego više njih.

Osobno je naveo za rukopis *Osnovno moralno bogoslovlje* (1948.), kako nema rečenice koju nije dotaknuo, i doista detaljnom analizom u komparaciji sa istoimenom knjigom (1938.) možemo se složiti sa potonje navedenom tvrdnjom. Svaku tematsku jedinicu u rukopisu je Živković nastojao sadržajno proširiti, definicije jasnije izreći, te stilski i jezično dotjerati. Iako je neke dijelove iz knjige *Osnovno moralno bogoslovlje* kompletno prenio u rukopis, isto tako je i dodao sasvim nove naslove. Na prvi pogled uočljiva novost rukopisa jest u tome što je autor izmijenio redoslijed nekih tematskih jedinica u sadržaju. Tako govor o savjesti stavlja prije govora o zakonima, dok je u knjizi *Osnovno moralno bogoslovlje* (1938.), redoslijed bio obrnut. Živković sam navodi razlog toj izmjeni redoslijeda sljedećim mislima: „Savjest je unutrašnje ili bliže pravilo djelovanja i iz toga razloga najprije govorim o njoj, a potom o zakonima koji su izvanjsko ili daljnje pravilo."[1070] Razvidno je kako Živković savjest promatra kao unutrašnje pravilo djelovanja, pa tako govori o njoj kao Božjem

---

[1070] NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje. Knjiga IV., O zakonima*, (rukopis), 1.

glasniku u čovjeku, ali to promatranje savjesti jest s obzirom na psihološki pogled, a što je izričito naglašeno u rukopisu iz 1948. godine. Možda bi nas ovakvo poimanje savjesti moglo na jedan trenutak zavesti na pomisao da je Živković u određenom smislu anticipirao nauk Drugog vatikanskog koncila o savjesti, međutim to je nemoguće. Ovdje je naime riječ o pomaku od kazuističkog načina „teologiziranja" po „općim pojmovima" i pomicanju k „promatranju čovjeka i njegove egzistencije."

Savjest kao nutarnji glasnik, jest ta koja svakom čovjeku svjedoči o njegovim djelima, kako vanjskim tako napose nutarnjim, ona se javlja ako je čin izveden ali i onda ako je propušten. To je savjest u psihološkom pogledu. Kao sud, ocjena ili znanje o ćudorednoj vrijednosti svakoga vlastitoga namjeravanog ili izvršenog čina. Savjest za svaki čin kazuje da li je dobar ili nije. To je savjest u ćudorednom pogledu i o njoj je govor u moralnom bogoslovlju, istaknuo je Živković u rukopisu. Živković u rukopisu dublje ponire u ljudsku osobu te time radi izvjestan odmak od čisto objektivnog promatranja i ide k jednom više unutrašnjem promatranju onoga što se odvija u nutrini čovjeka. Takav vid promatranja ljudske osobe dovodi nas na područje kreposti, jer krepostan čovjek može ispravno suditi o pojedinim stvarima u životu.

Živković kada govori o slobodi i ljudskom djelovanju polazi od tvrdnje kako se čovjek u svome djelovanju bitno razlikuje od nerazumne životinje. Budući je čovjek razumno biće on razmišlja o tome što bi poduzeo u životu, nada se uspjehu ili neuspjehu, oprezno izbjegava neugodnosti, u konačnici slobodno se odlučuje na izvršenje konkretnog djela. Pravi ljudski čin podrazumijeva stoga da čovjek zna što hoće u životu i da to radi slobodno i svjesno (*actus humanus*). No, čovjek ne samo da je gospodar djela nego i načina kako ga izvodi (*quo ad modum*). Sloboda je upravo ona koja čovjeku omogućuje izvesti ili ne izvesti određeni čin, jer samo tada i dolazi do izražaja sloboda volje u konkretnom slučaju. Ljudskim se činom s obzirom na potonje može nazvati samo slobodnovoljan čin, kojega čovjek (ne)može i (ne)želi izvesti, ovisno o volji.

Volja nalaže čine, ona ih potiče i pokreće na djelo, a time ujedno pokreće i druge duševne i tjelesne moći. Ona po prirodi nužno teži za konačnom srećom i dobrom uopće, jer u izboru stvarnoga dobra ona radi samostalno i neovisno. Osim pojmova 'općenito dobro' i 'dobra uopće' te pojma 'konačna svrha', volju privlači i sve ono što je po sebi povezano s prirodom ljudskoga bića: život, zdravlje, istina, jer sve je to po sebi u skladu s ljudskom naravi. Stoga je pitanje o slobodnom vršenju ljudskih čina, kaže Živković, osnovno pitanje moralne teologije, jer nema li čovjek slobode, tada nema ni svoje čine, a nema li odgovornosti, nema ni grijeha ali ni zasluge.

Unatoč svom teološkom napretku u rukopisu u odnosu na knjigu, Živković ipak u svome naučavanju ostaje u okvirima kazuističkog morala onoga vremena. Naime, neoskolastička metoda i neotomizam u prvome su redu imali za svrhu sustavno produbljivanje moralne znanosti. Na tom tragu, noviji način razrade moralne znanosti u teologiju je proveo sv. Alfonz M. de Liguori koji je u prvome redu pred očima imao praktični

kršćanski život, potrebe i shvaćanje vjernika. I ta metoda je uskladila velika i značajna načela crpljena iz objave i predaje, sa shvaćanjem i životom puka kao i ostalim njegovim vjerskim znanjem i vježbama.[1071] Na tom tragu, i Živković se trudi sustavno produbiti teološku misao primjenjujući je na praktični život kršćanina, koristeći se pri tome suvremenim autorima svoga vremena, osobito Mausbacha. Na taj način, više dolazi do izražaja govor o kreposnom kršćanskom životu u rukopisu, dok je u knjizi bio na prvome mjestu moral dužnosti. Krepost nije samo uska staza u ljudskome životu, kako je bilo u knjizi promatrano, nego je životna snaga i okrjepa. Drugim riječima, dok u prvom izdanju slijedi noldinovski koncept i više naglašava poslušnost autoritetu i moral dužnosti, u rukopisu, pozivajući se na nauk sv. Tome i savjesti kao kreposti razboritosti, Živković nastoji prikazati moral koji više odgovara mentalitetu suvremenog čovjeka, tj. koji želi razumjeti razloge zašto nešto čini i da to onda čini iz osobnog uvjerenja u čemu razumska spoznaja ima presudnu ulogu. Ipak, uz svo nastojanje, Živković ostaje u okvirima kazuističkog morala i moralnih sustava, osobito probabilizma.

Istina, Živković se trudi moralne norme i kršćanski moral prikazati razumljivim za čovjeka i na taj način odmaknut se od strogog morala dužnosti prema moralu koji proizlazi iz osobnog uvjerenja utemeljenog na kreposnom životu. U tom smislu možemo govoriti u nekom obliku o anticipiranju nauka Drugog vatikanskog koncila kod Živkovića budući da sam Koncil u svom dokumentu GS, 16 ističe kako je savjest je najskrovitija jezgra i svetište čovjeka, gdje je on sam s Bogom, čiji glas odzvanja u njegovoj nutrini. U savjesti se divno otkriva onaj zakon kojemu je ispunjenje ljubav prema Bogu i bližnjemu."[1072] Iz navedenoga je stoga razvidno kako je upravo koncilska teologija, prije svega u svom nauku o savjesti, ponajprije usmjerena prema osobi i govori kakvi jesmo i kavi trebamo biti a potom što trebamo činiti da takvi postanemo.

Drugim riječima čovjek prema koncilskom nauku najprije reagira s obzirom na osobnu dimenziju, na rast i razvoj kao osobe, a tek drugotno s obzirom na pitanje je li njegovo djelovanje u skladu s nekim propisom ili određenom normom, a što je bilo izraženo u pretkoncilskom nauku o savjesti. To ne znači da se time objektivno dobro dovodi u pitanje budući da samo dobro može izgrađivati osobu već samo želeći ukazati na čovjekovo dostojanstvo i njegovu odgovornost u moralnom životu. Upravo na tom tragu i Živković se u rukopisu potrudio da ukaže kako čovjek po svome razumu participira na samom Božjem razumu te i sam tako ističe dostojanstvo koje je čovjeku Bog podario.

[1071] Usp. NAZ, Andrija ŽIVKOVIĆ, *Osnovno moralno bogoslovlje. Uvod. Izvori i povijest* (rukopis), 8.

[1072] DOKUMENTI DRUGOGA VATIKANSKOG KONCILA, Pastoralna konstitucija o Crkvi u suvremenom svijetu *Gaudium et spes*, 672–673. Usp. IVAN FUČEK, „Savjest u nauci Drugog vatikanskog sabora" *isto*. Detaljnije o savjesti promatranoj s različitih aspekata možemo čitati u *Bogoslovskoj smotri* u kojoj se nalaze radovi s Teološko-pastoralnog tjedna za svećenike održanog u Zagrebu od 25. do 28. siječnja 1977. sa temom: Savjest – jezgra i svetište čovjeka, *BS*, 47 (1977.) 2–3, 147–348.

Uvijek aktualno pitanje vjere i nevjere, i u prošlosti i danas, pomalo nas usmjerava na ondašnje Živkovićevo vrijeme i njegovu tvrdnju kako sve se bilo urotilo protiv kršćanske vjere. Naime preveliko isticanje važnosti slobodnog shvaćanja, preziranje autoriteta nemara za sve što odiše svetošću, duh liberalizma i laicizma, izazovi su s kojima se suočavao Živković ali ništa nije manje suvremeno ni danas jer smo svjedoci kako se na svim razinama želi potisnuti shvaćanje koje se temelji na vjeru u Boga i Krista. U tom smislu možemo reći da su mnoge Živkovićeve misli i danas aktualne. Naime Živković je dobro uočio a slično je i danas, kako propadanje vjerskih vrednota posebno je uočljivo kod intelektualnih krugova koji, uopće ne mareći za vjeru, svjesno je omalovažavaju. Stoga je Živković u pravu kada kaže da moderna znanost ne može imati posljednju riječ kada se govori o istini, ali je isto tako i u pravu kada ističe da ne smijemo podcijeniti važnost inteligencije i njezin. značaj za društvo. Za intelektualce kaže, kako oni stvaraju, proizvode, siju, ali i razaraju. Ideje inteligencije mase prihvaćaju te ih slijede u dobru, ali i u zlu. U tom smislu glavna misao koja je Živkovića potaknula na promišljanja o vjeri i nevjeri bila je, kako je i osobno izrekao da kod onih koji budu čitali njegovo djelo pobudi svijest o veličini i ljepoti, o važnosti i neizrecivoj zamašitosti kršćanske dogmatske istine, o našem zajedništvu s Bogom po vjeri.

Andriju Živkovića možemo ga promatrati kao svestranog čovjeka, kao onoga koji je bez straha i bojazni zadirao u društvo, koji je kritizirao i korio ono što je držao protukršćanskim i koji je narod opominjao i vraćao na pravi put s vjerom u Krista. Uvijek je na srcu imao hrvatski narod i Crkvu. Zbog toga je i napisao sveske moralne teologije na materinjem jeziku, kako bi pridonio što jasnijem razumijevanju teološke misli iz područja morala. Na tom tragu Živković je pokazivao i veliki trud oko hrvatske terminologije, iako nije bila rijetkost da mu se u tekstove zavuče poneka tuđica i arhaizam. No stil kojim je pisao bio je vrlo jasan i razumljiv svakome čitatelju, a njegova izvrsnost u kontekstu toga pokazala se najviše oko prijevoda sa stranih jezika na hrvatski jezik. Prilikom sastavljanja rukopisa *Osnovnoga moralnog bogoslovlja* prihvatio je sve kritike koje su došle od relevantnih teologa njegova vremena na objavljeno tiskano izdanje iz 1938., a što ga i jest motiviralo da u rukopisu veliku pozornost posvetio razvoju hrvatske terminologije.

Unatoč tome što je Živković ostao u teološkoj misli u okvirima svoga vremena, on je za svoje vrijeme bio itekako napredan teolog i znanstvenik, radi na svojoj osobi, istražuje, razvija se u svojoj misli i kao takav postaje otvoren nečemu novom. Ta njegova otvorenost osobito nam je prepoznatljiva u trećem poglavlju doktorskog rada gdje smo ga prikazali kao kritičara društva ili socijalnog etičara.

Ponajprije je riječ o političkim pitanjima vremena u kojem je živio Andrija Živković i o rukopisnoj baštini. Sve što je u tom poglavlju napisano temeljili smo na izvornoj arhivskoj građi. Riječ je tu o rukopisnim djelima koja nam doista razotkrivaju Živkovićevu socijalnu i kritičku misao. Puno je pisao o socijalnim temama ondašnjega društva i vremena, a kako bismo što vjerodostojnije o tome progovorili, ponajprije smo se oslonili na

njegov rukopis *Katolička društvena nauka*, koji i jest najrelevantniji pokazatelj razvoja socijalne misli. U Živkovićevim djelima jasno se vidi utjecaj službenih crkvenih dokumenata, posebno enciklika *Rerum novarum*, pape Leona XIII., i *Quadragesimo anno*, pape Pija XI., koji su utjecali na razvoj Živkovićeve katoličke socijalne misli.

Živković je promicao opće dobro u društvu i vjernici laici trebaju se zauzeti za promicanje općega dobra. Ako Živkovića promatramo kao kritičara, možemo zaključiti kako se njegove kritike, s jedne strane općenito s obzirom na društvo, a s druge strane na pojedinca, nalaze uglavnom u njegovim pisanim djelima. No budući da je njegov rukopis *Katolička društvena nauka* bio namijenjen kao skripta studentima ondašnjega Bogoslovnog fakulteta u Zagrebu, kritike su iznesene i usmenim putem. Posebno je kritizirao ideologije vremena u kojem je živio: komunizam, kapitalizam i socijalizam te je uvijek naglašavao koliko su zla sa sobom donijele za cijelo čovječanstvo. Proučavanjem socijalnog učenja Crkve kršćani postupno dolaze do svojih uvjerenja, koja im omogućuju da u konkretnom slučaju mogu zauzeti stav prema sudu svoje savjesti.

Zanimljiv je Živkovićev govor o socijalnim krepostima, gdje temelji svoja promišljanja o njihovu odnosu s obzirom na vlast i pravo države kao i s obzirom na društvo. Izričiti naglaska kod socijalnih kreposti stavlja na konkretnu osobu, dok u govoru o ostalim krepostima volja je ona koja igra glavnu ulogu u poticanju čovjeka da čini dobro. Sve socijalne kreposti su odsjaj našeg djelovanja u skladu s voljom Božjom. Kršćani moraju u svojim životima razvijati socijalnu dimenziju, kako bi ljubav prema bližnjemu bila što plodonosnija. Krist Gospodin nadasve je ljubio čovjeka i ostavio nam primjer da i mi tako činimo.

Živković je bio vrlo kritičan prema ondašnjem društvu. Tako se, s obzirom na kontekst govora o „novim" krepostima, osvrće na mnoga pitanja koja zaokupljaju ljude kako bi se zaobišla temeljna vjerska pitanja, gdje on navodi, među mnogima, i pitanje svetkovina i nedjeljne euharistije. Da ne znam koliko puta ponovimo Živkovićeve riječi, nećemo pogriješiti jer, kako je rekao, ne smijemo biti pasivni kršćani ili 'nazovikršćani'. Potrebno je iz generacije u generaciju buditi novi kršćanski život, a on će biti opća spoznaja velikoga Kristova nauka, da su svi ljudi braća i sestre u Njemu i djeca jednoga Boga, kojega smijemo nazivati svojim Ocem. U nepoznavanju kršćanskih istina zapravo je razlog svih neuspjeha u obnovi i preporodu bilo kojeg pokoljenja.

Andrija Živković bio je teolog i svestrani intelektualac, koji je obilježio vjersku i društvenu stvarnost svoga vremena. Pridonio je razvoju Katedre moralne teologije našeg Katoličkoga bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu jer je i sam bio njezin dugogodišnji profesor i pročelnik. Iz tog je područja stalno objavljivao znanstvene radove. Nakon njihove analize možemo reći kako je u nekim svojim idejama i tezama, promatrano očima današnjeg čovjeka, bio konzervativan, strog i tradicionalist, no ako ga smještamo u kontekst njegova vremena ta tvrdnja ne stoji jer je djelovao onako kako je njegovo vrijeme od njega zahtijevalo. Bilo je to vrijeme ispunjeno različitim ideološkim strujanjima.

S obzirom na to, Živkovićeve su reakcije umnogome opravdane jer su to tvrdnje koje su proizlazile iz glasa njegove savjesti. U podlozi teološkog promišljanja Andrije Živkovića stoje duboko ukorijenjena zdrava religioznost i duhovnost, što se i reflektira u njegovim djelima.

Njegove homilije, koje smo također prikazali u doktorskom radu, ostavljale su dojam na pojedinca i bile su pouka narodu kako dalje nastaviti u životu. Socijalno pitanje, pisao je Živković, nije nikako ekonomsko pitanje i ono se ne smije ograničiti samo na izvanjsko vlasništvo, jer ono sa sobom nužno povlači i pitanje duhovnoga života (vjere) sa svim teškoćama provođenja kreposna (moralna) života unutar i izvan društvene zajednice. Njegova vizija društva išla je za tim da ojača vjeru u Krista, jer kršćanin je po njemu unatoč svim ideološkim previranjima njegova vremena trebao biti borac za vjeru uzimajući uvijek u obzir objektivnu istinu. Isticao je Crkvu kao božanski autoritet i upravo u kontekstu te je pozivao kršćane da ne gledaju samo na tamne strane povijesti u Crkvi, nego da se više osvrću na ono što je pozitivno. S obzirom na bogati znanstveni opus koji Andrija Živković nije uspio za života objelodaniti, možemo reći kako je ovaj čovjek, hrvatski svećenik i teolog ostavio duboku brazdu ukorijenjenu na kršćanskoj vjeri u povijesti moralne teologije.

Istraživačkom metodom bogate arhivske građe, bilo da je riječ o dokumentaciji vezanoj uz Živkovićev život ili uz njegova djela, došli smo do novih spoznaja o njegovu životu i radu te kritički i znanstveno s aspekta analize ukazali na vrijednost djela pisanih iz područja fundamentalnog morala te omogućili time i cjelovit uvid u spomenutu znanstvenu građu i vrijeme kada su djela nastajala. Tako smo ostvarili zadani cilj doktorskog rada. Pridonijeli smo i podizanju ugleda dvaju katoličkih bogoslovnih fakulteta, onoga u Zagrebu i onoga Đakovu, otkuda je Andrija Živković i potjecao, te došli do vrijednih spoznaja za znanstvenu granu moralne teologije. Budući da je tema znanstveno relevantna i zanimljiva, dosada neistražena na ovaj način, za buduće znanstvenike raznih profila korisna te karakter izvora na kojima je utemeljeno ovo istraživanje čini ovu temu izvedivom.

BIBLIOGRAFIJA

1. Popis radova dr. Andrije Živkovića[1073]

1.1. Neobjavljeni radovi / rukopisi

1.1.1. Knjige

Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu[1074]

Katoličko moralno bogoslovlje. I. svezak, opći dio: Osnovno moralno bogoslovlje, Zagreb, 1948.[1075]

Razgovori o vjeri i nevjeri. (Suvremena razmatranja), Zagreb, 1948.

Friedrich Nietzsche kao protivnik kršćanskog morala, Zagreb, 1950.

Katolička društvena nauka, Zagreb, 1954.

[1073] U ovom popisu bibliografije dr. Andrije Živkovića sabrana je njegova cjelovita bibliografija, bilo da je riječ o nekim dosad objavljivanim bibliografskim prikazima njegova opusa bilo da je riječ o dosad novoj arhivski istraženoj građi. Isto tako nije se dosad vodila briga o tome je li riječ o znastvenom časopisu, reviji, tjedniku, dnevniku i slično. Tako je svrstavajući bibliografiju primjerice dnevnika i tjednika pod isto došlo do potpuno krivih brojeva godišta i brojeva znanstvenih jedinica i stranica. Također smo istražujući periodičke publikacije došli do novih naslova koji u dosadašnjim radovima koji su pisani u prilog Živkovićevoj bibliografiji nisu nigdje bili navođeni. U ovom se bibliografskom popisu nalaze novi naslovi unutar pojedinih časopisa te su svi ostali naslovi upotpunjeni brojevima pojedinih godina i godišta kao i brojevima stranica. Neki su se članci dosad navodili kao da su objavljeni u pojedinim časopisima, kao što je bilo primjerice s člankom „Erich Wasmann i njegovi protivnici", za koji je dosad navođeno da je objavljen u *Hrvatskom pravu* pod imenom Andrije Živkovića iz godine 1910. Istražujući svih šest godišta koja postoje u periodici Arhiva Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, nigdje nismo pronašli taj dosad navođeni članak. Tako smo u ovom prikazu radova Andrije Živkovića iskorigirali i dotjerali ono što je do danas bilo navođeno pod Živkovićevim imenom, a istražujući smo došli do činjenice da neki članci uopće ne postoje. Navodili smo isključivo one članke za koje smo sigurni da postoje pod imenom dr. Andrije Živkovića.

[1074] Ovdje popisana djela dr. Andrije Živkovića jesu rukopisi koji obuhvaćaju u prosjeku od minimalnih 100 do 300 stranica teksta, i svi se nalaze u Ostavštini dr. Andrije Živkovića. Time nije iscrpljena sva rukopisna građa koja se nalazi u Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu, ali sa sigurnošću možemo reći da su ostali rukopisi uglavnom manjeg opsega i da su neki od njih rukom pisani tekstovi.

[1075] Andrija Živković je uz ovaj rukopis zapisao „kako je ovo prvi autentični primjerak dotjeran za tisak. Postoje još dva primjerka strojem napisana i po meni ispravljena; jedan kod Biskupskog ordinarijata u Đakovu, a drugi kod g. Čanjevac, Zagreb, Medvešćak 12."

Razmatranja o etici i moralu. Komunistički „moral" pred sudom filozofije i znanosti, Zagreb, 1955.

Arhiv Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Zagrebu

Problem nataliteta, Zagreb, 1956.

Arhiv Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Đakovu

Katoličko moralno bogoslovlje. I. svezak, opći dio: *Osnovno moralno bogoslovlje*. Drugo prošireno i popravljeno izdanje.[1076]

Kršćanske kreposti uopće a bogoslovske i stožerne napose. II. svezak., Zagreb, 1954.

1.1.2. Ostali neobjavljeni radovi / članci

Arhiv Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Zagrebu

Crkva i križari, fascikl/br. 36.[1077]

K historiji katoličkoga pokreta u hrvatskim zemljama. Za akademiju sv. Ćirila i Metoda u Rimu, Rim, 23. siječnja 1913.

Naši putevi, Zagreb, 1945.

1.1.3. Dnevnik, govori, homilije

Arhiv Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Zagrebu

Osobni dnevnik dr. Andrije Živkovića.[1078]

O životu i radu Petra Preradovića, Đakovo, 1918.[1079]

Homilije dr. Andrije Živkovića od 1914. do 1919.[1080]

[1076] Biskupski ordinarijat u Đakovu, br. 1598/1947.

[1077] Za ovaj rukopis Andrija Živković ne navodi ni mjesto ni godinu kad je napisan. Na naslovnoj stranici zapisao je sljedeće: „Spremljeno za tisak, ali do njega nije došlo ne znam zbog kojega razloga." Kako nije riječ o opsežnom tekstu, već o kraćem tekstu upotpunjavanome novinskim člancima, možemo zaključiti da je riječ više o članku nego o knjizi.

[1078] Dnevnik je sačuvan u rukopisu, a nalazi se u drvenom sanduku u nesređenoj materiji o Živkoviću pod rednim brojem 11 i 24. Bilješke u dnevniku Živković nije bilježio dugi niz godina. Tako je bilježio svoja zapažanja i ono što je držao vrijednim za godinu 1931. i 1932., a potom sve do 1953. ne bilježi ništa. *Dnevnik* je vodio cjelovito za 1953. i ponovno za 1956., kada navodi da bilježi samo ono što mu se čini vrijedno pozornosti, kako za javnost općenito tako i za njega osobno.

[1079] Prikaz „O životu i radu Petra Preradovića" napisao je Andrija Živković i čitan je na Preradovićevoj proslavi u Đakovu 19. ožujka 1918.

[1080] Živkovićeve homilije iz ovoga vremenskog razdoblja pisane su u cijelosti rukopisom s osobnim potpisom.

Homilije dr. Andrije Živkovića iz tridesetih godina.[1081]

1.2. Objavljeni radovi

1.2.1. Knjige

Zapadno-evropske kulture, Sarajevo, 1923.[1082]

Sakramentalno djelovanje milosti u Presvetoj Euharistiji. S naročitim obzirom na psihološko-pedagoško područje (habilitaciona radnja), Tisak Biskupijske tiskare, Đakovo, 1924.

Dr. Antonin Cyril Stojan nadbiskup olomučki, Biskupijska tiskara u Đakovu, 1924.

Katolička prosvjeta. Naša suvremena dužnost, Osijek, 1924.

Katolička Crkva i duh evropske kulture. Osvrt na izvode M. Vidovića u časopisu „Uzgajatelj" br. 1 (1926.), Zagreb, 1926.

Problem etičke kulture. Savremena pitanja, svezak 26., Hrvatska tiskara F. P., Mostar, 1927.

Naša Crkva i naša inteligencija. Savremena pitanja, svezak 30–31., Hrvatska tiskara F. P., Mostar, 1929.[1083]

Jedinstvo kršćanske kulture, Naučno-popularna knjižnica Hrvatske bogoslovske akademije, svezak 2., Zagreb, 1930.

Ispovijesti Sv. Augustina, knjiga 1–10. Preveo i uvod napisao A. Živković. Izdanje knjiga katoličkoga života, svezak 24., Zagreb, 1930.

Enciklike pape Pija XI. za moralno-socijalni preporod društva, Hrvatska bogoslovska akademija. Naučna izdanja, svezak 17., Zagreb, 1931.[1084]

Eugenika i moral. Hrvatska bogoslovska akademija. Naučna izdanja, svezak 18., Zagreb, 1933.

Kulturni boljševizam. Naučno popularna knjižnica Hrvatske bogoslovske akademije, svezak 4., Zagreb, 1933.

Osnovne ideje njemačkog pozitivnog kršćanstva (A. Rosenberg: „Der Mythus des XV. Jahrhunderts"), Zagreb, 1935.

Obitelj u svjetlu kršćanstva, Zagreb, 1938.

[1081] Homilije nisu sadržajno opsežne kao one koje je Živković pisao u početcima svoga znanstvenog rada. Uglavnom je riječ o natuknicama, crticama koje je propovjednik imao kao okvirnu shemu za ono o čemu će propovijedati.

[1082] Pretisak iz *Jugoslavenskog lista*, navedeno u popisu bibliografije u: *Socijalni dokumenti Crkve*. Sto godina katoličkoga socijalnog nauka, Zagreb, 1991.,762.

[1083] Djelo je navedeno u popisu bibliografije u odsjeku *Narod*, *nacionalne manjine*, u: *Socijalni dokumenti Crkve*, 785.

[1084] U bibliografiji koja je naznačena u *Socijalnim dokumentima Crkve*, u odsjeku *Humanizam*, *osoba*, *društvo*, *rasizam*, *klase* navodi se i Živkovićevo djelo o enciklikama pape Pija XI., u: *Socijalni dokumenti Crkve*. Sto godina katoličkoga socijalnog nauka, Zagreb, 1991., 750.

Katoličko moralno bogoslovlje, I. svezak: Osnovno moralno bogoslovlje, Zagreb, 1938.
Katoličko moralno bogoslovlje, II. svezak: Kršćanske kreposti uopće, a bogoslovske i stožerne napose, Zagreb, 1942.
Oče naš. Razmatranja o molitvi Gospodnjoj, Jeronimska knjižnica, Zagreb, 1943.
Katoličko moralno bogoslovlje, III. svezak: Božje i crkvene zapovijedi, Zagreb, 1946.

1.2.2. Radovi u periodičkim publikacijama – članci, recenzije, prikazi, bilješke, izvještaji, nekrolozi i ostali prilozi

***Bogoslovska smotra*, Zagreb**

- „Utrum S. Thomas Aquinas sit Thomista. Disquisitio brevis ab Augustino Kraus, Theologiae et Philosophiae doctore instituta. Graecii et Viennae MCMXV. Sumptus Fecit 'Syria', editrix S. Sedis Apostolicae", *Bogoslovska smotra*, 6 (1915.) 4, str. 401–402.
- „Georg Pfeilschifer, Religion und Religionen im Weltkrieg. Herder, Freiburg, 1915.", *Bogoslovska smotra*, 6 (1915.) 4, str. 402–403.
- „Je li Nestorijeva nauka na Efeškom saboru god. 431. nepravedno osuđena?", *Bogoslovska smotra*, 6 (1915.) 4, str. 397–401.
- „Redemacher Arnold, Der Entwicklungsgedanke in Religion and Dogma, Köln, 1914.", *Bogoslovska smotra*, 7 (1916.) 1, str. 86–88.
- „Unionistički kongres na Velehradu", *Bogoslovska smotra*, 12 (1924.) 4, str. 491–498.
- „Psihološki problem Krista. Povodom knjige Dr. Vladimira Dvornikovića: Hrist, Budha, Schopenhauer", *Bogoslovska smotra*, 13 (1925.) 3, str. 481–488.
- „Kongres za etičku kulturu", *Bogoslovska smotra*, 13 (1925.) 3, str. 495–497.
- „Kongres za proučavanje istočnog bogoslovlja", *Bogoslovska smotra*, 13 (1925.) 3, str. 497–499.
- „†Dr. Josip Pazman", *Bogoslovska smotra*, 13 (1925.) 3, str. 499–500.
- „'L'union des églises' o Strossmayeru", *Bogoslovska smotra*, 13 (1925.) 3, str. 500–501.
- „Johanes Reinke, Naturwissenschaft, Weltanschauung Religion, Freiburg, 1925.", *Bogoslovska smotra*, 13 (1925.) 3, str. 504.
- „Alfred Fuchs, Sjednoceni cirkvi, Tiskem a nakladem Čekoslovenske akc. tiskarny, Praze, 1924.", *Bogoslovska smotra*, 13 (1925.) 3, str. 508.
- „Vilko Anderlić, Nacrti za euharistijske propovijedi, Hrvatska dionička tiskara, Vukovar, 1925.", *Bogoslovska smotra*, 13 (1925.) 3, str. 509.
- „Acta IV. conventus velehradensis anno MCMXXIV., Sumptimus arhiepiscopi olomucensis, Olomucii, 1925.", *Bogoslovska smotra*, 13 (1925.) 3, str. 508–509.

- „Miljenko Vidović, Društvena dekadenca, Obod, Sarajevo, 1925.”, *Bogoslovska smotra*, 13 (1925.) 3, str. 510–511.
- „Acta primi conventus pro studiis orientalibus a MCMXXV. in urbe Ljubljana celebrati, Typis excudit Jugoslavenska tiskarna, Ljubljana, 1925.”, *Bogoslovska smotra*, 13 (1925.) 3, str. 512.
- „Salih Ljubinčić, Vidovićeva škola kao kulturno-etički i socijalno-pedagoški pokret, Uzgajatelj, Sarajevo, 1925.”, *Bogoslovska smotra*, 13 (1925.) 4, str. 504–508.
- „Tolstojeva etika. Osvrt na predavanje dr. Tome Maretića u Pučkom sveučilištu”, *Bogoslovska smotra*, 14 (1926.) 1, str. 118–122.
- „Mgr. Tissier, eveque de Chalons: Le cinquantenaire de l’institut chatolicque de Paris, P. Tequi, Paris, 1925.”, *Bogoslovska smotra*, 14 (1926.) 1, str. 133.
- „Josef Matocha, Bytnost milosti posvecujici ve svetle pisma svateho, Expeduje Matice cyrilometodejska, Olomuci, 1925.”, *Bogoslovska smotra*, 14 (1926.) 1, str. 133–134.
- „Jules Riche, Les savants sont – ils des croyants?, P. Tequi, Paris”, *Bogoslovska smotra*, 14 (1926.) 1, str. 134–135.
- „Filozofija kulturno-etičkog pokreta”, *Bogoslovska smotra*, 14 (1926.) 2, str. 197–199.
- „Naši časopisi”, *Bogoslovska smotra*, 14 (1926.) 2, str. 224–228.
- „Novi časopisi”, *Bogoslovska smotra*, 14 (1926.) 2, str. 228–230.
- „Bogoslovlje”, *Bogoslovska smotra*, 14 (1926.) 2, str. 229–230.
- „Hrvatska Bogoslovska Akademija”, *Bogoslovska smotra*, 14 (1926.) 2, str. 233–234.
- „Katolička sveučilišta”, *Bogoslovska smotra*, 14 (1926.) 2, str. 234–235.
- „Kaplan Fahsel, Die Überwindung des Pessimismus, Herden und Co., Freiburg, 1925.”, *Bogoslovska smotra*, 14 (1926.) 2, str. 238.
- „Kaplan Fahsel, Meine Vorträge, Herder, Freiburg, 1925.”, *Bogoslovska smotra*, 14 (1926.) 2, str. 238.
- „Kaplan Fahsel, Gespräche mit einem Gottlosen, Herder, Freiburg, 1926.”, *Bogoslovska smotra*, 14 (1926.) 2, str. 238.
- „Josef Schmidlin, Katholische Weltmission und deutsche Kultur, Herder, Freiburg, 1925.”, *Bogoslovska smotra*, 14 (1926.) 2, str. 238–239.
- „Urban Talija, Moral i društvo, Uzgajatelj, Sarajevo, 1925.”, *Bogoslovska smotra*, 14 (1926.) 2, str. 241.
- „Arsić T., Moralna kriza našeg društva, Srijemski Karlovci, 1926.”, *Bogoslovska smotra*, 14 (1926.) 2, str. 241–242.
- „Angelo M. Pirotta, Sancti Thomae Aqunitatis doctoris angelici in aristotelis librum de anima comentarium, Marietti, 1925.”, *Bogoslovska smotra*, 14 (1926.) 2, str. 243.

- „Sebastiani Niculaus, Summarium theologiae moralis ad codicem iuris canonici acomodatum, Torino, 1924.”, *Bogoslovska smotra*, 14 (1926.) 2, str. 243.
- „J. H. Stein, Der Deutsche Heilige im Petersdom Papst Leo IX., Freiburg im Breissgau, 1925.”, *Bogoslovska smotra*, 14 (1926.) 2, str. 243–244.
- „Ambrosius Bačić, Introductio compendiosa in opera S. Thomae Aquinatis, Angelicum, Romae, 1925.”, *Bogoslovska smotra*, 14 (1926.) 3, str. 372–373.
- „Joseph Vernhes, Amour et souffrance ou le probleme de la douleur humaine ici bas, P. Tequi, Paris, 1926.”, *Bogoslovska smotra*, 14 (1926.) 3, str. 373.
- „Th. Mainage, Immortalite, P. Tequi, Paris, 1926.”, *Bogoslovska smotra*, 14 (1926.) 3, str. 373–374.
- „Annuario della universita cattolica del sacro Cuore, Societa editrice ’Vita e pensiero’, Milano, 1924/5.”, *Bogoslovska smotra*, 14 (1926.) 3, str. 376–377.
- „Uroš Petrović, Za svaki dan, Beograd, 1926.”, *Bogoslovska smotra*, 14 (1926.) 3, str. 377–378.
- „Jedan jubilej”, *Bogoslovska smotra*, 15 (1927.) 1, str. 110–111.
- „Kongres za povijest kršćanstva”, *Bogoslovska smotra*, 15 (1927.) 1, str. 111.
- „O. D. Chwolson, Das Problem Wissenschaft und Religion, Kommissionsverlag von friedr. Vieweg und Sohn Akt. Ges., Braunschweig, 1925.”, *Bogoslovska smotra*, 15 (1927.) 1, str. 112–113.
- „Urban Talija, Neobične pojave na kipu Gospe Presv. Srca Isusova u crkvi male braće u Dubrovniku, Narodna svijest, Dubrovnik, 1926.”, *Bogoslovska smotra*, 15 (1927.) 1, str. 113.
- „Vladislav Brušić, Otok Rab, Izdao Franjevački kamporski samostan sv. Eufemije”, *Bogoslovska smotra*, 15 (1927.) 1, str. 115–116.
- „Ante Špoljar, 1. Brat Gabrijel ili zašto se ide u Trapiste i 2. Cvijet iz pustinje otac Marija Anđelko, Naklada opatije Marija Zvijezda, Banja Luka, 1926.”, *Bogoslovska smotra*, 15 (1927.) 1, str. 116.
- „Dragutin Kniewald, Katolički đak., Izdao Stjepan Markulin, Zagreb, 1926.; Dragutin Kniewald, Katolička učenica, Izdao Stjepan Markulin, Zagreb, 1926.”, *Bogoslovska smotra*, 15 (1927.) 1, str. 116–118.
- „S. Tomić, Vidovićev pokret – jedno merkantilno poduzeće, Enciklopedijska biblioteka, Sarajevo, 1926.”, *Bogoslovska smotra*, 15 (1927.) 1, str. 118–119.
- „Predavanja Hrvatske Bogoslovske Akademije u Zagrebu”, *Bogoslovska smotra*, 15 (1927.) 2, str. 234–237.
- „Milan Ivšić, Les problemes agraires en Yougoslavie, Librairie Arthur Rousseau, Paris, 1926.”, *Bogoslovska smotra*, 15 (1927.) 2, str. 238–239.
- „Misli i pravila za život, Sarajevo, 1926.”, *Bogoslovska smotra*, 15 (1927.) 2, str. 250.

- „L. Garriguet, Les deux grandes devotions de l'heure presente, P. Tequi, Paris, 1926.", *Bogoslovska smotra*, 15 (1927.) 2, str. 243–244.
- „L'apostolat missionaire de la France, P. Tequi, Paris, 1926.", *Bogoslovska smotra*, 15 (1927.) 2, str. 244.
- „Louis Rouzic, Les saints ordres, P. Tequi, Paris, 1926.", *Bogoslovska smotra*, 15 (1927.) 2, str. 244–245.
- „M. Vidović, Misli i pravila za život, Nakladna biblioteka Uzgajatelj, Sarajevo, 1926.", *Bogoslovska smotra*, 15 (1927.) 2, str. 250.
- „Frano Bulić, Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij, Matica hrvatska, Zagreb, 1925.", *Bogoslovska smotra*, 15 (1927.) 3, str. 406–407.
- „S. Petrov, Gospa Sinjska, Marijin glasnik, Sinj, 1927.", *Bogoslovska smotra*, 15 (1927.) 3, 407.
- „Guberina, Nacionalizam i katolicizam sv. Ćirila i Metoda, Tisak nadbiskupske tiskare, Zagreb, 1927.", *Bogoslovska smotra*, 15 (1927.) 3, 407.
- „Bogoslovski zbor 'Stadler', Almanah bogoslovskog zbora 'Stadler' prigodom dviju tridesetogodišnjica, Hrvatska tiskara, Sarajevo, 1926.", *Bogoslovska smotra*, 15 (1927.) 3, str. 408.
- „August Schlatterer, Jahrbuch der angewandten Naturwissenschaften, Herder, Freiburg, 1927.", *Bogoslovska smotra*, 15 (1927.) 3, str. 410.
- „Heinrich Korff, Biographia Catholica, Herder, Freiburg, 1927.", *Bogoslovska smotra*, 15 (1927.) 3, str. 411.
- „Henri Morice, Pour vivre en beaute, P. Tequi, Paris, 1927.; G. I. Chaminade, Petit traite de la Connaissance de Marie, P. Tequi, Paris, 1927.; Roland-gosselin, Lettres a un retraitant, P. Tequi, Paris, 1927.; Pierre Marie et Jan-Nicolas Grou, Jesus en croix, on la science du crucifix en forme de meditations, P. Tequi, Paris, 1927; R. P. Faber, De la devotion au pape, P. Tequi, Paris, 1927.; H. le Gouvello, Pierre Keriolet le penitent breton, P. Tequi, Paris, 1927.", *Bogoslovska smotra*, 15 (1927.) 3, 411–412.
- „Frane Ivasović, Pouka o pet zapovijedi svete matere Crkve, Naklada Hrvatska knjižara, Split, 1926.", *Bogoslovska smotra*, 15 (1927.) 3, 412–414.
- „Remigius Stolzle, Charles Darwin Stelung zum Gottesglauben, Leipzig, 1922.", *Bogoslovska smotra*, 15 (1927.) 4, str. 501.
- „Miljenko Vidović, Za zapadnu kulturu ili protiv nje, Vreme, Beograd, 1927.; Miljenko Vidović, Ideje i problemi, Obod, Sarajevo, 1927.; Miljenko Vidović, Faktor rada – evanđelje života, Štamparski zavod d. d., Sarajevo, 1927.", *Bogoslovska smotra*, 15 (1927.) 4, str. 503–505.

- „Josephus Ubach, Compendium theologiae moralis, Herder, Freiburg, 1926.”, *Bogoslovska smotra*, 15 (1927.) 4, str. 505–506.
- „Camillus Colli-Lanzi, Theologia moralis universa, Libraria Marietti, Taurini-Romae, 1927.”, *Bogoslovska smotra*, 15 (1927.) 4, str. 510.
- „S. Cyrillumnatum, Acta V. congressus velehradensis, Sumptibus academiae velehradensis, Olomucii, 1927.”, *Bogoslovska smotra*, 16 (1928.) 1, str. 122–123.
- „Problem vjerskog ujedinjenja”, *Bogoslovska smotra*, 16 (1928.) 2, str. 153–160.
- „Čeda Marjanović, Živa Crkva u Rusiji, Knjiga 18. i 19. biblioteke savremenih religiozno-moralnih pitanja, Štamparija ’Sv. Sava’, Beograd, 1926.”, *Bogoslovska smotra*, 16 (1928.) 2, 242–244.
- „Problem vjerskog ujedinjenja”, *Bogoslovska smotra*, 16 (1928.) 3, str. 305–312.
- „Iguman Stefan, Duhovna straža, Srpska manastirska štamparija, Sremski Karlovci, 1928.”, *Bogoslovska smotra*, 16 (1928.) 3, str. 379.
- „Frano Bulić, Sv. Venancije prvi biskup solinski i mučenik duvanjski, Posebno otisnuto iz Vjesnika Hrv. arheološkog društva, Zagreb, 1926.”, *Bogoslovska smotra*, 16 (1928.) 3, str. 379–380.
- „J. L. Gaston Pastre, L’éternel féminin, P. Tequi, Paris, 1927.”, *Bogoslovska smotra*, 16 (1928.) 3, str. 380.
- „Problem vjerskog ujedinjenja”, *Bogoslovska smotra*, 16 (1928.) 4, str. 440–455.
- „Jubilej Hrv. književnog društva sv. Jeronima”, *Bogoslovska smotra*, 16 (1928.) 4, str. 524–525.
- „Ivan Jablanović, Galileo Galilei, Hrvatska tiskara, Mostar, 1928.”, *Bogoslovska smotra*, 16 (1928.) 4, str. 541–542.
- „†Konstantin Gutberlet”, *Bogoslovska smotra*, 17 (1929.) 1, str. 88–89.
- „Ambrosius P. Bačić, Ex primordiis scholae thomasticae, Apud. ’Angelicum’, Romae, 1928.”, *Bogoslovska smotra*, 17 (1929.) 1, str. 93–94.
- „Grabmann Martin, Einfuhrung in die Summa Theologiae des heiligen Thomas von Aquin, Freiburg im Breisgau, 1928.”, *Bogoslovska smotra*, 17 (1929.) 2, str. 206.
- „Pribilla Max, Um die Wiedervereinigung im Glauben, Herder, Freiburg, 1926.; Michael Kuhner, Die Aufgaben der katholischen Aktion. Vortrag gehalten am Katholikentag in Vukovar, Osijek, 1928.; Augustin Guberina, Katolička Crkva, Bosanska Pošta, Sarajevo, 1928.; Duhovni život. Asketsko-mistična revija, God 1. br. 1 i 2., Dominikanci, Zagreb, 1929.”, *Bogoslovska smotra*, 17 (1929.) 2, str. 213–214.
- „Georg Graf von Hertling, Die Bekenntnisse des hl. Augustinus, Herder, Freiburg, 1928.”, *Bogoslovska smotra*, 17 (1929.) 2, str. 214–215.
- „Enciklike pape Pija XI. za moralno-socijalni preporod društva”, *Bogoslovska smotra*, 17 (1929.) 3, str. 231–251.

- „'Jezuističko učenje' i 'Jezuistička načela' u moralnom bogoslovlju", *Bogoslovska smotra*, 17 (1929.) 3, str. 303–307.
- „Jubilej sv. Oca Pija XI.", *Bogoslovska smotra*, 17 (1929.) 3, str. 336.
- „Jubilej nadbiskupa dr. A. Bauera", *Bogoslovska smotra*, 17 (1929.) 3, str. 336.
- „Albert Homscheid, Erlösung und Aufbau Fastenpredigten, Verlag Kösel und Pustet, München, 1929.", *Bogoslovska smotra*, 17 (1929.) 3, str. 341–342.
- „Enciklike pape Pija XI. za moralno-socijalni preporod društva", *Bogoslovska smotra*, 17 (1929.) 4, str. str. 419–439.
- „August Vallet, Lourdes, comment interpréter ses guerison, Librairie-editeur Pierre Tequi, Paris, 1929.; E. Duplessy, Histoire d'un défi, aux adversaires de Lourdes sur la guérison de Pierre de Rudder, Tequi, Paris, 1929.; Chan. de Millot, Ce que c'est qu'une Eglise, Tequi, Paris, 1929.; Henri Morice, La bonne providence, Tequi, Paris, 1929.", *Bogoslovska smotra*, 17 (1929.) 4, str. 467.
- „Milan Ivšić, Ekonomski i politički parlament kao rješenje krize parlamentarizma, Mjesečnik, Predavanje održano u Pravničkom društvu, 1929.", *Bogoslovska smotra*, 17 (1929.) 4, str. 468.
- „Janko Oberški, Strossmayerovi govori na vatikanskom koncilu, Tiskara Narodne prosvjete, Zagreb, 1929.; Andrija Spiletak, Biskup J. J. Strossmayer u vatikanskom saboru, Naklada Hrvatske Bogoslovske Akademije, Zagreb, 1929.", *Bogoslovska smotra*, 17 (1929.) 4, str. 475–476.
- „Enciklike Pape Pija XI. za moralno-socijalni preporod društva", *Bogoslovska smotra*, 18 (1930.) 1, str. 74–92.
- „Weilbach – Dyggve – Brondsted, Recherches a Salone, Rask – Orsted, Copenhague, 1928.", *Bogoslovska smotra*, 18 (1930.) 1, str. 140–142.
- „Enciklike Pape Pija XI. za moralno-socijalni preporod društva", *Bogoslovska smotra*, 18 (1930.) 2, str. 175–192.
- „Pilet Francois, Le secret marial, Téqui, Paris, 1929.", *Bogoslovska smotra*, 18 (1930.) 2, str. 268.
- „J. Millot, Une histoîre pour chaque jour du mois de Marie, Téqui, Paris, 1929.", *Bogoslovska smotra*, 18 (1930.) 2, str. 268.
- „Spomenica ob 70 letnici lavantinskega bogoslovnega učilišča v Mariboru, Tiskarna sv. Cirila, Maribor, 1929.", *Bogoslovska smotra*, 18 (1930.) 3, str. 391.
- „Enciklika Pija XI. o sv. Augustinu", *Bogoslovska smotra*, 18 (1930.) 4, str. 430–440.
- „Michael Buchberger, Lexikon für Theologie und Kirche, Herder, Freiburg, 1930.", *Bogoslovska smotra*, 18 (1930.) 4, str. 482–485.
- „Dragutin Kniewald, Rimski misal, Naklada S. Markulin, Tipografija, Zagreb, 1930.", *Bogoslovska smotra*, 18 (1930.) 4, str. 485–487.

- „Civitas terrena kod sv. Augustina”, *Bogoslovska smotra*, 19 (1931.) 1, str. 51–66.
- „Časopis katolickehog duchovenstva (br. 5. i 6.), Akademija sv. Tome Akvinskog, Prag, 1930.”, *Bogoslovska smotra*, 19 (1931.) 1, str. 100.
- „Linhardt Robert, Das leben ruft, Herder, Freiburg, 1929.”, *Bogoslovska smotra*, 19 (1931.) 1, str. 100–102.
- „Linhardt Robert, Von Menschen und Dingen der Zeit, Herder, Freiburg, 1929.”, *Bogoslovska smotra*, 19 (1931.) 1, str. 100–102.
- „Linhardt Robert, Unsere Ideale, Herder, Freiburg, 1930.”, *Bogoslovska smotra*, 19 (1931.) 1, str. 100–102.
- „Drouven Ernest, Kalendar katholischer Jugend 1931., Herder, Freiburg, 1930.”, *Bogoslovska smotra*, 19 (1931.) 1, str. 102.
- „Enciklike pape Pija XI. za moralno-socijalni preporod društva”, *Bogoslovska smotra*, 19 (1931.) 2, str. 113–146.
- „M. Buchberger, Lexikon für Theologie und Kirche, Herder, Freiburg, 1931.”, *Bogoslovska smotra*, 19 (1931.) 2, str. 246–248.
- „Auguste Vallent, Guérisons de Lourdes, Téqui, Paris, 1930.”, *Bogoslovska smotra*, 19 (1931.) 2, str. 249–251.
- „Xavier Marcher, La merveilleuse vie de Bernadette, Téqui, Paris, 1930.”, *Bogoslovska smotra*, 19 (1931.) 2, str. 250–251.
- „J. M. Tissier, Les puissances morales et surnaturalles des femmes, Téqui, Paris, 1930.”, *Bogoslovska smotra*, 19 (1931.) 2, str. 250–251.
- „H. Mohr, Menschen und Heilige, Herder, Freiburg, 1930.”, *Bogoslovska smotra*, 19 (1931.) 2, str. 251–253.
- „Franz Herwig, Deutsche Heldenlegende, Herder, Freiburg, 1930.”, *Bogoslovska smotra*, 19 (1931.) 2, str. 251–253.
- „Emanuel Krajinović, Veliki turban – pod njim hodže nema ili Vidovićev prosvjetno-etički pokret, Štamparija Obod, Sarajevo, 1930.”, *Bogoslovska smotra*, 19 (1931.) 2, str. 253–254.
- „K. Segvić, Naše božićne pripovijetke i narodni običaji, Tisak i naklada St. Kugli, Zagreb, 1930.”, *Bogoslovska smotra*, 19 (1931.) 2, str. 253–254.
- „Petar Grgec, Selo i grad, Društvo sv. Jeronima, Zagreb, 1930.”, *Bogoslovska smotra*, 19 (1931.) 2, str. 253–254.
- „Milan Ivšić, Ideja racionalizacije i njezin međunarodni karakter, JU-NA-KO, Zagreb, 1931.”, *Bogoslovska smotra*, 19 (1931.) 3, str. 349–350.
- „Scremin dott. Luigi, L’ educatione della castita, Marietti, Torino, 1930.”, *Bogoslovska smotra*, 19 (1931.) 3, str. 349–350.
- „Oldřich Karlik, Význam panenství v nravnim živote, Vl. naklada, Olomouc, 1931.”, *Bogoslovska smotra*, 19 (1931.) 3, str. 350–351.

- „Graf Georg von Hertling, Die Bekenntnisse des hl. Augustinus, Herder, Freiburg, 1931.", *Bogoslovska smotra*, 19 (1931.) 3, str. 351.
- „Maračić, Lurd, Zagreb, 1930.", *Bogoslovska smotra*, 19 (1931.) 3, str. 351–352.
- „† Dr. fra. Julijan Jelenić (28. 08. 1877. – 05. 08. 1931.)", *Bogoslovska smotra*, 19 (1931.) 4, str. 406–408.
- „K pitanju 'seksualnog odgoja'", *Bogoslovska smotra*, 19 (1931.) 4, str. 408–411.
- „Jone Dr. Heribert, Katholiche Moraltheologie, Schöningh, Paderborn, 1931.", *Bogoslovska smotra*, 19 (1931.) 4, str. 456–457.
- „Mirko Kus-Nikolajev, Moral dviju klasa, Socijalne misli, Zagreb, 1930.", *Bogoslovska smotra*, 19 (1931.) 4, str. 457–458.
- „Der grosse Herder, Herder, Freiburg, 1931.", *Bogoslovska smotra*, 19 (1931.) 4, str. 458–460.
- „M. Dezimber, Moral zasnovan na prirodnim zakonima, Štamparija Privrednik, Beograd, 1929.", *Bogoslovska smotra*, 19 (1931.) 4, str. 460.
- „O vremenu fiziološke sterilnosti", *Bogoslovska smotra*, 20 (1932.) 1, str. 80–83.
- „In memoriam †prof. Ludovici Billot S. J.", *Bogoslovska smotra*, 20 (1932.) 1, str. 87–91.
- „Poraba crkvenih zvona u izvan vjerske svrhe", *Bogoslovska smotra*, 20 (1932.) 1, str. 91–93.
- „Guidus Cocchi, Commentarium Cod. Iur. Canonici, Marietti, Taurini, 1931.", *Bogoslovska smotra*, 20 (1932.) 1, str. 94–96.
- „Jos. Palombo, De demissione religiosorum, Taurni, Romae, 1931.", *Bogoslovska smotra*, 20 (1932.) 1, str. 96.
- „Laurenitus M. Agius, Manuale de ecclesiarum rectoribus, Marietti, Taurini, 1931.", *Bogoslovska smotra*, 20 (1932.) 1, str. 96.
- „Dirks Dom Ildefonse, Les saintes icones, Prieuré D'Amay s/Meuse (Belgique), 1931.", *Bogoslovska smotra*, 20 (1932.) 1, str. 96–97.
- „Lexikon für Theologie und Kirche, Herder, Freiburg, 1931.", *Bogoslovska smotra*, 20 (1932.) 1, str. 97–98.
- „Žgeč Franjo, Ali spolna vzgoja res ni potrebna?, Založba in tisk ljudske tiskarne, Maribor, 1931.", *Bogoslovska smotra*, 20 (1932.) 1, str. 98–99.
- „O eugenici s moralnog gledišta", *Bogoslovska smotra*, 20 (1932.) 2, str. 175–195.
- „Bulić don Frane, Povodom 50 godišnjice jubileja 'Vjesnika za arheologiju i historiju dalmatinsku', Split, 1931.", *Bogoslovska smotra*, 20 (1932.) 2, str. 238.
- „Apsolutna fiziološka sterilnost?", *Bogoslovska smotra*, 20 (1932.) 2, str. 264–266.
- „†Dr. Josef Mausbach", *Bogoslovska smotra*, 20 (1932.) 2, str. 276–277.

- „†Dominik Prümmer”, *Bogoslovska smotra*, 20 (1932.) 2, str. 278.
- „†Gustave-Joseph Waffelaert”, *Bogoslovska smotra*, 20 (1932.) 2, str. 278–279.
- „Matocha Dr. Josef, Osoba v dějiném vývoji a významu, Tiskem Ladových závodů tiskařských, Olomouc, 1930.”, *Bogoslovska smotra*, 20 (1932.) 2, str. 280.
- „Morice Henri, La vie mystique de saint Paul, Téqui, Paris, 1932.; Duplessy Eugen, La Chasse aux bévues, Téqui, Paris, 1932.; Maire Elie, Le Christ total, Téqui, Paris, 1932.; Duplessy Eugen, Cours de religion, Téqui, Paris, 1932.; Georges Em., Ame de prêtre, Téqui, Paris, 1932.; Meunier G., Gerbe de merveilles, Téqui, Paris, 1931.”, *Bogoslovska smotra*, 20 (1932.) 2, str. 281–283.
- „Lippert Peter, Vom guten Menschen, Herder, Freiburg, 1931.; Linhardt Robert, Unser Glaube, Herder, Freiburg, 1931.; Bopp Linus, Wir sind die Zeit, Herder, Freiburg, 1931.; Dehen Peter, Leben und Gegenwart, Herder, Freiburg, 1931.”, *Bogoslovska smotra*, 20 (1932.) 2, str. 283–285.
- „Katić Lovre, Svoji na svome, Joronimska knjižnica, Zagreb, 1932.; Fran Barbalić, Vjerska sloboda Hrvata i Slovenaca u Istri, Trstu i Gorici, Društvo sv. Jeronima, Zagreb, 1931.; Horvat Ivo i Bahr-Claudel-Kossak, Szczucka-Papini, Izdanje društva sv. Jeronima, Zagreb, 1931.”, *Bogoslovska smotra*, 20 (1932.) 2, str. 285.
- „Laveille E., L’ame d’un prêtre, Téqui, Paris, 1931.; Neyen F., Notre vie spirituelle, Téqui, Paris, 1931.; Joannes G., Le card. Mercier, Docteur de la vie interieure, Téqui, Paris, 1931.; Vernhes Jos, Le vrai chemin du paradis, Téqui, Paris, 1931.”, *Bogoslovska smotra*, 20 (1932.) 2, str. 285–286.
- „Kniewald dr. Dragutin, Dr. Ivan Merz, život i djelovanje, Tisak Tipografije, Zagreb, 1932.”, *Bogoslovska smotra*, 20 (1932.) 2, str. 287.
- „O eugenici s moralnog gledišta”, *Bogoslovska smotra*, 20 (1932.) 3, str. 348–371.
- „Gahs dr. Aleksandar, Historijski razvoj porodice, Napredak, Zagreb, 1932.”, *Bogoslovska smotra*, 20 (1932.) 3, str. 390.
- „Butorac Pavao, Kršćansko jedinstvo, Sarajevo 1931, Preštampano iz Vrhbosne, Sarajevo, 1931.”, *Bogoslovska smotra*, 20 (1932.) 3, str. 390–391.
- „Joannes G., La vie de l’au-delà dans la vision béatifique, Téqui, Paris, 1932.”, *Bogoslovska smotra*, 20 (1932.) 3, str. 391.
- „Laub Alfred, Seelenabgründe, Herder, Freiburg, 1932.”, *Bogoslovska smotra*, 20 (1932.) 3, str. 391–392.
- „Der grosse Herder, Herder, Freiburg, 1932.”, *Bogoslovska smotra*, 20 (1932.) 3, str. 395.
- „Moralnost periodičnog uzdržavanja u braku”, *Bogoslovska smotra*, 20 (1932.) 4, str. 471–478.
- „Petrelli Fr. Nazavenus, Annus mystico-augustinianus, Marietti, Taurini-Romae, 1932.”, *Bogoslovska smotra*, 21 (1933.) 1, str. 93–94.

- „O eugenici s moralnog gledišta”, *Bogoslovska smotra*, 21 (1933.) 2, str. 111–139.
- „Iz povijesti eugenike.”, *Bogoslovska smotra*, 21 (1933.) 2, str. 160–168.
- „Za ljetopis Hrv. Bogoslovske Akademije”, *Bogoslovska smotra*, 21 (1933.) 2, str. 181–183.
- „Math. Joseph Scheeben, Die Mysterien des Christentums, Herder, Freiburg, 1932.”, *Bogoslovska smotra*, 21 (1933.) 2, str. 185.
- „Moenner Ch., Autour du Clocher, P. Téqiu, Paris, 1932.”, *Bogoslovska smotra*, 21 (1933.) 2, str. 188–189.
- „Duplessy Eug., Curs de Religion, P. Téqui, Paris, 1932.”, *Bogoslovska smotra*, 21 (1933.) 2, str. 189.
- „Gaell René, Celle qui Ressuscita, P. Téqui, Paris, 1932.”, *Bogoslovska smotra*, 21 (1933.) 2, str. 189.
- „Leppetitt abbé V., Sur les pas d’une Sainte, P. Téqui, Paris, 1932.”, *Bogoslovska smotra*, 21 (1933.) 2, str. 189.
- „Carpo Moretti, Caeremoniale iuxta Ritum Romanum, Marietti, Taurini, 1932.; Josip Tinodi, Liturgika, Savremena pitanja, Mostar, 1932.; Naši razgledi na vprašanja sodobnega časa in človeka, Cirilsko društvo ljubljanskih bogoslovcev, Ljubljana, 1932.; Franjo Ksaver Novak, Alpski župnik, Hrvatska knjižara, Split, 1932.”, *Bogoslovska smotra*, 21 (1933.) 2, str. 189–192.
- „Dr. Milan Ivšić, Socijalni duh i lijepa knjiga, Zagreb, 1933.”, *Bogoslovska smotra*, 21 (1933.) 3, str. 270.
- „Kardinal Faulhaber, Rufende Stimmen id der Wüste der Gegenwart, Herder, Freiburg, 1932.”, *Bogoslovska smotra*, 21 (1933.) 3, str. 271.
- „Gurian Waldemar, Der Bolschewismus, Herder, Freiburg, 1932.”, *Bogoslovska smotra*, 21 (1933.) 3, str. 271.
- „Jedan savremeni glas o bl. Ozani Kotorskoj”, *Bogoslovska smotra*, 21 (1933.) 4, str. 329–331.
- „Emericus Piszter, Chrestomathia Bernardina, Marietti, Torino, 1932.”, *Bogoslovska smotra*, 21 (1933.) 4, str. 335.
- „Djela sv. Terezije od Isusa – svezak I., Zagreb, 1931.”, *Bogoslovska smotra*, 21 (1933.) 4, str. 335–336.
- „Nedjeljko Subotić, Kršćanski brak, Naklada Hrvatske knjižare, Split, 1933.”, *Bogoslovska smotra*, 21 (1933.) 4, str. 341–342.
- „Mihael Opeka, Rastresen klasje, Ljubljana, 1932.”, *Bogoslovska smotra*, 21 (1933.) 4, str. 342–343.
- „Michael Kard. Faulhaber, Zeitrufe – Gottesrufe, Herder, Freiburg, 1932.”, *Bogoslovska smotra*, 21 (1933.) 4, str. 343.

- „Giovanni Piccinelli, Vangeli per religiose, Marietti, Torino, 1933.", *Bogoslovska smotra*, 21 (1933.) 4, str. 343.
- „Rosat, Le credo des humbles, Téqui, Paris, 1933.; Wilned, Si les hommes avaient su regreder les betes, Téqui, Paris, 1933.; Mauriece Guechot, Mysteres et lumieres, Téqui, Paris, 1933.; Louis De Bonnieres, Figures de Miraculés, , Téqui, Paris, 1933.", *Bogoslovska smotra*, 21 (1933.) 4, str. 343–344.
- „Ferdo Šišić, Josip Juraj Strossmayer: Dokumenti i korespodencija, JAZU, Zagreb, 1933.", *Bogoslovska smotra*, 21 (1933.) 4, str. 344–345.
- „Ante Cividini, Razvoj i sustav suvremene pedagogike, Tiskara Kuzma Rožmanić, Zagreb, 1933.", *Bogoslovska smotra*, 21 (1933.) 4, str. 349–350.
- „Acta academiae velehradensis, qnnus XII, Olomucii, 1932.", *Bogoslovska smotra*, 21 (1933.) 4, str. 353–354.
- „Prilozi k pitanjima iz moralnog bogoslovlja", *Bogoslovska smotra*, 22 (1934.) 2, str. 177–181.
- „†Dr. Rudolf Vimer, kanonik zagrebački (21. 03. 1863.–28. 10. 1933.)", *Bogoslovska smotra*, 22 (1934.) 2, str. 195–196.
- „Predavanja u priredbi Hrvatske Bogoslovne Akademije", *Bogoslovska smotra*, 22 (1934.) 2, str. 196.
- „Pirotta M. Angelus, S. Thomae Aquinatis in X libros Ethicorum Aristotelis ad Nicomachum expositio, Marietti, Taurini, 1934.", *Bogoslovska smotra*, 22 (1934.) 2, str. 198.
- „Peter Lippert, Die Weltanschauung des Katholizismus, Verlag Emanuel Reinicke, Leipzig, 1931.", *Bogoslovska smotra*, 22 (1934.) 2, str. 198–199.
- „Moderna socijalna knjižnica – svesci 1–4, Domagoj, Zagreb, 1934.", *Bogoslovska smotra*, 22 (1934.) 2, str. 199.
- „Episkop Nikolaj, Misinarska pisma, Ohrid, 1933.", *Bogoslovska smotra*, 22 (1934.) 2, str. 203.
- „†Prof. dr. Ivan Angelo Ruspini", *Bogoslovska smotra*, 22 (1934.) 4, str. 373–377.
- „Bilješke iz moralnog bogoslovlja", *Bogoslovska smotra*, 22 (1934.) 4, str. 391–394.
- „Pobožnost 44 sv. misa", *Bogoslovska smotra*, 22 (1934.) 4, str. 395.
- „Papinski dan 1934. godine", *Bogoslovska smotra*, 22 (1934.) 4, str. 395.
- „Internacionalni kongres za filozofiju", *Bogoslovska smotra*, 22 (1934.) 4, str. 395.
- „Internacionalni juridički kongres", *Bogoslovska smotra*, 22 (1934.) 4, str. 395–396.
- „Internacionalni kongres za tomističku filozofiju", *Bogoslovska smotra*, 22 (1934.) 4, str. 396.
- „Rukovodno načelo", *Bogoslovska smotra*, 22 (1934.) 4, str. 396.

- „Merkelbach Benedictus Henricus, Summa Theologiae moralis, Desclée De Brouwer, Paris, 1933.", *Bogoslovska smotra*, 22 (1934.) 4, str. 397–399.
- „Zammit P. N., Philosphia moralis thomistica, Institutum pontificum internationale 'Angelicum', Romae, 1934.", *Bogoslovska smotra*, 22 (1934.) 4, str. 399–400.
- „Dr. Mijo Selec, Katolička moralka, Nadbiskupska tiskara, Zagreb, 1934.", *Bogoslovska smotra*, 22 (1934.) 4, str. 400–403.
- „A Lojano Seraphinus, Institutiones theologiae moralis, Marietti, Taurini, 1934.", *Bogoslovska smotra*, 22 (1934.) 4, str. 403.
- „†Dr. Ljudevit Ivančan", *Bogoslovska smotra*, 23 (1935.) 2, str. 216–217.
- „Euharistijski kongres u Ljubljani", *Bogoslovska smotra*, 23 (1935.) 2, str. 217–218.
- „Predavanja Hrvatske Bogoslovske Akademije", *Bogoslovska smotra*, 23 (1935.) 2, str. 218.
- „Glavna skupština Hrvatske Bogoslovske Akademije", *Bogoslovska smotra*, 23 (1935.) 2, str. 218.
- „Izvodi g. Justina Popovića o katolicizmu", *Bogoslovska smotra*, 23 (1935.) 2, str. 218–220.
- „Dr. Juraj Šćetinec, Socijalna organizacija fašizma, Zagreb, 1935.", *Bogoslovska smotra*, 23 (1935.) 2, str. 226–227.
- „Otto Karrer, Das religiöse in der Menschheit und das Christentum, Herder, Freiburg, 1934.", *Bogoslovska smotra*, 23 (1935.) 2, str. 227.
- „Mladen Alajbeg, Na putu u svetište, Naklada Hrvatske knjižare Split, Split, 1934.", *Bogoslovska smotra*, 23 (1935.) 2, str. 227–228.
- „Moderna socijalna kronika – MOSK, drugo godište, Zagreb, 1934.", *Bogoslovska smotra*, 23 (1935.) 2, str. 228–229.
- „Ante Messner-Šporšić, Po blizom Orijentu, Tisak Tipografije d.d., Zagreb, 1935.", *Bogoslovska smotra*, 23 (1935.) 2, str. 230–231.
- „Osnovne ideje njemačkog 'pozitivnog kršćanstva'", *Bogoslovska smotra*, 23 (1935.) 3, str. 233–254.
- „Vjersko-moralni odgoj srednjoškolske omladine", *Bogoslovska smotra*, 23 (1935.) 3, str. 321–335.
- „Katolički ukop notornih masona", *Bogoslovska smotra*, 23 (1935.) 3, str. 342–345.
- „Vlado Petz, Škola i dom kao faktori odgojnog procesa, Napredak, Zagreb, 1935.", *Bogoslovska smotra*, 23 (1935.) 3, str. 346–347.
- „Ter Haar Franciscus, Casus conscientiae, Marietti, Romae, 1934.; Villanova Gerster a Zeil Thoma, De integritate confessionis, Taurinorum Augustate, 1934.", *Bogoslovska smotra*, 23 (1935.) 3, str. 347–348.

- „Lojano Seraphinus, Institutines theologiae moralis, Marietti, Taurini, 1935.", *Bogoslovska smotra*, 23 (1935.) 3, str. 348.
- „P. A. Arrighini, L'educazione dei sentimenti, Marietti, Torino-Roma, 1935.", *Bogoslovska smotra*, 23 (1935.) 4, str. 458.
- „Friedrich Schneider, Katholische Familienerziehung, Herder, Freiburg, 1935.", *Bogoslovska smotra*, 23 (1935.) 4, str. 458–459.
- „Der grosse Herder. Nachschlagewerk für Wissen und Leben, Herder, Freiburg, 1935.", *Bogoslovska smotra*, 23 (1935.) 4, str. 459.
- „Juraj Šćetinec, Korporativno uređenje države s obzirom na novi austrijski sustav, Zagreb, 1935.", *Bogoslovska smotra*, 23 (1935.) 4, str. 461–462.
- „Ferdo Rožić, Svagdanji poklon Presv. Oltar. Sakramentu. Euharistijski molitvenik, Društvo sv. Jeronima, Zagreb, 1934.", *Bogoslovska smotra*, 23 (1935.) 4, str. 462–463.
- „Mala Omladinska Biblioteka, Preporod, Zagreb", *Bogoslovska smotra*, 23 (1935.) 4, str. 463.
- „Novi sistemi naučnog rada na Bogoslovnom fakultetu u Zagrebu", *Bogoslovska smotra*, 24 (1936.) 2, str. 113–125.
- „Važnije odredbe i rješenja sv. Stolice objavljene u 'Acta Apostolicae Sedis' godine 1935.", *Bogoslovska smotra*, 24 (1936.) 2, str. 185–188.
- „Eugene Duplessy, Le pain des grands, Téqui, Paris, 1935.; Ingold Dom, General et Trappiste, Téqui, Paris, 1935.; Gabriel Bouffier, Anna Maria Taigi, Téqui, Paris, 1935.", *Bogoslovska smotra*, 24 (1936.) 2, str. 213.
- „Msgr Miho Pušić, Specijalizirani pokreti Katoličke akcije, Zvijezda mora, Hvar, 1936.", *Bogoslovska smotra*, 24 (1936.) 2, str. 213–214.
- „Rene Clairfeu, L'heure va – t'elle sonner? Téqui, Paris, 1934.", *Bogoslovska smotra*, 24 (1936.) 2, str. 218–219.
- „Der grosse Herder, Herder, Freiburg, 1935.", *Bogoslovska smotra*, 24 (1936.) 2, str. 219–220.
- „Lhomme Pierre, Mariage et fecondité, Téqui, Paris, 1935.; Grimaud Charles, Foyers brises, aux veufs, aux veuves, aux abandonnés, Téqui, Paris, 1936.", *Bogoslovska smotra*, 24 (1936.) 2, str. 220–221.
- „Šanc Franjo, Stvoritelj svijeta, njegova egzistencija i narav i njegov odnos prema svijetu, Sarajevo, 1935.", *Bogoslovska smotra*, 24 (1936.) 2, str. 221–223.
- „Merkelbach Henricus Benedictus, Summa theologiae moralis, Desclée de Brouwer, Paris, 1936.", *Bogoslovska smotra*, 24 (1936.) 2, str. 224–225.
- „Ressegna di morali e diretto – anno I., Roma, 1935.", *Bogoslovska smotra*, 24 (1936.) 2, str. 226.

- „Grobmann Martin, Geschichte der katholischen Theologie, Freiburg, 1933.”, *Bogoslovska smotra*, 24 (1936.) 2, str. 226–227.
- „Pacelli card. Eugenio, Discorsi e panegirici, Vita e pensiero, Milano, 1936.”, *Bogoslovska smotra*, 24 (1936.) 3, str. 351–352.
- „†P. Artur Vermeersch D.I.”, *Bogoslovska smotra*, 24 (1936.) 4, str. 411–413.
- „Pregledna karta Katoličke Crkve u Bosni i Hercegovini”, *Bogoslovska smotra*, 24 (1936.) 4, str. 442.
- „Osvrt na ’Jedno potrebno objašnjenje’ fra dr. V. Jeličića”, *Bogoslovska smotra*, 24 (1936.) 4, str. 442–443.
- „Izdanja Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1935.”, *Bogoslovska smotra*, 24 (1936.) 4, str. 444.
- „Josip Srebrnić, Kuda to vodi…?, Narodna tiskara, Zagreb, 1936.”, *Bogoslovska smotra*, 24 (1936.) 4, str. 444–445.
- „Carol Fidelis Savio, Ad sigillum sacramentale animadversiones, Cassanova, Torino, 1936.”, *Bogoslovska smotra*, 24 (1936.) 4, str. 449–450.
- „Merkelbach H., Quaestiones de poentientiae ministro eiusque officiis, quas in utilitatem cleri proposuit, Liege, 1935.”, *Bogoslovska smotra*, 24 (1936.) 4, str. 460–461.
- „Važnije odredbe i rješenja sv. Stolice”, *Bogoslovska smotra*, 25 (1937.) 2, str. 201–202.
- „Ivan Kalan, Svijet za Krista, Fides, Senj, 1937.”, *Bogoslovska smotra*, 25 (1937.) 2, str. 228–229.
- „K. Hormann – M. Buchberger, Lexikon für Theologie und Kirche, Herder, Freiburg, 1936.”, *Bogoslovska smotra*, 25 (1937.) 2, str. 230–231.
- „Batzill Hartmann, Decisiones S. Sedis de usu et abusu matrimonii, Marietti, Torino, 1937.”, *Bogoslovska smotra*, 25 (1937.) 2, str. 231.
- „Silvio Romani, Rassegna di morate e diritto, Roma, 1936.”, *Bogoslovska smotra*, 25 (1937.) 2, str. 232.
- „Ivan Jablanović, Bogomilstvo ili paratenstvo, Mostar, 1936.”, *Bogoslovska smotra*, 25 (1937.) 2, str. 232.
- „Ter Haar Franciscus, Casus conscientiae, Marietti, Torino, 1936.”, *Bogoslovska smotra*, 25 (1937.) 4, str. 430–431.
- „Dr. Michael Buchberger, Lexikon für Theologie und Kirche, Herder, Freiburg, 1937.”, *Bogoslovska smotra*, 25 (1937.) 4, str. 439.
- „Muckermann Herman, Kind und Volk, Herder, Frieburg, 1934.”, *Bogoslovska smotra*, 26 (1938.) 2, str. 222–223.
- „Izdanja Hrvatskog književnog društva sv. Jeronima, Zagreb, 1938.”, *Bogoslovska smotra*, 26 (1938.) 2, str. 224–225.

- „Antun Alfirević, Dr. Antun Mahnić: Katolički svećenik, Naklada Hrvatske knjižare, Split, 1938.", *Bogoslovska smotra*, 26 (1938.) 2, str. 225–226.
- „Starija hrvatska bogoslovska književnost", *Bogoslovska smotra*, 26 (1938.) 4, str. 345–360.
- „J. Hessen, Die Werte des Heiligen, Pustet, Regensburg, 1938.", *Bogoslovska smotra*, 26 (1938.) 4, str. 426–427.
- „Hans Meyer, Thomas von Aquin, P. Hanstein, Bonn, 1938.", *Bogoslovska smotra*, 26 (1938.) 4, str. 427–428.
- „Gröber Dr. Konrad, Handbuch der religiösen Gegenwartsfragen, Freiburg, 1937.", *Bogoslovska smotra*, 26 (1938.) 4, str. 430.
- „Wangnereck P. H., S. Aurelii Augustini confessionum libri XIII, Marietti, Torino, 1938.", *Bogoslovska smotra*, 26 (1938.) 4, str. 432–433.
- „Piszter Emericus, Chrestomathia Bernardina, Marietti, Torino, 1938.", *Bogoslovska smotra*, 26 (1938.) 4, str. 433.
- „Frédéric Eccard, Le Bolchevisme paralyse la France, Belfort, 1938.", *Bogoslovska smotra*, 26 (1938.) 4, str. 433–434.
- „Pontificium Athenaeum Lateranense Commentarium, Roma, 1938.", *Bogoslovska smotra*, 26 (1938.) 4, str. 434.
- „Solonjević Ivan, Rusija u konclogoru i Bijeg iz komunističkog raja, Knjižnica dobrih romana Društva sv. Jeronima, Zagreb, 1938.", *Bogoslovska smotra*, 26 (1938.) 4, str. 440–441.
- „Dragutin Kukalj, Žrtva sv. mise, Zagreb, 1938.", *Bogoslovska smotra*, 26 (1938.) 4, str. 441.
- „Jubilarno godište jeronimskih izdanja, Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima, Zagreb, 1938.", *Bogoslovska smotra*, 26 (1938.) 4, str. 441.
- „François Mauriac i dr., Komunizam i kršćani, Istina i život, Zagreb, 1937.", *Bogoslovska smotra*, 26 (1938.) 4, str. 442–443.
- „Periodica de re morali, canonica, liturgica, Pontificiae Universitatis Gregorianae, Roma, 1937.", *Bogoslovska smotra*, 26 (1938.) 4, str. 443–444.
- „Sergije V. Štejn, Od profesorske stolice do samostanske ćelije, Dominikanska naklada Istina, Zagreb, 1938.", *Bogoslovska smotra*, 26 (1938.) 4, str. 444.
- „Dr. Juraj Šćetinec, Korporativizam i demokracija, Zagreb, 1938.", *Bogoslovska smotra*, 26 (1938.) 4, str. 444–445.
- „Papa Pijo XI. u izgradnji povijesti Crkve i čovječanstva", *Bogoslovska smotra*, 27 (1939.) 2, str. 135–145.[1085]

[1085] Članak naveden u bibliografiji *Socijalnih dokumenata Crkve*, u odsjeku *Crkva*, *država*, *svijet*, u: *Socijalni dokumenti Crkve*, 778.

- „Grentrup dr. Theodor, Volk und Volkstum im lichte der Religion, Freiburg, 1937.", *Bogoslovska smotra*, 27 (1939.) 2, str. 146.
- „De Varceno-a Lojano-a Grizzana, Institutiones Theologiae Moralis ad normam juris canonici, vol 3, Maretti, Torino, 1937.", *Bogoslovska smotra*, 27 (1939.) 2, str. 146–148.
- „Periodica de re morali canonica liturgica", *Bogoslovska smotra*, 27 (1939.) 3, str. 222–224.
- „Breviarium Romanum, Marietti, Taurini-Romae, 1939.", *Bogoslovska smotra*, 27 (1939.) 4, str. 315.
- „Rassegna di morale e diritto, Roma, anno IV, 1938.", *Bogoslovska smotra*, 27 (1939.) 5, str. 391–393.
- „Aertnys-Damen: Theologia moralis secundum doctrinam S. Alfonsi de Liguorio, Marietti, Roma, 1939.", *Bogoslovska smotra*, 27 (1939.) 5, str. 397–380.
- „Rimski brevijar, Marietti, Torino, 1939.", *Bogoslovska smotra*, 27 (1939.) 6, str. 480.
- „Toth Tihomir: Proljetne oluje, knjiga za mušku omladinu, Zagreb 1939.", *Bogoslovska smotra*, 28 (1940.) 1, str. 76–78.
- „Martyrologium Romanum Gregorii papae XIII jussu editum, Urbani VIII. et Clementis X. auctoritate recognitum ac deinde Benedicti XIV. opera ac studio emendatum et auctum, Torino 1939. Eugenio card. Pacelli: Discorsi e Panegirici, Milano 1939. Pitro Corsi: Zaštita materinstva i djece u Italiji, Zagreb 1939.", *Bogoslovska smotra*, 28 (1940.) 2, str. 145–148.
- „Crnica: Spomenica Gospe od Poišana, Split 1939. Izdanja Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu za god. 1937/38. Albert Dulery-Reyval: Le pere Coubé (1857–1938), Paris 1939.", *Bogoslovska smotra*, 28 (1940.) 2, str. 154–155.
- „Čudna i strašna pojava", *Bogoslovska smotra*, 28 (1940.) 3, str. 233–236.
- „Izdanja Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu: Rad, Starine, Ljetopis", *Bogoslovska smotra*, 28 (1940.) 4, str. 304–305.
- „Srebrnić dr. Josip: Sv. krštenje i sv. potvrda kao sakramenti katoličke akcije, Nova tiskara, Sarajevo 1939. Srebrnić dr. Josip: Za našu duhovnu obnovu, pastirsko pismo za korizmu, Zagreb 1940. Delbrel-Gašić: Imam li zvanje? Izdao Zbor duhovne mladeži u Đakovu 1940.", *Bogoslovska smotra*, 28 (1940.) 4, str. 306–308.
- „Herman dr. Franjo: Izmjene u crkvenom bračnom pravu, preštampano iz Katoličkog lista, Zagreb 1940. Anderlić dr. Vilko: Socijalni problemi I, Vukovar 1940. Karl Adam: Krist u svijetu, Fides, Senj 1940. Toth Tihomir – Rožman Josip: Karakter, Zagreb 1940.", *Bogoslovska smotra*, 28 (1940.) 4, str. 310–312.
- „Franciscus Ter Haar: De occasionariis et recidivis iuxta doctrinam S. Alphonsi aliorumque probatorum auctorum, editio II. revista et aucta, Torino 1939.", *Bogoslovska smotra*, 28 (1940.) 4, str. 312–313.

- „Dr. Fran Barac", *Bogoslovska smotra*, 28 (1940.) 5, str. 321–332.
- „Guzzetti: La perdita della fede nei cattolici, studio storico dogmatico, Casa editrice 'La scuola cattolica', Venegono (Varese) 1940. Glasnik Skopskog naučnog društva, Skoplje 1940.", *Bogoslovska smotra*, 28 (1940.) 5, str. 412–413.
- „Šimc dr. Petar: Njega tijela, nauka o tijelu i njegovim potrebama, Senj 1939. Csaba dr. Margareta: Njezin bijeli vijenac, Spes, Zagreb 1940. N. Hartmann: Kako sam došao na svijet, Spes, Zagreb 1940. Schilgen Hardy S. J.: Ti i on, stav djevojke spram mladića; Ti i ona, stav mladića spram djevojke, Zagreb 1939.", *Bogoslovska smotra*, 28 (1940.) 5, str. 413–415.
- „Papa Pijo XII. o 'učenju svetih znanosti'", *Bogoslovska smotra*, 28 (1940.) 6, str. 417–429.
- „Naučni rad bugarskog Bogoslovskog fakulteta u Sofiji", *Bogoslovska smotra*, 28 (1940.) 6, str. 479–483.
- „Hrvatski socijalni tjedan", *Bogoslovska smotra*, 28 (1940.) 6, str. 485–486.
- „Predavanja u priredbi Hrvatske bogoslovske akademije", *Bogoslovska smotra*, 28 (1940.) 6, str. 486–488.
- „Csaba dr. Margareta: Njezino proljeće, Spes, Zagreb 1940. Ušeničnik dr. Fr.: Pastoralno bogoslovje, Jugoslavenska knjigarna, Ljubljana 1940. Sergije V. Štejn: Moj put k Bogu, vjerske uspomene, Istina, Zagreb 1940. Sergije V. Štejn: Petar Čaadajev, ruski ideolog katolicizma, Ćirilo-metodski vjesnik, Zagreb 1940.", *Bogoslovska smotra*, 28 (1940.) 6, str. 489–491.
- „Javno vrijeđanje svećenika", *Bogoslovska smotra*, 29 (1941.) 1, str. 68–71.
- „Nagovor sv. Oca Pija XII omladini", *Bogoslovska smotra*, 29 (1941.) 1, str. 71–72.
- „Moli za tihu sućut", *Bogoslovska smotra*, 29 (1941.) 1, str. 72–73.
- „Masonerija u Hrvatskoj", *Bogoslovska smotra*, 29 (1941.) 2, str. 166–169.
- „Nadgrobni govori", *Bogoslovska smotra*, 29 (1941.) 2, str. 169–172.
- „Crkva i kultura", *Bogoslovska smotra*, 29 (1941.) 2, str. 189.
- „Liturgijski pokret kod nas", *Bogoslovska smotra*, 29 (1941.) 2, str. 190.
- „Jubilarni euharistijski kongres", *Bogoslovska smotra*, 29 (1941.) 2, str. 193–194.
- „Jojcov dr. Boris: Slavjanski Glas (1937–1940), Slavjansko družestvo, Sofija", *Bogoslovska smotra*, 29 (1941.) 2, str. 202–203.
- „Manol Mihajlov: Jubilejni tržestva (Maj 1939) po slučaju 50-godišninata na universiteta (1888–1938), Sofija 1940. Lisbet Burger: U četiri oka, iz dnevnika jedne primalje, prevela prof. J. Srijemčić, Fides, Senj 1940.", *Bogoslovska smotra*, 29 (1941.) 2, str. 203–204.
- „'Nove' kreposti", *Bogoslovska smotra*, 29 (1941.) 3, str. 272–277.

- „Polaganje vijenaca na odar pokojnika", *Bogoslovska smotra*, 29 (1941.) 3, str. 277–279.
- „Javno mnijenje i masoni", *Bogoslovska smotra*, 29 (1941.) 3, str. 279–281.
- „Grimm Leonard: Der Katholische Christ in seiner Welt. Ein Buch vom katholischen Glauben und Leben für Erwachsene, II. Band: Der Christ und sein Leben, Herder, Freiburg 1941.", *Bogoslovska smotra*, 29 (1941.) 3, str. 288.
- „Nada Sremec: Nismo mi krive. Kako živi narod. III. knjiga (Slavonska žena), Gospodarska sloga, Zagreb 1940.", *Bogoslovska smotra*, 29 (1941.) 4, str. 376–377.
- „Viktor Kralj: L. N. Tolstoj, Binoza, Zagreb 1941.", *Bogoslovska smotra*, 29 (1941.) 4, str. 377–379.
- „Dočkal dr. Kamilo: Dijacezanski muzej nadbiskupije zagrebačke. Preštampano iz Katoličkog lista, Zagreb 1940. Eva Verona i Jelka Mišić-Jambrišak: Knjižnice u gradu Zagrebu. Vodič i popis časopisa koje navedene knjižnice primaju, Društvo hrvatskih srednjoškolskih profesora, Zagreb 1941.", *Bogoslovska smotra*, 29 (1941.) 4, str. 379–381.
- „†Msgr. dr. Andrija Spiletak", *Bogoslovska smotra*, 29 (1941.) 5, str. 428–432.
- „Sveučilištarci i rad za katoličku akciju", *Bogoslovska smotra*, 29 (1941.) 5, str. 433–435.
- „L. Burger: U četiri oka (Iz dnevnika jedne primalje), II. dio, prevela prof. Jelka Srijemčić, Fides, Senj 1941.", *Bogoslovska smotra*, 29 (1941.) 5, str. 443–444.
- „Sto godina hrvatske kulture. Prigodom jubileja 'Matice hrvatske'", *Bogoslovska smotra*, 30 (1942.) 1, str. 58–59.
- „Što je spriječilo Bergsonov prijelaz na katolicizam?", *Bogoslovska smotra*, 30 (1942.) 1, str. 64–65.
- „Višekratno uživanje mesa na dane samog posta", *Bogoslovska smotra*, 30 (1942.) 1, str. 65–66.
- „Theologica Catholica Slovaca (časopis Slovenskej učenej spoločnosti), Bratislava 1941. Godišnik na sofijskija univerzitet, Sofia 1940. Balić fra Carolus: Annua relatio commissionis scotisticae, Rome 1941. Niedzielski dr. Feliks: Socijalni eseji, Zagreb 1941. Ros Hermon: Socijalni razgovori, Zagreb 1940.", *Bogoslovska smotra*, 30 (1942.) 1, str. 67–69.
- „Dr. Antun Akšamović: Uzvišeni apostolat Katoličke crkve, korizmena poslanica za godinu 1942. Benedikt Baur: Rasvijesti se, Đakovo 1941. Dr. Tihomir Toth: Priroda zove, Senj 1941. Hardy Schilgen: Tajna bračne sreće, Zagreb 1942. Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb 1941. Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb 1941.", *Bogoslovska smotra*, 30 (1942.) 1, str. 69–72.

- „Posljedice pometnuća", *Bogoslovska smotra*, 30 (1942.) 2, str. 130–131.
- „Svećeničke grobnice", *Bogoslovska smotra*, 30 (1942.) 2, str. 132–133.
- „St. Pašev: Pravoslavno-hristjansko učenje za nravstvenost-ta, Sofija 1939.", *Bogoslovska smotra*, 30 (1942.) 2, str. 134–135.
- „Dočkal dr. Kamilo: Naša zvona i njihovi lijevaoci. Prilog hrvatskoj kampanologiji (preštampano iz Katoličkog lista), Zagreb 1942. Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti knj. 272, Zagreb 1942.", *Bogoslovska smotra*, 30 (1942.) 2, str. 136.
- „Dr. Franjo Šanc: Povijest filozofije, I. dio: Filozofija starih Grka i Rimljana, Zagreb 1942.", *Bogoslovska smotra*, 30 (1942.) 4, str. 258–259.
- „St. Pašev: Sobstvenost-ta v svjetlina-ta na hristijanska-ta nravstvenost, Sofija 1940.", *Bogoslovska smotra*, 30 (1942.) 4, str. 260–261.
- „Predavanja članova Hrvatske bogoslovske akademije", *Bogoslovska smotra*, 31 (1943.) 1, str. 89.
- „'Bogoslovska smotra' kroz trideset godina", *Bogoslovska smotra*, 31 (1943.) 2, str. 144–145.
- „Poviest filozofije i teologije kod Hrvata", *Bogoslovska smotra*, 31 (1943.) 2, str. 150–151.
- „Uz priedloge međimurskog svećenstva", *Bogoslovska smotra*, 31 (1943.) 2, str. 160–162.
- „Dr. V. Keilbach: Tajanstvene poruke 'duhova'. Da li se javljaju duše pokojnih? Zagreb 1943.", *Bogoslovska smotra*, 31 (1943.) 2, str. 177–178.
- „Godišnik na sofiskij univerzitet, bogoslovski fakultet (1941–1942).", *Bogoslovska smotra*, 31 (1943.) 2, str. 179.
- „Praktički značaj jednog diela nauka u sustavu bogoslovske znanosti", *Bogoslovska smotra*, 32 (1944.) 1–4, str. 50–64.
- „Franjo Šanc: Poviest filozofije, II dio: Filozofija srednjega vieka, Zagreb 1943. Fra Vendelin dr. Vasilj: Filozofija komunizma, Mostar 1944. De Varceno – A. Lojano – A. Grizzana: Institutiones theologiae moralis, Torino 1940. Garčević Muhamed: a) Zapisi i hamajlije b) Košulja-Hamajlija Husein, Hrvatski državni muzej u Banjaluci, Sarajevo 1942. P. Severin Lamping: Četrdesetorica govore Zagreb 1944. G. St. Pašev: Nravstveni-te osnovi na obštestvenost-ta Sofija 1941.", *Bogoslovska smotra*, 32 (1944.) 1–4, str. 193–197.

***Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*. Službeno glasilo Biskupskog ordinarijata đakovačkog, Đakovo**

- „Hrvatsko katoličko akademsko prosvjetno društvo 'Strossmayer' za Slavoniju", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 42 (1914.) 2, str. 26–27.

- „Znak sv. križa u starokršćanskoj umjetnosti", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 43 (1915.) 3, str. 29–30.
- „Znak sv. križa u starokršćanskoj umjetnosti", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 43 (1915.) 4, str. 35–36.
- „Znak sv. križa u starokršćanskoj umjetnosti", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 43 (1915.) 5, str. 44–45.
- „Hrvatska straža. Glasilo Leonova društva. Godište XII.", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 43 (1915.) 5, str. 45–47.
- „Monistički katekizam", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 43 (1915.) 6, str. 49–52.
- „Suvremenost katoličke ideje", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 43 (1915.) 7, str. 61–92.
- „Filozofija i religija", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 43 (1915.) 9, str. 73–74.
- „Filozofija i religija", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 43 (1915.) 10, str. 83–85.
- „Biskupijski ljetopisac, kroničar, historičar", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 46 (1915.) 3, str. 29–30.
- „Vjerski pojavi među vojskom i narodima u sadanjem svjetskom ratu", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 44 (1916.) 1, str. 4–5.
- „Vjerski pojavi među vojskom i narodima u sadanjem svjetskom ratu", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 44 (1916.) 2–3, str. 22–23.
- „Vjerski pojavi među vojskom i narodima u sadanjem svjetskom ratu", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 44 (1916.) 4, str. 28–29.
- „Vjerski pojavi među vojskom i narodima u sadanjem svjetskom ratu", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 44 (1916.) 5, str. 34–36.
- „Vjerski pojavi među vojskom i narodima u sadanjem svjetskom ratu", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 44 (1916.) 6, str. 45–47.
- „Vjerski pojavi među vojskom i narodima u sadanjem svjetskom ratu", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 44 (1916.) 8, str. 60–61.
- „Vjerski pojavi među vojskom i narodima u sadanjem svjetskom ratu", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 44 (1916.) 9, str. 70.
- „Nadbiskup dr. Josip Štadler: Filozofija. IV. svezak: Naravno bogoslovlje", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 44 (1916.) 21, str. 162–164.
- „Vjerski pojavi među vojskom i narodima u sadanjem svjetskom ratu", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 45 (1917.) 1, str. 4–5.
- „Epifanija u staroj kršćanskoj umjetnosti", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 45 (1917.) 1, str. 5–6.

- „Knjige katoličkog života”, *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 45 (1917.) 2, str. 14–16.
- „Vjerski pojavi među vojskom i narodima u sadanjem svjetskom ratu”, *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 45 (1917.) 2, str. 22–23.
- „Književnost”, *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 45 (1917.) 3, str. 24.
- „Vjerski pojavi među vojskom i narodima u sadanjem svjetskom ratu”, *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 45 (1917.) 4, str. 28–29.
- „Vjerski pojavi među vojskom i narodima u sadanjem svjetskom ratu”, *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 45 (1917.) 5, str. 34–36.
- „Vjerski pojavi među vojskom i narodima u sadanjem svjetskom ratu”, *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 45 (1917.) 6, str. 45–47.
- „Vjerski pojavi među vojskom i narodima u sadanjem svjetskom ratu”, *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 45 (1917.) 8, str. 60–61.
- „Vjerski pojavi među vojskom i narodima u sadanjem svjetskom ratu”, *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 45 (1917.) 9, str. 70.
- „Posljednja stranica iz povijesti kulturkampfa”, *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 45 (1917.) 15, str. 114–116.
- „Trijezna ozbiljnost – Hrvatske njive”, *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 45 (1917.) 19, str. 150–152.
- „Književnost”, *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 45 (1917.) 20, str. 160.
- „Knjige Društva sv. Jeronima”, *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 45 (1918.) 2, str. 16–17.
- „Iskaz milodara sakupljenih u godini 1917.”, *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 46 (1918.) 3, str. 23–24.
- „Književnost”, *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 46 (1918.) 3, str. 26.
- „Iskaz uplata u nemoćnu zakladu biskupije u godini 1917.”, *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 46 (1918.) 4, str. 32–33.
- „Crna disonanca”, *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 46 (1918.) 5, str. 40–41.
- „Književnost”, *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 46 (1918.) 5, str. 42.
- „Književnost”, *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 46 (1918.) 6, str. 50.
- „Jubilej nadbiskupa dr. Josipa Stadlera. Prigodom pedesetogodišnjice misništva”, *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 46 (1918.) 11, str. 85–87.
- „Književnost”, *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 46 (1918.) 11, str. 90.
- „Književnost”, *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 46 (1918.) 12, str. 98.
- „Kukolj”, *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 46 (1918.) 13, str. 104–105.
- „Književnost”, *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 46 (1918.)13, str. 106.

- „K 50-godišnjici Društva sv. Jeronima", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 46 (1918.) 15–16, str. 117–118.
- „Književnost", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 47 (1919.) 1, str. 8.
- „Iskaz milodara u godini 1918.", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 47 (1919.) 2, str. 14–15.
- „Književnost", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 47 (1919.) 3, str. 24.
- „Savremena pitanja. Vjersko znanstvene rasprave za naobražene krugove", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 47 (1919.) 4, str. 28–29.
- „Književnost", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 47 (1919.) 4, str. 32.
- „Iskaz uplata u nemoćište u godini 1918.", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 47 (1919.) 5, str. 36–37.
- „Za katoličku štampu", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 47 (1919.) 19, str.146–147.
- „Za katoličku štampu", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 47 (1919.) 20, str. 155–156.
- „K jubileju msgr. don. Frana Bulića", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 47 (1919.) 22–23, str. 170–171.
- „Za katoličku štampu!", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 48 (1920.) 9–10, str. 37–38.
- „†Biskup Antun Mahnić", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 49 (1921.) 1, str. 3–4.
- „Za katoličku štampu!", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 49 (1921.) 9, str. 75.
- „Naše upoznavanje s francuskim katolicima", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 51 (1923.) 1, str. 4–7.
- „Nad odrom †Grgura Galovića", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 51 (1923.) 6, str. 47–49.
- „†Dr. Antonin Cyril Stojan, nadbiskup olomučki", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 51 (1923.) 23, str. 183–185.
- „Napredovanje katoličke Francuske", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 52 (1924.) 1, str. 3–4.
- „Vlašićak. Zagreb. Narodna prosvjeta, 1923.", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 52 (1924.) 3–4, str. 31.
- „Dr. S. Zimmermann: Opća nauka o svjesnom životu ljudske duše", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 52 (1924.) 5, str. 40.
- „Unionistički kongres na Velehradu", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 52 (1924.) 15, str. 118–119.

- „Unionistički kongres na Velehradu", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 52 (1924.) 16, str. 125–126.
- „Unionistički kongres na Velehradu", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 52 (1924.) 17, str. 134–135.
- „Unionistički kongres na Velehradu", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 52 (1924.) 18, str. 143.
- „Unionistički kongres na Velehradu", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 52 (1924.) 20, str. 156–157.
- „Unionistički kongres na Velehradu", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 52 (1924.) 21, str. 166–167.
- „Ideje vodilje pape Pija XI.", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 57 (1929.) 8, str. 64–66.
- „Nakon enciklike 'Mortalium animos'", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 58 (1929.) 4, str. 27–30.
- „Filozofijski rad nadbiskupa dr. Antuna Bauera", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 57 (1929.) 13, str. 110–112.
- „Sv. Augustin u povijesti kršćanske kulture. 1500-godišnjici smrti", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 58 (1930.) 23, str. 190–193.
- „Sv. Augustin u povijesti kršćanske kulture. 1500-godišnjici smrti", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 58 (1930.) 24, str. 197–199.
- „Tko nam boljševizira školu?", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 61 (1933.) 13, str. 98–100.
- „Palestina u godini Kristova jubileja", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 62 (1934.) 4, str. 27–29.
- „Palestina u godini Kristova jubileja", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 62 (1934.) 5, str. 33–36.
- „Literarno naučni rad našeg svećenstva", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 65 (1937.) 7, str. 50–54.
- „Biskupijski ljetopisac, kroničar, historičar", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 66 (1938.) 14, str. 105–106.
- „Govor predsjednika Hrvatske Bogoslovske Akademije", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 70 (1942.) 9, str. 65–69.

***Nedjelja*. Glasilo za katolički rad, socijalnu prosvjetu i život, Zagreb**

- „Katolicizam u životu hrvatskog naroda", *Nedjelja*, 1 (1929.) 2, str. 1–2.
- „Narodno i vjersko pitanje", *Nedjelja*, 1 (1929.) 2, str. 1.
- „Katolički ponos", *Nedjelja*, 1 (1929.) 5, str. 1.

- „Putovi jasno zacrtani”, *Nedjelja*, 1 (1929.) 6, str. 1.
- „Uskrsni razmišljaji”, *Nedjelja*, 1 (1929.) 13, str. 1–2.
- „Majka Božja Lučička”, *Nedjelja*, 1 (1929.) 17, str. 5–6.
- „Teozofsko praznovjerje”, *Nedjelja*, 1 (1929.) 17, str. 5–6.
- „Kršćanska karitas”, *Nedjelja*, 1 (1929.) 18, str. 1–2.
- „Naše socijalno-karitativne zadaće”, *Nedjelja*, 1 (1929.) 20, str. 1.
- „Moderno ropstvo”, *Nedjelja*, 1 (1929.) 21, str. 2–3.
- „Smisao za socijalni rad”, *Nedjelja*, 1 (1929.) 23, str. 1–2.
- „Jedna šira osnovica”, *Nedjelja*, 1 (1929.) 33, str. 1.
- „Svetkovina Krista Kralja”, *Nedjelja*, 1 (1929.) 43, str. 1.
- „Gdje su izvori pravog katoličkog života”, *Nedjelja*, 1 (1929.) 46, str. 1–2.
- „Kršćanstvo naših dana”, *Nedjelja*, 1 (1929.) 48, str 1.
- „Kršćanstvo naših dana”, *Nedjelja*, 1 (1929.) 49, str. 1.
- „Kršćanstvo naših dana”, *Nedjelja*, 1 (1929.) 50, str. 1.
- „Heroizam u kršćanstvu”, *Nedjelja*, 1 (1929.) 51–52, str. 1–2.
- „Konfesionalne škole”, *Nedjelja*, 17 (1929.) 5, str. 3.
- „Za Uskrs”, *Nedjelja*, 2 (1930.) 16, str. 1.
- „Život sv. Augustina”, *Nedjelja*, 2 (1930.) 27, str. 4–6.
- „Euharistijski kongres 1930.”, *Nedjelja*, 2 (1930.) 33, str. 1–9.
- „Hosana in excelsis!”, *Nedjelja*, 2 (1930.) 33, str. 7–9.
- „Strah od katoličkog imena”, *Nedjelja*, 2 (1930.) 46, str. 1.
- „Sretan Božić”, *Nedjelja*, 2 (1930.) 51–52, str. 1.
- „Uz encikliku Pija XI. O kršćanskom braku”, *Nedjelja*, 3 (1931.) 11, str. 1–2.
- „Naš život”, *Nedjelja*, 3 (1931.) 14, str. 2–3.
- „Spremajmo se za vremena”, *Nedjelja*, 3 (1931.) 52, str. 2–4.
- „Tko će pobijediti?”, *Nedjelja*, 4 (1932.) 1, str. 1.
- „Sretan Uskrs”, *Nedjelja*, 4 (1932.) 13, str. 1.
- „Ateistički pokret. Povodom nove enciklike pape Pija XI. o ateizmu”, *Nedjelja*, 4 (1932.) 22, str. 1.
- „Jedan korak naprijed”, *Nedjelja*, 4 (1932.) 27, str. 3.
- „Pedeset godina Đakovačke katedrale”, *Nedjelja*, 4 (1932.) 29, str. 3.
- „Meštrovićeva shvaćanja o religiji i katolicizmu”, *Nedjelja*, 4 (1932.) 30, str. 3–4.
- „Narodna vjera”, *Nedjelja*, 4 (1932.) 30, str. 2–5.
- „Boljševički prodor u dušama”, *Nedjelja*, 4 (1932.) 47, str. 1–2.

- „Boljševički prodor u dušama", *Nedjelja*, 4 (1932.) 48, str.1.
- „Unutrašnji život", *Nedjelja*, 5 (1933.) 4, str. 1.
- „Katolicizam i kriza", *Nedjelja*, 6 (1934.) 1, str. 2–6.
- „Što su Rotary? Povodom sastanka Rotary klubova u Zagrebu", *Nedjelja*, 6 (1934.) 17, str. 3–4.
- „Za slobodu misli i slobodu uzgoja", *Nedjelja*, 8 (1936.) 51–52, str. 1.
- „Na putu k duhovnom preporodu naroda", *Nedjelja*, 9 (1937.) 13, str. 1–2.
- „Križarstvo na obrani vjere i domovine", *Nedjelja*, 9 (1937.) 51–52, str. 3–4.
- „Vjera u Božju Providnost", *Nedjelja*, 14 (1942.) 40–41, str. 10.
- „Naše kršćansko vjerovanje", *Nedjelja*, 15 (1943.) 9, str. 3.
- „Apostolat katoličke akcije. Uz problem katoličkih nastupa", *Nedjelja*, 15 (1943.) 10, str. 10.
- „Tragična se vremena mogu opet vratiti", *Nedjelja*, 16 (1944.) 16, str. 3.
- „Bivši križari", *Nedjelja*, 16 (1944.) 17, str. 7.
- „Božićni misterij i krvava stvarnost", *Nedjelja*, 16 (1944.) 37–38, str. 9.
- „Razgovori o pravoj filozofiji", *Nedjelja*, 17 (1945.) 7, str. 3.
- „Na raskršću dvaju doba", *Nedjelja*, 17 (1945.) 10, str. 2.
- „Kršćanstvo i rad", *Nedjelja*, 17 (1945.) 11, str. 1.

***Vrhbosna*. Mjesečna revija Katoličkoj akciji, Sarajevo**

- „Vodi li težnja našega duha za jedinstvenošću nužno k monizmu?", *Vrhbosna*, 25 (1911.) 23, str. 353–357.
- „Hajka francuska na Biblijski zavod u Rimu", *Vrhbosna*, 27 (1913.) 4–5, str. 68–70.
- „Pioniri Katoličke akcije. Uz okružnicu katoličkog episkopata od 15. X. 1931.", *Vrhbosna*, 46 (1932.) 1, str. 11–13.
- „Za čistoću javne atmosfere (proti psovki)", *Vrhbosna*, 47 (1933.) 12, str. 285–286.
- „Eugenika i moral", *Vrhbosna*, 46 (1933.) 8, str. 204.
- „Kulturni boljševizam", *Vrhbosna*, 46 (1933.) 12, str. 28.
- „Rotary pokret se širi …", *Vrhbosna*, 48 (1934.) 1, str. 8–10.
- „Deus scientiarum Dominus", *Vrhbosna*, 50 (1935.) 12, str. 275–278.
- „Njemački protestanti na obrani svoje konfesije", *Vrhbosna*, 49 (1935.) 4, str. 73–84.
- „Deus scientiarum Dominus", *Vrhbosna*, 50 (1936.) 12, str. 275–278.
- „Pozdravi nadbiskupu vrhbosanskom", *Vrhbosna*, 52 (1938.) 6, str. 159.

***Hrvatska prosvjeta*. Mjesečnik za književnost, umjetnost i prosvjetu, Zagreb**

- „Descendenca i pitanje o razvitku čovjeka", *Hrvatska prosvjeta*, 1 (1914.) 2, str. 77–82.
- „Naše poznavanje prirode", *Hrvatska prosvjeta*, 9 (1922.) 7–8, str. 174–177.
- „Vapaji za 'životom', za 'čovekom'", *Hrvatska prosvjeta*, 9 (1922.) 11–12, str. 245–251.
- „Potpuni ljudi", *Hrvatska prosvjeta*, 9 (1922.) 19–20, str. 172.
- „Ernst Haeckel: Tajne sveta. Preveo i beleškama popratio F. Čulinović", *Hrvatska prosvjeta*, 9 (1922.) 19–20, str. 473–474.
- „Katolička prosvjeta", *Hrvatska prosvjeta*, 9 (1922.) 21–22, str. 481–483.
- „Unionistički kongresi na Velehradu", *Hrvatska prosvjeta*, 10 (1922.) 19–20, str. 433–438.
- „Sve za vjeru i za domovinu! Josip Juraj Strossmayer. K spomendanu njegova rođenja", *Hrvatska prosvjeta*, 10 (1923.) 2, str. 57–62.
- „Filozofija i religija", *Hrvatska prosvjeta*, 10 (1923.) 4, str.193–194.

***Hrvatska straža*. Hrvatska straža za kršćansku prosvjetu. Časopis namijenjen nauci i književnosti. Senj, Rijeka**

- „Antropološki problem u Haeckela", *Hrvatska straža*, 9 (1911.), str. 336–347.
- „Ruđer Josip Bošković. O 200-godišnjici njegova rođenja", *Hrvatska straža*, 10 (1912.), str. 29–41.
- „Prvi njemački monistički kongres", *Hrvatska straža*, 10 (1912.), str. 102–104.
- „Dr. Gustav Pécsi: Krisis der Axiome, der modernen Physik. – Reform der Naturwissenschaten. I. Buch: Newtons System. II. Buch: Das neue Sonnensyistem. Druck von Gustav Buzarovits. Esztergom /Ungarn/ 1908.", *Hrvatska straža*, 10 (1912.), str. 118–120.
- „Drugi njemački monistički kongres", *Hrvatska straža*, 11 (1913.), str. 110–112.
- „Monizam i slobodno zidarstvo", *Hrvatska straža*, 13 (1915.), str. 268–274.
- „Priroda. Popularni časopis Hrvatskog prirodoslovnog društva u Zagrebu. Godina VI. 1916.", *Hrvatska straža*, 15 (1917.), str. 56–62.
- „Religiozni i kulturni konzervativizam", *Hrvatska straža*, 15 (1917.), str. 291–297.
- „'Prirodna je nauka …' (Fiat lux)", *Hrvatska straža*, 16 (1918.), str. 296–299.

***Hrvatska straža*. Tjednik za katolički dom, Zagreb**

- „Rasprava u procesu protiv dra Kusa Nikolajeva", *Hrvatska straža*, 1 (1933.) 14, str. 3.

- „Nietzscheov imoralizam", *Hrvatska straža*, 2 (1934.) 9, str. 4.
- „Idejna borba dvaju svjetonazora", *Hrvatska straža*, 8 (1940.).[1086]

***Katolički list.* Crkveno-pastoralni časopis, Zagreb**

- „Jedno bolno nerazumijevanje. 'Glasnik srpske pravoslavne patrijaršije' o kongresu na Velehradu", *Katolički list*, 75 (1924.) 47, str. 587–596.
- „Etičko-uzgojni pokret", *Katolički list*, 76 (1925.) 28, str. 349–351.
- „Crkva u radu za duhovni napredak čovječanstva. Osvrt na tvrdnje g. Miljenka Vidovića u predavanju 'Društvena dekadenca'", *Katolički list*, 76 (1925.) 43, str. 549–551.
- „Katolička crkva i duh evropske kulture", *Katolički list*, 77 (1926.) 22, str. 303–305.
- „Katolička crkva i duh evropske kulture", *Katolički list*, 77 (1926.) 23, str. 323–324.
- „Katolička crkva i duh evropske kulture", *Katolički list*, 77 (1926.) 26, str. 361–366.
- „Borislav Mihajlović-Lorenac: Vrlina i sreća. Iz 13. knjige Zadužbine Dimitrija Stamenkovića, koju je izdala Srpska kraljevska akademija. Beograd 1926.", *Katolički list*, 77 (1926.), 42, str. 579–580.
- „Crkva i život. Osvrt na jedan 'Odgovor' g. M. Vidovića", *Katolički list*, 78 (1927.) 3, str. 29–32.
- „Izdanja Hrvatske bogoslovske akademije. Knjiga VIII. Dr. S. Zimmermann: Psihologija za srednja učilišta", *Katolički list*, 78 (1927.) 37, str. 516–517.
- „Strossmayerovo sveučilište u Zagrebu", *Katolički list*, 78 (1927.) 47, str. 637–639.
- „Hrvatska bogoslovska akademija u Zagrebu", *Katolički list*, 79 (1928.) 6, str. 73–74.
- „Riječ o 'klerikalizmu'", *Katolički list*, 79 (1928.) 10, str. 122–124.[1087]
- „Dan kršćanske znanosti. Misli za propovijed na IV. korizmenu nedjelju", *Katolički list*, 79 (1928.) 11, str. 132–13.
- „Bogoslovski fakultet i veza s realnim životom", *Katolički list*, 80 (1929.) 20, str. 251–253.

[1086] Ovu godinu *Hrvatske straže* nije bilo moguće dobiti na uvid jer je oštećena, tako da ne možemo sa sigurnošću tvrditi koliko je navedeni naslov relevantan i točan, jer su mnogi naslovi, bilo da je riječ o časopisu *Hrvatske straže* ili pak o tjedniku, bili dosad krivo navođeni, a godišta, godine, brojevi i stranice ili nisu bili navođeni ili su bili netočni.

[1087] Članak naveden u bibliografiji *Socijalnih dokumenata Crkve*, u odsjeku *Katolička akcija*, *svećenička socijalna djelatnost*, u: *Socijalni dokumenti Crkve*, 783.

- „Papa Pijo XI. i obitelj. Govor na svečanoj akademiji, o držanoj 27. X. 1929. u Zagrebu u proslavu zlatomisničkog jubileja sv. Oca Pape Pija XI.", *Katolički list*, 80 (1929.) 47, str. 597–600.[1088]
- „Historijska i psihološka vjerodostojnost Augustinovih 'Ispovijesti'", *Katolički list*, 81 (1930.) 47, str. 593–595.
- „U čemu je trajna vrijednost Augustinskih 'Ispovijesti'?", *Katolički list*, 81 (1930.) 49, str. 615–618.
- „Buchebergerov Lexicon für Theologie und Kirche", *Katolički list*, 82 (1931.) 2, str. 15–16
- „Buchebergerov Lexicon für Theologie und Kirche", *Katolički list*, 82 (1931.) 3, str. 29–30.
- „Borba protiv boljševiziranja društva", *Katolički list*, 82 (1931.) 22, str. 265–267.
- „Apostolsko pismo 'Antoniana solemnia' od 1. ožujka 1934. (O 700-godišnjici smrti sv. Antuna Padovanskoga)", *Katolički list*, 82 (1931.) 24, str. 296–297.
- „Sveta vojna ljubavi i dobrotvornosti", *Katolički list*, 82 (1931.) 46, str. 553–555.[1089]
- „Za 'Hrvatsku Bogoslovsku Akademiju'," *Katolički list*, 83 (1932.) 3, str. 31–32.
- „Pokušaji obrane neomaltuzijanizma", *Katolički list*, 83 (1932.), 6 str. 66–69.
- „Kršćanski nazor o svijetu i književnosti. Prilog anketi o hrvatskoj katoličkoj književnosti", *Katolički list*, 86 (1935.) 24, str. 295–296.
- „Karitativna realnost i viša stvarnost", *Katolički list*, 88 (1937.) 47, str. 559–561.
- „Germanski mitos i austrijski katolicizam", *Katolički list*, 89 (1938.) 12, str. 133–135.
- „Rasizam u svjetlu katoličkog nazora na svijet i život", *Katolički list*, 89 (1938.) 33, str. 388–392.
- „Stare i nove zadaće u moralnom bogoslovlju. Ogledi iz knjige: Osnovno moralno bogoslovlje od dr. A. Živkovića", *Katolički list*, 89 (1938.) 37, str. 439–441.
- „Sovjetski boljševizam i komunizam", *Katolički list*, 93 (1942.) 17, str. 196–198.[1090]
- „Nova enciklika pape Pija XII.", *Katolički list*, 94 (1943.) 36, str. 405–407.
- „Potreba duhovnog čitanja", *Katolički list*, 95 (1944.) 2, str. 17–18.

[1088] Ovaj je članak naveden u bibliografiji *Socijalnih dokumenata Crkve*, u odsjeku *Ženidba*, *obitelj*, *odgoj*, *feminizam*, u: *Socijalni dokumenti Crkve*, 758.

[1089] Ovaj je članak naveden u bibliografiji *Socijalnih dokumenata Crkve*, u odsjeku *Pravo*, *sloboda*, *demokracija*, *ljudska prava*, *pravda u Crkvi*, *svećenički problemi*, u: *Socijalni dokumenti Crkve*, 755.

[1090] Članak naveden u bibliografiji *Socijalnih dokumenata Crkve*, u odsjeku *Socijalizam*, *socijalističko društvo*, *Crkva u socijalističkom društvu*, u: *Socijalni dokumenti Crkve*, 770.

***Jutro*. Organ Pijevoga društva za promicanje katoličke štampe među Hrvatima, Zagreb**

- „Silni hrabri graničari", *Jutro*, 1 (1908.) 18 …[1091]
- „Dopis iz Rima", *Jutro*, 2 (1909.) 17, str. 1.

***Dan*, Split**

- „Na ljutu ranu – ljuta trava", *Dan*, 8 (1910.) 23, str. 3–4.
- „II. Hrvatski katolički sastanak (1900.–1912.)", *Dan*, 9 (1911.) 34, str. 1.

***Djakovačke pučke novine*, Đakovo[1092]**

- „Je li Radićeva politika ispravna?", *Djakovačke pučke novine*, 2 (1921.) 19, str. 1.
- „Naše kulturne organizacije", *Djakovačke pučke novine*, 2 (1921.) 24, str. 1.
- „Uskrs – uvodnik", *Djakovačke pučke novine*, 2 (1921.) 26, str. 3.
- „Hrvatsko katoličko narodno djaštvo", *Djakovačke pučke novine*, 2 (1921.) 32, str. 1–2.
- „Pred Uskrs … katoličkim našim familijama na razmišljanje", *Djakovčake pučke novine*, 3 (1922.) 13, str. 1.
- „Antun Matasović: Cvijet pod staklom", *Djakovačke pučke novine*, 3 (1922.) 13, str. 1–2.
- „Na Uskrs", *Djakovačke pučke novine*, 3 (1922.) 14, str. 1.

***Narodna obrana*, Đakovo**

- „Marko pl. Štriga, umirov. profesor, vinogradarski nadzornik", *Narodna obrana*, 5 (1) (1924.) 15, str. 1–2.
- „Zavod sv. Jeronima u Rimu", *Narodna obrana*, 5(1) (1924.) 9, str. 1–2.

[1091] Ovaj naslov, koji je navođen u svim dosadašnjim bibliografskim popisima literarnog opusa dr. Andrije Živkovića, ne postoji u navedenome broju, godini i godištu, što smo istražili na Odsjeku periodike Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu. Isto tako ne možemo zaobići spomenuti dva naslova koja su također navođena u dosadašnjim popisima bibliografije a tiču se časopisa *Jutro* iz godine 1910. Jedan je imao naslov *Odgoj hrvatske žene*, a drugi *Johannes Jorgenson*, međutim pri navođenju tih naslova nije se vodilo računa da taj časopis *Jutro* iz 1910. nije izlazio u Zagrebu, nego u Ljubljani, do čega smo došli istraživanjem u Leksikografskom zavodu „Miroslav Krleža" u Zagrebu, te i ne postoji u registrima naših knjižnica pa tako ni u registru Nacionalne i Sveučilišne knjižnice u Zagrebu. U ovome bibliografskom popisu mi ih ne navodimo, jer nismo uspjeli doći do časopisa kako bismo se uvjerili u istinitost dosad navođenih naslova.

[1092] *Djakovačke pučke novine* izlazile su pod tim naslovom do 1924., a potom su izlazile pod naslovom *Narodna obrana*.

- „Vidovićev kulturno-etički pokret", *Narodna obrana*, 7 (3) (1926.) 21, str. 1–2.
- „Vidovićev kulturno-etički pokret", *Narodna obrana*, 7 (3) (1926.) 22, str. 1–2.
- „Katolicizam u životu hrv. naroda", *Narodna obrana*, 10 (6) (1929.) 8, str. 1–3.
- „Jedna 25-godišnjica", *Narodna obrana*, 12 (8) (1931.) 5, str. 3.
- „Kulturni boljševizam", *Narodna obrana*, 14 (10) (1933.) 51, str. 4.

***Hrvatska obrana*, Osijek**

- „Istina krči put", *Hrvatska obrana*, (1918.) …[1093]
- „Ernst Haeckel (1834–1919.)", *Hrvatska obrana*, 18 (1919.) 235, str. 2–3.
- „Ernst Haeckel (1834–1919.)", *Hrvatska obrana*, 18 (1919.) 241, str. 2–3.
- „Još o hekelizmu", *Hrvatska obrana*, 18 (1919.) 247, str. 3–4.
- „Monistička religija", *Hrvatska obrana*, 18 (1919.) 262, str. 2–3.
- „Haeckelov monizam", *Hrvatska obrana*, 18 (1919.) 241, str. 2–3.
- „Monistički katekizam", *Hrvatska obrana*, 19 (1920.) 3, str. 2–3.
- „Pučko prosvjetni rad", *Hrvatska obrana*, 20 (1921.) 199, str 2.
- „Pučko prosvjetni rad", *Hrvatska obrana*, 20 (1921.) 204, str. 2–3.
- „Pučko prosvjetni rad", *Hrvatska obrana*, 20 (1921.) 213, str 2.
- „Pučko prosvjetni rad", *Hrvatska obrana*, 20 (1921.) 216, str. 3–4.
- „Narodno stanovište", *Hrvatska obrana*, 20 (1921.) 234, str. 2.
- „Još o narodnom stanovištu", *Hrvatska obrana*, 20 (1921.) 270, str. 2–3.
- „Znanstveni rad novog pape Pija XI.", *Hrvatska obrana*, 21 (1922.) 47, str. 2.
- „Za vjeru ili za politiku?", *Hrvatska obrana*, 21 (1922.) 49, str. 2.
- „Uskrsnuće od mrtvih. U najstarijoj kršćanskoj umjetnosti", *Hrvatska obrana*, 21 (1922.) 87, str. 7–4.
- „Ernst Haeckel: Tajne svijeta. Povodom hrvatskog prijevoda njegovog djela 'Weltratsel'", *Hrvatska obrana*, 21 (1922.) 198, str. 3–4.
- „Ernst Haeckel: Tajne svijeta. Povodom hrvatskog prijevoda njegovog djela 'Weltratsel'", *Hrvatska obrana*, 21 (1922.) 199, str. 2–3.

***Vjesnik župe sv. Marka*. Obiteljski list za vjersku kulturu, Zagreb**

- „Papa Pijo XI. O kršćanskom braku", *Vjesnik župe sv. Marka*, 1 (1931.) 2, str. 9–11.

[1093] Ovaj naslov, koji je dosad navođen u bibliografskim popisima dr. Andrije Živkovića, ne postoji u *Hrvatskoj obrani*, kao ni u ovoj godini.

- „Sedamsto-godišnjica jubileja sv. Antuna Padovanskoga", *Vjesnik župe sv. Marka*, 1 (1931.) 5, str. 37–38.
- „Društvena zaštita obitelji", *Vjesnik župe sv. Marka*, 2 (1932.) 4, str. 26–27.
- „Najnovija enciklika pape Pija XI.", *Vjesnik župe sv. Marka*, 2 (1932.) 6–7, str. 43–45.
- „Za čim ide eugenika?", *Vjesnik župe sv. Marka*, 3 (1933.) 1–3, str. 7–10.
- „Katolicizam i kriza", *Vjesnik župe sv. Marka*, 3 (1933.) 7–12, str. 55–58.
- „Crkva i život. Refleksije na ovogodišnje uskrsne svečanosti u Rimu", *Vjesnik župe sv. Marka*, 4 (1934.) 4–5, str. 21–24.
- „Komunizam ne rješava socijalnog pitanja", *Vjesnik župe sv. Marka*, 4 (1934.) 6–7, str. 33–37.
- „Vjerujemo u pobjedu dobra nad zlom. K Božiću godine 1935.", *Vjesnik župe sv. Marka*, 5 (1935.) 4–12, str. 23–28.
- „Giovanni Papini. Povijest Kristova", *Vjesnik župe sv. Marka*, 6 (1936.) 5–12, str. 24
- „Problem nevjere u naše vrijeme", *Vjesnik župe sv. Marka*, 6 (1936.) 5–12, str. 17–21.
- „Otvorenje karitativnoga sekretarijata u župi sv. Marka", *Vjesnik župe sv. Marka*, 6 (1936) 5–12, str. 21–24.
- „Katolički ponos", *Vjesnik župe sv. Marka*, 7 (1937.) 1–3, str. 3–5.
- „Za moralni i duhovni preporod društva", *Vjesnik župe sv. Marka*, 8 (1938.) 5–12, str. 10–11.

***Luč*. List hrvatskog katoličkog đaštva, Krk, Zagreb**

- „H. jesensko lišće (Iz zaboravljenog rukopisa)", *Luč*, 2 (1906,/1907.) 2, str. 47–50.
- „Principi darvinizma i descendence", *Luč*, 4 (1908.) 2, str. 85–90.
- „Principi darvinizma i descendence", *Luč*, 4 (1908.) 3, str. 145–149.
- „Charles Darwin. K stogodišnjici njegova rođenja (12. II. 1809.)", *Luč*, 5 (1909.) 6–7, str. 313–316.
- „Kršćanski svjetovni nazor", *Luč*, 5 (1909./1910.) 7, str. 309–312.
- „Jedan oproštaj", *Luč*, 5 (1909./1910.) 2–3, str. 84–86.
- „Kritika o darvinizmu", *Luč*, 5 (1909./1910.) 5, str. 212–215.
- „Dr. Jos. Al. Opletal: Rim. Mali komentar ka spisu Marharovu: Rim. V Bruč 1910. tiskom a nakladom benediktinske knihtinskarny", *Luč*, 6 (1910./1911.) 2–3, str. 79.

***Orlovska misao*. Prilog „Orlovskoj straži", Zagreb**

- „Naši putevi", *Orlovska misao*, 6 (1927./1928.) 6, str. 65–67.
- „Naš Uskrs", *Orlovska misao*, 7 (1927./1928.) 7, str. 91–93.

***Orlovska straža*, Zagreb**

- „Gospodar – gospodara", *Orlovska straža*, 6 (1928.) 11, str. 289–281.

***Za vjeru i dom*. List namijenjen katoličkom ženskom obrazovnom svijetu, Zagreb**

- „Moderni katolicizam", *Za vjeru i dom*, 11 (1918.) 1–2, str. 1–4.
- „Filozofija prirode", *Za vjeru i dom*, 11 (1918.) 3–4, str. 41–43.
- „Vidovićev kulturno-etički pokret", *Za vjeru i dom*, 13 (1925.) 5, str. 92–96.
- „Indeks zabranjenih knjiga", *Za vjeru i dom*, 12 (1925.) 6–8, str. 146–149.
- „Vidovićev kulturno-etički pokret", *Za vjeru i dom*, 13 (1926.) 5, str. 92–96.
- „Jubilej slavenskih katoličkih naroda", *Za vjeru i dom*, 14 (1927.) 1–2, str. 5–8.
- „Za ćirilometodsku ideju", *Za vjeru i dom*, 14 (1927.) 3, str. 45–48.
- „Prosvjetni radnici u narodu", *Za vjeru i dom*, 16 (1927.) 6–7, str. 130–134.
- „Za višim duhovnim vrednotama", *Za vjeru i dom*, 18 (1929.) 4, str. 91–93.

***Čas*. Znanstvena revija „Leonove družbe", Ljubljana**

- „Rad Jugoslavenske akademije u Zagrebu i njezin odnos prema narodu", *Čas*, 14 (1920.), str. 116–118.
- „Stjepan Matičević. Počeci filozofije", *Čas*, 14 (1920.), str.120.

***Organizacijski vjesnik*. Glasilo Hrvatskog orlovskoga saveza u Zagrebu, Zagreb**

- „Kulturni život i katolicizam. I. Narodno i vjersko pitanje", *Organizacijski vjesnik*, 4 (1926.) 1, str. 16–18.
- „Kulturni život i katolicizam. II. Crkva i država", *Organizacijski vjesnik*, 4 (1926.) 2, str. 6–11.

***Croatia sacra*. Arkiv za crkvenu povijest Hrvata, Zagreb**

- „Dodatak k članku 'Staroslavenska akademija u Krku'", *Croatia sacra*, 13–14 (1944.) 22–23, str. 57–60.

***Duhovni život*. Asketsko-mistička revija, Zagreb**

- „Hrvatska jubilarna godina", *Duhovni život*, 13 (1941.) 3–4, str. 129–138.

***Katolički tjednik*, Sarajevo**

- „Zadaći eugenike", *Katolički tjednik*, 8 (11) (1932.) 1, str. 19–20.
- „Nova enciklika pape Pija XII.", *Katolički tjednik*, 19 (22) (1943.) 41, str. 5–6.
- „Potreba našega vremena", *Katolički tjednik*, 20 (23) (1944.) 31, str. 3.

***Vjesnik osječke oblasti*, Osijek**

- „Jedan vrijedan hrvatski narodni prosvjetitelj: Antun Vidaković ravnajući učitelj u miru", *Vjesnik osječke oblasti*, (3) 35 (1926.) 12, str. 13–14.
- „Velehradski kongresi", *Vjesnik osječke oblas*ti, (4) 36 (1927.) 8, str. 70–71.

***Misao*. Mjesečnik Hrvatskog orlovskog saveza, Zagreb**

- „Filozofija naše akcije", *Misao*, 3 (1929.), 3, str. 51–53.

***Kalendar Hrvatski Radiša*, Zagreb**

- „Hoćemo li biti sretan ili nesretan narod", *Kalendar „Hrvatski Radiša*" (1937.), str. 71–72.

***Kalendar Srca Isusova i Marijina*, Zagreb**

- „Obitelj je izvor narodne snage", *Kalendar Srca Isusova i Marijina* (1937.), str. 71–75.

***Hrvatski socijalni tjedan*, Zagreb**

- „Obitelj u svjetlu kršćanstva", *Hrvatski socijalni tjedan*, 2 (1938.). str. 53–64 i 242.

***Hrvatska duša*. Almanah hrvatskih svećenika**

- „Unionistički kongresi na Velehradu", *Hrvatska duša*, 2 (1923.), str. 248–253.

***Sacerdos Christi*. List namijenjen svećeničkom duhovnom životu. Mjesečnik, Zagreb**

- „Što je uzrok nestašici svećeničkog podmlatka?", *Sacerdos Christi*, 1 (1922.) 5, str. 77–79.

***Vedre hrvatske duše*. Almanah hrvatskih katoličkih svećenika, Virje**

- „Uspomeni †Matije Manjarića", *Vedre hrvatske duše*, 1 (1922.), str. 334–338.

Euharistijski kongres u Zagrebu

- „Euharistija u životu katoličke mladosti", *Euharistijski kongres u Zagrebu*, 18–19 (1923.), str. 98–103.

***Novosti*. Dnevnik, Zagreb**

- „Biskup Strossmayer – apostol crkvenog jedinstva", *Novosti*, 20 (1926.) 309, str. 4.

***Narodna politika*. Dnevnik, tjednik, Zagreb**

- „Kulturno-etički pokret i religija", *Narodna politika*, 9 (1926.) 14, str. 7–8.
- „Kulturno-etički pokret i religija", *Narodna politika*, 9 (1926.) 15, str. 3–4.

***Franjevački vjesnik*, Sarajevo**

- „Katolički preporod u duhu sv. Franje", *Franjevački vjesnik*, 34 (1927.) 9, str. 185–189.
- „Bonifacije Badrov", *Franjevački vjesnik*, 35 (1928.) 4, str. 125–126.

***Hrvatska smotra*. Hrvatska smotra za književnost, umjetnost i društveni život. Nacionalni i socijalni mjesečnik, Zagreb**

- „K problemu sterilizacije. Marksistička 'naučnost'. Kako 'Književnik' 'prevodi' tuđe članke", *Hrvatska smotra*, 2 (1934.) 4, str. 158–160.

***Zlatno klasje*. Prosvjetni list Društva sv. Jeronima, Zagreb**

- „Pravo i pravda", *Zlatno klasje*, 1 (1938.) 1, str. 7–9.

***Hrvatski akademičar*. Polumjesečnik, Zagreb**

- „Rector Magnificus o potrebama Hrvatskog sveučilišta", *Hrvatski akademičar*, 2 (1938.–1939.) 3, str. 1.

***Hrvatski sjever*. Književna i prosvjetna revija pododbora Matice hrvatske u Osijeku, Osijek**

- „Suvremene duševne potrebe", *Hrvatski sjever*, 1 (1944.) 2, str. 65–68.

2. Literatura o dr. Andriji Živkoviću

2.1. Neobjavljeni izvori / arhivi

Arhiv Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Zagrebu

- *Službenički list*, 2. rujna 1938. godine, u: Dosje prof. dr. Andrije Živkovića.
- *Uvjerenje Biskupskog ordinarijata iz Đakova*, 1927. godine, u: Dosje prof. dr. Andrije Živkovića.
- *Dopis Ivana Krapca Andriji Živkoviću*, Đakovo, 14. listopada 1913. godine, u: Dosje prof. dr. Andrije Živkovića.

- *Dopis Ivana Krapca Andriji Živkoviću*, Đakovo, 14. listopada 1914. godine, u: Dosje prof. dr. Andrije Živkovića.
- *Prijepis o imenovanju profesorom filozofije i sociologije od 14. listopada 1914. godine*, u: Dosje prof. dr. Andrije Živkovića.
- *Dopis dr. Anđelka Voršaka*, Đakovo, 25. rujna 1920. godine, u: Dosje prof. dr. Andrije Živkovića.
- *Uvjerenje*, Zagreb, 13. lipnja 1927. godine, u: Dosje prof. dr. Andrije Živkovića.
- *Uredovna potvrda*, 2. rujna 1938. godine, u: Dosje prof. dr. Andrije Živkovića.
- *Osobni dnevnik* prof. dr. Andrije Živkovića. Nalazi se pod br. 11 i br. 24 u drvenom sanduku u nesređenoj rukopisnoj građi.
- *Uredovna potvrda*, Zagreb, 27. prosinca 1941. godine, u: Dosje prof. dr. Andrije Živkovića.
- *Izjava* od 29. veljače 1952. godine, u: Dosje prof. dr. Andrije Živkovića.
- *Stručni karton*, Zagreb, 11. ožujka 1950. godine, u: Dosje prof. dr. Andrije Živkovića.
- *Nacrt fakultetske uredbe o katedrama*, u: fascikl br. 41 u drvenom sanduku.
- Andrija ŽIVKOVIĆ, *Vijeću Rimokatoličkog bogoslovnog fakulteta*, Zagreb, 8. svibnja 1947. godine, u: fascikl br. 41/sanduk.
- *Redukcija predmeta i koncentracija na fakultetu 1947.*, Zagreb, 31. srpnja 1947. godine, u: fascikl br. 41/sanduk.
- *Nadbiskupsko bogoslovno sjemenište*, Zagreb, 22. svibnja 1947. godine, dopis pod br. 114, u: fascikl br. 41/sanduk.
- *Oporuka*, Zagreb, 20. rujna 1956., u: Dosje prof. dr. Andrije Živkovića.
- *Hrvatska bogoslovska akademija dr. Andriji Živkoviću*, Zagreb, 21. listopada 1938., u: Dosje prof. dr. Andrije Živkovića.

Arhiv Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Đakovu

- *Pismo Andrije Živkovića upućeno Biskupskom ordinarijatu u Đakovu*, Zagreb, 1951.

Arhiv Rektorata Sveučilišta u Zagrebu

- *Curiculum vitae*, Đakovo, 1. ožujka 1924. godine, u: Osobnik prof. dr. Andrije Živkovića.
- *Uredovna potvrda*, 12. svibnja 1937. godine.
- *Dokumenti o priznavanju godina Andriji Živkoviću u svećenićko-katehetskoj službi*: dokument pod *br. 525/12. lipnja 1938. godine*; dokument pod *br. 8069/21.*

srpnja 1938. godine; dokument pod *br. 2461/13. veljače 1942. godine;* dokument pod *br. 27377/21. travnja 1942. godine*.

- *Pokrajinska uprava za Hrvatsku i Slavoniju*, *odjeljenje za prosvjetu i vjeru*, Đakovo, 23. veljače 1924. godine, br. 252.
- *Zapisnik sa sjednice*, Zagreb, 6. ožujka 1924. godine, br. 48./1924.
- *Dr. Andriji Živkoviću*, *veniam docendi iz moralnog bogoslovlja*, Zagreb, 2. travnja 1924. godine, br. 12609./1924.
- *Odjeljenju za prosvjetu i vjeru*, dopis br. 93./1924., Zagreb, 28. travnja 1924. godine.
- *Dr. Živković Andrija*, *imenovanje izvanrednim profesorom na Bogoslovnom fakultetu*. *Ministarstvu prosvjete*, *odjeljenje za visoku nastavu u Beogradu*, dopis br. 16874./1924., Zagreb, 1. svibnja 1924. godine.
- *Dr. Živković Andrija i dr. Gahs Aleksandar*, *prijedlog za imenovanje izvanrednim sveučilišnim profesorima*. *Prečasnom nadbiskupskom duhovnom stolu u Zagrebu*, dopis br. 23004./1924., Zagreb 14. lipnja 1924. godine.
- *Dopis Akademičkom Senatu u Zagrebu*, br. 41./25., Zagreb, 29. siječnja 1925. godine.
- *Dopis Rektoratu Sveučilišta SHS u Zagrebu*, br. 88./25., Zagreb, 23. veljače 1925. godine.
- *Ministarstvo prosvjete Kraljevine SHS u Beogradu Rektoratu Sveučilišta SHS u Zagrebu*, Zagreb, 1925. godine, br. 278./1925.
- *Rektoratu Sveučilišta SHS*, *Zagreb*, *21. lipnja 1929. godine*, br. 227./1929.
- *Dopis dr. Andrije Živkovića rektoru Sveučilišta dr. Stjepanu Ivšiću*, Zagreb, 24. studenoga 1941. godine, br. 8920./1941.
- *Dopisi dr. Andrije Živkovića*, *rektora Univerziteta u Zagrebu*, Zagreb, 4. svibnja 1939. godine.
- *Dopisi dr. Živkoviću Andriji izaslanje u Beograd*, Zagreb, 14. veljače 1939. godine, br. 4990./1939.; br. 1534./1939.

Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu

- *Zbirka rukopisa*, R 4836b, Pisma Andrije Živkovića Stjepanu Ivšiću.

- Ivan MARKOVIĆ, *Život i djelo Andrije Živkovića* (diplomski rad), Đakovo, 1996., u: Knjižnica Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Đakovu.
- Mladen M. PISEK, *Andrija Živković. Život i djelo* (magistarski rad), Zagreb, 1996., u: Dominikanska knjižnica u Zagrebu.

2.2. Objavljena literatura o dr. Andriji Živkoviću

- AKŠAMOVIĆ, Antun, *Okružnica: Dr. A. Živković – Osnovno moralno bogoslovlje*, *nabava knjige za zavodske i župske knjižnice*, br. 2060/938 od 28. studenoga 1938, *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 56 (1938.), 22, 193.
- ALAUPOVIĆ, Marko, „Osvrt na Osnovno moralno bogoslovlje", *Vrhbosna*, 52 (1938.) 12, str. 280–281.
- Međunarodni časopisi (*Agelicum* i *Rassegna di morale e diritto*) o djelu rektora dr. Andrije Živkovića, *Novosti* 34 (1940.) 246, str. 15.
- BADROV, Bonifacije, „Osvrt na 'Problem etičke kulture'", *Franjevački vjesnik*, 35 (1928.) 4, str. 125–126.
- BALOBAN, Stjepan, „Josip Salač – nastavnik na Rimokatoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu", *Zbornik radova sa znanstvenog skupa o 100. obljetnici*, Ivica ŽULJEVIĆ (ur.), Biskupski ordinarijat, Požega, 2010., str. 138–158.
- BEGIĆ, Martina Ana, „Prisutnost i rad dr. Andrije Živkovića na četvrtom Velehradskom kongresu", *Riječki teološki časopis*, 18 (2010.) 1, str. 251–266.
- BIŠKUP, Marijan, „Msgr. dr. Andrija Živković", *Bogoslovska smotra* 45 (1975.) 1, str. 57–67.
- BOCK, Ivan Petar, „Osnovno moralno bogoslovlje prof. dra A. Živkovića", *Bogoslovska smotra*, 26 (1938.) 4, str. 415–425.
- GUBERINA, Augustin, „Osvrt na 'Problem etičke kulture'", *Nova revija*, 7 (1928.) 1, str. 91–92.
- KNEZOVIĆ, o.f.m., „Osvrt na knjigu dr. Andrije Živkovića 'Naša Crkva i naša inteligencija'", *Hrvatska straža* 1 (1929.) 6, str. 3.
- KOLAREK, Nikola, „Andrija Živković, Kršćanske kreposti uopće, a bogoslovske i stožerne napose, Zagreb, 1942.", *Bogoslovska smotra*, 31 (1943.) 1, str. 90–94.
- KORNER, Jeronim, „Osvrt na knjigu dr. Andrije Živkovića 'Osnovno moralno bogoslovlje'", *Hrvatska straža*, 10 (1938.) 275, str. 4.
- KRAMAR, Stjepan, „Osvrt na knjigu dr. Andrije Živkovića 'Osnovno moralno bogoslovlje'", *Kršćanska škola*, 53 (1939.) 9–10, str. 145–152.
- MAGIĆ, Ivanka – ZVONAR, Ivica, „Rukopisna ostavština mons. dr. Andrije Živkovića u Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu", *Tkalčić*, 16 (2012.), str. 543–568.
- MARKOV, Matija, „Osvrt na knjigu Andrije Živkovića 'Oče naš'", *Kršćanska škola*, 57 (1943.) 5–6, str. 94.
- MARKOVIĆ, Zvonimir, „Osvrt na knjigu dr. Andrije Živkovića 'Osnovno moralno bogoslovlje'", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 56 (1938.) 22, str. 194–196.

- MARKOVIĆ, Zvonimir, „Osvrt na knjigu dr. Andrije Živkovića 'Kršćanske kreposti'", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 70 (1942.) 1, str. 4–6.
- MARKOVIĆ, Zvonimir, „Osvrt na knjigu dr. Andrije Živkovića 'Oče naš'", *Glasnik Biskupija bosanske i srijemske*, 71 (1943.) 8, str. 63.
- PAVIĆ, Juraj, „Msgr. Andrija Živković", *Vjesnik Đakovačke biskupije*, 10 (1957.) 2, str. 24–26.
- PETZ, Vlado, „Osvrt na 'Problem etičke kulture'", *Nastavni vjesnik*, knjiga 36 (1927/1928.), str. 372–373.
- SALAČ, Josip, „Andrija Živković, Oče naš. Razmatranja o molitvi Gospodnjoj, Zagreb, 1943.", *Bogoslovska smotra*, 31 (1943.) 2, str. 178–179.
- STANKOVIĆ, Simeon, „Osvrt na 'Problem etičke kulture'", *Duhovna straža*, 1 (1928.) 2, str. 161–163.
- TALIJA, Urban, „Osvrt na knjigu dr. Andrije Živkovića 'Osnovno moralno bogoslovlje'", *Franjevački vjesnik*, 56 (1939.) 4–5, str. 168–172.
- ZIMMERMANN, Stjepan, „Andrija Živković, Osnovno moralno bogoslovlje, sv. I., Zagreb, 1938.", *Bogoslovska smotra*, 29 (1941.) 2, str. 195–198.
- ZVONAR, Ivica, „Prilog za bibliografiju mons. dr. Andrije Živkovića", *Pilar*, 5 (2010.) 10, str. 71–87.
- ŽANKO, Dušan, „Osvrt na knjigu dr. Andrije Živkovića 'Osnovno moralno bogoslovlje'", *Hrvatska smotra*, (1939.) 4, str. 216–217.

3. Ostala literatura

3.1. Dokumenti Crkve

- *Jeruzalemska Biblija*, uredili Adalbert REBIĆ, Jerko FUĆAK i Bonaventura DUDA, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1996.
- DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Dokumenti*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb,[7] 2008.
- IVAN PAVAO II., *Familiaris consortio*. *Obiteljska zajednica*, Dokumenti 64, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1981.
- IVAN PAVAO II., *Naučitelj čovječnosti*. *Doctor humanitatis*. *I drugi spisi o suvremenosti sv*. *Tome Akvinskoga*, Dokumenti 111, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1998.
- IVAN PAVAO II., *Fides et ratio*. *Vjera i razum*, Dokumenti 117, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1999.
- PAPA FRANJO, *Lumen fidei*. *Svjetlo vjere*. *Enciklika o vjeri*, Dokumenti 162, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2013.

- KONGREGACIJA ZA NAUK VJERE, *Doktrinalna nota o nekim pitanjima vezanim uz sudjelovanje katolika u političkome životu*, Udruga Obiteljski centar, Zagreb, 2007.
- PAPINSKO VIJEĆE ZA KULTURU, *Vjera i kultura*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2010.
- DENZINGER, Heinrich – HÜNERMANN, Peter, *Zbrirka sažetaka vjerovanja, definicija i izjava o vjeri i ćudoređu*, Gradska tiskara Osijek, Đakovo, 2002.
- *Katekizam Katoličke Crkve*, Glas Koncila, Zagreb, 1994.
- *Enciklopedijski teološki rječnik*, Zagreb, 2009.

3.2. Knjige i članci

- AKMADŽA, Miroslav, *Crkva i država. Svezak I, 1945.–1952.*, Društvo za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije „Tkalčić", Zagreb i Hrvatski institut za povijest – podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, Zagreb, 2008.
- AKMADŽA, Miroslav, *Crkva i država. Svezak II, 1953.–1960.*, Društvo za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije „Tkalčić", Zagreb i Hrvatski institut za povijest – podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, Zagreb, 2010.
- ANIĆ, Šime – KLAIĆ, Nikola – DOMOVIĆ, Želimir, *Rječnik stranih riječi*, Saniplus, Zagreb, 1998.
- BADROV, Bonifac, Sabrana djela II. Predavanja iz filozofije, Livno – Sarajevo, Franjevački samostan „Gorica" – Franjevačka teologija, 1997.
- BALOBAN, Stjepan, *Između slobode i podložnosti*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2010.
- BALOBAN, Stjepan, *Slobodni i ponosni u društvu. Kršćanin i svijet*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2010.
- BALOBAN, Stjepan, „Teološko fundiranje solidarnosti u hrvatskom društvu", *Bogoslovska smotra* 74 (2004.) 2, str. 349–352.
- BANAC, Ivo, *Hrvati i Crkva. Kratka povijest hrvatskog katoličanstva u modernosti*, Profil, Zagreb, 2013.
- BARIĆ, Joško i redakcija, „Kniewald, Dragutin", *Hrvatski biografski leksikon*, svezak 7, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža", Zagreb, 2009., str. 442–444.
- BIŠKUP, Marijan, *Blaženi Augustin Kažotić. Biskup, prosvjetitelj i zaštitnik siromaha*, Dominikanska naklada Istina, Zagreb, 2002.
- BODROŽIĆ, Ivan, „Crkva – nacija – država", *Nova prisutnost*, 1 (2003.) 2, str. 257–264.
- BONIFAZI, Duilio, „Teologia della speranza e del futuro", *Correnti teologiche postconciliari*, Rim, 1974., str. 99–137.

- BOZANIĆ, Anton, *Biskup Antun Mahnić. Čovjek nepokolebljive vjere, jasnih vizija i smjelih djela*, Biskupija Krk i Kršćanska sadašnjost, Zagreb – Krk, 2013.
- BRAJČIĆ, Rudolf, „Ustav Europske unije bez Boga?", *Obnovljeni život*, 58 (2003.) 3, str. 399–402.
- BULIĆ, Frane, „Hrvatska bogoslovna akademija", *Bogoslovska smotra*, 11 (1923.) 1, str. 122–125.
- BUTURAC, Josip, „Iz povijesti Hrvatske bogoslovske akademije 1922–1945.", *Croatica christiana periodica*, 1 (1977.) 1, str. 3–23.
- CESSARIO, Romanus, *Kreposti*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2007.
- CHEVROT, Georges, *Male obiteljske kreposti*, Birotisak, Zagreb, 1994.
- *Enciklopedijski teološki rječnik*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2009.
- FLEGO, Višnja, „Kljaković, Joza", *Hrvatski biografski leksikon*, svezak 7, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža", Zagreb, 2009., str. 408–411.
- FUČEK, Ivan, „Savjest u nauci Drugog vatikanskog sabora", *Bogoslovska smotra*, 47 (1977.) 2–4, str. 201–211.
- GAVRIĆ, Anto, *Toma Akvinski. Izabrano djelo*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2005.
- GRBAC, Josip, „Crkva i politika", u: Stjepan BALOBAN (ur.), *Kršćanstvo, Crkva i politika*, Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve i Glas Koncila, Zagreb, 1999., str. 121–137.
- GRBAC, Josip, „Doprinos Crkve životu demokratske države", *Riječki teološki časopis*, 18 (2009.) 2, str. 433–456.
- GRBAC, Josip, *Etičke dvojbe hrvatskog društva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2009.
- GRBAC, Josip, *Graditelji kraljevstva. Teologija rada II. vatikanskog sabora*, Teologija u Rijeci, Rijeka, 1996.
- GÜNTHÖR, Anselm, *Chiamata e risposta*, II., San Paolo Edizioni, Torino, 1998.
- HÄRING, Bernhard, *Kristov zakon I*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1973.
- HÄRING, Bernhard, *Kristov zakon II*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1980.
- HERVE, Jean Marie, *Manuale theologia dogmaticae. De SS. Eucharistia, de poenitentia et indulgenti. De E. Unctione – de Ordine – de Matrimonio de Novissimis*, Parisiis, 1934.
- HOŠKO, Franjo Emanuel, „Bakšić, Stjepan", *Hrvatski biografski leksikon*, svezak 1, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1983., str. 377–378.
- HUGON, Eduardo, *De sacramentis in communi de Eucharistia. De novissimis*, Parissis, 1920.

- JOSIPOVIĆ, Marko, *Philosophia perennis*, Naklada Breza, Zagreb, 2010.
- KANT, Immanuel, Kritika čistog uma, Zagreb, Matica hrvatska, 1984.
- KARLIĆ, Ivan, „Teologija nade: Značenje i aktualnost", u: Ljudevit MARAČIĆ (ur.), *Spe gaudentes. U nadi radosni. Zbornik u povodu 80. rođendana fra. Celestina Tomića*, Zagreb, 1997., str. 238–248.
- KAŽOTIĆ, Augustin, *Bogoslovni spisi*, priredio i preveo Franjo Šanjek, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2007.
- KRIŠTO, Jure, *Hrvatski katolički pokret (1903.–1945.)*, Glas Koncila i Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2004.
- LEČEK, Suzana, „Ćurčin, Milan", *Hrvatski biografski leksikon*, svezak 3, Hrvatski Leksikografski zavod „Miroslav Krleža", Zagreb, 1993., str. 172–173.
- LOMBARDUS, Petrus, *Sententiae in IV libris distinctae*, Collegii S. Bonaventurae ad claras aquas, Grottaferrata (Romae), 1981.
- MACAN, Ivan, „Vjera i razum. Odnos filozofije i teologije", *Obnovljeni život*, 52 (1997.) 1, str. 21–36.
- MACINTYRE, Alasdair, *Za vrlinom. Studija o teoriji morala.*, KruZak, Zagreb, 2002.
- MARDEŠIĆ, Željko, „Hrvatski katolički pokret i liberalizam", VIJEĆE ZA LAIKE HRVATSKE BISKUPSKE KONFERENCIJE, Zlatko MATIJEVIĆ (ur.), *Hrvatski katolički pokret. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Zagrebu i Krku od 29. do 31. ožujka 2001.*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2002., str. 253–271.
- MATELJAN, Ante, „*Vjera i razum*", *Crkva u svijetu*, 33 (1998.) 4, str. 416–437.
- MATIJEVIĆ, Zlatko, „Hrvatski katolički seniorat i 'narodno jedinstvo' Srba, Hrvata i Slovenaca (1912.–1918.)", Stjepan BALOBAN (ur.), *Socijalna budućnost Hrvatske*, Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve i Glas Koncila, Zagreb, 2002., str. 83–110.
- MATIJEVIĆ, Zlatko, *U sjeni dvaju orlova. Prilozi crkveno-nacionalnoj povijesti Hrvata u prvim desetljećima 20. stoljeća*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2005.
- MIŠIĆ, Anto, *Rječnik filozofskih pojmova*, Split, Verbum, 2000.
- MOLTMAN, Jürgen, *Theologie der Hoffnung*, Chr. Kaiser Verlag, München, 1964.
- MURAJ, Aleksandra, „Gash, Aleksandar", *Hrvatski biografski leksikon*, svezak 4, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža", Zagreb, 1998., str. 528–529.
- NEMET, Ladislav, *Kršćanska eshatologija*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2002.
- NIETZSCHE, Friedrich, *Tako je govorio Zaratustra*, Mladost, Zagreb, 1976.
- NIETZSCHE, Friedrich, *Volja za moć*, Mladost, Zagreb, 1988.

- NOLDIN-SCHMITT, *Summa theologiae moralis*. *De principiis*, vol. I., Oeniponte/Lipsiae, 1939.
- PERKOVIĆ, Marinko, *Temelji teološke* etike, Vrhobosanska katolička teologija, Sarajevo, 2000.
- PESCHKE, Karl H., *Etica christiana II*. *Teologia morale alla luce del Vaticani*, Pontificia Università Urbaniana, Roma, [2]1985.
- POZAIĆ, Valentin, Zrela savjest, *Obnovljeni život*, 43 (1988.) 6, str. 503–515.
- POZAIĆ, Valentin, „Pogled na encikliku 'Veritatis splendor'", *Obnovljeni život*, 49 (1994.) 1, str. 3–8.
- RATZINGER, Joseph, *O savjesti*, Verbum, Split, 2009.
- REDAKCIJA, „Barac, Fran", *Hrvatski biografski leksikon*, svezak 1, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1983., str. 434–435.
- *Rječnik hrvatskoga jezika*, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža" i Školska knjiga, Zagreb, 2000.
- SRAKIĆ, Marin, „Odgojitelji u Bogoslovnom sjemeništu i profesori na teologiji u Đakovu 1806.–1996.", *Diacovensia*, 4 (1996.) 1, str. 167–254. (br. 379–380, br. 510–511, br. 550–556, br. 729, br. 1330, br. 1774, br. 1896–1897, br. 1909–1910, br. 1917–1918, br. 2053–2054, br. 2768).
- SUPIČIĆ, Ivan, „Humanizam i politika", u: Stjepan BALOBAN (ur.), *Kršćanstvo, Crkva i politika*, Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve i Glas Koncila, Zagreb, 1999., str. 17–38.
- „Ritig, Svetozar", u: *Leksikon Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, Zagreb, 1974., str. 838.
- ŠAGI-BUNIĆ, Tomislav Janko, „Katolički bogoslovni fakultet. Povijesni pregled", *Croatica christiana periodica*, 17 (1993.) 32, str. 73–164.
- ŠANJEK, Franjo, *Augustin Kažotić o.p. (oko 1260/65–3.kolovoza 1323.)*. *Bogoslovni spisi*. *Rasprava o pitanjima krštenja slika i drugim oblicima praznovjerja (1320.)*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2007.
- ŠANJEK, Franjo, *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1991.
- ŠANJEK, Franjo, „Odnos kršćana prema naciji. Crkva i nacionalni identitet 1941.–2001., u: Stjepan BALOBAN (ur.), *Socijalna budućnost Hrvatske*, Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve i Glas Koncila, Zagreb, 2002., str. 111–128.
- ŠANJEK, Franjo, „Katolička akcija: Zašto novi način katoličkog udruživanja?", u: VIJEĆE ZA LAIKE HRVATSKE BISKUPSKE KONFERENCIJE, Zlatko MATIJEVIĆ (ur.), *Hrvatski katolički pokret*. *Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Zagrebu i Krku od 29. do 31. ožujka 2001.*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2002., 623–628.

- „Šimrak, Janko", *Hrvatska opća enciklopedija*, svezak 10, Leksikografski zavod „Miroslav krleža", Čakovec, 2008., str. 469.
- ŠKREBLIN, Ivan, „In memoriam A. Gahsu", *Bogoslovska smotra*, 33 (1963.) 1, str. 124–127.
- ŠOLIĆ, Petar, „Odgoj kršćanske savjesti", *Crkva u svijetu*, 24 (1989.) 1, 210–219.
- ŠUŠTAR, Alojzij, *Odgoj savjesti*, Družba katoličkog apostolata, Zagreb, 1983.
- TAMARUT, Anton – JURČEVIĆ, Marijan – ŠIMUNOVIĆ, Milan, „Nada i eshaton", u: *Riječki teološki časopis*, 5 (1997.) 1, str. 1–180.
- TOMA AKVINSKI, *Opera omnia*, *t. XXII; Questiones disputatae*, *De veritate*, Cura et studio Fratrum Praedicatorum, Santa Sabina, Roma, 1970–1976.
- TOMA AKVINSKI, *Suma teologije*, Marietti, Torino, 1963., I–II, II–II.
- TOMAŠEVIĆ, Luka, *Crkva pred izazovom globalizacije*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 2007.
- TOMAŠEVIĆ, Luka – BEGIĆ, Ana, „Enciklika *Caritas in veritate – Ljubav u istini*", *Služba Božja*, 50 (2010.) 2, str. 161–183.
- TURČINOVIĆ, Josip, *Misao vjere*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2010.
- VALKOVIĆ, Marijan, „Grijeh danas. Iskustvo, teološko vrednovanje i pastoralne posljedice", *Bogoslovska smotra*, 46 (1976.) 1–2, str. 5–22.
- VALKOVIĆ, Marijan, „Političar i etička dimenzija politike", u: Stjepan BALOBAN (ur.), *Kršćanstvo*, *Crkva i politika*, Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve i Glas Koncila, Zagreb, 1999., str. 65–84.
- VALKOVIĆ, Marijan, „Savjest u moralnoj teologiji", *Bogoslovska smotra*, 47 (1977.) 2–3, str. 181–199.
- VIDAL, Marciano, *Kršćanska etika*, Karitativni fond UPT, Đakovo, 2001.
- VUKOVIĆ, Tomislav, „Intervju s dr. Vladimirom Dugalićem: Država je u podređenom položaju prema društvu", *Glas Koncila*, 52 (2013.) 43, str. 8–9.
- ZALBA, Marcellino, Teologiae Moralis Compendium, sv. I., Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, 1958.

3.3. Internetski izvori

- http://sr.scribd.com/doc/47920422/SMJERNICE-OCITOVANJE-ab-110131 (17. rujna 2012. godine).
- http://www.unizg.hr/rektori/azivkovic.htm (17. rujna 2012. godine).
- http://www.ivana-brlic-mazuranic.com (22. listopada 2012. godine).

Životopis autorice

Martina s. Ana BEGIĆ (matični broj znanstvenika: 301603), redovnica, članica Kongregacije sv. anđela čuvara sestara dominikanki, rođena je 4. prosinca 1979. u Splitu. Osnovnu školu završila je u Kostanju (općina Omiš), a srednju školu pohađala je u Omišu. Akademske godine 1998./1999. upisala je filozofsko-teološki studij na Katoličkome bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Nakon završene prve godine studija, dozvolom dekana Katoličkoga bogoslovnog fakulteta, zamrzava studij radi redovničke formacije u trajanju od dvije godine. Godine 2001. nastavlja isti studij, koji uspješno završava 30. listopada 2006. te stječe naslov diplomiranog teologa. Nakon trogodišnjega vjeroučiteljskog rada (2005.–2008.), u siječnju 2008. prijavljuje se na natječaj za izbor znanstvenog novaka za rad na znanstvenoistraživačkom projektu Fakulteta „Hrvati, unionizam i ekumenizam (XV.–XX. st.)", u suradničkom zvanju asistenta na Katedri moralne teologije. Fakultetsko vijeće KBF-a Sveučilišta u Zagrebu na IV. redovitoj sjednici, održanoj 25. siječnja 2008., nakon provedenog natječaja, izabiralo ju je na istraživačko radno mjesto znanstvenog novaka na prethodno navedenom projektu, te u tom svojstvu u suradničko zvanje i na radno mjesto asistenta na Katedri moralne teologije.

Godine 2010. došlo je do ukidanja navedenog projekta pa ju je Fakultet u svojstvu znanstvenog novaka na radnome mjestu asistenta, uz suglasnost prof. dr. sc. Stjepana Balobana od 5. listopada 2010., razvrstao na znanstvenoistraživački projekt „Supsidijarnost u hrvatskom društvu". U rujnu 2008./2009. upisala je na istome Fakultetu poslijediplomski znanstveni studij iz specijalizacije moralne teologije, na kojem je u srpnju 2011. postigla licencijat iz moralne teologije. Naslov licencijatskog rada bio je *Andrija Živković i kršćanske kreposti*. Od akademske godine 2011./2012. predaje izborni kolegij i seminar na Katedri moralne teologije KBF-a u Zagrebu.

Objavljeni radovi:

- BEGIĆ, Martina Ana, „Prisutnost i rad dr. Andrije Živkovića na četvrtom Velehradskom kongresu", *Riječki teološki časopis*, 18 (2010.) 1, str. 251–266.
- TOMAŠEVIĆ, Luka – BEGIĆ, Ana, „Enciklika *Caritas in veritate* – Ljubav u istini", *Služba Božja*, 50 (2010.) 2, str. 161–183.
- BIŠKUP, Marijan, op – BEGIĆ, Martina s. Ana, op, „Kršćanska etika u spisima nekih hrvatskih dominikanaca", CIFRAK, Mario – TOKIĆ, Dario (ur.), *Zbornik u čast prof. dr. sc. Ivana Dugandžića, ofm, povodom 70. godine života, Da istina Evanđelja ostane kod vas (Gal 2, 5)*, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2014., str. 521–557.
- BEGIĆ, s. Ana, „Krepost čistoće – temelj za govor o zavjetu čistoće", *Posvećeni život*, 19 (2014.) 5., str. 110–122.